

Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка

ПОЛІСЕМІЯ
Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ СУБСТАНТЫВАЎ)

Мінск 1997

БК 81+81.4Р+81.4 Бел.
С 77
УДК 808.26 (075.8)

Рэцэзенты:

доктар філалагічных навук прафесар кафедры сучаснай
беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
Антанюк Л. А.

кандыдат філалагічных навук старшы навуковы супра-
цоўнік аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі Інстытута
мовазнаўства Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі
Яшкін І. Я.

Старычонок В. Дз.

Полісемія ў беларускай мове (на матэрыяле субстантываў).
— Мінск: БДПУ, 1997. — 232 с.

Манаграфія з’яўляецца першай спробай сямасіялагічнага апі-
сання субстантываў у беларускай мове. У ёй разглядаюцца агуль-
ныя пытанні полісеміі і ступень іх навуковых распрацовак, мета-
фарычныя, метанімічныя і сінекдахічныя пераасэнсаванні,
структуры з гіпанімічнымі і энантыясемічнымі адносінамі ЛСВ,
вытворныя полісеманты і субстантывы ў беларуска-польска-
літоўскім рэгіёне.

Разлічана на мовазнаўцаў, выкладчыкаў ВНУ, аспірантаў,
настаўнікаў школ, студэнтаў-філолагаў.

ISBN 985-435-023-1

© В. Дз. Старычонок, 1997

У В О Д З І Н Ы

Адной з актуальнейшых, найбольш складаных і дыскусійных праблем не толькі лінгвістыкі, але і філасофіі, логікі, псіхалогіі, літаратуразнаўства, сацыялогіі, семіётыкі, кібернетыкі і іншых навук з'яўляецца сэнсавы аспект слова. Комплекснымі намаганнямі як айчынных, так і замежных даследчыкаў вырашаюцца многія праблемы сэнсу слова, якія ў радзе выпадкаў носяць універсальны характар (напрыклад, мадэліраванне агульнай тэорыі мовы, суадносіны мовы і аб'ектыўнай рэчаіснасці, мыслення і маўлення, аўтаматычная апрацоўка тэкстаў, псіхалінгвістыка, матэ-матычная лінгвістыка і інш.).

У лінгвістычнай літаратуры апошніх гадоў шырока абмяркоўваецца праблема полісемантызму слова і сумежныя з ёй семасіялагічныя пытанні аб прыродзе і сутнасці значэння, яго статусе і культурна-нацыянальнай спецыфіцы, аб семантычнай структуры слова, яе экспліцытных схемах, канататыўнай, прасторава-часавай варыятыўнасці, аб суадносінах полісеміі і семантычнай дэрывацыі і мн. інш. Ю. Апрэсян справядліва зазначае, што цяперашняя эпоха развіцця лінгвістыкі — гэта эпоха семантыкі, цэнтральнае становішча якой сярод лінгвістычных дысцыплін абумоўлена тым фактарам, што чалавечая мова ў сваёй асноўнай функцыі ёсць сродак зносін, сродак кадыравання і дэкадыравання пэўнай інфармацыі /Апрэсян⁷⁴, 3/.

Пытанні полісеміі тэарэтычнага і прыкладнога характару ў лінгвістычнай літаратуры асвятляюцца, як правіла, на матэрыяле літаратурных моў. У беларускім мовазнаўстве полісемія разглядаецца ў традыцыйных курсах па лексікалогіі, стылістыцы, уводзінах у мовазнаўства, а таксама нешматлікіх артыкулах, прысвечаных сэнсавай структуры асобных слоў, спосабам развіцця пераносных ЛСВ, суадносінам ЛСВ і амонімаў, асаблі-васцям семантычнага асваення запазычанняў, канататыўным субстантывам, ацэначным найменням, семантычнаму тэрмінаўтварэнню /Лексіка-логія, 12-39; Анічэнка^{74,76}; Баханькоў; Шадурскі; Красней; Станкевіч^{76,80, 81}; Карацінская; Мальцава; Сянкевіч^{89,91}; Злобін^{80,81,82,84}; Крыўко^{75,85}; Маслава; Капаяко; Любань/. Выйшлі асобныя манаграфіі па асновах семасіялогіі, дыстрыбутыўна-статыстычнаму аналізу лексічных значэнняў, суадносінах семантыкі і прагматыкі /Плотнікаў^{79,84}; Сянкевіч⁹⁵/.

Важнейшая ж праблема семантычнага вар'іравання ў народных гаворках да гэтага часу застаецца недастаткова вывучанай, што абумоўлена, па справядлівай заўвазе В. Блінавай і В. Ар'янавай, найбольшай складанасцю такога тыпу варыятыўнасці, цяжкасцю збору лексічнага матэрыялу /Блінава і Ар'янава, 28/, а таксама адсутнасцю адзінага падыхода да вывучэння дыялектнай полісеміі наогул. Работы па дыялектнай полісеміі звычайна абмяжоўваюцца рамкамі адной ці некалькіх генетычна роднасных гаворак, не

ахопліваючы пры гэтым вялікага тэрытарыяльнага адзінства і характарызуючы тым самым толькі асобныя фрагменты лінгвістычнай прасторы. У рускім мовазнаўстве, напрыклад, грунтоўна разгледжаны лексіка-семантычныя адносіны ў разанскіх, паволжскіх, сібірскіх, варонежскіх, свярдлоўскіх, валгаградскіх гаворках /гл.: *Асавецкі*; *Бараннікава*^{72, 77, 81}; *Бухарава*; *Быцева*^{78, 82}; *Лук'янава*^{79-1, 82, 83}; *Херальянц*^{66-1, 66-2}; *Андрэева*; *Дзямідава*^{75, 78}; *Маслаў*/. У беларускай лінгвістычнай навуцы пытанні семасіялагічнага аналізу лексічнага складу пэўных груп гаворак яшчэ чакаюць свайго вырашэння.

Даследаванні ж полісеміі ў шырокім лінгвагеаграфічным арэале, сукупнасці дыялектных кантынуумаў, аб актуальнасці і важнасці якіх неаднаразова гаварылася ў лінгвістычнай літаратуры /*Павел*^{75, 16}; *Павел*^{82, 55-58}; *Павел*^{84, 9-12}; *Папоў*, 81/, практычна адсутнічаюць. Такая сукупнасць дыялектных кантынуумаў — **дыялектная мова**, дыясістэма, метасістэма, гетэрасістэма, сістэма сістэм /*Калнынь і Масленнікава*, 9; *Гаршкова і Калнынь*, 5; *Брамлей і Булатава*, 10; *Марахоўская*⁸⁴, 47-48; *Відугірыс*, 139; *Лінгвістычная*, 3-4/ — лічыцца якасна новым утварэннем, тэарэтычна пабудаваным на базе моўнай дзейнасці носьбітаў самых розных гаворак і абумоўленым тыпалагічным, структурным і генетычным падабенствам прыватных дыялектных сістэм, агульнасцю іх гістарычнага развіцця і функцыяніравання ва ўмовах узаемадзеяння паміж сабой і з літаратурнай мовай, дзеяннем інтэграцыйных працэсаў у экстралінгвістычнай рэальнасці і інш. Не абмяркоўваючы даволі дыскусійнае пытанне аб магчымасці існавання, статусе і характары дыялектнай мовы /гл.: *Аванесаў*^{63, 296-305}; *Аванесаў*^{65, 34-51}; *Філін*^{61, 148}; *Філін*^{81-1, 36-43}; *Саракалетаў*^{72, 189}; *Саракалетаў*^{78, 14-24}; *Талстой*^{63, 29-46}; *Калнынь*, 6-8; *Кагаткова*^{79, 151, 171}; *Калнынь і Масленнікава*, 3-10; *Гаршкова і Калнынь*, 3-9; *Войлава*, 93-96; *Блінава*^{73, 127}; *Бараннікава*^{77, 10-14}; *Бараннікава*^{81, 69}; *Кленікава*^{80, 75-83}; *Кленікава*^{82-2, 98}; *Кленікава*^{86, 67-84}; *Бухарава*, 58-59; *Астрахан*, 34-35; *Асавецкі*, 3-4; *Мее*, 55-56; *Маслаў*, 1; *Херальянц*^{66-1, 11-14}; *Херальянц*^{66-2, 186-187}; *Назарава*, 84-95; *Старычонак*^{85, 36-37}/, адзначым толькі, што абстрагаванасць і ўмоўнасць не ператвараюць яе ў кангламерат прыватных дыялектных кантынуумаў. Гэта структурная і ўпарадкаваная арганізацыя (з пастаяннымі і варыятыўнымі звеннямі), якая дазваляе праілюстраваць не толькі асаблівасці развіцця ў кожным асобным кантынууме, ступені і звенні семантычных пераходаў ад гаворкі да гаворкі, але і агульныя тэндэнцыі сэнсавага развіцця лексічнай сістэмы наогул /*Гаршкова і Калнынь*, 4-5; *Пытанні*, 9-10, 158/. Адсутнасць жа рэальных камунікатыўных сувязей не можа служыць перашкодай для мадэліравання дыялектнай мовы, бо ўсялякая навукова абстрагаваная макрасістэма (у тым ліку і беларуская мова) рэальна не з'яўляецца камуні- катывнай (усе размаўляюць на літаратурнай мове

ці дыялекце, а не на беларускай мове). Дыялектная ж мова раскрывае патэнцыяльныя магчымасці міждыялектных зносін і растлумачвае (на структурным узроўні) умовы іх рэалізацыі /Гаршкова і Калнынь, 7/

Мадэліраванне розных узроўняў дыялектнай мовы атрымала сваё выражэнне ў даследаваннях па апісальнай і гістарычнай дыялекталогіі. Так, на матэрыяле ўкраінскіх і іншых славянскіх гаворак праведзена мадэліраванне фаналагічнай сістэмы /Калнынь; Калнынь і Масленнікова/. Створана эталонная мадэль марфалагічнага ўзроўню рускіх гаворак /Брамлей і Булатава/. Распрацаваны асноўныя прынцыпы і канкрэтныя схемы мадэліравання фрагмента лексіка-семантычнай сістэмы ўкраінскіх гаворак (базай для гэтага паслужыла земляробчая і жывёлагадоўчая лексіка паўднёвабесарабскіх дыялектаў) /Грыцэнка/. Прасцейшым праяўленнем мадэліравання лексіка-семантычнага ўзроўню мовы можна лічыць афармленне слоўнікавых артыкулаў у абласных і зводных слоўніках, а таксама складанне лінгвагеаграфічных карт у атласах.

У беларускім мовазнаўстве пытанні мадэліравання структурных узроўняў дыялектнай мовы практычна не асвятляліся. Запаўненнем гэтага прабелу і з'яўляецца дадзенае даследаванне і папярэднія артыкулы аўтара /Старычонок^{83,85,86,89-1,89-2,96,97/}, у аснове якіх — найбольш складанае і найменш распрацаванае ў лінгвістычнай літаратуры лексіка-семантычнае вар'іраванне. **Актуальнасць** даследавання вызначаецца не столькі малай распрацаванасцю праблемы і адсутнасцю лінгвістычных прац па ёй, колькі настойлівай неабходнасцю комплекснага і сістэмнага вывучэння полісеміі, без якога немагчыма глыбокае разуменне прыроды, заканамернасцей, функцыяніравання і развіцця мовы, вызначэння яе нацыянальнай спецыфікі, характару адлюстравання аб'ектыўнай рэчаіснасці, вырашэння складаных праблем ўзаемадзеяння лінгвістыкі з логікай, філасофіяй, сацыялогіяй, псіхалогіяй, семіётыкай, кібернетыкай і іншымі навукамі.

Навізна даследавання заключаецца ў тым, што ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве аб'ектам спецыяльнага вывучэння з'явіліся субстантыўныя полісеманты ва ўсіх іх магчымых семантычных мадыфікацыях. Гэта даследаванне — своеасаблівая спроба мадэліравання семантычнага фрагмента моўнай сістэмы, адзін з важных крокаў асэнсавання семантычнай варыятыўнасці ў цеснай яе сувязі з экстра- і інтралінгвістычнымі фактарамі. Упершыню прапануецца комплексны падыход да разгляду полісемантаў, якія аналізуюцца як з пункту гледжання асобных дыялектных кантынуумаў, так і дыялектнай мовы. Улічвалася і тая акалічнасць, што большасць дыялектных слоўнікаў з'яўляецца дыферэнцыяльнымі і па-за межамі іх складу застаецца вялікая колькасць адзінак, тоесных па гучанні і семантыцы са словамі

літаратурнай мовы. Таму аналіз практычна ўсіх полісемантаў праводзіўся з улікам фактаў літаратурнай мовы (па прынцыпе міжсістэмай дадатковасці /*Янцэнецкая, 41/*). Мадэлі, схемы і формулы полісемантычных адзінак, такім чынам, адлюстроўваюць рэальна існуючыя факты цеснага ўзаемадзеяння літаратурнай мовы і гаворак, на базе якіх практычна і фарміраваўся лексічны склад беларускай літаратурнай мовы.

У працы аналізуюцца полісемантычныя субстантывы, якія займаюць асобнае становішча сярод лексіка-граматычных разрадаў слоў. У колькасным плане яны пераважаюць над астатнімі часцінамі мовы. Уступаючы дзеяслову і прыметніку па сэнсавым аб'ёме і рухомасці межаў семантычнага вар'іравання /*Уфімцава_{62, 63, 134}; Гапітэйн, 9-12; Гарыпава_{76, 90-97}; Пят-рушчанкава, 26/*, назойнікі характарызуюцца больш выразнай семантычнай структурай, вялікай колькасцю пераносных ЛСВ (перш за ўсё метафарычнага, метанімічнага і сінекдахічнага накірункаў), наяўнасцю разнастайных відаў падпарадкавальнай сувязі, пэўнай іерархіяй ЛСВ, іх субардынацыяй, асаблівасцямі канататыўнага зместу, арыентацыяй часткі свайго сэнсавага зместу на вытворныя і аднакарэнныя словы /*Уфімцава_{62, 63, 134}; Туркіна, 54; Васільева_{79, 1}; Сердабінцаў_{81, 8-9}; Гапітэйн, 62-64, 152; Смірніцкі_{60, 112-116}/*.

Крыніцамі для даследавання паслужылі дэфініцыйна-ілюстрацыйныя матэрыялы з Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы (т.1-5; Мн., 1977-1984), Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы (Мн., 1996), шматлікіх дыялектных слоўнікаў, Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак, а таксама ўласныя запісы, зробленыя ў часы дыялекталагічных экспедыцый 1976-1990 гг. Адрозненні ў гукавым складзе полісемантаў, абумоўленыя рэгулярнымі фанетычнымі заканамернасцямі асобных гаворак, пад увагу не прымаліся (у рабоце, як правіла, прыводзіцца дамінантны фанетычны варыянт).

Мэта даследавання: зыходзячы з тэарэтычнай канцэпцыі аб сістэмнасці лексічнага складу мовы, вызначыць асноўныя заканамернасці і кірункі сэнсавага развіцця полісемантычных субстантываў, выявіць спецыфіку іх выяўлення ў розных каардынатах лінгвістычнай прасторы, розных тэматычных груп і літаратурнай мове. Дасягненне пастаўленай мэты прадугледжвае вырашэнне наступных задач:

— ахарактарызаваць асноўныя тыпы полісеміі і асаблівасці іх праяўлення ў межах структур з адносінамі падабенства, сумежнасці, уключэння, контрадыкторнасці і марфемнай вытворнасці;

— выявіць і апісаць асноўныя напрамкі метафарычных пераасэнсаванняў (антрапамарфічны, заамарфічны, заанімічны, саматычны, прасторавы, часавы, функцыянальны, гукавы, якасны, квантытатыўны і інш.), іх агульныя і

індывідуальныя асаблівасці; акрэсліць асноўныя тэматычныя групы, якія ўключаюцца ў дзеянне метафарычнай формулы;

— прааналізаваць прасторавы, тэмпаральны, каузальны, атрыбутыўны і іншыя тыпы метанімічных пераносаў, вызначыць ступень іх рэгулярнасці, канвенцыянальнай замацаванасці ў узусе;

— вызначыць асаблівасці сінекдахі, энантыясеміі і гіпаніміі, іх найбольш істотныя адрозненні паміж сабой і месца сярод іншых семасіялагічных з’яў;

— высветліць спецыфіку сэнсавых структур вытворных субстантываў, характар суаднесенасці іх ЛСВ з семантыкай зыходных адзінак, а таксама ступень ідыяматычнасці;

— прасачыць характар сэнсавых мадыфікацый іншамоўных слоў, іх квалітатыўна-квантытатыўнае і прасторавае развіццё ва ўмовах пагранічнага рэгіёна; высветліць ролю фанетыка-марфалагічнага фактару і аналогіі ва ўмовах міждыялектнага і міжмоўнага кантактавання;

— акрэсліць тэрыторыю распаўсюджвання полісемантаў і іх асобных ЛСВ; апісальна ці шляхам картаграфавання ўстанавіць магчымыя іх арэалы, а таксама характар сэнсавай варыятыўнасці ў прасторавай праекцыі.

У структурным плане кніга складаецца з уводзін, 6 глаў і заключэння, у якіх разглядаюцца агульныя пытанні полісеміі і ступень іх навуковых распрацовак (гл. I), шматлікія метафарычныя пераасэнсаванні (гл. II), структуры з адносінамі сумежнасці, ўключэння і контрадыкторнасці (гл. III–IV), вытворныя полісеманты (гл. V) і субстантывы ў пагранічным рэгіёне (гл. VI). У манаграфіі змешчаны 11 лінгвагеаграфічных карт, 10 табліц, 58 схем, а таксама спіс скарачэнняў выкарыстанай літаратуры і лексікаграфічных крыніц і ўмоўныя абазначэнні.

Метадычны арсенал даследавання полісемантычных субстантываў даволі разнастайны: выкарыстоўваліся метады слоўнікавай (дэфініцыйнай) ідэнтыфікацыі, кампанентнага аналізу, семантычнага мадэліравання, а таксама разнавіднасці лінгвагеаграфічнага, апісальнага, квантытатыўнага і параўнальнага метадаў.

Асноўныя палажэнні даследавання, вывады і практычныя матэрыялы могуць атрымаць **выкарыстанне** пры далейшай распрацоўцы семасіялагічных кірункаў развіцця ў беларусістыцы, вырашэнні пытанняў арэальнай лінгвістыкі, міждыялектнага і міжмоўнага вар’іравання, для стварэння атласаў, лінгвагеаграфічных карт семантычнага кірунку. Матэрыялы даследавання могуць быць выкарыстаны ў лексікаграфічнай практыцы: для сістэматызацыі дэфініцый слоўнікавых артыкулаў, вызначэння і ўдакладнення лексічных значэнняў і адмежавання іх ад амонімаў, выпрацоўкі адзіных прынцыпаў лексікаграфічнай інтэрпрэтацыі аднатыпных семантычных з’яў, вырашэння

пытанняў семантычнай вытворнасці, пры стварэнні новых відаў тэзаўрусаў з адлюстраваннем у іх шматлікіх прыкмет, пакладзеных у аснову пераасэнсаванняў. Асноўныя палажэнні манаграфіі і практычныя матэрыялы могуць таксама знайсці выкарыстанне пры выкладанні лексікалогіі, стылістыкі, культуры маўлення, распрацоўцы і правядзенні спецкурсаў і спецсемінараў па дыялекталогіі, семасіялогіі, лінгвагеаграфіі, семантычнай дэрывацыі.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ПОЛІСЕМІЯ ЯК СЕМАНТИЧНАЯ УНІВЕРСАЛІЯ

Полісемія лічыцца адным з праяўленняў заканамернасці ў лексіка-семантычнай сістэме, найбольш важным яе вымярэннем. Яна ўласціва кожнай мове, з'яўляецца семантычнай універсальіяй, важнейшым семасіялагічным законам, адным са старажытнейшых і дзейных цяпер пастулатаў /Пумпянскі, 123; Ульманн, 267; Будагаў⁷⁴, 123; Літвін⁸⁴, 4; Дзегцярова, 3/. Полісемія абумоўлена прыродай і асаблівасцямі чалавечага мыслення, яго біялагічнымі перадумовамі — абстрагаваным і абагульняльным характарам, здольным адлюстроўваць увесь навакольны свет ва ўзаемасувязі і ўзаемаабумоўленасці яго элементаў. У аснове полісеміі — дыспрапорцыя, асіметрыя (ці аліганамія) /Дзеўкін, 167/ моўнага знака, сутнасць якой заключаецца ў выкарыстанні абмежаванай колькасці знакаў для абазначэння неабмежаванай колькасці прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэальнасці. Полісемія спрыяе эканомнай сістэматызацыі моўных сродкаў, гнуткасці і рухомасці мовы наогул. Яна не перашкаджае выразнаму выказванню думак і іх разуменню, бо з'яўляецца моўнай катэгорыяй. У працэсе ж маўлення многазначнасць разбураецца шляхам актуалізацыі толькі аднаго значэння, у выніку чаго аднаўляецца закон знака, яго сіметрычны характар: план выражэння пачынае адназначна суадносіцца з планам зместу. Кантэкст, такім чынам, выступае ў функцыі нейтралізатара полісеміі, індикатара і актуалізатара адпаведнага значэння слова. Астатнія значэнні пры гэтым адсоўваюцца на перыферычны план, забываюцца ці суіснуюць паралельна з рэалізаваным ЛСВ у выглядзе пэўнага стылістычнага фону /Альшанскі⁸³, 68/.

У маўленчым патоку на першы план могуць вылучацца як прамыя, так і пераносныя ЛСВ, што абумоўлена рознымі прычынамі: характарам дэнататыўна-сігніфікатыўнай суаднесенасці ЛСВ, сінтаксічнай функцыяй слова, яго катэгарыяльным значэннем, мэтай выказвання (інтэнцыяй), кантэкставым акружэннем, моўнай сітуацыяй, умовамі маўленняга акту (сферай дзейнасці суб'яднікаў, узроўнем іх адукацыі, узростам і інш.) /Хаванская, 46-48/. Для актуалізацыі прамога ЛСВ, які ў найменшай ступені абумоўлены кантэкстам, дастаткова мінімальнае (двухслоўнае) акружэнне. Больш шырокага і дэталёвага (максімальнага) кантэксту патрабуюць ЛСВ з шырокай дэнататыўна-сігніфікатыўнай суаднесенасцю, а таксама пераносныя і канататыўныя ЛСВ.

У маўленчым кантэксце ЛСВ могуць набываць некаторыя нюансы, падвяргацца пэўным мадыфікацыям, што ўплывае на пашырэнне іх дыстрыбуцыі, сферы і частотнасці ўжывання. Чым большая ўжывальнасць ЛСВ, тым больш у яго магчымасцей для відазмяненняў, прырашчэнняў сэнсавых адценняў і дэнататыўна-сігніфікатыўных змен. /Марцінкоўская, 22; Марковіч, 155/. Кантэкст, такім чынам, не толькі ўдакладняе значэнні і ўзнаўляе іх у маўленчым патоку, але пашырае магчымасці семантычнага развіцця слова, стварае неабходныя ўмовы для ўтварэння новых ЛСВ, спрыяе развіццю полісемантызму наогул.

У асобных выпадках полісемія можа захоўвацца і ў маўленні (асаб-ліва паэтычным) як стылістычны прыём для стварэння пэўнага эфекту /Літвін^{78,84}; Альшанскі⁸², 89-90; Гальперын, 153, Джахадзе, 2-20/. Семантычная двухпланавасць у такім выпадку дасягаецца накладаннем на галоўны ЛСВ пераноснага (вобразнага, аказіянальнага) ці сумяшчэннем іх у межах сэнсавай структуры. У выніку слова набывае не столькі полісемантычны, колькі сінкрэтычна-дыфузны, кантамінаваны характар. ЛСВ яго не прадугледжваюць іерархіі, выдзялення галоўнага і залежнага кампанентаў, бо ўсе актуалізуюцца ў пэўнай маўленчай сітуацыі (тэксце) і з'яўляюцца важнымі, неабходнымі для выказвання. Раздзяленне ж гэтага цэлага на асобныя кампаненты будзе хутчэй нагадваць выдзяленне сем у значэнні слова, а не ЛСВ у полісеманта. Таму гаварыць пра маўленчы полісемантызм можна ўмоўна, абапіраючыся толькі на факт адначасовага існавання ў камунікатыўным акце некалькіх ЛСВ.

Даследаванні тэарэтычных і практычных пытанняў полісеміі даўно знаходзяцца ў цэнтры ўвагі айчынных і замежных семасіёлагаў, якія не заўсёды аднолькава (а падчас і супярэчліва) інтэрпрэтуюць гэту складаную з'яву. У манаграфіі не ставіцца мэта дэталёвага і крытычнага аналізу гісторыі гэтых даследаванняў па прычыне іх шырокага асвятлення ў лінгвістычнай літаратуры. Адзначым толькі, што да нядаўняга часу выдзяляліся два напрамкі ў вывучэнні гэтай з'явы. Прадстаўнікі першага (а гэта большасць лінгвістаў) разглядаюць полісемію як найвялікшае дасягненне эвалюцыі чалавецтва, неабходную ўмову для выконвання мовай гнасеалагічнай (пазнавальнай, з'яўшчэльнай) функцыі. Другія даследчыкі па розных прычынах адмаўляюць існаванне полісеміі. Так, А. Патабня лічыць, што слова можа "мець не больш аднаго значэння", ахапіўшы гэтай высновай як факты мовы, так і маўлення /Патабня, 15,39/. Л. Шчэрба, не прызнаючы асіметрычнасці знака (разыходжанняў паміж формай і зместам), адзначае, што ў мове "заўсёды столькі слоў, колькі дадзенае слова мае значэнняў" /Шчэрба, 290-291/. К. Аксакаў, М. Някрасаў, У. Звягінцаў зводзілі ўсе значэнні мнагазначнага слова да так званага агульнага значэння (інварыянта), здольнага да вар'іравання /гл.

агляд: Васільеў⁷⁵, 3-6; Сярова, 8- 9; Уфімцава^{62,85} - 87 і інш./ Гэты пункт гледжання не атрымаў належнай падтрымкі ў мовазнаўстве і быў падвергнуты крытыцы /гл.: Кацнельсон, 47- 55; Курыловіч, 78; Шмялёў⁶⁴, 82- 84/.

У апошнія часы ў лінгвістычнай навуцы вызначыўся яшчэ адзін напрамак, адэпты якога, адмаўляючы полісемію, разглядаюць ЛСВ як вынік словаўтваральнага працэсу анамасіялагічнага характару /Колесаў⁸⁴⁻¹, 56; Колесаў⁸⁴⁻², 23- 27; Дانیлава, 112; Осінаў, 131-134; Балалыкіна і Нікалаеў, 25 - 48/. “З’яўленне новага значэння — гэта з’яўленне новага слова, вынік адзінкавага словаўтваральнага акта”, — сцвярджае В. Маркаў /Маркаў, 15/. Прычым, самастойнымі словамі лічацца любыя ЛСВ незалежна ад ступені іх семантычнай аддаленасці /Там жа, 19/. Асобныя аўтары гэтыя “самас-тойныя словы” (resp. ЛСВ), у адрозненне ад амонімаў, прапануюць называць амонімаідамі /Торапцаў⁸⁴, 37/¹, ускладняючы і заблытваючы тым самым і без таго складаную сістэму лінгватэрміналогіі. Увасобіўшы ў практыку такую прапанову, у сучаснай літаратурнай мове, напрыклад, можна было б налічыць 19 дзеясловаў *стаць*, 10 прыметнікаў *добры*, 47 прыназоўнікаў *на*, 7 назоўнікаў *месца* і інш. Безумоўна, такая пастаноўка пытання можа мець месца, але вырашэнне яго наўрад ці можа прынесці станоўчыя вынікі па прычыне спрошчвання складанага моўнага механізма, затушоўвання яго сістэмна-структурных праяўленняў, згладжвання заканамернасцяў развіцця, звычайнай замены ЛСВ самастойнымі словамі. Адно несумненна: гэта палегчыла б працу лексікографаў і дало б магчымасць шырокага выкарыстання падобных тэзаўрусаў у прыкладным мовазнаўстве.

Трактаванне полісеміі як словаўтваральнай з’явы ў першую чаргу абумоўлена цесным узаемадзеяннем полісеміі і дэрывацыі, ізамарфізмам механізма ўтварэння другасных адзінак, аднатыпнасцю многіх іх уласцівасцей, што і дазволіла асобным аўтарам падмяніць больш традыцыйны тэрмін **полісемія** тэрмінам **семантычная дэрывацыя**. У некаторых выпадках гэтыя два тэрміны ўжываюцца сінанімічна. Так, напрыклад, В. Прохарава указвае, што дэмінітувы і лексікалізацыя форм множнага ліку садзейнічаюць **семантычнай дэрывацыі**. /Прохарава⁸⁰, 74, 78, 80, 84/. Аднак у тым жа артыкуле, крыху ніжэй, аўтар адзначае, што гэтыя ж фактары садзейнічаюць развіццю **полісеміі** /Там жа, 82/. Не раскрываюцца адрозненні семантычнай дэрывацыі і полісеміі і ў пазнейшым даследаванні аўтара, прысвечанага рускай тэрміналогіі /Прохарава⁸³/ . Нягледзячы на падабенства гэтых з’яў, кожная з іх

¹ У лінгвістычнай літаратуры тэрмін амонімаід ужо выкарыстоўваўся са значэннем структурна-семантычнага варыянта /гл.: Халіна, 14/

характарызуецца самастойнасцю і спецыфічнымі тэндэнцыямі развіцця. Там, дзе паслабляецца сувязь паміж ЛСВ і пачынаецца пераўтварэнне полісемічных адносін у аманімічныя, пачынае сваё дзеянне семантычная дэрывацыя. У кампетэнцыю яе ўключаюцца факты і з'явы як аманімічнага, так і прамежкавага характару (тэрмінаўтварэнне, паралельная сузалежнасць ЛСВ, эпідыгматычныя адносіны ЛСВ паслядоўнага і камбінаванага характару, міждыалектная варыятыўнасць і інш.). Даць жа дакладнае ўказанне адносна статуса слова (з'яўляецца яно полісемантам ці семантычным дэрыватам) магчыма толькі ў канкрэтнай сітуацыі, якая б улічвала розныя характарыстыкі гэтых складаных з'яў : іх сэнсавое развіццё, рэлятыўныя і дыстыбутыўныя ўласцівасці, парадыгматычныя і сінтагматычныя сувязі і інш. Не адмаўляючы аналогіі дэрывацыі з полісеміяй, адзначым некаторыя асаблівасці, па якіх немагчыма іх поўнае атаясамліванне: а) словаўтваральны працэс характарызуецца знешнімі (фармальнымі) паказчыкамі вытворнасці (прэфіксамі, суфіксамі), якія адсутнічаюць пры ўтварэнні ЛСВ; б) рознымі з'яўляюцца вынікі гэтых працэсаў: пры дэрывацыі ўтвараецца новае слова, і план яго зместу поўнасцю адпавядае плану выражэння; пры полісеміі ўтвараюцца ЛСВ, якія парушаюць адзінства плана зместу і формы; в) неаднолькавы арсенал сродкаў і спосабаў утварэння новых слоў і ЛСВ: пры дэрывацыі часцей выкарыстоўваюцца марфалагічныя сродкі, пры полісеміі — метафарычныя, метанімічныя, функцыянальныя і іншыя пераносы; г) вытворнае слова пры дэрывацыі можа поўнасцю дубліраваць зыходную адзінку (знак) ці толькі яе частку, чаго не назіраецца пры полісеміі : карэляцыі ЛСВ заўсёды ажыццяўляецца ў межах аднаго і таго ж знака; д) утваральная адзінка — абавязковы кампанент словаўтваральнага працэсу. У полісемантаў (па прычыне дыфузнасці і інтэгральнасці асобных іх кампанентаў) можа назірацца так званая інтэрдэпендэнцыя, калі немагчыма ўстанавіць, які ЛСВ з'яўляецца зыходным, а які — вытворным. Такія суадносіны ЛСВ выразна праяўляюцца ў вытворных субстантывах, а таксама рэалемных структурах.

Улічваючы, што ў выніку семантычнай дэрывацыі ўтвараюцца не толькі амонімы, але і ЛСВ, семантычную дэрывацыю, услед за В. Павелам, можна было б разглядаць не ў рамках дэрываталогіі (як спосаб словаўтварэння), а як спосаб намінацыі /Павел₈₄, 11-14/. Пры такім падыходзе ў семантычнай дэрывацыі і полісеміі высветліцца значна больш агульных уласцівасцей і прыкмет, чым у семантычнай дэрывацыі і словаўтварэнні.

Значныя разыходжанні назіраюцца і ў прыхільнікаў полісеміі, якія падчас па-рознаму інтэрпрэтуюць дэнататыўна-сігніфікатыўную суаднесенасць ЛСВ, іх тыпы і характар узаемасувязі ў межах семантычнай структуры. У лагічным аспекце гэтыя разыходжанні зводзяцца да супраць-пастаўлення

полідэнататыўна-сігніфікатыўнай полісеміі і толькі сігніфікатыўнай полісеміі з практычна неабмежанай колькасцю дэнататыўных ЛСВ /гл. агляд: Кулікаў⁶⁵⁻², 104-106/.

1.1. Значэнне слова

У лінгвістычнай літаратуры апошніх гадоў шырока абмяркоўваецца праблема значэння слова. Гэта выключна складаная лінгвістычная з’ява, абумоўленая комплексам экстра- і інтралінгвістычных прычын, разглядаецца з самых розных пунктаў гледжання. Некалькі соцень фармулёвак значэння слова, ніжняя мяжа якіх дакладна не акрэсліваецца, звычайна знаходзяцца ў дадатковых адна да другой інфармацыйна-тлумачальных адносінах. У манаграфіі не ставіцца задача дэталёвага апісання шматлікіх пунктаў гледжання на значэнне, бо ў літаратуры яны асветлены даволі поўна і ўсебакова /гл.: Нікіцін⁸³; Сцяпнін⁷⁹⁻¹; Меднікава; Уфімцава⁸⁶; Мадаллон; Рэй; Новікаў⁸², 85-111; Плотнікаў⁸⁴, 5-8; Праблемы, 11-22; Шафф, 232; Сакалоўская, 3-4; Клычкоў, 100-108; Сілін⁸⁰, 12-16; Усаценка, 20-24; Саркісава, 32-33; Муравіцкая, 5-7; Алякпераў, 5-6; Саладуб, 54-66; Лексікалогія, 23-35/. Значэнні слова, гетэрагенныя па прыродзе, прызначэнні і выкарыстанні, разглядаюцца як складаны, гістарычна абумоўлены комплекс, які праз прызму свядомасці чалавека адлюстроўвае шматграннасць рэальнага свету.

У паняцце лексічнага значэння звычайна ўключаюць шэраг кампанентаў, якія адрозніваюцца іх удзельнай вагой у той ці іншай інтэрпрэтацыі гэтага пытання. Шматлікія фармулёўкі звычайна адзначаюць наступныя кампаненты лексічнага значэння: а) прадметную (дэнататыўную) суаднесенасць; б) паняццёвую (лагічную, сігніфікатыўную) суаднесенасць; в) унутрымоўныя сувязі слова; г) канататыўна-вобразны аспект; д) сацыяльна-камунікатыўную замацаванасць; е) кантэкставую рэалізацыю /Вінаградаў⁵³, 6; Вінаградаў⁷⁷, 165; Кодухаў⁷², 57-59; Сцяпанав, 137-138; Сцяпнін⁷⁹⁻², 5-6; Гінзбург²⁵⁷, 79-85; Селіверстава, 12; Муравіцкая, 8; Новікава, 49; Туркіна, 5-9; Шэхтман, 5; Нікіцін⁷¹⁻², 31; Прохарава⁸⁰, 3-51; Сердабінцаў⁸³, 5-6; Клычкоў, 106; Манахаў, 54; Алякпераў, 131; Сцяпанав і Шрамм, 4; Ягакаўкіна, 4-7/. Прыхільнікі ж структурнага вывучэння моўных з’яў паказваюць лексічнае значэнне, пачынаючы ад вядомага трохвугольніка Огдэна-Рычардса, у выглядзе разнастайных геаметрычных і аб’ёмных фігур.

Услед за большасцю даследчыкаў мы лічым асноўнай і абавязковай часткай лексічнага значэння яго **інтэнсіянал** — дэнататыўна-сігніфікатыўную суаднесенасць слова. Астатнія інгрэдыенты (па выражэнні М. Нікіціна, **імплікацыянал** /Нікіцін⁸³, 24/) у пэўнай ступені канкрэтызуюць і

ўдакладняюць сэнс слова і складаюць яго перыферыйную частку. Інтэнсіянал — гэта абавязковы элемент лексічнага значэння, імплікацыянал у структуры слова можа наогул не выяўляцца.

1. 1. 1. Канататыўны аспект лексічнага значэння

Пад канатацыяй традыцыйна разумеюць недэнататыўны кампанент лексічнага значэння (сазначэнне, дадатковая інфармацыя, пабочная сема, арэол слова), які як бы наслойваецца на лагічна-інфармацыйную частку значэння (яго ядро) і стварае перадумовы для семантычных мадыфікацый слова. У структурным плане канатацыя з'яўляецца даволі складанай з'явай, якая парознаму інтэрпрэтуецца ў сучасных лінгвістычных даследаваннях. Найбольш дыскусій выклікае пытанне аб семантычным статусе канатацыі і яе кампанентным складзе. Так, у вызначэнні статуса канатацыі можна акрэсліць два асноўныя пункты гледжання:

1) канатацыя ўключаецца ў семантычную структуру слова ці яе асобныя ЛСВ /гл.: Шахоўскі₈₃₋₁, 13-14, 22; Гавярдоўскі₇₄, 139-142; Гольдман, 4-5; Комлеў, 105-129; Кузняцова Э., 2; Сердабінцаў₈₁, 15; Сапожнікава, 14-15; Лук'янава₇₉₋₁, 19-20; Філіпаў, 57; Туркіна, 6-7; Сакалоўская, 7; Гінзбург₂₅₇, 85; Кулікава, 13-14; Сяргеева, 115-116; Кавалеўская, 63/;

2) канатацыя носіць экстралінгвістычны характар і знаходзіцца па-за межамі семантычнай структуры слова /гл.: Апрэсян₇₄, 67; Новікаў₈₂, 170-171; Звягінцаў, 171-172; Гольдман, 5; Сапожнікава, 14-15; Туркіна, 6-7; Сяргеева, 115-116/.

На нашу думку, канататыўны элемент у большасці выпадкаў з'яўляецца кампанентам семантычнай структуры слова, хаця магчыма і яго інтэрпрэтацыя як экстрапаняцыйнага факта (дадатковай інфармацыі па-дзеянага, светапогляднага, палітычнага, этнічнага характару), які знаходзіцца па-за межамі семантычнай структуры слова і змяшчае ў сабе імпліцытную магчымасць у пэўнай сітуацыі заняць месца ў структуры слова ці яго ЛСВ. Канатацыя можа праяўляцца як у рамках усяго сэнсавага аб'ёму слова, так і асобных ЛСВ, у адным з семантычных множнікаў кораня, афікса, асновы, у суперсегментных адзінках, фанетычнай абалонцы слова наогул /Шахоўскі₈₂₋₁, 31-32; Гавярдоўскі₈₅₋₁; 85-2; Сердабінцаў₈₁, 16; Тэлія₈₆, 15-21; Кулікава, 20/.

Непаслядоўна (а часта і супярэчліва) разглядаецца ў лінгвістычнай літаратуры і пытанне аб сэнсавым аб'ёме паняцця канатацыя, яго кампанентным складзе. Так, У. Шахоўскі лічыць стрыжнем канатацыі эматыўнасць, уключаючы ацэначнасць і экспрэсіўнасць у дэнатацыю /Шахоўскі₈₃₋₂, 18, 22, 34/. А. Філіпаў вызначае канатацыю як суму эмацыянальных і

стылістычных уласцівасцей, пакідаючы за яе межамі ацэначны і экспрэсіўны кампанетны /Філінаў, 60/. Не выключае наяўнасці ацэначнасці ў дэнататыўным кампаненце значэння і Л. Сапагова /Сапагова₈₅, 114/. Н. Лук'янава ўключае ў канатацыю тры элементы (экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць і ацэначнасць), а стылістычную афарбоўку адносіць наогул не да семантыкі, а да сферы ўжывання слова /Лук'янава₇₉₋₂, 21-22; Лук'янава₈₂, 101/. Некаторыя даследчыкі значна пашырылі межы канатацыі, уключаючы ў яе сацыяльна-палітычныя, этычныя, маральныя, светапоглядныя, культуралагічныя, этнічныя і этнаграфічныя элементы /гл.: Гавярдоўскі₈₅₋₁, 71; Гавярдоўскі₈₅₋₂, 52; Вучкова, 5-16; Верашчагін і Кастамараў, 23-26; Кодухаў₈₂₋₁, 7-12; Лук'янава₇₉₋₂, 19; Комлеў, 108; Шэндэльс, 35/. У большасці ж даследаванняў у паняцце канатацыі ўключаецца эмацыянальнасць, ацэначнасць і экспрэсіўнасць.

1. **Эмацыянальнасць** у навуковай літаратуры звычайна трактуецца як суб'ектыўнае ўспрыняцце гаворачым прадметаў і з'яў рэчаіснасці /Псіхалінгвістычныя, 113; Харчанка₇₆, 71; Давыдава₈₅, 24-25; Загароўская і Фаміна, 32; Мягкова, 141; Лук'янава₇₉₋₂, 28-29; Шахоўскі₈₃₋₂, 14, 42-44, 86; Калшанскі₇₅, 121/. Гэты кампанент атрымоўвае сваё рэальнае ўвасабленне ў кантэксте, камунікатыўным акце, маўленчай сітуацыі, хаця эмацыянальным зарадам слова можа валодаць і ў ізаляваным выглядзе. Эмацыянальнасць можа быць біялагічнай, пачуцёвай (этычнай, інтэлектуальнай, эстэтычнай), меліяратыўнай (узвелічальнай, станоўчай), ласкальнай, пеяратыўнай (неадабральнай, уніжальнай), дэпрэтатыўнай (лаянкавай), афектыўнай і інш. /гл.: Псіхалінгвістычныя, 116; Гароднікава, 6-9/. У маўленчай дзейнасці адны з разнавіднасцей эмацыянальнасці праяўляюцца найбольш ярка, відавочна, другія, наадварот, паслабляюцца ці затухаюць, трэція спалучаюцца з іншымі, у выніку чаго эмацыянальная нагрузка слова становіцца больш комплекснай, дынамічнай.

2. З эмацыянальнасцю цесна звязаны **ацэначны** кампанент канатацыі, які выражае ацэнку (станоўчую ці адмоўную, пахвальную ці непахвальную) прадметаў і з'яў рэальнага свету. У адрозненне ад эмацыянальнасці, якая характэрна як гаворачай, так і слухаючай асобе, ацэначнасць ўласціва толькі гаворачай асобе. Па справядлівай заўвазе Н. Лук'янавай, ацэначнасць заўсёды суправаджаецца эмацыянальнай афарбоўкай, эмацыянальнасць жа не абавязкова ацэначная /Лук'янава₇₉₋₂, 31-33/.

Наяўнасць шматлікіх меркаванняў аб змесце ацэначнасці, адсутнасць адзіных (ці якіх-небудзь агульных) крытэрыяў яе вызначэння і тыпалогіі сведчаць аб складанасці гэтага канататыўнага кампанента. Адны даследчыкі ўключаюць яго ў склад дэнататыўнай часткі значэння /гл.: Сапагоў, 114; Шахоўскі₈₃₋₁, 14, 32-33; Давыдава, 24-25/, другія бачаць у ім прыкметы пэўнай

функцыянальнай адзінкі, што займае прамежкавае становішча паміж дэнатацыяй і канатацыяй /Харчанка₇₆, 67/.

Ацэначнасць звычайна выступае ў трох разнавіднасцях — нейтральнай, станоўчай (меліяратыўнай) і адмоўнай (дэрагатывнай, пеяратывнай). Кожная з іх можа быць псіхалагічнай (інтэлектуальнай, эмацыянальнай), сублімаванай (эстэтычнай, этычнай), рацыяналістычнай (утылітарнай, нарматыўнай, тэлеалагічнай), сенсорнай (сенсорна-смакавай), агульнай (групавой, сацыяльна-групавой, нацыянальнай), прыватнай (індывідуальнай), суб'ектыўнай, аб'ектыўнай /гл.: Аруцюнава₈₅, 13-24; Вольф₈₅, 12-28; Федзяшына, 65; Хідэкель і Кошэль, 7-10; Кошэль, 5-8; Сафонава, 52; Рахманава, 59-60/. У камунікатыўным акце любая з ацэначных разнавіднасцей можа заняць месца як у цэнтры ацэначнага арэола, так і на яго перыферыі. Сродкамі выражэння ацэначнасці з'яўляюцца фармальныя паказчыкі (як правіла, суфіксы), інтанацыя, ступень ацэначнасці пераносных ЛСВ, характар адлюстравання імі рэчаіснасці і інш.

3. **Экспрэсіўнасць** (ці выразнасць) з'яўляецца адной з найярчэйшых асаблівасцей маўлення /Земская₇₉, 121/. У лінгвістычнай літаратуры гэта семантычная катэгорыя атрымала даволі шырокае, абагульненае і недыферэнцыраванае вызначэнне, што абумоўлена дыфузным характарам асноўных інгрэдыентаў канатацыі, іх цесным узаемадзеяннем і хуткім пераразмеркаваннем ў працэсе маўлення (Руская мова₇₉, 403-404; Шмялёў₇₇, 163-167; Сапожнікава, 15; Загароўская і Фаміна, 32; Гольдман, 7-9; Кулікава, 12-14; Вінакур₈₀, 54-59; Вінакур₈₆, 16 - 26; Лук'янава₇₉₋₂, 22-24; Трыпольская₈₅₋₂, 3-4/. Не адмаўляючы наяўнасці ў складзе экспрэсіі эмацыянальнасці і ацэначнасці, назавём найбольш спецыфічныя яе кампаненты. Гэта вобразнасць, інтэнсіўнасць² і экстэнсіўнасць.

Пад вобразнасцю звычайна разумеецца абагуленае пачуццёва-нагляднае ўяўленне аб прадметах і з'явах аб'ектыўнага свету. Важнейшымі яе рысамі з'яўляюцца зрокавасць, параўнальная недаўгавечнасць, гістарычная і нацыянальна-культурная абумоўленасць /Загароўская, 17; Шахоўскі₈₃₋₁, 31; Загароўская і Фаміна, 32; Сапожнікава, 16; Харчанка₇₆, 68; Харчанка₈₃, 47-49/. Інтэнсіўнасць (узмяцняльнасць) служыць для адлюстравання градацыі ў ступені праяўлення чаго-небудзь. Звычайна гэта найвышэйшае праяўленне прыкметы, дзеяння, якасці, яе рэзкае павелічэнне, узмацненне, хуткасць /гл.: Шэйгал, 4;

²Па меркаванні некаторых даследчыкаў, інтэнсіўнасць мае значна больш падабенстваў з ацэначнасцю, чым з экспрэсіўнасцю, і ўключаць яе ў структуру экспрэсіўнасці нельга /Шэйгал, 8, 25/. Мы раздзялем больш распаўсюджаны пункт гледжання, згодна з якім інтэнсіўнасць і экспрэсіўнасць з'яўляюцца сродкамі ўздзейнічай сілы і суадносяцца паміж сабой як агульнае і прыватнае, гіпонім і гіперонім.

Лук'янава⁷⁹⁻², 27; Лук'янава⁸⁶, 56-62; Шахоўскі⁸³⁻¹, 29-30; Сапожнікава, 15; Трыпольская, 9/. Пры экстенсіўнасці на першы план вылучаюцца не якасныя, а колькасныя суаднесенасці ЛСВ /гл.: Гавярдоўскі⁷⁷, 6-14; Гавярдоўскі⁸⁵⁻², 52; Комлеў, 116-118; Шахоўскі⁸²⁻¹, 30-31; Шахоўскі⁸²⁻², 94-97; Сапожнікава, 15-17; Вучкова, 5-16; Праблемы, 18-19; Гольдман, 7-20 /.

Безумоўна, у рэальным камунікатыўным акце канататыўныя кампаненты (і разнавіднасці канатацый) рэдка выступаюць у чыстым выглядзе, а, як правіла, ужываюцца ў складаных спалучэннях і камбінацыях. У такой дыфузнай, сінкрэтычнай структуры адны элементы могуць вылучацца на першы план, другія — перамяшчацца ці нейтралізавацца, пераходзіць у разрад патэнцыяльных, трэція — служыць фонам для актуалізаванага кампанента, ствараць разам з ім канататыўны фобраз. У працэсе маўлення суадносіны канататыўных элементаў, іх набор і ўдзельная вага, градацыя, іерархічная лесвіца, а таксама характар узаемадзеяння з дэнататыўным кампанентам будзе розным у кожным канкрэтным выпадку, што абумоўлена мноствам экстра- і інтралінгвістычных прычын. Маўленчая канатацыя лексічнага значэння, такім чынам, уяўляе з сябе дыялектычнае адзінства пастаяннага і зменлівага, устойлівага і рухомага кампанентаў, якія могуць мець як узуальны, так і аказіянальны характар.

1. 1. 2. Класіфікацыя значэнняў

Асновы класіфікацыі значэнняў былі закладзены В. Вінаградавым /Вінаградаў⁵³; Вінаградаў⁷⁷/ і прадоўжаны далей у шматлікіх сямасіялагічных даследаваннях. Безумоўна, правесці поўны і падрабязны аналіз усіх класіфікацый у межах адной манаграфіі немагчыма (ды і неабавязкова). Класіфікацыі часта накладваюцца адна на другую, у выніку чаго адны і тыя ж значэнні ўваходзяць у склад некалькіх класіфікацый і, наадварот, некалькі розных значэнняў аб'ядноўваюцца адной класіфікацыяй. У розныя класіфікацыйныя зрэзы асабліва часта трапляе асноўнае (наміна- тыўнае, галоўнае, зыходнае, прамое, першаснае) значэнне. Крытэрыем яго вызначэння з'яўляецца шырокая распаўсюджанасцю, высокая частата ўжывання, кантэкставая незалежнасць, пастаянства для дадзенага перыяду моўнага развіцця, найвялікшая парадагматычная і найменшая сінтагматычная абумоўленасць /гл.: Уфімцава⁶², 84, 220; Уфімцава⁷², 415; Вінаградаў⁷⁷, 171-172; Вінаградаў⁷⁵, 155-165; Шмялёў⁷³, 212; Будагаў⁶³, 17; Курыловіч, 73-75; Звягінцаў, 218; Туркіна, 24-25/. Пераносныя значэнні, узнікшыя, як правіла, на базе прамых, з'яўляюцца больш гетэрагеннымі, кантэкстава абумоўленымі і

менш распаўсюджанымі . Сярод пераносных значэнняў у асобныя групы вылучаюцца метафарычныя, метанімічныя, сінекдахічныя, эмацыянальна-ацэначныя, рода-відавыя і мн. інш. У іншых класіфікацыях пад увагу прымаюцца характар адлюстравання ЛСВ рэчаіснасці, ступень іх залежнасці ад кантэксту, моўны статус, генеалагічныя сувязі, асаблівасці семантычнай вытворнасці, фармальнае выражанае, сінтаксічная валентнасць, стылістычныя і канататыўныя характарыстыкі, камунікатыўная функцыя і інш. У залежнасці ад пакладзеных у аснову класіфікацый прыкмет можна выдзеліць цэлы рад бінарных апазіцый значэнняў, асноўнымі сярод якіх з'яўляюцца наступныя:

а) дэнататыўнае (прадметнае, рэферэнтнае) і сігніфікатыўнае (лагічнае, паняццёвае); б) моўнае і маўленчае (аўтарскае); в) узуальнае і аказіянальнае; г) патэнцыяльнае і актуальнае; д) экспліцытнае і імпліцытнае; е) агульнае і індывідуальнае; ж) шырокае і вузкае; з) эмацыянальна афарбаванае (стылістычнае) і нейтральнае; і) граматычна звязанае і свабоднае; к) знамянальнае і службовае; л) слоўнікавае і сітуацыйнае; м) простае і ўскладненае; н) цэнтральнае і перыферычнае (маргінальнае); о) бліжэйшае і далейшае; п) дастатковае і недастатковае; р) намінацыўнае і дэактыўнае; с) канкрэтнае і абстрактнае і інш. /Кодухаў⁷⁶, 15; Арнольд⁶⁹⁻¹, 73-75; Нікіцін⁸³, 49-56; *Праблемы*, 11-22; Кісялёва, 260-275; Плотнікаў⁸⁴, 9-50; Новікаў⁸², 88-107; *Мяркульёў*, 56-60; *Канецкая*, 93-107; Літвін⁷³, 94-95; *Сакалоўская*, 3-4; *Звягінцаў*, 215-218; *Клычкоў*, 103-104; *Цярэнцьева*, 1-6, 15; *Малавіцкі*, 81-92; *Сілін*⁷⁴, 14-15; *Тэлія*⁸¹; *Тэлія*⁸⁶; *Туркіна*, 27; *Прошын*, 73-100; *Сярова*, 9; *Метады* 25-27; *Сітнікава*, 5; *Лексікалогія*, 35-39; *Старычонак*⁸⁵, 33/.

Плюралізм прыкмет, пакладзеных у аснову класіфікацый, стварае складаную ў якасціўных і квантытатыўных адносінах сістэму значэнняў. У гэтай сістэме выдзяляюцца не толькі карэлятыўныя пары, названыя вышэй, але і мноства значэнняў, карэлят якіх, рэальна існуючы ў маўленні, з'яўляецца імпліцытным, незамацаваным у узусе. Яго можна даволі лёгка ўзнавіць шляхам далучэння прэфікса *не-* : Напрыклад, інфарматыўнае / неінфарматыўнае, сімвалічнае / несімвалічнае, ацэначнае/ неацэначнае і інш. Сярод падобных значэнняў найбольш часта ў літаратуры называюцца наступныя: прагматычнае (эматыўнае), структурнае, канататыўнае, фанетычнае, сімвалічнае, фонавае, ацэначнае, прэдыкатыўнае, парадыгматычнае, сінтагматычнае, асацыятыўнае, інфарматыўнае, кагнітыўнае, калакацыйнае, эmfатычнае, сігматычнае, адвербіяльнае, пластычнае, функцыянальнае, спецыялізаванае, тэрміналагічнае, архаічнае, ролевае, канцэптualaьнае і інш. /Кодухаў⁷⁶, 15; Нікіцін⁸³, 49-56; *Праблемы*, 11-12; Кісялёва, 275; Плотнікаў⁸⁴, 9-50; Новікаў⁸², 88-107; *Мяркульёў*, 56-57; *Псіхалінгвістычныя*, 11; *Лявіцкі* і

Камарніцкая, 86-92; Малавіцкі, 81-92; Ця- рэнцьева, 1-6; Канецкая, 103; Грыб, 55; Сакалоўская, 3-4; Клычкоў, 103-104; Сцяпанав і Шрамм, 26; Заботкіна, 36, 42-43; Жураўлёў; Карымава₈₃, 14-17; Ягаўкіна, 6/.

Асобныя значэнні ў структуры полісеманта звычайна называюцца (услед за А. Смірніцкім /*Смірніцкі₅₄, 25; Смірніцкі₅₆, 42, 156-159/* лексіка-семантычнымі варыянтамі (ЛСВ)³. Гэты тэрмін па сваім змесце тоесны асобнаму значэнню мнагазначнага слова полісеманта і, як правіла, характарызуецца тымі ж уласцівасцямі. Розныя ЛСВ самымі разнастайнымі сувязямі аб'ядноўваюцца ў межах **семантычнай структуры слова**⁴. У навуковых працах В. Вінаградава, Р. Гінзбурга, І. Арнольд, У. Звягінцава, А. Уфімцавай, В. Ахманавай, Д. Шмялёва, М. Нікіціна, В. Селіверставай, М. Камлёва і іншых даследчыкаў зроблена тэарэтычная распрацоўка і мадэліраванне семантычнай структуры слова і сувязей яе ЛСВ. Традыцыйна пад семантычнай структурай разумеецца складанае адзінства ўзаемаабумоўленых элементаў, сукупнасць усіх ЛСВ (пэўная абагульняючая, іерархічная мадэль), звязаных паміж сабой у большасці выпадкаў эпідыгматычнымі (вытворнымі), радзей — апасродкаванымі і паралельнымі адносінамі /*Ар- нольд₆₆, 106; Арнольд₆₉₋₂, 12; Арнольд₆₉₋₁, 73-74; Уфімцава₇₂, 396, 420-422; Уфімцава₆₂, 83-84; Ельмслеў, 122; Шмялёў₇₃, 74-75, 220-232; Сцяпін₇₉₋₁, 13-17; Жукава Л., 40-43; Сердабінцаў₈₁, 4; Макавецкая, 97; Туркіна, 3-5; Тарасава Л., 95-96; Лявіцкі, 151; Жарданія, 24-25/*⁵. Безумоўна, пры гэтым не адмаўляюцца складаныя і своеасаблівыя сувязі ЛСВ, якія не паддаюцца дастаткова абагульненаму і адэкватнаму апісанню.

З'яўляючыся адметнай рысай лексіка-семантычнай сістэмы мовы, семантычная структура слова вызначаецца пэўнымі квалітатывымі асаблівасцямі: а) характарам асноўнага і пераносных ЛСВ; б) іх дэнататывнай суаднесенасцю; в) выразнасцю праяўлення семантычнай вытворнасці; г) сферай выкарыстання ЛСВ; д) умовамі іх кантэкставай рэалізацыі; е) ступенню канататывнай замацаванасці; е) прыналежнасцю слова да пэўнай часціны мовы /*Арнольд₆₆, 106-110; Арнольд₆₉₋₂, 13; Уфімцава₆₂, 74-82; Уфімцава₇₂, 420-422; Васільеў₇₅, 8-9; Блінава₇₃, 127; Гінзбург₅₇, 85-90; Шамава, 228; Шыраеў, 37-38/.*

³ Некаторыя даследчыкі замест спалучэння *лексіка-семантычны варыянт* ужываюць тэрміны *монасема, сема, словазначэнне* /*Вінаградаў₆₈, 67; Бахнар, 7; Сакалоўская, 5, 173; Нікіцін₇₁₋₂, 31; Нікіцін₇₄, 33/.*

⁴ У некаторых лінгвістычных працах семантычная структура слова называецца *семантэмай, семантычным дывергентам* /*Васільеў₇₁, 111; Бахнар, 7; Гак₇₂, 370; Сакалоўская, 113; Шчур і Курачкіна, 96/.*

⁵ Аб трактаванні семантычнай структуры слова як семнай арганізацыі кожнага асобнага значэння, метамоўнай адзінцы, наборы семантычных множнікаў, тыпе лексіка-семантычнага вар'іравання, структуры вытворнага слова гл.: *Уфімцава₈₀, 67-69; Сакалоўская, 5; Сердабінцаў₈₁, 4* і інш.

Квантитатыўна семантычная структура слова характарызуецца колькасцю ЛСВ, якія складаюць вялікую ці малую семантычную парадыгму лексічнай адзінкі.

Значны ўплыў на семантычную структуру слова аказвае тэрытарыяльны фактар, які ўносіць істотныя карэктывы як у структуру полісеманта наогул, так і яго асобныя ЛСВ. Пры гэтым у розных каардынатах лінгвістычнай прасторы могуць назірацца розныя вынікі пераасэнсавання зыходнай адзінкі, што абумоўлена асаблівасцямі праламлення і асэнсавання рэчаіснасці носбітамі гаворак (іх полам, узростам, адукаванасцю, прафесіяй, нацыянальнасцю і інш.), культурна-моўнымі, дыялектнымі кантактамі і іншымі прычынамі. Наяўнасць у семантычнай структуры розных па характары і статусе інгрэдыентаў, нераўнамернасць развіцця яе асобных звенняў, неаднолькавая іх тарыфікацыя з пункту гледжання распаўсюджанасці, ужывальнасці, стылістычнай і стратыфікацыйнай характарыстыкі і іншых падстаў, шматлікія кірункі трансфармацый ЛСВ ускладняюць сэнсавую будову слова, робяць адрозненні паміж ЛСВ менш дакладнымі і выразнымі⁶.

Квалітатыўная характарыстыка семантычнай структуры слова залежыць і ад інтэрпрэтацыі яе асобных інгрэдыентаў. Вядома, што поруч з ЛСВ у структуры полісеманта выдзяляюцца ўжыванні і адценні, якія праяўляюць сябе перш за ўсё ў працэсе маўлення, у пэўным кантэксце. У адрозненне ад ЛСВ, ўжыванні і адценні суадносяцца, як правіла, не з паняццем, а з прадметам і пэўнымі асацыяцыямі, замацаванымі за словам /Сакалоўская, 7; Туркіна, 30-32; Марцінкоўская, 22/. Крытэрыямі размежавання значэння і ўжывання, межы паміж якімі даволі невыразныя і рухомыя, могуць служыць іх функцыянальныя асаблівасці (для значэння — гэта сігніфікатыўная функцыя ў мове, для ўжывання — намінацыяўная функцыя ў маўленні), аб'ём зместу, характар валентнасці, ступень залежнасці ад зыходнага значэння і іншыя падставы (Туркіна, 32; Марцінкоўская, 23-24; Федьдман, 20; Сцярынін₈₅, 52/. Нягледзячы на, здавалася б, такія дакладныя і аргументаваныя крытэрыі размежавання ЛСВ і ўжывання (адцення), пытанне гэта застаецца адкрытым па прычыне дынамічнага развіцця ўсіх кампанентаў семантычнай структуры слова, актуалізацыяй у маўленчым патоку асобных ужыванняў і набывання імі статуса узуальных, адсутнасцю адрозненняў у механізме ўтварэння значэнняў і ўжыванняў. Менавіта таму інтэрпрэтацыя значэнняў і ўжыванняў у

⁶ Методыка размежавання ЛСВ у такіх выпадках грунтуецца на традыцыйным (ці інтуітыўна-лагічным), структурным і псіхалагічным прынцыпах, у межах якіх вылучаюцца кантэкстна-лагічны, дыстрыбутыўны, трансфармацыйны і іншыя аналізы ЛСВ (гл. Лявіцкі і Капатрук, 106-111; Кулікаў₆₅₋₁, 77-100; Сцярынін₇₉₋₁, 17-18).

лексікаграфічных крыніцах і гэтай манаграфіі не заўсёды ідэнтычныя (часцей за ўсё ўжыванні і адценні разглядаюцца ў рабоце як самастойныя ЛСВ).

1. 2. Асноўныя тыпы полісеміі

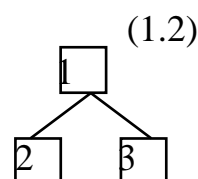
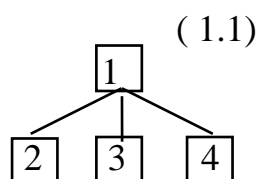
Розныя тыпы полісеміі класіфікуюцца ў залежнасці ад колькаснага складу полісеманта, характару сувязей паміж асобнымі ЛСВ, іх тэматычнай замацаванасці, рэгулярнасці ўзнаўлення, кантэкставай абумоўленасці, экспліцытнай ці імпліцытнай выяўленасці.

1. 2. 1. У залежнасці ад колькаснага складу ЛСВ выдзяляюцца двухчленныя і мнагачленныя структуры. Двухчленныя полісеманты, як правіла, маюць выразную акрэсленасць. Характар сувязі паміж ЛСВ у іх лёгка выяўляецца. Колькасны склад ЛСВ у мнагачленных полісемантах, безумоўна, уплывае на іх квалітатыўныя і квантытатыўныя ўласцівасці.

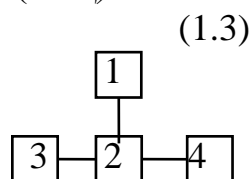
1. 2. 2. Па асаблівасцях сэнсавых адносін паміж ЛСВ выдзяляецца радыяльная (ірадыятыўная), ланцужковая (конкатэнатыўная, паслядоўная, інклюзіўна-ступеньчатая), камбінаваная (радыяльна-ланцужковая, змешаная), паралельная і дыфузная полісеміі /Апрэсян⁷⁴, 182; Новікаў⁸², 205; Шадурскі, 213; Байко, 38-43; Бахнар, 7-9; Храмых, 35; Яцкевіч, 39-40; Старычонак⁸⁵, 33-34/

1. 2. 2. 1. Пры **радыяльнай**⁷ полісеміі ўсе ЛСВ, як правіла, матывуюцца якім-небудзь адным зыходным значэннем. Прычым, пераносы, самыя розныя па характары, могуць ажыццяўляцца як на аснове аднаго і таго ж, так і розных прыкмет зыходнага значэння, у залежнасці ад чаго выдзяляюцца тры разнавіднасці радыяльнай полісеміі: гамагенная (аднародная), гетэрагенная (неаднародная) і кантамінаваная (змешаная). Так, прамое (1) значэнне полісеманта **золата** ‘высакародны метал’ з’явілася асновай для ўзнікнення ў літаратурнай мове радыяльных (гамагенных) ЛСВ: 2. ‘залатыя вырабы’; 3. ‘залатая манета’; 4. ‘тое, што вылучаецца добрай якасцю, вартасцю’. Метафарычныя і метанімічныя суадносіны паміж ЛСВ назіраюцца ў трохчленнай структуры полісеманта **вырай**: 1. *літар.* ‘цёплы край, куды вылятаюць на зіму пералётныя птушкі’; 2. *літар.* ‘чарада пералётных птушак’; 3. *бар., іўеў.* ‘месца, куды хаваюцца на зіму гадзюкі’ (СП). Структуры полісемантаў **золата** і **вырай** можна паказаць у выглядзе схем 1.1 і 1.2.

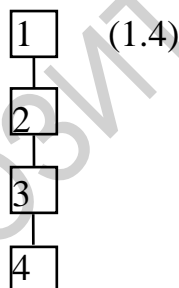
⁷ У некаторых выпадках радыяльны тып полісеміі называюць прынцыпам “рамонку”. Схематычная выява такой кветкі дае яснае ўяўленне аб структуры мнагазначнага слова: агульную сему сімвалізуе асяродак кветкі, а асобныя ЛСВ маніфестуюцца ў выглядзе асобных пялёсткаў /Шрамм, 93/.

Другі (сінекдахічны) ЛСВ полісеманта *гарбуз* аказаўся ў эпіцэнтры сэнсавай структуры слова, звязваючы ў адзінае цэлае зыходны (1), метанімічны (3) і метафарычны (4) ЛСВ, параўн.: *гарбуз* 1. *літар.* ‘агародная расліна’; 2. *літар.* ‘плод гэтай расліны’; 3. *літар.* ‘страва з гэтага плода’; 4. *лаг.* ‘вялікі жывот’ (СГЦ) /схема 1.3/.

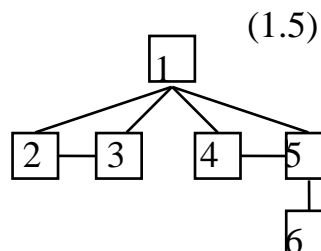
1. 2. 2. 2. Пры **ланцужковай** полісеміі адбываецца паслядоўнае падпарадкаванне значэнняў слова: другога — першаму, трэцяга — другому, чацвёртага — трэцяму і г.д. Прычым, у першага і апошняга ЛСВ могуць наогул адсутнічаць агульныя сэнсавыя кампаненты. Па тыпу ланцужковай

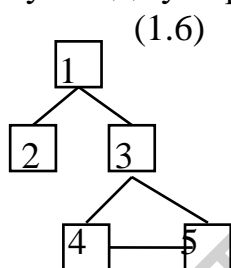
полісеміі аб’яднаны чатыры ЛСВ назойніка *хмель*: 1. ‘павойная расліна’; 2. ‘суквецце гэтай расліны, насенне яе (выкарыстоўваюцца ў піваварэнні)’; 3. ‘хмельны напітак’; 4. ‘стан ап’янення, узбуджанасці’ /схема 1. 4/.

1. 2. 2. 3. **Камбінаваныя** тыпы мнагазначнасці з’яўляюцца больш складанымі. Значэнні ў іх могуць аб’ядноўвацца як вакол аднаго сэнсавага цэнтра, так і некалькіх. Такія структуры пашыраны ў гаворках і літаратурнай мове. Выключаючы агульныя семантычныя заканамернасці, якія звязваюць ЛСВ полісемантаў, кожная з такіх структур з’яўляецца даволі складанай, мнагапланавай з’явай, здольнай адлюстроўваць усю мнагастайнасць існуючых у аб’ектыўнай рэчаіснасці сувязей і спалучэнняў. Напрыклад, пераносныя ЛСВ полісеманта *дуб* аб’ядноўваюцца вакол трох асноўных сем зыходнага значэння

(1. моц, нязломнасць; 2. вышыня; 3. высокая якасць будаўнічага матэрыялу) /гл. схему 1.5/, утвараючы камбінаваную структуру, параўн.: **дуб** 1. 'буйнае лісцевое дрэва'; 2. *літар.* 'высокі, моцны чалавек'; 3. *літар.* 'тупы, неразумны чалавек'; 4. *літар.* 'драўніна гэтага дрэва'; 5. *літар.* 'вялікая лодка'; 6. *лоеў.* 'задняя частка лодкі' (МСГ).

У семантычнай структуры полісеманта **зелле** налічваецца 5 ЛСВ: першы з другім і трэцім звязваецца радыяльна, а трэці з чацвёртым і пятым — ланцужкова /гл. схему 1.6/, параўн.: *літар.* **зелле** 1. 'дзікарослыя травы, пустазелле'; 2. 'травы як корм жывёлы'; 3. 'лекавыя травы, зёлкі'; 4. 'настой на травах, які выкарыстоўваецца ў народнай медыцыне'; 5. 'лякарства'.

1. 2. 2. 4. **Паралельная** сувязь ЛСВ часцей за ўсё назіраецца ў вытворных адзінках, утвораных ад імянных і дзеяслоўных асноў шляхам суфіксальнай дэрывацыі. Значэнні слова пры гэтым аб'ядноўваюцца агульнай прыкметай (па колеры, якасці, характары дзеяння, ліку і інш.) зыходнай адзінкі, суіснуючы ў структуры слова незалежна і раўнапраўна. Напрыклад, *літар.* **скакун** (ад *скакаць*) 1. 'конь з высокімі бегавымі якасцямі'; 2. 'той, хто скача'; 3. 'спартсмен, які займаецца скачкамі'; 4. 'той, хто ўмее танцаваць'; 5. 'жук, які пералятае нібы скачкамі'; **шарак** (ад *шэры*) 1. *літар.* 'шэры заяц'; 2. *літар.* 'кафтан з шэрага сукна'; 3. *чэрв., віц.* 'сукенка хатняга вырабу'; 4. *браг., светл., паўн.-зах.* 'неадбеленае палатно'; 5. *лаг.* 'пячур' (*Сцяшк., І; МСГ; СП; Шат.; Касп.*).

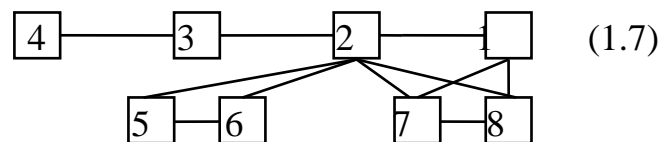
1. 2. 2. 5. **Дыфузная** полісемія характарызуецца ўзаемапрапанікальнасцю ЛСВ і іх асобных элементаў, у выніку чаго цяжка (а часам немагчыма) правесці мяжу паміж значэннямі і ўстанавіць характар іх залежнасці, параўн.: *літар.* **крэм** 1. 'салодкая ежа з сумесі ўзбітых вяршкоў, фруктовых сокаў і інш.'; 2. 'паўфабрыкат для праслойвання і ўпрыгожвання пірожных і тартоў'; 3. 'касметычная мазь'; 4. 'мазь для чысткі скуранага абутку' і інш.

1. 2. 3. Па іншых класіфікацыях выдзяляецца знешняя і ўнутраная, непасрэдная і апасродкаваная, дэнататыўная і сігніфікатыўная, сінхронная і дыяхранічная, рэгулярная і нерэгулярная, рэальная (рэалізаваная) і патэнцыяльная (нерэалізаваная) полісеміі /*Апрэсян*⁷⁴, 182-183; *Шмялёў*⁷⁷, 121-130; *Левіт*, 106; *Шандэльс*, 22; *Джапарыдзе*, 150-151; *Сальнікава*⁷⁹, 64; *Сальнікава*⁸⁰, 3-4; *Чудзінаў*⁸⁴, 18-23/.

1. 2. 3. 1. **Знешняя і ўнутраная** полісеміі выдзяляюцца ў залежнасці ад тэматычнай замацаванасці ЛСВ. Пры знешняй полісеміі ЛСВ маюць розную тэматычную замацаванасць, пры ўнутранай — ЛСВ адносяцца да адной і той жа тэматычнай групы, не выходзяць за яе межы. Безумоўна, межы паміж знешняй і ўнутранай полісеміяй даволі рухомыя, не заўсёды выразныя, што звязана з дынамічнасцю і бесперапыннасцю сэнсавага развіцця слова як у дыяхранічным, так і прасторавым планах, адлюстраваннем полісемантам самых розных асацыяцый (новых, толькі што ўзнікшых і традыцыйных, сталых), неідэнтычнай інтэрпрэтацыяй ЛСВ у розных каардынатах лінгвістычнай прасторы. Таму прыведзеныя ў манаграфіі прыклады ўнутранай і знешняй полісеміі характарызуюць той сінхронны зрэз дыялектнай мовы, калі збіраўся і запісваўся матэрыял. Сённяшні ж стан дыялектнай мовы можа перайначыць, змяніць карціну сэнсавай сузалежнасці ЛСВ пэўных лексічных адзінак у межах асобных дыялектных кантынуумаў і больш-менш вялікіх рэгіёнаў. Адной з прычын гэтага з'яўляюцца пэўныя змены экстралінгвістычнай асновы, якія адбыліся за гэты час, змены ў самім чалавеку і ў характары яго ўспрыняцця рэчаіснасці. Механізм жа ўтварэння другасных ЛСВ, асаблівасці іх сувязей з зыходнымі адзінкамі, кірунак сэнсавых мадыфікацый і іншыя семантычныя характарыстыкі будуць ідэнтычнымі.

1. 2. 3. 2. У залежнасці ад характару сувязей ЛСВ полісеманта выдзяляюцца **непасрэдная і апасродкаваная** полісеміі. У першым выпадку адно значэнне непасрэдна выцякае, выводзіцца з другога: *літар. хвост жывёліны* → *хвост самалёта, цягніка, калоны*; *грунт* 'пласт зямлі, глеба' → тое галоўнае, на чым асноўваецца што-небудзь', *тор* 'дарога, след, пакінуты калёсамі' → 'шлях, кірунак дзейнасці', *рукаў* 'частка адзення' → 'адгалінаванне ад галоўнага вусця ракі'. Пры апасродкаванай полісеміі сувязь паміж ЛСВ ажыццяўляецца не прама, а праз пасрэдніцтва іншых ЛСВ (да гэтага тыпу далучаюць многія віды ланцужковай і камбінаванай полісеміі). Напрыклад, значэнні *літар. язык* 'страва, прыгатаваная з каровінага ці свінога языка', 'палонны, якога захопліваюць з мэтай атрымання неабходных звестак' і *язык* 'металічны стрыжань у звоне' суадносяцца паміж сабой праз пасрэдніцтва ЛСВ 'орган ў ротавай поласці жывёл і чалавека; здольнасць гаварыць; гаворка'. З сямі ЛСВ полісеманта *загнет* 1-ы звязваецца з 3-ім, 4-ым

і 5-ым праз пасрэдніцтва 2-га ЛСВ, параўн.: **загнет** 1. *літар.* ‘прыпечак’; 2. *цэнтр., гродз., зах.-гом., усх.-брэсц.* ‘трэскі, якія паляць у чалесніках, каб запякаўся хлеб’; 3. *тур.* ‘лазовыя кіёчкі, з якіх некалі распальвалі агонь пасярод хаты, каб было цяплей’; 4. *дзятл.* ‘дужка ў кошыку’; 5. *паст., чэрв., навагр.* ‘стан добрага запякання хлеба’; 6. *навагр.* ‘скарынка на хлебе, калі ён толькі падрумяніцца’; 7. *паст., чэрв.* ‘напал, дух’; 8. *стол.* ‘верх полымя ў печы’ /гл. карту № 1, схему 1.7/.

Карта № 6. Распаўсюджанне ЛСВ полісеманта **загнет**: 1 — прыпечак; 2 — трэскі, якія паляць у чалесніках, каб запякаўся хлеб; 3 — лазовыя кіёчкі, з якіх некалі распальвалі агонь пасярод хаты, каб было цяплей; 4 — дужка ў кошыку; 5 — стан добрага запякання хлеба; 6 — скарынка на хлебе, калі ён толькі падрумяніцца; 7 — верх полымя ў печы; 8 — напал, дух.

1. 2. 3. 3. Суаднесенасць ЛСВ з канкрэтнымі прадметамі, з’явамі або з абстрактнымі паняццямі пакладзена ў аснову падзелу полісеміі на дэнататыўную (прадметную) і сігніфікатыўную (паняццёвую). Пры дэнататыўнай полісеміі ЛСВ скіраваны ў бок канкрэтнай рэальнасці: *літар. палец* 1. ‘частка кісці рукі’; 2. ‘стрыжань у машынах, механізмах’, *лайнэр* 1. ‘вялікі параход’; 2. ‘самалёт’, *брод* 1. ‘неглыбокае месца на ўсю шырынню

ракі'; 2. 'след, пракладзены на сенажаці, на полі, каб размежаваць участкі'. Пры сігніфі- катыўнай полісеміі ЛСВ суадносяцца з абагульненымі вобразамі, уяўленнямі, абстрактнымі паняццямі: *літар. вера* 1. 'упэўненасць у ажыццяўленні, здзяйсненні чаго-небудзь'; 2. 'перакананне ў дадатных якасцях каго-не- будзь'; 3. 'перакананне ў рэальным існаванні звышнатуральных сіл'; 4. 'веравызнанне'.

1. 2. 3. 4. Суіснаванне ЛСВ у межах пэўнага часу, перыяду з'яўляецца крытэрыем для падзелу полісеміі на **сінхронную і дыяхранічную**. Пры сінхроннай полісеміі ўсе ЛСВ суіснуюць у межах адзінага часовага зрэзу (напрыклад, у сучаснай беларускай мове). Пры дыяхранічнай полісеміі адзін ці некалькі ЛСВ лічацца ўстарэлымі, належаць да пасіўнага слоўніка, астатнія з'яўляюцца сучаснымі, фіксуюцца ў слоўніках сучаснай літаратурнай мовы без якіх-небудзь памет. Так, у слове *капот* 1. 'жаночае доўгае плацце, доўгі кафтан'; 2. 'адкідная металічная накрыўка ў машынах' першае значэнне з'яўляецца ўстарэлым, а другое — сучасным. З чатырох значэнняў слова *пасад* толькі трэцяе з'яўляецца сучасным, астатнія лічацца гістарычнымі: *пасад* 1. 'гандлёва-рамесная частка горада за крапасной сцяной'; 2. 'прыгарад, прадмесце'; 3. 'рад снапоў, пакладзеных на ток для абмалоту'; 4. 'у вясельным абрадзе — месца, куды садзілі нявесту'. Межы паміж сінхроннай і дыяхранічнай полісеміяй даволі рухомыя і няўстойлівыя, што абумоўлена перш за ўсё экстралінгвістычнымі прычынамі.

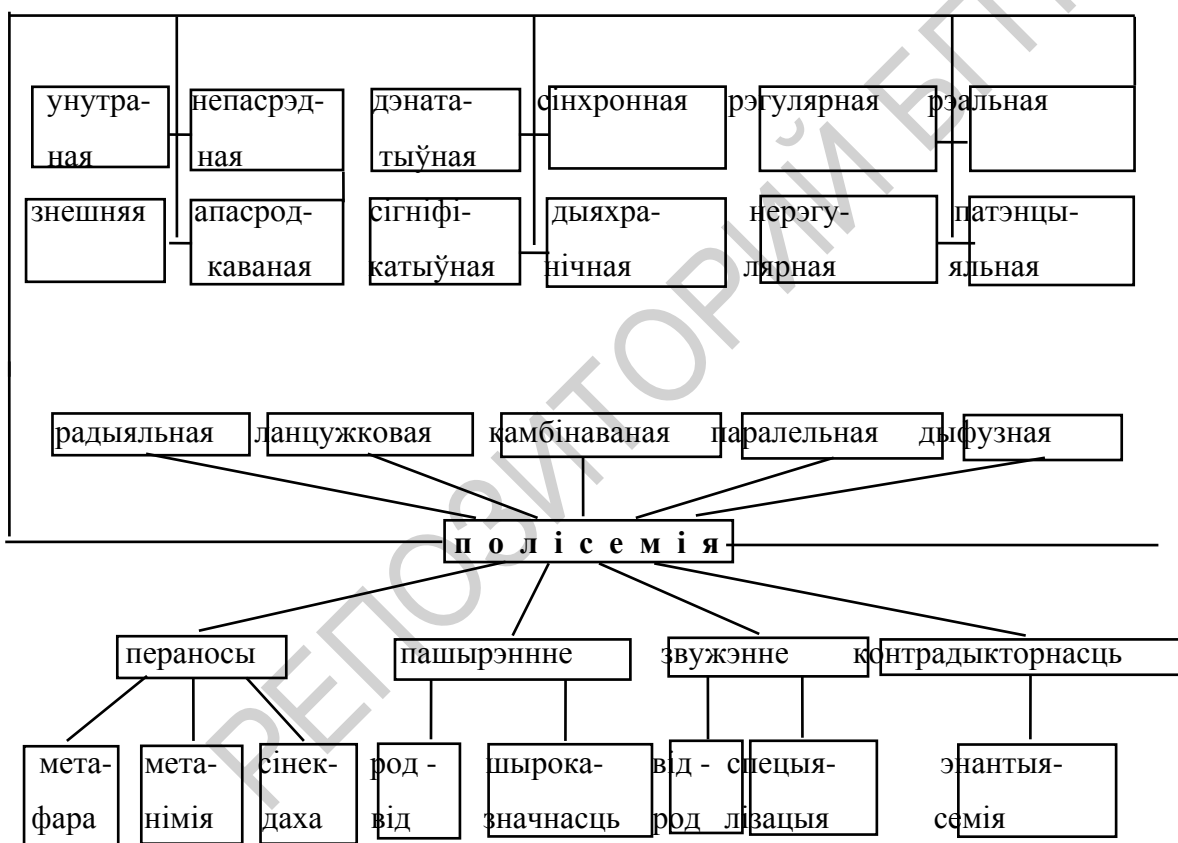
1. 2. 3. 5. У залежнасці ад рэгулярнасці/ нерэгулярнасці суадносін ЛСВ мнагазначнага слова выдзяляецца **рэгулярная і нерэгулярная** полісемія. Пры рэгулярнай полісеміі суадносіны ЛСВ укладваюцца ў пэўныя формулы і мадэлі. Першасны ЛСВ пры гэтым у пэўнай моўнай сітуацыі дапускае рэгулярнае ўзнаўленне (ці прагназаванне) другаснага ЛСВ. Так, рэгулярнасцю характарызуюцца пераносы тыпу 'матэрыял → выраб з яго', 'дрэва → яго плод', 'жывёла → чалавек', 'жывёла → яе футра'. Пры нерэгулярнай полісеміі другасныя значэнні слова ў аналагічных сітуацыях развіваюцца ў розных, часам непрадказальных кірунках, характарызуюцца сваёй спецыфікай выражэння, немагчымасцю падвядзення пад пэўныя схемы і формулы. Так, нерэгулярным з'яўляецца метафарычны перанос 'галаўны ўбор → тое, што размяшчаецца зверху'. З пяці слоў (*шапка, кепка, цюбецэйка, папах, вушанка*) толькі полісемант *шапка* змог рэалізаваць гэты і іншыя кірункі семантычных пераўтварэнняў, параўн.; *шапка* 1. 'галаўны ўбор'; 2. 'тое, што мае форму купала'; 3. 'верхняя круглая частка грыба, сланечніка'; 4. 'густыя, пышныя валасы'; 5. 'верхні брус над дзвярамі, акном'; 6. 'загалавак у газеце для некалькіх артыкулаў'. Словы *кепка, цюбецэйка, папах, вушанка* не рэалізавалі

сваіх патэнцыяльных магчымасцей у развіцці такога метафарычнага пераносу і полісеміі наогул: у Тлумачальным слоўніку яны прыводзяцца як адназначныя.

1. 2. 3. 6. **Рэальная і патэнцыяльная** полісеміі адрозніваюцца наяўнасцю ў семантычнай структуры слова экспліцытных (выражаных) ці імпліцытных (скрытых) ЛСВ. Патэнцыяльна ж кожнае слова можа стаць мнагазначным, калі для гэтага будуць створаны неабходныя ўмовы.

Безумоўна, схемы сэнсавых сувязей ЛСВ полісемантаў больш складаныя і разнастайныя, чым дэманстрацыя іх у пэўных тыпах полісеміі. Асноўныя іх тыпы, а таксама ўніверсальныя спосабы развіцця другасных ЛСВ, да якіх традыцыйна адносяць метафару, метанімію, сінекдаху, энантыясемію і гіпанімію, можна ўмоўна паказаць у выглядзе схемы 1.8.

(1.8)

1.3. Вывады

Полісемія з'яўляецца адным з важнейшых праяўленняў сістэмнай арганізацыі лексічнага складу мовы, яе асноўным семасіялагічным законам, семантычнай універсаліяй. Абумоўленая прыродай і асаблівасцямі чалавечага мыслення, яго біялагічнымі перадумовамі, яна адлюстроўвае навакольны свет ва ўзаемасувязі і ўзаемаабумоўленасці ўсіх яго элементаў.

Полісемію неабходна лічыць моўнай катэгорыяй, якая рэалізуе свае патэнцыяльныя і рэальныя магчымасці ў працэсе маўлення шляхам актуалізацыі аднаго з ЛСВ. Цесна звязаная з дэрывацыяй і словаўтварэннем наогул, яна характарызуецца як агульнымі іх рысамі, так і спецыфічнасцю выяўлення ў розных тэматычных групах, кожнай канкрэтнай мове і дыялектным кантынууме, што абумоўлена культурна-гістарычнымі, нацыянальнымі, лінгвістычнымі, пазамоўнымі і іншымі прычынамі.

Полісемічныя структуры з'яўляюцца складанымі адзінствамі ўзаемаабумоўленых ЛСВ, якія ў большасці выпадкаў звязаны эпідыгматычнымі (радзей — апасродкаванымі і паралельнымі) адносінамі. У складзе асобных ЛСВ вылучаецца інтэнсіянал — абавязковая яго частка, што адлюстроўвае характар дэнататыўна-сігніфікатыўнай суаднесенасці ЛСВ, а таксама імплікацыянал — перыферычная частка, якая як бы наслойваецца на інтэнсіянал, ствараючы перадумовы для семантычных мадыфікацый слова. Імплікацыянал у многіх выпадках выяўляецца ў выглядзе эмацыянальнага, ацэначнага і экспрэсіўнага (вобразнага, інтэнсіўнага, экстэнсіўнага) кампанента канатацыі, якая, як правіла, уключаецца ў склад семантычнай структуры слова, яго асобных ЛСВ, семантычных множнаў кораня, пэўных афіксаў ці можа праяўляцца ў суперсегментных адзінках, фанетычнай абалонцы слова, пэўных асацыяцыях.

У залежнасці ад суадносін інтэнсіянала і імплікацыянала, характара адлюстравання ЛСВ рэчаіснасці, іх моўнага статусу, генеалагічных сувязей, фармальнай выражанасці, асаблівасцей эпідыгматычнасці, сінтаксічнай валентнасці і іншых паказчыкаў выдзяляецца цэлы шэраг значэнняў, сярод якіх найбольш важнымі для дадзенага даследавання з'яўляюцца дэнататыўнае і сігніфікатыўнае, прамое і пераноснае (метафарычнае, метанімічнае, сінекдахічнае), гіпанімічнае і гіперанімічнае, шырокае і вузкае, канататыўнае і нейтральнае, моўнае і маўленчае, узуальнае і аказіянальнае, патэнцыяльнае і актуальнае, сімвалічнае і несімвалічнае, спецыялізаванае і тэрміналагічнае. Асаблівасці асобных значэнняў, іх колькасны склад і характар узаемасувязі ў межах сэнсавай структуры, тэматычная замацаванасць, рэгулярнасць узнаўлення, кантэкставая абумоўленасць, экспліцытнасць выяўленасці і іншыя крытэрыі кладуцца ў аснову выдзялення двухчленнай і мнагачленнай, радыяльнай, ланцужковай, паралельнай, дыфузнай, знешняй і ўнутранай, непасрэднай і апасродкаванай, дэнататыўнай і сігніфікатыўнай, сінхроннай і дыяхранічнай, рэгулярнай і нерэгулярнай, рэальнай і патэнцыяльнай тыпаў полісеміі і розных іх камбінацый, якія вызначаюць як агульныя тэндэнцыі семантычнага развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы гаворак, так і спецыфічныя іх асаблівасці.

Глава II

М Е Т А Ф А Р А

Метафара адносіцца да ліку найбольш распаўсюджаных у гаворках і літаратурных мовах з’яў, што дае падставу многім лінгвістам лічыць яе семантычнай універсальнай. Метафара звязана з пазнавальнай дзейнасцю чалавека, з працэсамі вобразнага мыслення, імкненнем адначасовай і ўсебаковай характарыстыкі прадмета. Як вынік адлюстравання чалавечай дзейнасці праз моўную прызму, метафара грунтуецца на адным з універсальных сродкаў чалавечага ўсведамлення — параўнанні, супастаўленні новага прадмета з ужо вядомым і выдзяленні пры гэтым агульных іх уласцівасцей /Купіна⁷⁶, 127-128; Левін, 293; Калеснікова, 48-50/.

Метафара мае даўнюю гісторыю вывучэння. Асаблівасці і розныя яе тыпы былі вызначаны яшчэ Арыстоцелем і іншымі старажытнагрэчаскімі рыторыкамі /Антычныя, 184-191, 231-232/. Сёння метафара з’яўляецца аб’ектам даследавання псіхалогіі, логікі, гнасеалогіі, стылістыкі, літаратуразнаўства, лінгвістыкі, тэорыі штучнага інтэлекту і іншых навук. З пункту гледжання лінгвістыкі, метафара вызначаецца як семантычная з’ява, асаблівы тып вытворна-намінатывага значэння, заснаванага на падабенстве (вонкавым, унутраным, слухавым, зрокавым, функцыянальным і інш.) прадметаў і з’яў рэчаіснасці. Пры метафарычным пераасэнсаванні ўзмацняюцца галоўным чынам якасныя прыкметы, у выніку чаго метафарычны дэрыват, выражаючы семантычную двухпланавасць, ускладняецца канататыва-сацыялагічнымі і суб’ектыва-мадальнымі характарыстыкамі. Пры гэтым на першы план могуць вылучацца імпліцытныя, раней невядомыя асацыяцыі, аналогіі і падабенствы, што нараджае адну з характэрнейшых асаблівасцей метафары — яе незавершанасць, гіпатэтычнасць і эўрыстычнасць.

Метафары прысвечана вялізная колькасць даследаванняў, у якіх з розных пазіцый (традыцыйнага, фармальна-лагічнага, структурнага, псіхалінгвістычнага, сацыялагічнага, стылістычнага і інш.) разглядаюцца яе намінатывыя патэнцыі і магчымасці, семантыка-сінтаксічныя аспекты функцыяніравання, класіфікацыйныя тыпы, кірункі сэнсавага развіцця і інш. /Рэфармацкі; Будагаў^{71 74}; Шмялёў^{64,73,82}; Сцяпанаў; Арнольд^{66,69-2}; Фёдараў; Нікіцін^{71-2,74 83,88}; Уфімцава^{80,84,86}; Гак^{71,72,77,82}; Аруцюнава⁸⁵; Чаркасава; Склярэўская^{83,87,88}; Тарасава В.; Купіна^{76,80}; Калмыкава; Каралькоў; Левін; Цюленева; Лясота; Котарава; Крылова^{67-1,67-2}; Акопава^{83,85,86-1; 86-2}; Калеснікова; Гюлумянц; Фрыдрых^{71,84}; Кіяненка; Пуставіт; Матросаў Пятроў;

Клейбер;Калужа;Пятрова /. У многіх работах метафара разглядаецца на матэрыяле лексікі народных гаворак /Блінава^{72,73};Кагаткова⁷⁹; Васільева^{79, 81,83,84-1};Сіміна^{74,82-1,82-2};Чайкіна; Лук'янава^{79,82,83,86}; Быцева^{78,82}; Лаўрэнцьева/.

Асноўным механізмам утварэння метафары з'яўляецца параўнанне, у якім выражаюцца адносіны дадзенага калектыву (ці індывідуума) да аб'ектыўнай рэальнасці. Менавіта па гэтай прычыне метафару часта называюць “адпрацаваным скрытым параўнаннем” /Нікіцін^{79, 94}/, хаця не заўсёды кожнае параўнанне можа быць рэдуцыравана ў метафару /гл.: Чаркасава, 34; Склярэўская⁸³, 59-63; Фёдарова, 5-6; Мязенін, 17-18/. Параўнанне ўяўляе з сябе сінтаксічна расчлянёную канструкцыю, у якой выдзяляюцца 3 інгрэдыенты: 1. **рэферэнт** (тэма; тое, што параўноўваецца); 2. **агент** (вобразны сродак; тое, з чым параўноўваецца); 3. **модуль** (падстава для параўнання) /Мязенін, 17-18; Лаўрэнцьева, 125; Купіна⁷⁶, 129-130/. Першыя два інгрэдыенты з'яўляюцца экспліцытна выражанымі, трэці можа прысутнічаць толькі імпліцытна і пры гэтым насіць аказіянальны характар. У аснову намінацыі ў гэтым выпадку кладзецца не найбольш істотная, а індывідуальная, нетрадыцыйная, часта нечаканая і выпадковая прыкмета. Менавіта таму ў розных дыялектных кантынумах і мовах характар метафарызацыі і яе семантычная напоўненасць можа быць неаднолькавай.

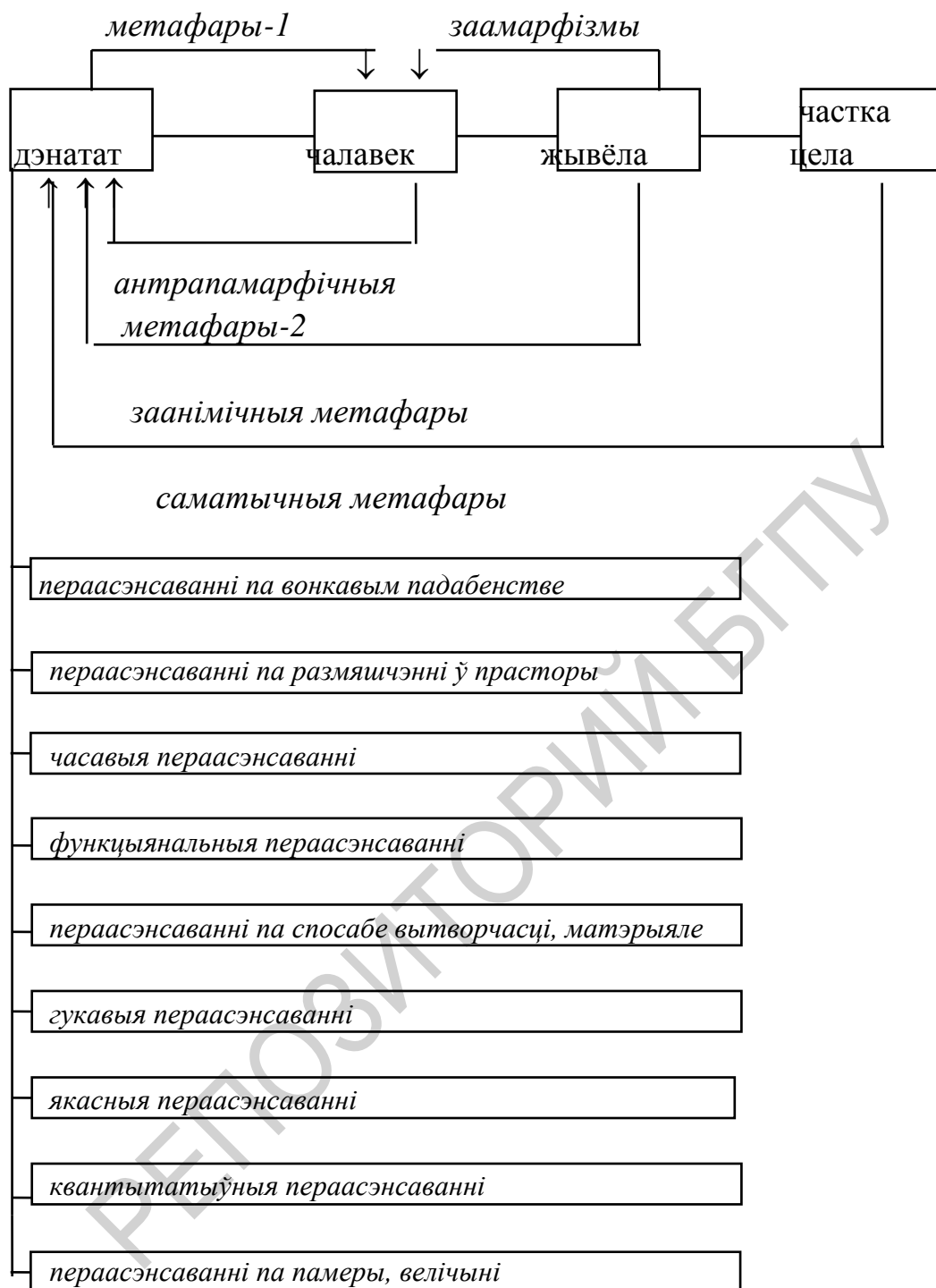
Параўнанне лічыцца першым этапам утварэння метафары, кірункам далейшага развіцця і семантычных пераўтварэнняў слова. Калі асацыятыўныя сувязі набываюць стабільны і ўстойлівы характар, замацоўваюцца ў свядомасці моўнага калектыву, то адбываецца рэдукцыя экспліцытнага параўнання ў метафару. Пры гэтым першы інгрэдыент параўнальнага звароту як бы адсоўваецца на другі план, паступова затухае і пераўтвараецца ў імпліцытны. Пэўны перыяд параўнанне і метафара могуць суіснаваць у межах адзінага сінхроннага зрэзу (метафара ў такіх выпадках класіфікуецца як “жывая” /Склярэўская⁸³, 60-61/). У працэсе ж далейшага семантычнага развіцця адбываецца дэметафарызацыя /Лясота, 139/ — зацямненне ўнутра-най формы метафары, страта яе сувязей з першасным ЛСВ. З цягам часу такая метафара набывае статус генетычнай (мёртвай) і становіцца адзіна магчымай намінацыянай адзінкай. Напрыклад, *ножка (стула, стала, цыркуля, грыба), корань (зуба, слова), калена (ракі, расліны), ступень (раке-ты), крыло (дома, ветрака), спінка (крэсла), патак (інфармацыі), пояс (геаграфічны)*. Новы час нараджае новыя вобразы і асацыяцыі, уносячы свае карэктывы ў механізм утварэння метафары і яе структурныя тыпы.

Класіфікацыя метафар можа ажыццяўляцца па адной якой-небудзь прыкмеце (семантычнай, матываванай, функцыянальнай, тэматычнай, канататыўнай, структурна-генетычнай, псіхалагічнай, прагматычнай,

граматычнай) ці па некалькіх адначасова. У залежнасці ад гэтага выдзяляюцца тыя ці іншыя віды метафар: **генетычныя, жывыя, мёртвыя, сцёртыя (па-слабленыя), аўтарскія (індывідуальныя), аказіянальныя, агульнапрынятыя (узуальныя), моўныя, маўленчыя, паэтычныя, сюжэтныя, простыя, разгорнутыя, складаныя, адначленныя, мнагачленныя, матэрыяльныя, анімістычныя, антрапамарфічныя, заанімічныя** і інш. /гл.: *Лаўрэнцева*, 124-128; *Кіяненка*, 3-18; *Тарасава В.*, 122-124; *Калмыкава*, 118-120; *Чаркасава*, 30; *Лясота*, 136-137; *Тэлія*⁷⁷, 192-194/. Найбольш жа распаўсюджанай у лінгвістычнай літаратуры з’яўляецца класіфікацыя метафар па семантычнай матывацыі, якая ўлічвае характар параўнальных паняццяў — суадносіны рэфэ- рэнта і агента. Па гэтай класіфікацыі выдзяляецца 4 тыпалагічныя формулы метафар: 1. “Ж → Ж” (“жывое → жывое”); 2. “Н → Н” (“нежывое → нежывое”); 3. “Ж → Н” (“жывое → нежывое”); 4. “Н → Ж” (“нежывое → жывое”) /*Васільева*⁷⁹, 4-5; *Каралькоў*, 57; *Кавалёў*, 55/. У залежнасці ад наяўнасці/ адсутнасці індикатараў “К” (“канкрэтнае”), “А” (“абстрактнае”) “А₁” (“адусаўлёнае”), “Н₁” (“неадусаўлёнае”) у гэтых формулах вылучаюцца разнавіднасці тыпу “ЖА → ЖА”, “ЖА → НН₁”, “НН₁ → НН₁”, “НК → НК”, “НА → НА” і інш. Кірунак сэнсавага развіцця ў гэтай класіфікацыі абумоўлены ўласцівасцямі і якасцямі дэнататаў, якія адлюстроўваюць практычна ўсю аб’ектыўную рэальнасць чалавечага быцця ў “люстры метафар” (*Каралькоў*, 56/. Метафарычныя пераасэнсаванні пры гэтым могуць грунтавацца на падабенстве зрокавых і слыхавых успрыманняў, эмацыянальна-псіхалагічных і смакавых уяўленнях, унутраных біялагічных асаблівасцях, на падабенстве вонкавага выгляду, формы, размяшчэння ў прасторы, колькасці, метрычных уласцівасцей (памераў, працягласці), функцыі, прызначэння і інш. /*Васільева*⁸³, 61-65; *Каралькоў*, 57-72; *Кіяненка*, 5-10; *Карымава*⁸²⁻¹, 7-9; *Акопава*⁸⁶⁻¹, 11-15/. Іх рэалізацыя ажыццяўляецца за кошт метафарызацыі найбольш вядомых прадметаў і паняццяў чалавечага быцця (найменняў чалавека і частак яго цела, міфічных істот, жывёл, раслін, разнастайных прадметаў быту, транспартных сродкаў, адзення, ежы і мн. інш.). Магчымыя кірункі метафарычных пераасэнсаванняў у даволі абагуленым выглядзе можна прадэманстраваць схемай 2.1.

антрапамарфічныя

(2.1)

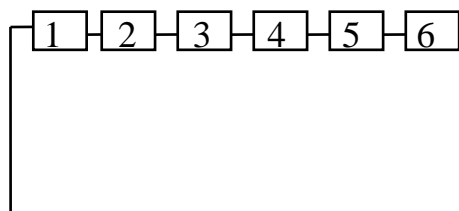
2. 1. Пераасэнсаванні па вонкавым падабенстве

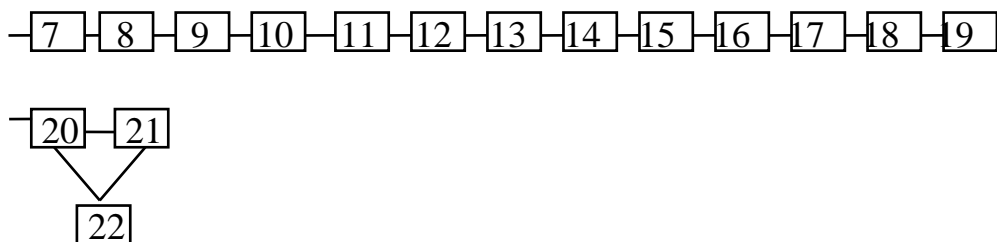
Семантычныя матывацыі па вонкавым падабенстве, размяшчэнні ў прасторы і па функцыі лічацца найбольш рэгулярнымі (Васільева₈₃, 63/. У формулу метафарычнага пераасэнсавання па вонкавым падабенстве рэалій уключаюцца кампаненты самых розных тэматычных груп. У некаторых выпадках гэта падабенства выразна выяўляецца ў дэфініцыях слоўнікавых

артыкулаў, якія адсылаюць вытворны ЛСВ да зыходнага ўказаннямі тыпу “нешта падобнае да...”, “што-небудзь падобнае да...”, “усё тое, што нагадвае...”, “прадмет у выглядзе...”, “усё тое, што мае форму...”. Параўн.: *гродз., брасл. кары́тка* ‘карыта; іншыя рэчы, якія падобны да карыта’ (СП), *круп., іўеў. ро́г* ‘рог; пасудзіна ў выглядзе рога’ (СП), *глыб., шчуч., карэл., люб. кле́тка* ‘клетка; дровы, складзеныя ў форме клеткі’ (СП), *літар. клі́н* ‘клін; пра ўсё тое, што мае трохвугольную, заостраную з аднаго боку форму’; *узdz., пух. ма́кацёр* ‘гліняная пасудзіна, у якой труць мак; нязграбная прычоска, якая робіць галаву падобнай на ма́кацёр’ (ММГ, I), *чэрв., брасл., в.-дзв. ма́ркоўнік* ‘маркоўнік; травяністая расліна, лісце якой падобна на лісце морквы’ (СП), *віц. калба́н* ‘збан; пасудзіна з пруты ў саломы ў выглядзе збана’ (Касп.), *тур. сту́га* ‘саламяная або лазовая бочка з крышкай; нешта падобнае да такой бочкі’ (ТС).

Часцей за ўсё слоўнікі (асабліва дыялектныя) фіксуюць шматлікія ЛСВ (і іх адценні), пераўтвараючы полісеманты ў квантытатыўныя (гіпертрафіраваныя) структуры, ніжняя мяжа кампанентаў якіх не мае канчатковай завершанасці. У такіх структурах усе ЛСВ, як правіла, аб’ядноўваюцца якой-небудзь адной прыкметай і з’яўляюцца своеасаблівымі канкрэтызатарамі інварыянтнага значэння. Напрыклад, ЛСВ полісемантаў *круг, кола, каток, абруч* звязваюцца паміж сабой агульнай інварыянтнай прыкметай “нешта круглае, акруглае”. У якасці пацвярджэння гэтага прывядзём прыклад структурнай арганізацыі полісеманта *круг* 1. *літар.* ‘частка плоскасці, абмежаваная акружнасцю’; 2. *літар.* ‘шлях руху каго-небудзь ці чаго-небудзь, падобны на акружнасць’; 3. *літар.* ‘круглы ўчастак якой-небудзь паверхні’; 4. *літар.* ‘хвалі, якія разыходзяцца па акружнасці ад цэнтра’; 5. *рэч., браг.* ‘вадаём круглай формы’; 6. *красн.* ‘поўня, фаза месяца’; 7. *літар.* ‘прадмет, падобны па форме да круга або кола’; 8. *зэльв.* ‘металічны кружок, якім закрываюць дымаход у печы’; 9. *дзятл.* ‘ганчарны круг’; 10. *добр.* ‘круглая кухонная дошка’; 11. *тур.* ‘накрыўка на вулі з тоўстай плаш-кі’; 12. *тур.* ‘цэментаванае звяно ў калодзежы’; 13. *раг.* ‘ходнік круглай формы’; 14. *б.-каш.* ‘сцябло сланечніка’; 15. *зэльв., ветк.* ‘абажур’; 16. *лаг.* ‘верхняя частка мужчынскай шапкі’; 17. *віл.* ‘спрасаваны воск у форме круга’; 18. *жытк.* ‘топленое сала ў выглядзе круга’; 19. *калінк.* ‘таўкачык для збівання масла’; 20. *літар.* ‘замкнуты ланцуг дзеянняў, спраў, працэсаў, якімі вычэрпваецца што-небудзь’; 21. *літар.* ‘галіна, сфера якой-небудзь дзейнасці’; 22. *ітар.* ‘група людзей, аб’яднаных якімі-небудзь сувязямі’ (ЛАБНГ, I; СП; ТС; СГЦ; МСГ; Сцяц., III; Сцяшк., I; Бяльк.)/гл. схему 2. 2/.

(2. 2)

У сэнсавай структуры полісемантаў *вілы*, *вілкі* ЛСВ аб'ядноўваюцца агульнай інварыянтнай прыкметай “тое, што мае раздвоены канец (развіліну) ці вострыя выступы”, параўн.: *вілы (вілкі)* 1. *літар.* ‘драўляныя (жалезныя) вілы; 2. *лун.*, *зэльв.* ‘прылада, якой скідаюць гной’; 3. *мядз.* ‘прылада лавіць ракаў’; 4. *зэльв.* ‘палка-разгаліна, якой вытрасаюць салому’; 5. *рас.* ‘грабелькі на касе’; 6. *барыс.* ‘саха калодзежнага жураўля’; 7. *свісл.* ‘разгаліненне дрэва на два ствалы’; 8. *лаг.* ‘галіны’; 9. *карэл.*, *ганц.*, *лаг.*, *віл.* ‘развіліна, месца разыходжання дарог’ (*ЛАБНГ, II*; *СГЦ*; *СП*; *БДС*; *Сцяшк., I*; *Сцяц., III*).

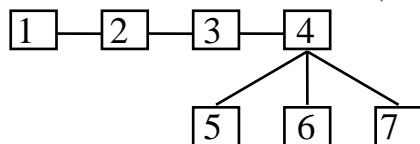
Накіраванасць метафарычнай асацыятыўнасці па вонкавым падабенстве не носіць строгай рэгламентацыі, з’яўляецца даволі неаднастайнай, шматбаковай, бо адлюстроўвае той шырокі і мнагастайны спектр падабенстваў прадметаў і з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці. У гэтым спектры можна выдзеліць пэўныя інгрэдыенты, якія актуалізуюцца ў працэсе метафарызацыі:

1. А к р у г л а с ц ь, в ы п у к л а с ц ь, п у к а т а с ц ь: *літар. абруч* 1. ‘кольцападобная пласціна, якая набіваецца на бочкі, кадушкі і пад.’; 2. ‘кольца, якое дзеці качаюць пры дапамозе загнутага дроціка’; 3. ‘кольца, якое надзяецца на галаву ў якасці ўпрыгожання’, *мсцісл. галычка* 1. ‘галушка’; 2. ‘круглы грудок зямлі ці круглы камень’ (*Бяльк.*), *воран.*, *астр. клёцка* 1. ‘клёцка’; 2. ‘маленькая булачка’ (*Сцяшк., I*), *клец. бульба* 1. ‘бурбалка’; 2. ‘мыльны пухір’ (*НЛ*), *мсцісл.*, *віц. булдыр* 1. ‘бурбалка’; 2. ‘пухір на целе ад апёку’; 3. ‘невялікі пясчаны ўзгорак’ (*Бяльк.*; *Касп.*), *тур. бульбах* 1. ‘пухір’; 2. ‘бурбалка’; 3. ‘шарык (пра плод, бутон, кутасік)’ (*ТС*), *тур. ба́ня* 1. ‘пухір, вадзянка’; 2. ‘пасудзіна’; 3. ‘купал у царкве’ (*ТС*), *тур.*, *пін.*, *драг.*, *брэсц. бу́нька* 1. ‘шкляная пасудзіна, слоік’; 2. ‘гляк’; 3. ‘бурбалка’; 4. ‘мыльны шарык’ (*СП*; *ДСБ*; *ТС*), *літар. пузыр* 1. ‘напоўнены паветрам або газам шарык’; 2. ‘балючае ўздуцце скуры’; 3. ‘мяшок, шар у целе жывёлы або чалавека, які змяшчае ў сабе вадкасць’; 4. ‘гумавы мяшок, напоўнены лёдам, вадой, які прымяняецца з лекавымі мэтамі’, *в.-дзв. глыш* 1. ‘камяк ссохлай зямлі’; 2. ‘снежка’ (*НС*), *смарг.*, *іўеў. балён* 1. ‘надуты шар’; 2. ‘трох-літровы слоік’ (*Сцяшк., II*), *бял. вальбу́ка* 1. ‘нарасць на дрэве’; 2. ‘гузак’ (*Яўс.*), *мсцісл. бургу́н* 1. ‘купіна, грудок’; 2. ‘жаўлак, шышка’ (*Юрч., II*).

У сэнсавай структуры полісеманта *макаўка* налічваецца 7 ЛСВ, суадносіны па вонкавым падабенстве паміж якімі ўскладняюцца лакатыўнымі

пераасэнсаваннямі (па размяшчэнні зверху) і гіпанімічнай сузалежнасцю ЛСВ /гл. схему 2. 3/, параўн.: **ма/каўка** 1. *літар.* ‘плод (галоўка) маку’; 2. *лоеў., б.-каш., браг.* ‘гарлачык’; 3. *літар.* ‘купал царквы’; 4. *літар.* ‘верхняя частка, вяршыня чаго-небудзь’; 5. *літар.* ‘верхняя частка галавы’; 6. *в.-дзв.* ‘верхняя частка снапа’; 7. *чэрв.* ‘вярхушка дрэва’ (МСГ; СП; ДСЛ).

(2. 3)

2. Д у г а п а д о б н а с ц ь: **дуга** 1. *літар.* ‘частка конскай збруі’; 2. *літар.* ‘частка акружнасці ці круглаватай крывой лініі’; 3. *маз.* ‘вясёлка’; 4. *б.-каш.* ‘каромысел’ (МСГ), **каблук** 1. *гродз., карэл., лях., драг., бяроз.* ‘вобад у кошыку’; 2. *карэл., малар.* ‘аснова ў форме дугі ў драўлянай баране’; 3. *малар.* ‘дужка, якая звязвае цапільна з бічом’; 4. *карэл.* ‘вобад у калысцы’; 5. *гродз.* ‘ярмо’ (СП; ЛП; ДСБ; Сцяшк., II), **лук** 1. *літар.* ‘ручная зброя ў выглядзе гібкай дугі’; 2. *астр., іўеў., воран., шчуч., лід.* ‘абруч у кашы, калысцы і рыбалоўных снасцях’; 3. *стол., іўеў., шчуч.* ‘дубец, які ахоплівае з трох бакоў драўляную барану’; 4. *стол.* ‘ручка, якая агібае кассё’ (СП; ДСБ).

Да гэтай групы непасрэдна прымыкаюць полісеманты, ЛСВ якіх аб’ядноўваюцца інварыянтным значэннем “паўкружжа, выгін”, параўн.: **лука** 1. *літар.* ‘дугападобны паварот ракі, а таксама мыс, які абгінаецца ракой’; 2. *літар.* ‘выгіб пярэдняга ці задняга краю сядла’; 3. *тур.* ‘выгнутая аснова драўлянай бараны’ (ТС), **паварот** 1. *літар.* ‘месца, дзе дарога, рака і пад. паварочвае, адхіляецца ўбок’; 2. *глыб.* ‘месца ў канцы загона, дзе араты паварочваецца з плугам’ (СП).

3. К р у ч к а в а т а с ц ь, з а г н у т а с ц ь: **крук** 1. *літар.* ‘вялікі цвік з загнутым тупым канцом’; 2. *літар.* ‘прыстасаванне для падчэплівання і перамяшчэння грузаў’; 3. *літар.* ‘дзвярная зашчапка ў форме загнутага металічнага прута’; 4. *літар.* ‘двухзубыя вілы для скопвання гною з воза’; 5. *літар.* ‘заостраная палка з суком для выскубвання сена, саломы са стога’; 6. *тур.* ‘жэрдка з кручком для даставання вады з калодзежа’; 7. *маг.* ‘маты-ка’; 8. *ветк.* ‘кроква’ (СП; МСГ; БДС; ТС; Юрч., I; Шат.), **кульбака** 1. *літар.* ‘кій з загнутаю ручкай для апоры пры хадзьбе’; 2. *тур.* ‘крывое палена’; 3. *гродз., дзятл., карэл.* ‘палка, якая служыць тормазам навоя’; 4. *люб.* ‘шпень у ярме’; 5. *петр.* ‘ніжняя частка ярма’; 6. *валож., бераст., лун.* ‘падсядзёлак’; 7. *тур.* ‘качарэжка’ (ЛАБНГ, II; СП; ЛП; БДС; ТС), **ключка** 1. *кам., раг.* ‘кульба’; 2. *свісл.* ‘кіёк у навоі’; 3. *лун., кам., чэрв.* ‘кручок з загнутым канцом для выскубвання сена’; 4. *глыб., наст., гродз.* ‘прылада для размешвання стравы’;

5. *шчуч.*, *воран.*, *зэльв.*, *маладз.* ‘вочап у студні’; 6. *гродз.* ‘драўляны крук для віцця вяровак’; 7. *маст.* ‘кручок для вязання’; 8. *кам.* ‘ручка на касі’; 9. *маст.*, *маладз.* ‘качарга’ (СП; БДС; СГЦ; ДСБ).

4. У з г о р ы с т а с ц ь: **капец** 1. *літар.* ‘куча агародніны, пакрытая ад марозу саломай і прысыпаная зверху зямлёй’; 2. *літар.* ‘насып са слупам як межавы знак’; 3. *літар.* ‘надмагільны насып, курган’; 4. *пух.*, *лун.* ‘мурашнік’; 5. *ганц.* ‘кратавінне’ (ЛАБНГ, II; СП; БДС), **капяк** 1. *смарг.* ‘малая ўкладка сена, саломы на полі’; 2. *чэрв.* ‘мурашнік’; 3. *слаўг.* ‘капец бульбы’ (ЛАБНГ, II; СП), **груд** 1. *літар.* ‘невялікая горка, узгорак’; 2. *літар.* ‘сухая сенажаць, сухадол’; 3. *літар.* ‘куча зваленых у беспарадку прадметаў, рэчаў’; 4. *абл.* ‘куча галля, хворасту’, **гурба** 1. *літар.* ‘куча снегу, намецена ветрам’; 2. *маст.*, *пух.* ‘куча пяску’; 3. *валож.* ‘кратавінне’ (СП).

У семантычнай структуры полісеманта **курган** выдзяляецца 6 ЛСВ: 1. ‘старадаўні магільны насып’; 2. ‘узгорак, узвышша’; 3. ‘купіна на пожні’; 4.

‘гурба снегу’; 5. ‘куча каменя’; 6. ‘кратавінне’. Першыя два ЛСВ з’яўляюцца нормай літаратурнай мовы і маюць шырокае распаўсюджанне ва ўсіх беларускіх гаворках, астатнія чатыры акрэсліваюцца невялікай тэрыторыяй /гл. карту № 2/. Арэал распаўсюджання полісеманта **крушня** з яго асноўным значэнне ‘куча, груды каменя’ абмежаваны паўночна-заходнімі гаворкамі, у

розных каардыанатах якіх рэалізуюцца лакальныя ЛСВ тыпу ‘куча бліноў’, ‘куча яек’, ‘наогул куча’ /гл. карту № 2/.

5. В ы ш ы н я (в ы с а ч ы н я): *літар. слуп* 1. ‘бервяно, брус, умацаваныя вертыкальна’; 2. ‘апора якога-небудзь збудавання’; 3. ‘тое, што нагадвае слуп’; 4. ‘маса пылу, дыму, якая набыла вертыкальна-падоўжаную форму і распасціраецца ўверх’; 5. ‘ртутны слупок’, *стаўбун* 1. *літар.* ‘збан без ручкі’; 2. *літар.* ‘высокі конусападобны прадмет з круглым верхам’; 3. *літар.* ‘слуп пылу, дыму, які падымаецца ўверх’; 4. *літар.* ‘віхор, ураганны вецер’; 5. *літар.* ‘кветканоснае сцябло ў клубневых раслінах’; 6. *палес., віц., паўдн.-зах., гродз.* ‘стрэлка ў цыбулі’; 7. *маладз.* ‘высокая шапка з аўчыны’ (*ЛАБНГ, II; ММГ, I*).

6. Д а ў ж ы н я, п р а д а ў г а в а т а с ц ь: *літар. шнур* 1. ‘тонкая вяровачка’; 2. ‘рыбалавецкая снасць у выглядзе доўгай вяроўкі з кручкамі’; 3. ‘электрычны провад’; 4. ‘чарада птушак’; 5. ‘шэраг аднародных прадметаў, размешчаных адзін за адным’; 6. ‘вузкая палоска зямлі’, *кнот* 1. *літар.* ‘стужка або скручаная ніць, якая служыць для гарэння ў газавай лямпе, свечцы’; 2. *валож., іўеў.* ‘тонкая вяроўка’; 3. *тур.* ‘тонкая доўгая жардзіна’ (*СП; СГЦ; ТС*), *літар. паласа* 1. ‘тонкі доўгі кавалак тканіны, металу і пад.’; 2. ‘доўгая, параўнальна вузкая частка якой-небудзь паверхні, прасторы’; 3. ‘вузкі доўгі след ад чаго-небудзь’; 4. ‘нешырокі ўчастак ворнай зямлі’ і інш., *літар. дарожка* 1. ‘вузкая дарога, сцежка’; 2. ‘доўгі вузкі след, пакіну- ты кім-небудзь’; 3. ‘вузкі доўгі дыван’; 4. ‘прадаўгаватая сурвэтка, якая кла- дзецца на стол паверх абруса’; 5. ‘рыбалоўная прылада ў выглядзе доўгага шнура з кручком і прынадай на канцы’; 6. ‘жалабок, разорка’, *даўжнік* 1. *воран.* ‘доўгае бервяно ў гаспадарчым будынку’; 2. *пух., астр., іўеў., стаўб.* ‘вузкая прадаўгаватая дошка, якой закрываюць адтуліну ў калодачным вулеі’ (*СП; СГЦ*).

У гэту ж групу ўключаюцца полісеманты, ЛСВ якіх актуалізуюць не столькі сему “даўжыня”, колькі яе разнавіднасць “прадаўгаватасць у форме чатырохгранніка”, параўн. *брусок* 1. ‘прадаўгаваты прадмет чатырохграннай формы’; 2. ‘тачыльны, шліфавальны камень у форме плоскага прадаў- гаватага чатырохгранніка’; 3. ‘стаўпец у граблях’. Першыя два значэнні гэ- тага слова з’яўляюцца нормай літаратурнай мовы, трэцяе распаўсюджана на значнай тэрыторыі паўночна-ўсходніх, усходніх і цэнтральных гаворак (*ЛАБНГ, II*).

7. К л і н а п а д о б н а с ц ь: *літар. клін* 1. ‘завостраны ўнізе і расшыраны ўверсе кусок дрэва або металу’; 2. ‘вузкая трохвугольная ўстаўка ў сукенцы і іншым адзенні’; 3. ‘пра ўсё, што мае трохвугольную, зазостраную з аднаго боку форму’; 4. ‘частка зямельных угоддзяў, якая вылучаецца па якой-

небудзь прыкмеце', *баран.*, *палес.* **ластка** 1. клін у штанах'; 2. 'устаў-ка ў рукаве кашулі' (СП; ЛП).

8. Развілістасць, разгалінаванасць: **расоха** 1. *калінк.* 'раздвоены ствол дрэва'; 2. *люб.*, *лун.* 'апорны слуп з развілінай'; 3. *палес.* 'саха ў студні з жураўлём'; 4. *жытк.* 'палка ў ткацкім станку, да якой прымацоўваюцца чапёлкі' (СП; МСГ; БДС; НС), **літар.** **развілка** 1. 'месца, дзе што-небудзь разгаліноўваецца, разыходзіцца'; 2. 'месца, дзе разыходзяцца дарогі, вуліцы', **рала** 1. *літар.* 'адгалінаванне ствала дрэва'; 2. *лун.* 'дрэва з адным каранем і двума стваламі'; 3. *ганц.* 'раздвоены ўверсе слуп у студні з калодзежным жураўлём'; 4. *калінк.* 'рагаціна для падвешвання калыскі ў полі'; 5. *тур.* 'калок, якім утрымліваюць плыт з берага'; 6. *тур.*, *бяроз.* 'саха-сукаватка'; 7. *пін.* 'частка сахі, на якую накладваецца сашнік' (СП; ТС; БДС), *воран.*, *ваўк.* **цыркель** 1. 'цыкуль'; 2. 'прылада для вымярэння плошчы' (Сцяшк., І).

9. Здвоенасць: **спарыш** 1. *літар.* 'два спараныя прадметы (расліны, плады), якія зрасліся'; 2. *літар.* 'два гліняныя гаршчочкі, злучаныя агульнай ручкай'; 3. *навагр.* 'два радкі бульбы, блізка ўзараныя'; 4. *шчуч.* 'дзе жменькі жыта, якія ставяць на кут у час зажынак' (Касп.; Сцяшк., І; СП), *віл.*, *мядз.*, *ваўк.* **блізнюкі** 1. 'блізняты'; 2. 'двайна баразна' (СГЦ; Сцяшк., І).

10. Кучнаасць: *паст.* **кеча** 1. 'гронка'; 2. 'корч цыбулі'; 3. 'суквецце' (СП), *лаг.* **грэнка** 1. 'корч цыбулі'; 2. 'гронка вінаграду' (БДС), *віл.* **грозінь** 1. 'корч цыбулі'; 2. 'гронка арэхаў' (СП), *навагр.* **шып** 1. 'гронка арэхаў'; 2. 'корч цыбулі' (НС), *літар.* **корч** 1. 'пень, вывернуты з зямлі з карэннем'; 2. 'куст бульбы, цыбулі, вывернуты з зямлі'.

11. Сеткавасць: **сетка** 1. *літар.* 'прыстасаванне для лоўлі рыбы, птушак'; 2. *літар.* 'што-небудзь падобнае на мноства скрыжаваных, пераплеценых ліній, нітак'; 3. *ашм.*, *лід.*, *полац.*, *мядз.* 'сеткавае палатно'; 4. *літар.* 'кашуля з тканіны рэдкага пляцення, рэдкай вязкі'; 5. *віц.* 'вязаная жаночая хустка'; 6. *літар.* 'сумка, сплеценая з вяровак, шнуркоў'; 7. *паст.* 'пчалаўская сетка'; 8. *астр.* 'агароджа ў выглядзе сеткі'; 9. *лун.* 'рашотка ў пліце' (БДС; СП; Касп.; ЗНС), **бродзень** 1. *брасл.*, *в.-дзв.*, *астр.*, *маст.*, *смарг.* 'маленькі невад для лоўлі рыбы ўброд'; 2. *рас.* 'вяровачная сетка для сена каню' (СП; БДС; СГЦ), **нарат** 1. *в.-дзв.*, *смарг.*, *лях.*, *чэрв.* 'рыбалоўная снасць, нерат'; 2. *в.-дзв.* 'плеценая з нітак сетка, пяхцяр' (СП).

12. Рашотчатасць: **рашотка** 1. *літар.* 'загарадка з пераплеценых радоў пруткоў, палосак і пад.'; 2. *літар.* 'агароджа з пруткоў, планак'; 3. *літар.* 'чыгуначная рашотка ў топцы'; 4. *в.-дзв.* 'грэбень для часання'; 5. *рас.* 'зазубень'; 6. *рас.* 'рэгулятар у плузе'; 7. *докш.*, *полац.*, *мёр.*, *мін.*, *віл.* 'стаўпец у граблях' (ЛАБНГ, ІІ; СП; БДС), **драбіна** 1. *літар.* 'драўляная прыстаўная

лесвіца'; 2. *літар.* 'бакавіна калёс'; 3. *паст., круп., валож.* 'яслі, кармушка' (МСГ; СП; СГЦ), *ле́ска* 1. *тур., браг., лельч., уздз.* 'лесвіца, драбіны'; 2. *тур.* 'плот з вертыкальных дубцоў, перавітых паміж трох жэрдак'; 3. *тур.* 'насіціл з дубцоў на саннях'; 4. *гом., добр.* 'саламяны мат' (СГЦ; ТС; МСГ; НС).

13. В о с т р а к а н ц о в а с ц ь: *спіца* 1. *літар.* стрыжань, які злучае калодку кола з вобадам'; 2. *літар.* 'металічны прут у каркасе парасона'; 3. *літар.* 'пласкае выгнутае шыла для пляцення лапцёў'; 4. *тур.* 'стрэмка'; 5. *тур.* 'драўляны цвік, якім змацоўваюць бервяно'; 6. *тур.* 'спічак' (ТС; СП), *зано́за* 1. *петр., тур.* 'жалезны ці драўляны прут у ярме'; 2. *пух., чэрв.* 'кіёк для замацавання века на кубле'; 3. *пух.* 'палачка для пляцення лапцёў'; 4. *в.-дзв.* 'стрэмка' (БДС; СП; ТС), *швайка* 1. *літар.* 'пласкае шыла, якім колюць свіней'; 2. *бязроз.* 'спіца'; 3. *лун.* 'шыла' (БДС), *суга́к* 1. *красн., клім.* 'касцяное або драўлянае шыла з плоскім вастрыём для падплетання лапцёў'; 2. *мсісл., касц., хоц.* 'тонкая палачка, якая прасоўваецца ў вушкі асновы лапцёў з аднаго і другога боку' (Бяльк.), *ражон* 1. *літар.* 'завостраны кій'; 2. *сл.* 'дзяржанне'; 3. *паст., астр., смарг.* 'стрэмка'; 4. *шчуч., гродз.* 'стрыжань пярэ птушкі'; 5. *ваўк.* 'шост'; 6. *воран., пух.* 'сцябло' (СП).

14. А с ц і с т а с ц ь: *во́лаць* 1. *доки., в.-дзв.* 'асцюк, асцё'; 2. *в.-дзв.* 'асцюкаватыя костачкі ў рыб' (СП; НС), *кастра́* 1. *брасл., паст., віл.* 'кастрыца'; 2. *паст.* 'асцюкаватыя костачкі ў рыб' (СП). У сэнсавай структуры полісеманта *асцюкі́* налічваецца 4 ЛСВ: 1. 'тонкія доўгія вусікі на каласах некаторых злакаў'; 2. 'адросткі пер'я ў птушак пасля лінькі'; 3. 'калючая трава'; 4. 'цвёрдая частка аўсянай мукі'. Першы ЛСВ, з'яўляючыся нормай літаратурнай мовы, распаўсюджаны на ўсёй тэрыторыі гаворак і стварае своеасаблівы семантычны фон для астатніх ЛСВ, якія спарадычна адзначаюцца ў гродзенскіх і частцы магілёўскіх і гомельскіх гаворак /гл. карту № 3/.

15. К р ы ж а п а д о б н а с ц ь: *крыж* 1. *літар.* 'крыж' 2. *літар.* 'прадметы ў выглядзе крыжа'; 3. *літар.* 'ніжняя частка хрыбетніка'; 4. *светл.* 'элемент танца'; 5. *жлоб.* 'сузор'е' (СП; МСГ; Бяльк.; Сцяшк., I), *хоц. хрэ́ст* 1. 'крыж'; 2. 'крыжаванне ў страсе'; 3. 'прылада вазіць жэрдзе і бяр

венне' (Бяльк.), **крыжак** 1. *астр.* 'матавіла для размотвання маткоў'; 2. *паст., ваўк.* 'падстаўка пад хлебную дзяжу'; 3. *іўеў.* 'кроква'; 4. *тал.* 'часо-вая ўкладка ячменю на полі' (СП; *Сцяшк., I, II; БДС*), *тур. крынджэла* 1. 'козлы з трох кійкоў'; 2. 'козлы на дрывотні'; 3. 'паваротнае прыстасаванне ў ветраку'; 4. 'палявы сажань'; 5. 'саначкі з дошак замест палазоў' (ТС).

16. Ч у б а т а с ц ь: **чуб** 1. *літар.* 'пасма валасоў, якая спадае на лоб або ўзнімаецца над ілбом'; 2. *літар.* 'прыўзнятае пер'е на галаве пеўня, курыцы і іншай птушкі'; 3. *літар.* 'некалькі раслін, якія шчыльна злучаны ці растуць побач адной групай'; 4. *брасл., іўеў., астр.* 'некалькі жменек ячменю, лёну, пастаўленыя вертыкальна і змацаваныя зверху'; 5. *брасл., віл., навагр., барыс., маладз., пін.* 'касмык травы, які застаецца на скошанай сенажаці'; 6. *тур.* 'від жаночага галаўнога ўбору' (СП; ТС; *Сцяшк., I; Бяльк.; БДС*), *мёр., глыб. хахоб* 1. 'чупрына'; 2. 'верх завязанага напоўненага мяшка (вышэй завязкі)' (СП).

17. П а л а с а т а с ц ь, р у б ц а в а т а с ц ь: **пісага** 1. *літар.* 'рубец, шрам'; 2. *гродз.* 'сляды бруду на дрэнна вымытай бялізне' (СП; ЖС), **рубец** 1. *літар.* 'падоўжанае паглыбленне, зробленае на гладкай паверхні'; 2. *літар.* 'след на целе пасля зажыўшай раны або пабояў'; 3. *літар.* 'шво, якое атрымліваецца пры сшыванні двух кавалкаў тканіны, скуры'; 4. *бар., докш., астр., добр., ветк., гом.* 'гадавое кальцо на розе ў каровы' (СП; МСГ). Арэал распаўсюджання шасці ЛСВ полісеманта **дзягі (дзюгі)** нешырокі, ахоплівае гродзенскія і заходнія брэсцкія гаворкі: 1. 'пацёкі крыві на целе'; 2. 'сінія палосы на целе'; 3. 'пацёкі поту на твары, целе'; 4. 'пацёкі на запацелым вакне'; 5. 'брудныя палосы на бялізне, адзенні'; 6. 'каляровыя палосы на тканіне' /гл. карту № 3/.

18. І н ш ы я п р ы к м е т ы в о н к а в а г а п а д а б е н с т в а. У працэс пераасэнсавання могуць уключацца самыя разнастайныя найменні

рэалій, вонкавая форма якіх паслужыла асновай для метафарычных пераносаў. Нагадаем некаторыя з іх:

а) **булава** (літар., дыял.) ‘палка з патаўшчэннем на канцы; доўбня; таўкач; галоўка ў бязмене; пажарнае жазло; нарасць лёду на вокнах; нарасць на дрэве; кучавое воблака’ (ТС; СП);

б) **коўш** (літар., дыял.) ‘шырокая круглая пасудзіна для зачэпвання вадкасці; драўляная лыжка, апалонік; драўляная міска з ручкай; каструля з ручкай; прыстасаванне ў жорнах, млыне, куды засыпаюць збожжа’ (СП; ТС; МСГ; БДС);

в) **парасон** (літар.) ‘прыстасаванне для засцярогі ад дажджу і сонца; стрэшка над чым-небудзь; суквецце з некалькіх кветак, якія разыходзяцца прамянямі ад верхавіны сцябла’;

г) **званочак** (літар.) ‘невялікі званок; травяністая расліна з кветкамі, падобнымі на званок’;

д) **махры** (літар.) ‘свабодна звісаючыя ніткі, шнуркі па краях якой-небудзь тканіны; шматкі, абвіслыя касмылі па краях чаго-небудзь; пялёсткі ў маховых раслінах; тонкія адгалінаванні караня расліны’;

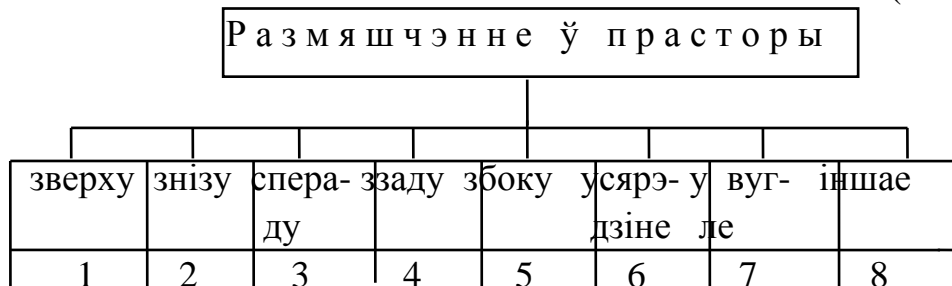
е) **соплі** (дыял.) ‘смаркачы; ледзяшы’ (ТС; Сцяц., І; ЛП; СП);

ж) **елка** (літар., дыял.) ‘елка; палявы хвошч’ (СП) і інш.

2. 2. Пераасэнсаванні па размяшчэнні ў прасторы

Група метафарычных пераасэнсаванняў па размяшчэнні ў прасторы (лакатыўная метафара) у колькасных адносінах меншая за папярэднюю. Асновай для пераасэнсаванняў у ёй служыць размяшчэнне элементаў аб’ектыўнай рэчаіснасці не столькі ў пэўных напрамках свету (поўначы, поўдня, захаду, усходу), колькі ў канкрэтных прасторавых фрагментах, якія можна паказаць на схеме 2. 4.

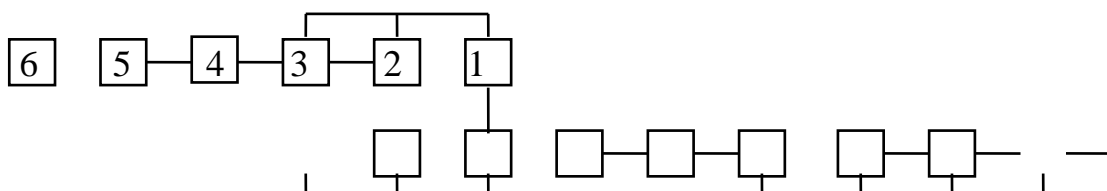
(2. 4)

1. З в е р х у: **шапка** 1. *літар.* ‘галаўны ўбор’; 2. *літар.* ‘верхні брус над дзвярамі, акном’; 3. *палес.* ‘верхняя частка сундука’; 4. *палес.* ‘верх калодачнага вулля’; 5. *свісл.* ‘падушка ў возе’; 6. *б.-каш.* ‘апоўзіны’; 7. *літар.* ‘тое, што мае форму купала’; 8. *літар.* ‘круглая насенная частка сланечніку’; 9. *літар.* ‘шапка грыба’; 10. *навагр.* ‘зьялёная абалонка, якая пакрывае зверху арэх’; 11. *брэсц., стол., кам., гродз.* ‘верхні сноп у малой укладцы снапоў’; 12. *літар.* ‘густыя пышныя валасы’ (*СП; ТС; Сцяшк.І; МСГ; Янк.,ІІІ; БДС; ЛП; Шат.; Стар.*), **вільчык** 1. *літар.* ‘верхні стык даху, страхі’; 2. *тур., ветк., хойн.* ‘верхавіна дрэва’; 3. *тур.* ‘макаўка галавы’ (*СП; ТС; МСГ*), **шчык** 1. *петр., рэч., светл.* ‘вярхушка дрэва, коласа’; 2. *петр.* ‘ма-кушка галавы’ (*МСГ*), **красн. шчэ́біць** 1. ‘макаўка дрэва’; 2. ‘верхні шчыт страхі’ (*Бяльк.*), **вышкі** 1. *літар.* ‘насціл пад страхой’; 2. *пух.* ‘курынае седала’; 3. *смарг.* ‘стэлаж’ (*СП; СГЦ*), **неба** 1. *літар.* ‘неба, небасхіл’; 2. *тур., браг., лоеў., хойн., калінк., петр.* ‘скляпенне ў печы’; 3. *тур., лоеў., мсцісл., чач.* ‘паднябенне, нёба’; 4. *браг.* ‘верхняя частка ткацкага станка’ (*МСГ; ТС; ДСЛ; БДС; НС; Бяльк.*), **верх** 1. *літар.* ‘верхняя частка якога-небудзь прадмета’; 2. *літар.* ‘вяршыня, верхавіна’; 3. *літар.* ‘прыстасаванне над ся-дзеннем у машыне, фэтоне і інш.’; 4. *літар.* ‘верхні матэрыял якога-небудзь адзення’; 5. *пін.* ‘стык страхі’; 6. *навагр.* ‘верх снапа’; 7. *паст., калінк., віл., маладз., брэсц., тур., малар.* ‘слой смятанкі на малацэ’; 8. *іўеў.* ‘кончык пальца’ (*СП; БДС; СГЦ; ТС; Касп.; Шат.*).

У семантычнай структуры полісеманта *каптур* сема “размяшчэнне зверху” ўскладнена іншымі асацыяцыямі (“вонкавае падабенства”, “канструкцыйныя асаблівасці”), а таксама гіпанімічнымі адносінамі 7, 8 і 9 ЛСВ, што стварае даволі складаную ў квалітатыўных і квантытатыўных адносінах структуру /гл. схему 2. 5/, параўн.: **каптур** 1. *літар.* ‘дзіцячы ці жаночы галаўны ўбор’; 2. *глус.* ‘асобым чынам завязаная намітка’; 3. *клец.* ‘абруч, які насілі жанчыны на галаве’; 4. *стайб.* ‘высокая прычоска’; 5. *красн.* ‘абажур’; 6. *кап.* ‘разнавіднасць верхняй вопраткі’; 7. *літар.* ‘невялікі дах, заслона, навес конусападобнай формы над чым-небудзь’; 8. *слон., брэсц., кар.* ‘навес над печчу’; 9. *драг.* ‘пірамідальны выцяжны комін над гонам’; 10. *арш., мёр., пух, воран., brasл., астр.* ‘верхняя частка печы’; 11. *мядз., мёр.* ‘пячурка над прыпечкам’; 12. *кар.* ‘сноп, якім накрываюць бабуку’; 13. *красн.* ‘накрыўка на чыгун’; 14. *ельск.* ‘абруч на калодцы кола’; 15. *лун.* ‘абруч на коле’; 16. *малар.* ‘шчыток у санях’ (*СП; БДС; Касп.; МСГ; Бяльк.; Сцяшк.І; НСл.; ЖС; ДСБ; СГЦ; ЭС*).

(2. 5)

2. 3 н і з у: **ніз** 1. літар. ‘ніжня частка чаго-небудзь’; 2. літар. ‘ні- зіннае месца’; 3. літар. ‘ніжняе цячэнне ракі, нізоўе’; 4. *брасл., добр., браг.* ‘падол’; 5. *лоеў.* ‘ніжня частка шапкі грыба’ (СП; МСГ; ТС), **пад** 1. літар. ‘гарызантальная паверхня ўнутры печы’; 2. *пруж., івац.* ‘стажар’е’; 3. *бар.* ‘дно вулля’; 4. *стол.* ‘дашчаты насціл, на якім ставяць вулей’; 5. *тур.* ‘па- мост пад стог’; 6. *в.-дзв., віл., ганц., лун.* ‘драўляная скрынка ў жорнах’ (СП; БДС; ДСБ; ТС; Касп.), **памост** 1. літар. ‘падлога; насціл з дошак наогул’; 2. *бярэз., тур.* ‘падстаўка пад вулей’; 3. *навагр.* ‘падсцілка пад снапы ў таку’ (СП; ТС; ДАБМ; Сцяшк.,І), **спадак** 1. літар. ‘ніжняе бярвяно драўлянага збудавання’; 2. *воран., свісл., бяроз.* ‘падаконнік’; 3. *воран., ваўк., маст., лід., смарг.* ‘насціл у санях’; 4. *тур., асіп., ашм.* ‘ніжні камень у жорнах’; 5. *лід.* ‘апорны палазок у плузе’ (Сцяшк.,І; ТС; БДС; СП), літар. **камель** 1. ‘ніж- няя патоўшчаная частка дрэва’; 2. ‘перавязаны канец снапа, веніка’, **гузыр** 1. *кап., тур.* ‘камель дрэва’; 2. *ст.- дар., барыс., браг., чэрык., сл.* ‘ніжня частка снапа’ (СП; БДС; ТС; Бяльк.; Сцяшк.,І), **падэшва** 1. літар. ‘ніжня частка абутку’; 2. літар. ‘ніжня частка ступні’; 3. літар. ‘ніжня частка, аснова чаго-небудзь’; 4. *драг.* ‘ніжні слой каравая’ (ДСБ).

Лакатыўны ЛСВ прэфіксальнага полісеманта **падол** ‘ніжні край сукенкі, кашулі’ з’яўляецца нормай літаратурнай мовы, распаўсюджаны на ўсёй тэрыторыі гаворак. Другі яго ЛСВ ‘месца на рэчцы каля вёскі, дзе звычайна мыюць бялізну’, акрэслівае даволі выразны арэал у магілёўскіх і паўночных гомельскіх гаворках, у межах якога спарадычна адзначаюцца ЛСВ ‘прыстань’, ‘ніжэйшая частка поля’, ‘выган каля рэчкі’, ‘нізіна на лузе’ /гл. ЛАБНГ, II; карту № 4/.

3. С п е р а д у: **нос** 1. літар. ‘частка твару чалавека’; 2. літар. ‘дзюба ў птушкі’; 3. літар. ‘пярэдняя частка судна, лодкі, самалёта’; 4. літар. ‘вы-

ступаючая пярэдняя частка якога-небудзь прадмета'; 5. *воран.*, *пруж.* 'пярэдняя частка сякеры'; 6. *стол.*, *тур.* 'загнутая частка касы'; 7. *літар.* 'пярэдняя частка абутку, панчоў і пад.'; 8. *петр.* 'востры канец бульбы'; 9. *тур.*, *брасл.*, *в.-дзв.*, *бар.* 'вострая частка яйка' (*СП; ТС; БДС; ДСБ*), *літар.* **перад** 1. 'пярэдняя частка чаго-небудзь'; 2. 'перадок у калёсах'; 3. 'пярэдняя частка абутку', **пярэдніца** 1. *лоеў.*, *свісл.*, *лід.*, *ганц.* 'вяроўка, якая прывязана спераду воза і прыціскае рубель'; 2. *пін.*, *карэл.* 'папярэчная планка, якая злучае галоўкі палазоў'; 3. *зэльв.* 'перад спадніцы' (*Стар.; СП; БДС; ДСЛ*), **пярэдняя** 1. *мсцісл.* 'першы ад увахода пакой у доме'; 2. *бял.* 'пярэдняя частка спадніцы'; 3. *хоц.*, *віл.* 'разрэз у кашулі спераду' (*СП; Бяльк.*), **сугалаўе** 1. *кір.*, *бабр.* 'пярэдняя частка ў возе'; 2. *в.-дзв.* 'пярэдняя частка саней' (*Стар.; БДС*).

4. **З з а д у:** *літар.* **зад** 1. 'задняя частка чаго-небудзь'; 2. 'задняя частка тулава жывёлы'; 3. 'задняя частка цела чалавека ніжэй спіны', **заднік** 1. *літар.* 'задняя частка абутку'; 2. *літар.* 'дэкарацыя на заднім плане сцэны'; 3. *тур.* 'месца на назе вышэй пяты' (*ТС*), **пуха** 1. *рэч.*, *жытк.*, *б.-каш.*, *стол.*, *глыб.*, *браг.*, *тур.* 'тупая частка яйка'; 2. *тур.* 'задняя частка лодкі' (*ТС; МСГ; СП; ДСБ; Сцяц. I; Касп.; Янк. II*).

Семантычная структура саматызма **пятка** аб'ядноўвае 8 ЛСВ, агульная прыкмета якіх "размяшчэнне ззаду" ўскладняецца семай "размяшчэнне ўнізе", параўн.: **пятка** 1. *літар.* 'задняя частка ступні'; 2. *літар.* 'частка панчоў або шкарпэткі, якая закрывае пятку'; 3. *в.-дзв.* 'задняя частка ляза касы'; 4. *лаг.*, *лях.*, *лід.* 'задні капыт у жывёлы'; 5. *лаг.*, *чэрв.*, *докиш.*, *смарг.*, *добр.* 'тупы канец яйка'; 6. *лаг.* 'тупы канец жолуда'; 7. *жлоб.* 'частка бульбіны без вочак'; 8. *тур.* 'ніз выемкі ў шуле' (*БДС; СП; МСГ; ТС*).

5. **З б о к у:** *літар.* **бок** 1. 'правая ці левая частка тулава'; 2. 'правая ці левая частка якога-небудзь прадмета'; 3. 'адна з дзвюх паверхняў чаго-небудзь'; 4. 'месца, прастора злева або справа'; 5. 'чалавек ці група людзей, якія супрацьстаяць другому чалавеку ці групе', **пабочына** 1. *валож.*, *круп.* 'абочына'; 2. *круп.*, *красн.* 'бакавіна тушы'; 3. *лоеў.* 'цвёрдае бакавое сала ці

мяса' (СП; СГЦ; ДСЛ), літар. **крыло** 1. 'орган лятання ў птушак, насякомых'; 2. 'плоская паверхня самалёта'; 3. 'лопасць ветранага млына або параходнага вінта'; 4. 'покрыўка над колам аўтамабіля'; 5. 'бакавая частка пабудовы'; 6. 'правая або левая частка строю, баявога парадку войска' і інш., **маха** 1. *светл.* 'крыло птушкі'; 2. *чач.* 'крыло ветрака' (МСГ).

6. У с я р э д з і н е: літар. **стрыжань** 1. 'унутраная частка сцябла (ствала) раслін'; 2. 'сярэдня частка чаго-небудзь у жывёльным або раслінным арганізме'; 3. 'месца з самым хуткім цячэннем у рацэ'; 4. 'цвёрды асяродак нарыва'; 5. 'асноўная, цэнтральная частка чаго-небудзь', літар. **сярэ- дзіна** 1. 'сярэдня (унутраная) частка чаго-небудзь'; 2. 'паясніца'; 3. 'вантробы, нутро' і інш.

7. У в у г л е: **кут** 1. літар. 'месца, дзе сыходзяцца ўнутраныя бакі прадмета'; 2. літар. 'пачэснае месца за сталом на покуці'; 3. літар. 'мясцовасць, звычайна глухая, далёкая'; 4. *ваўк.* 'частка луга каля выгану'; 5. *навагр.* 'вуглавая частка поля' (СП; Сцяшк., I; ЛП), **вугол** 1. *маладз., валож., тур.* 'вугал'; 2. *лаг., навагр.* 'куток'; 3. *навагр.* 'месца супраць печы, дзе стаіць кухонная пасуда' (СП; СГЦ; Сцяшк., I).

8. У структуры полісемантаў можа ўказвацца пэўнае месца незалежна ад яго размяшчэння ў прасторы. Пры гэтым прыводзяцца розныя характаралагічныя прыкметы гэтага месца, больш поўнае ці павярхоўнае яго апісанне, параўн.: *ветк.* **прыстань** 1. 'прыстань' 2. 'месца, дзе вяжуць платы' (МСГ), літар. **седала** 1. 'жэрдкі ў куратніку, на якія куры садзяцца нанач'; 2. 'месца, дзе гняздзяцца птушкі'; 3. 'месца, дзе чалавек пражыў шмат год', *гом.* **жыроўка** 1. 'месца жыравання рыбы'; 2. 'месца жыравання звяроў' (МСГ), **прасценак** 1. літар. 'частка сцяны паміж аконнымі ці дзвярнымі праёмамі'; 2. *віц.* 'прамая дарожка, якая раздзяляе поле' (Касп.), *гом.* **зашыёк** 1. 'прамежак паміж комінам і сцяной'; 2. 'перашыёк' (НЛГ).

У асобных выпадках у працэсе метафарызацыі актуалізуецца не столькі прыкмета "размяшчэнне ў прасторы", колькі "спосаб размяшчэння", параўн.: **папярочка (папярэчка)** 1. літар. 'брус, жэрдка, планка, замацаваныя ўпоперак чаго-небудзь'; 2. *стаўб.* 'папярочная перакладзіна ў ткацкім станку'; 3. *драг.* 'жалезны прэнт, які звязвае дзве ручкі ў плузе'; 4. *ганц., шчуч., дзятл., гродз., воран., асіп., б.-каш.* 'папярочны загон' (СП; МСГ; Сцяшк., I; ЖС).

2.3. Ч а с а в ы я п е р а а с э н с а в а н н і

Метафарычныя пераасэнсаванні па часавай прыкмеце нешматлікія, часцей за ўсё назіраюцца ў адыменных субстантывах, ЛСВ якіх матывуюцца значэннямі ўтваральных прыметнікаў ці назоўнікаў. Гэтыя значэнні ў сваёй

большасці звязаны з парамі года (вясной, зімой, летам, восенню) і часам сутак (вечарам, раніцай). Напрыклад: **вясёнка** 1. *свісл., лях.* ‘дэмісезоннае паліто’; 2. *брасл., віл.* ‘вясна’ (*Сцяшк., I; СП; ДСБ*), **летнік** 1. *літар.* ‘аднагадовая дэкаратыўная расліна’; 2. *літар.* ‘лёгкі летні пінжак або жакетка’; 3. *літар.* ‘дарога, якой карыстаюцца толькі летам’; 4. *лоеў.* ‘летняе стойла’; 5. *тур.* ‘дровы, якія праляжалі лета’ (*ТС; ДСЛ; ДСБ; МСГ*), **асянчук (осенча/к)** 1. *лід., смарг., шчуч., лях., ганц., барыс., навагр.* ‘жывёліна асенняга прыплоду’; 2. *клец.* ‘дзіця, народжанае восенню’; 3. *тур.* ‘жаночая вопратка без падкладкі’ (*ТС; СП; НЛ; СГЦ; ЖНС; ЖС*), **асяніна** 1. *пух.* ‘аплат, якая выдавалася пастуху восенню (часцей збожжам)’; 2. *ваўк.* ‘асенні збор у карысць царквы, карчмы’; 3. *ст.-дар.* ‘асенняя воўна’ (*СП*), **зімнік** 1. *літар.* ‘дарога, па якой ездзяць толькі зімой’; 2. *карэл.* ‘мароз’ (*Сцяшк., II*), **зімка** 1. *літар.* ‘азімая пшаніца’; 2. *чач.* ‘зімняя шапка’ (*МСГ*), **літар. вечар** 1. ‘час сутак ад канца дня да надыходу ночы’; 2. ‘вячэрні сход, прысвечаны якой-небудзь падзеі, даце’; 3. ‘вячэрняе прадстаўленне’; 4. ‘вечарынка’.

2. 4. Функцыянальныя пераасэнсаванні

Функцыянальнае прызначэнне прадметаў і з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці службыць, з аднаго боку, сродкам іх дыферэнцыяцыі, а з другога, — сродкам іх інтэграцыі. Па аднолькавых (ці падобных) функцыях у адзін клас могуць аб’ядноўвацца самыя разнастайныя рэаліі, не падобныя як па вонкавым выглядзе (нават абсалютна розныя), так і па канструкцыйных асаблівасцях. Асноўнай прычынай гэтага з’яўляецца сумяшчэнне ў адной прасторава-часовай праекцыі ўстарэлых (нават прымітыўных) і новых прылад працы і механізмаў, на што, безумоўна, аказаў уплыў стан сучаснай навукі і тэхналогіі і звязаныя з ім перабудовы, мадыфікацыі і ўдасканаленні рэалій. Таму невыпадкава субстантывы з функцыянальнымі пераносамі з’яўляюцца даволі складанымі фарміраваннямі. Шкала іх пераасэнсаванняў характарызуецца шырокім дыяпазнам, які ўключае як ўласна метафары, так і структуры з паралельнай, словаўтваральнай і аманімічнай сузалежнасцю ЛСВ. Такія полісеманты ў сваёй большасці біварыянтныя. Напрыклад: *брасл., в.-дзв.* **вясло** ‘вясло ў лодцы — шост, пры дапамозе якога кіруюць плытом’ (*СП*), *лаг.* **полаг** ‘посцілка, у якой насілі траву — мяшок, у якімносяць траву’ (*ММГ, III*), *віл., мядз.* **магли** ‘прыстасаванне для прасавання вымытай бялізны — пранік і качалка’ (*ММГ, III*), *ашм., смарг.* **нашулкі** ‘насілкі — дзве жэрдкі, на якіх пераносяць салому’ (*СП*), *тур.* **правіло** ‘рулявое вясло — трайня ў возе’ (*ТС; Стар.*), *красн.* **помыз** ‘кава-лачак сала, якім падмазваюць патэльнію — квач’ (*Бяльк.*).

Функцыянальныя пераносы могуць ускладняцца рознага кірунку канатацыямі. Так, напрыклад, у полісеманта *жорны* ‘жорны — страўнік у птушак’ (СП) вытворны ЛСВ асацыіруецца з першасным не столькі па функцыі, колькі па прыкмеце хуткасці, інтэнсіўнасці дзеяння, тым самым уносячы ў структуру значэння эмацыянальна-ацэначны кампанент. У семантыцы ЛСВ ‘логава, бярлога’ часткова закладзены элемент канатацыі, які выразна выяўляецца ў вытворных ЛСВ тыпу ‘непрыбраная, незасцеленая пасцель’, ‘беспарадак’, ‘лежня’, ‘яма, выкапаная ў зямлі курыцай’ (усе ЛСВ пры гэтым аб’ядноўваюцца функцыянальна-лакатывнай семай “месца, дзе ляжалі жывёлы ці адпачывалі людзі”), параўн.: *літар. бярлог* ‘зімовае логова мядзведзя; свіное логова; жыллё; неакуратная, непрыбраная пасцель’, *віл., стаўб., ганц., лях. гняздо* ‘гняздо птушкі; бярлога; логова’ (СП; СГЦ), *літар. лагава* ‘паглыбленае ў зямлі жыллё звера; пасцель чалавека (звычайна непрыглядная, нехайная); месца размяшчэння варожых сіл’, *глыб., наст. лагавішча* ‘логава; яма, выкапаная курыцай у зямлі’ (СП), *брасл., наст., віл. мярлог* ‘бярлога; лежня; подсціл’ (СП), *добр. качавішча* ‘месца, выкачанае жывёлай; логова’ (МСГ), *бял. гайно* ‘логава свіней; беспарадак’ (Яўс.).

ЛСВ полісеманта *каўнер* ‘каўнер; пояс у штанах, спадніцы, фартуху; манжэта’ (СП; ТС; МСГ; *Сцяшк., І*) звязваюцца даволі абагульненай у функцыянальным плане семай “апаясванне, апяразванне”, падмацаванай аднолькавай тэматычнай суаднесенасцю ўсіх ЛСВ (яны ўключаюцца ў склад тэматычнай групы “часткі, дэталі адзення”). Частковае функцыянальнае падабенства, якое спалучаецца з падабенствам па форме, назіраецца ў полісемантаў *акуляры* і *ачкі* ‘акуляры ; скураныя нашыўкі на аброці’ (Стар.; *Сцяшк., І*). Прыкмета “пакрыццё зверху” звязвае ЛСВ полісеманта *капа* ‘пакрывала на ложка ; скуранае пакрыццё хамута’ (Стар.; *Сцяшк., І; Сцяц., І; Касп.; БДС*).

Значная колькасць полісемантаў, ЛСВ якіх аб’ядноўваюцца функцыянальнай агульнасцю, з’яўляюцца вытворнымі аддзяяслоўнымі адзінкамі. Іх структуры характарызуюцца адкрытасцю, незавершанасцю, патэнцыянальнай (і рэальнай) магчымасцю ў пэўных кантэкставых сітуацыях утварыць новы ЛСВ. Значэнням такіх полісемантаў уласцівы адносна самастойнасць, незалежнасць, шырокі набор дыферэнцыяльных сем, суаднесенасць з самымі разнастайнымі прадметамі, механізмамі, прыстасаваннямі, людзьмі, жывёламі і інш. Сэнсавая сувязь паміж ЛСВ у такіх субстантывах носіць апасродкаваны (паралельны) характар, арыентаваны ў большай ступені на семантыку зыходнай адзінкі-дзеяслова. Так, напрыклад, ЛСВ *літар. сцірка* ‘ануча для выцірання стала; гумка для сцірання напісанага’ апасродкавана звязаны з дзеясловам *сціраць*. Інварыянтнае значэнне “тое, чым

ловяць” аб’ядноўвае ЛСВ суфіксальнага дэрывата *лавушка* ‘невялікі вулей для прываблівання раёў пчол; прыстасаванне для лоўлі шашкоў’ (СП; СГЦ; БДС; *Сцяшк., I*). Функцыя “размешваць, змешваць” звязвае ЛСВ полісеманта *мешалка* ‘вялікая драўляная лыжка, якой мяшалі страву; драўляная лапатка, якой рашчынялі хлеб у дзежцы’ (ЗНС). Суадносіны паміж ЛСВ ад-дзеяслоўнага дэрывата *сцяга/ч* ‘машына для сцягвання сена; крук для скоп-вання гною з воза’ (*Сцяшк., II*) абумоўлены зменамі экстралінгвістычнай асновы і паралельным выкарыстаннем старога і новага прыстасаванняў. Інварыянтная сема “накрываць” звязвае інгрэдыенты полісемантаў *накрыўка* ‘накідка на падушку; драўляная накрыўка (на дзяжу)’ (МСГ), *накрыўка* ‘накрыўка; палатно, жалобнае пакрывала’ (СП). ЛСВ полісемантаў *засаўка* і *засувень* аб’ядноўваюцца агульнай прыкметай “тое, чым што-небудзь закрываюць”, параўн.: *літар. засаўка* ‘пласцінка на прабоях для запірання дзвярэй; прыстасаванне, якім закрываюць комін’, *паст. засуве/нь* ‘засаўка; юшка закрываць комін’ (СП).

Адны і тыя ж функцыі могуць выконвацца чалавекам і рознымі механізмамі, якія прыйшлі яму на дапамогу, замянілі яго працу. Па гэтай прычыне ў сэнсавай структуры некаторых полісемантаў могуць сумяшчацца антрапамарфічныя і “тэхнічныя” ЛСВ, параўн.: *літар. капач* ‘прылада капання зямлі, выкопвання карняплодаў і пад.; землякоп’, *добр., астр., шчуч., воран. капачка* ‘матыка; рыдлёўка; жанчына, якая капае бульбу’ (СП; *Сцяшк., I*; МСГ), *літар. жнейка* ‘жняя; жняярка’.

Функцыянальна-лакатыўная сема “месца, прызначанае для чаго-небудзь” аб’ядноўвае ЛСВ полісемантаў *ляжанка* і *ходнік*, параўн.: *літар. ляжанка* 1. ‘частка печы’; 2. ‘месца, прыстасаванае для ляжання’, *літар. ходнік* 1. тратуар’; 2. ‘вузкі доўгі дыванок з грубай тканіны’.

У структуры полісеманта *ток* актуалізуюцца 2 семы: “прызначэнне” і “размяшчэнне ўнізе”, параўн.: *ток* 1. *літар.* ‘будынак для складвання, абмалоту і ачысткі збожжа’; 2. *ганц., віл., карэл., свісл., ваўк., воран., шчуч.* ‘пляцоўка для малацьбы’; 3. *воран., свісл., лід., іўеў., лях., ганц., паст.* ‘земляная падлога’; 4. *воран., бар., іўеў., астр., дзятл., маст., шчуч., паст.* ‘под у печы’; 5. *лун.* ‘цвёрдае дно (вадаёма, ракі)’; 6. *тур.* ‘месца такавання і само такавання цецерыкоў’ (СП; ЛП; ТС; *Сцяшк., I*; *Сцяц., I*; БДС; МСГ).

Разнавіднасцю функцыянальных пераасэнсаванняў з’яўляюцца метафарычныя пераносы *па падабенстве дзеянняў*. У сваёй большасці такія структуры з’яўляюцца вытворнымі аддзеяслоўнымі субстантывамі. Характар іх полісемантычнасці ў многім вызначаецца сэнсавым аб’ёмам зыходнага дзеяслова: высокая ступень яго полісемантычнасці стварае шырокія выбіральныя магчымасці для субстантыва, і, наадварот, нязначная ступень

полісемантычнасці дзеяслова (ці яго монасемічнасць) робіць рамкі сэнсавай структуры вытворнай адзінкі менш разгалінаванымі, больш акрэсленымі. Атаясамліваюцца часцей за ўсё дзеянні, якія ўтвараюць людзі ці жывёлы. Напрыклад: *мсцісл. ганя́нне* 1. ‘праследаванне, беганне ўслед з мэтай злавіць’; 2. ‘акучванне або выворванне бульбы’ (*Юрч.,II*), *мсцісл. ба́рсанне* 1. ‘блытанне пад рукамі, перашкоджанне’; 2. ‘бадзянне, швэнданне’ (*Юрч.,II*), *мсцісл. дзяўба́нне* 1. ‘кляванне’; 2. ‘няўмелае кляпанне касы’ (*Юрч.,I*).

Механічнае перацягванне волакам лягло ў аснову найменняў прадметаў, якія выконваюць такое дзеянне, параўн. *літар. валакуша* 1. ‘пры- мітыўнае прыстасаванне для перавозкі грузаў канём ва ўмовах бездарожжа’; 2. ‘агульная назва сельскагаспадарчых прылад для зграбання сена, саломы і інш.’; 3. ‘невялікі невад для лоўлі рыбы’. Прыкмета кругавых, вярчальных і хуткіх рухаў з’явілася дамінуючай у змесце ЛСВ *тур., кар., калінк. кру́ча* ‘завя; глыбокае месца ў рацэ, вір’ (*СП; ТС; НЛ*), *літар. завіруха* ‘мяцеліца, завя; неспакой, сумятня, бязладзіца’, *тур. меце́ж* ‘мяцеліца; разбой, знішчэнне’ (*ТС*).

2. 5. Пераасэнсаванні па спосабе вытворчасці, матэрыяле

Метафарычныя пераасэнсаванні па спосабе вытворчасці рэалій з’яўляюцца даволі складанымі і разнастайнымі. ЛСВ полісемантаў (як правіла, вытворных) аб’ядноўваюцца пэўным інварыянтным значэннем зыходнай адзінкі. Напрыклад: *віц. цярту́ха* (ад *цёрці*) ‘ежа з цёртай бульбы; цёртая нюхацельная табака’ (*Касп.*), *літ. набойка* (ад *набіць*) ‘ніжні слой абцаса; металічная пласцінка, якая набіваецца на абцас і насок абутку’, *глыб., наст. акруце́нь* (ад *акруціць*) ‘атоса, скручаная з вітак; скручаная віткі, якімі замацоўвалі зубы ў драўлянай баране’ (*СП*). Шырокая семантычная парадыгма адзначаецца ў полісеманта *бранка*, ЛСВ якога суадносяцца не столькі паміж сабой, колькі са значэннямі зыходнага дзеяслова *драць*, параўн.: *бранка* 1. *літар.* ‘тонкая дошчачка для крыцця даху або абівання сцен пад тынкоўку’; 2. *ганц., пруж.* ‘лучына’; 3. *в.-дзв., чэрв., пін., ів.* ‘посцілка, патыканая анучамі’; 4. *в.-дзв., стол., рэч.* ‘бульбяная бабка’ (*СП; ДСБ; БДС; МСГ; Яўс.; Сцяшк.,I*), *тур. околот* (ад *акалаціць*) ‘абабітыя ўручную снапы жыта; зерне, вымалачанае ўручную’ (*ТС*), *брасл., глыб. клад* (ад *класці*) ‘складзеныя дровы; складзеныя снапы ў гумне’ (*СП*).

Пераасэнсаванні па матэрыяле вытворчасці нешматлікія. Прывядзём некалькі прыкладаў, каб толькі акрэсліць характар сэнсавых мадыфікацый:

шчуч. зако́т ‘столь з бяргвення; сцяна з суцэльных бяргвенняў’ (*Сцяшк., II*), *маг. валя́нкі* ‘валёнкi; валеныя шапкі’ (*Бяльк.*), *ганц. жалазня́к* ‘драўляная лапата, акаваная жалезам; жалезная рыдлёўка’ (*СП*).

2.6. Гукавыя пераасэнсаванні

У гэтай адносна невялікай групе асноўнае месца займаюць аддзяслёўныя субстантывы, ЛСВ якіх дубліруюць ці часткова трансфармуюць значэнні зыходнага дзеяслова. Адметнай рысай такіх субстантываў з’яўляецца яркі канататыўны змест пераносных ЛСВ (як правіла, негатыўны, адмоўны, уніжальны). Метафарычныя пераасэнсаванні звычайна ажыццяўляцца ў наступных кірунках:

а) гукі жывёл, птушак —» чалавечыя гукі: *мсцісл. квоханне* ‘квактанне — ахканне’ (*Юрч., I*), *літар. іржанне* ‘крык каня, конскі голас — гучны, нястрыманы рогат’, *літар. роў* ‘моцны працяглы крык жывёл — моцны плач’, *мсцісл. вяханне* ‘брэх — бесталковая балбатня’ (*Юрч., II*);

б) гукі матэрыяльных прадметаў —» чалавечыя гукі: *мсцісл., бял. бразкат’нне* ‘бразгат, бразгатанне — балбатня’ (*Юрч., II; Яўс.*), *мсцісл. мур’жанне* ‘няўмелае вастрэнне касы — лаянка’ (*Юрч., I*), *мсцісл. лескат’нне* ‘надакучлівы стук, ляск — балбатня, пустаслоўе’ (*Юрч., I*);

в) гукі музычных інструментаў —» грукат, шум: *мсцісл. бараба’нненне* ‘ігра на барабане — грукат’ (*Юрч., II*), *мсцісл. бубне’нне* ‘ігра на бубне — брынканне, грук — бурчанне’ (*Юрч., I*);

г) хуткі рух —» балбатня: *мсцісл. ла’ханне* ‘беганіна — балбатня, пустаслоўе’ (*Юрч., I*), *мсцісл. баўта’нне* ‘гушканне, боўтанне — балбатня’ (*Юрч., II*).

Назіраюцца і іншыя асацыяцыі, у аснову якіх пакладзена падабенства ў гучанні. Напрыклад: *віц. ёкат* ‘прарэзлівы стогн — гул, рэха’ (*Касп.*), *мсцісл. баба’хканне* ‘гучныя ўдары, стрэлы — важнае паданне з гукам’ (*Юрч., II*), *літар. рып* ‘рэзкі гук, які ўтвараецца пры трэнні, сцісканні — пра гукі гармоніка’, *бял. блузне’нне* ‘плявузганне, пляткарства — трызненне’ (*Яўс.*), *бял. бры’нканне* ‘дзвынканне — касьба рэдкай травы’ (*Яўс.*), *літар. енк* ‘жаласны стогн, выкліканы болем або вялікім горам — горкая жалёба, нараканне’, *літар. пагалоска* ‘чуткі, размовы, якія перадаюцца — рэха’, *ваўк., віл. зва’да* ‘плёткі, склокі — сварка’ (*СП*).

Аб’яднаныя і цесна звязаныя паміж сабой па падабенстве гучання, ЛСВ могуць адрознівацца большай ці меншай ступенню праяўлення прыкметы,

параўн.: *тур. го́лос* ‘голас — галашэнне’ (ТС), *гродз. гада́нне* ‘размова — балбатня’ (СП), *віц. го́ман* ‘размова — шум, крык’ (Касп.).

2.7. Якасныя пераасэнсаванні

Мадэль метафарычных пераасэнсаванняў па якасці аб’ядноўвае ў адзінае цэлае самыя разнастайныя рэаліі: людзей, жывёл, расліны, дрэвы, бытавыя прадметы, пабудовы, адзенне, абутак, ежу і мн. інш. Спіс прыкмет і якасцей, пакладзеных у аснову пераасэнсаванняў, настолькі вялізны, наколькі бясконцай з’яўляецца колькасць аспектаў, з пункту гледжання якіх можа характарызавацца прадмет. Гэта колеравыя, смакавыя якасці, кансістэнцыя, інгрэдыентны склад, фізічныя, узроставыя асаблівасці і мн. інш. У табліцы 2. 1 укажам некаторую частку гэтых прыкмет, ніжняя мяжа якіх застаецца адкрытай.

Табліца 2. 1

Якасці 1	Слова 2	ЛСВ полісемантаў, іх крыніцы 3
1. Колер	<i>бель</i>	1. <i>гом.</i> ‘бялізна’; 2. <i>іўеў.</i> ‘белая сукенка’; 3. <i>стаўб.</i> ‘тонкае кужэльнае палатно’; 4. <i>бярэз., тур., круп.</i> ‘белыя баваўняныя ніткі’; 5. <i>в.-дзв.</i> ‘белы наліў’; 6. <i>лаг.</i> ‘каша з сырой аўсянай мукі і вады’; 7. <i>бар., рэч.</i> ‘балота, парослае падвеем’ (СП; ЛП; НЛГ; ЖНС; СГЦ; ТС).

Працяг табл. 2. 1

1	2	3
2. Смак а) кіслы	<i>жаўцyak</i>	1. <i>віл., круп., маст., дзятл., карэл., карм.</i> ‘жоўты пясок’ . 2. <i>чач.</i> ‘жоўты пераспелы агурок’ (МСГ; СП; СГЦ).
	<i>ржа</i>	<i>літар.</i> 1. ‘чырвона буры налёт на паверхні жалеза’ 2. ‘пры- месь вокісу жалеза ў балотнай вадзе, якая надае ёй буры колер’; 3. ‘жоўта-аранжавыя плямы на паверхні раслін’.
	<i>краснюк</i>	1. <i>тур., пін., нар., брэсц., бяроз.</i> ‘падасінавік’; 2. <i>тур.</i> ‘чырванаваты здаровы чалавек’ (ТС; ЛАБНГ, І; СП).
	<i>квас</i>	1. <i>літар.</i> ‘кіславаты напітак’; 2. <i>калінк.</i> ‘закваска’; 3. <i>маст., дзятл., ваўк., бар., ганц., раг.</i> ‘вараная кіслая страва, поліўка’; 4. <i>палес.</i> ‘квашаныя буракі’; 5. <i>стол.</i> ‘квашаныя грыбы’ (СП; ЛП).

	<i>кісля</i>	1. <i>літар.</i> ‘кіслата’; 2. <i>маладз.</i> ‘квас’; 3. <i>лаг., глыб., шум.</i> ‘кіслая рошчына, закваска’; 4. <i>смарг.</i> ‘квашанае бацвінне’; <i>маладз.</i> ‘раствор, у якім вырабляюць аўчыны’ (СП; СГЦ).
б) салодкі	<i>саладуха</i>	1. <i>літар.</i> ‘салодкая страва з жытняй мукі’; 2. <i>лун.</i> ‘салоджанае цеста’; 3. <i>жытк., нар.</i> ‘салодкая груша’ (БДС; МСГ).
в) горкі	<i>гарката</i>	<i>літар</i> 1 ‘горкі смак, пах’; 2. ‘пра што-небудзь горкае’.
3. Кансі- стэнцыя	<i>густыш</i>	1. <i>брасл.</i> ‘гушча ў ежы’; 2. <i>бярэз.</i> ‘густы твораг’ (СП).
	<i>лёк</i>	1. <i>літар.</i> ‘селядзечны расол’; 2. <i>бераст.</i> ‘юшка, поліўка’; 3. <i>ганц.</i> ‘вада, падсалоджаная мёдам’ (СП; Сцяшк., I).
	<i>юшка</i>	<i>літар.</i> 1. ‘рыбны адвар’; 2. ‘поліўка’; 3. ‘жыжка ва ўсякай страве’; 4. ‘кроў’.
	<i>каша</i>	1. <i>літар.</i> ‘густая страва з бульбы, круп’; 2. <i>літар.</i> ‘разрэджаная маса чаго-небудзь, падобная на кашу’; 3. <i>астр.</i> ‘мякаць у гарбузе, дзе знаходзіцца насенне’ (Сцяшк., I).
4. Вараны	<i>выжымкі</i> <i>паронка</i>	1. <i>карэл.</i> ‘макуха’; 2. <i>брасл., ганц.</i> ‘жамерыны’ (СП). 1. <i>лід., маз., маг., наст., тур.</i> ‘параная бульба’; 2. <i>тур.</i> ‘параная рэпа’; 3. <i>палес.</i> ‘бульба ў мундзірах’ (ТС; БДС; ЛП; СП).
5. Сыры	<i>варонкі</i> <i>сыромля</i>	1. <i>лельч.</i> ‘вараныя грыбы’; 2. <i>светл.</i> ‘вараная бульба’ (МСГ). 1. <i>навагр.</i> ‘сырыя дровы, трэскі’; 2. ‘сырая зямля’; 3. ‘неда-спелая гародніна, садавіна’ (НС).
6. Мяккі	<i>мякаць</i>	<i>літар.</i> 1. ‘мяккая частка цела жывёлы або чалавека’; 2. ‘мяса без касцей’; 3. ‘мяккая частка пладоў ягад, клубняў’; 4. ‘што-небудзь мягкае, рыхлае’.
	<i>мязга</i>	1. <i>літар.</i> ‘мяккая частка дрэва паміж карой і драўнінай’; 2. <i>літар.</i> ‘жамерыны’; 3. <i>маст., сл., лаг., докш.</i> ‘насенная частка гарбуза’ (СП).
7. Цвёрды	<i>крупы</i> <i>каменьчык</i> <i>гузачок</i>	<i>літар.</i> 1. ‘прадукт харчавання’; 2. ‘цвёрды снег (град)’. <i>лоей.</i> 1. ‘каменьчык’; 2. ‘костачка ў вішні, сліве’ (ДСЛ). 1. <i>воран.</i> ‘жаўлак, гуз’; 2. <i>чэрв.</i> ‘цвёрды кавалак бульбы ў кашы’ (СП).
	<i>каменка</i>	1. <i>літар.</i> ‘печ у лазні, складзеная з камення’; 2. <i>тур., пух.</i> ‘брукаваная дарога’; 3. <i>тур.</i> ‘гатунак груш з цвёрдай сярэдзінай’ (ТС; СГЦ).

Працяг табл. 2. 1

1	2	3
8. Мокры	<i>макляк</i>	1. ‘дрэва, якое доўга ляжала ў вадзе’; 2. ‘намоклае пад дажджом адзенне’; 3. ‘чалавек у мокрым адзенні’; 4. ‘вымакляя зямля, поле’; 5. мокрае месца на лузе’; 6. ‘сырыя дровы’ /гл. карту № 5/.
9. Слізкі	<i>слізь</i>	<i>літар.</i> 1. ‘цягучая і слізкая маса, якая выдзяляецца некаторымі клеткамі жывёл і раслін’; 2. ‘слізкі цягучы налёт на прадметах ад пастаяннай вільгаці’.
10. Сухі	<i>слізень</i> <i>суш</i>	<i>ветк</i> 1. ‘слімак’; 2. ‘п’яўка’ (МСГ). 1. <i>літар.</i> ‘засуха’; 2. <i>літар.</i> ‘што-небудзь, пазбаўленае вільгаці, сухое’; 3. <i>ичуч.</i> ‘сухія галінкі’; 4. <i>тур.</i> ‘вашчына

	<i>сухрапец</i> <i>сушка</i>	без мёду' (ТС; СП). гом. 1. 'сухар'; 2. 'сухі выраст у хлебе' (МСГ). 1. літар. 'сухі абаранак'; 2. лоеў. 'сухар'; 3. в.-дзв., лоеў. 'суш'; 4. калінк. 'сушаны грыб'; 5. калінк. 'вяленая рыба' (МСГ; ДСЛ; СП; ТС).
11. Цёплы	<i>душагрэйка</i> <i>баёўка</i>	1. літар. 'цёплая жакетка'; 2. карм. 'печка' (МСГ). 1. дзятл. 'цёплая хустка'; 2. іўеў. 'байкавы кафтан' (Сцяшк., II).
12. Гарачы	<i>жар</i> <i>кіпень</i> <i>жыжжа</i>	літар. 1. 'яркае гарачае вуголле без полымя'; 2. 'гарачыня, спёка'; 3. 'павышаная тэмпература цела пры хваробе'; 4. 'гарачы румянец на твары'. 1. літар. 'вада ў час кіпення'; 2. шум. 'гарачыня, спёк' (СП). 1. зэльв., ветк. 'агонь'; 2. зэльв., жытк. 'што-небудзь гарачае' (МСГ; Сцяц., I).
13. Халодны	<i>халаднік</i> <i>мерзляццё</i>	1. літар. 'халодны боршч'; 2. сл. 'крыніца, халодная вада, якая выбіваецца з-пад зямлі' (Сцяшк., I). мсцісл. 1. 'змерзлыя рэчы, прадметы'; 2. 'асоба, якая мерзне, баіцца холаду' (Юрч., II).
14. Малады	<i>маладняк</i> <i>маладуха</i> <i>маладзік</i> <i>падростак</i> <i>падлетак</i>	літар. 1. 'маладыя жывёлы, птушкі'; 2. 'малады лес'; 3. 'маладыя людзі, моладзь'. літар. 1. 'маладая замужняя жанчына'; 2. 'нявеста'. 1. літар. 'месяц у першай квадра'; 2. тур., ваўк. 'малады хлопец'; 3. брасл. 'жаніх' (СП; ТС; Сцяшк., I). 1. ветк. 'падлетак'; 2. б.-каш. 'маладое дрэва' (МСГ). 1. літар. 'падлетак'; 2. тур. 'птушаня, якое вучыцца лятаць' (ТС).
15. Стары	<i>старык</i> <i>высівень</i>	1. брасл. 'стары чалавек'; 2. тур., раг., ветк., бярэз., ів., лоеў. 'старое рэчышча'; 3. тур., бяроз., рэч., лоеў. 'месяц на сходзе'; 4. браг. 'старое дрэва' (ТС; СП; ДСБ; МСГ; ДСЛ). бярл. 1. 'стары халасцяк'; 2. 'стары баравік' (Яўс.).

Працяг табл. 2. 1

1	2	3
16. Моцны	<i>старызна</i> <i>мацак</i>	літар. 1. 'старыя зношаныя рэчы, прадметы'; 2. 'тое, што аджыло, устарэла'; 3. 'стары чалавек'. 1. літар. 'здоровы, моцны чалавек'; 2. літар. 'моцны тытунь або напітак'; 3. лоеў., навагр., пух. 'яйка з моцнай шкарлупінай' (ДСЛ; Сцяшк., I; СГЦ).
17. Слабы	<i>нучырыпок</i>	драг. 1. 'яйка з тонкай шкарлупінай'; 2. 'слабы, хваравіты чалавек' (ЛП).
18. Глухі	<i>глушэц</i> <i>глушман</i>	літар. 1. 'лясная птушка'; 2. 'глухі чалавек'. тур. 1. 'глуш'; 2. 'глухі чалавек' (ТС).

19. Іншыя прыкметы	<i>пустка</i>	<i>літар.</i> 1. ‘пусты, без усякай расліннасці ўчастак зямлі’; 2. ‘закінуты ўчастак зямлі, спустошаная зямля’; 3. ‘пустое, бязлюднае месца, памяшканне’ .
	<i>ялаўка</i>	1. <i>літар.</i> ‘ялавая карова’ ; 2. <i>маз.</i> ‘яблыня ці груша, якая не дае пладоў’ (<i>ЗНС</i>).
	<i>каструкі</i>	1. <i>мёр.</i> ‘адходы пры прадзенні воўны’; 2. <i>рас.</i> ‘астаткі пасля прасейвання мукі’ ; 3. <i>рас.</i> ‘рэшткі пасля працэджвання цэду на кісель’; 4. <i>паст.</i> ‘лушпіны ад зерня аўса’ ; 5. <i>паст.</i> ‘асцюкі ў коласе ячменя’ (<i>БДС; СП</i>).
	<i>друз</i>	1. ‘смецце, якое ўсплывае паверх вады’ ; 2. ‘кавалкі бітай цэгля, гліны’; 3. ‘апілкі, трэскі, што застаюцца пасля пілавання і рубкі дроў’ ; 4. ‘смецце ад торфу, брыкету’ ; 5. ‘дробны жвір’ ; 6. ‘усялякае смецце’ /гл карту № 5/.

Карта № 5. Распаўсюджанне ЛСВ полісемантаў *макляк* і *друз*: **макляк** 1 — дрэва, якое доўга ляжала ў вадзе; 2 — намоклае пад дажджом адзенне; 3 — чалавек у мокрым адзенні; 4 — вымакляя зямля, поле; 5 — мокрае месца на лузе; 6 — сырыя дровы; **друз** 1 — смецце, якое ўсплывае паверх вады; 2 — кавалкі бітай цэгля, гліны; 3 — апілкі, трэскі, што застаюцца пасля пілавання і рубкі дроў; 4 — смецце ад торфу, брыкету; 5 — дробны жвір; 6 — усялякае смецце.

2. 8. К в а н т ы т а т ы ў н ы я п е р а с ѣ н с а в а н н і

Квантытатыўная (квантарная) метафара заснавана на колькасным падабенстве пэўных прадметаў, прыстасаванняў, асоб і інш., якое можа быць больш-менш акрэсленым ці неакрэсленым, вялікім ці малым. У залежнасці ад квантытацыі (колькаснай характарыстыкі) полісеманты дзеляцца на дзве групы: з дакладным (канкрэтным) і недакладным (прыблізным) колькасным зместам.

Полісеманти з дакладным колькасным зместам, як правіла, з'яўляюцца вытворнымі адзінкамі, у якіх колькасны кірунак вызначаецца значэннем зыходных лічэбнікаў. Так, усе ЛСВ полісемантаў *двайняты*, *двайнік* суадносяцца з самымі рознымі дэнататамі (бытавымі прадметамі, дрэвамі, людзьмі і інш.), якія часцей за ўсё складаюцца з дзвюх раўнапраўных (раўнацэнных) частак: *літар.*, *браз.*, *чач.*, *віц.*, *дзярж.* **двайняты** 'блізняты; гаршкі-спарышы; здвоеныя гуркі; блізка пасаджаныя два радкі бульбы' (*МСГ; Касп.; СГЦ*), **трацяк** 1. *літар.* 'цяля, жарабя ва ўзросце трох гадоў'; 2. *літар.* 'старая мера плошчы — трэцяя частка зямельнага надзелу'; 3. *літар.* 'трэцяя частка ўраджаю, сенакосу і пад.'; 4. *кар.* 'трэцяя частка ад выкананай работы'; 5. *гродз.*, *рас.* 'трэці рой пчол'; 6. *драг.* 'пучок ільновалакна з трох жменек' (*Сцяшк., І; Шат.; СП; ЗНС*) /аб семантычнай структуры полісемантаў *паўтарачка*, *пярышак*. *траяк*, *тройка*, *чацвярык*, *пятак*, *сямуха*, *васьмёрка*, *дзесятуха*, *саракоўка* і інш. гл. главу V "Полісемія вытворных субстантываў"/.

Сярод полісемантаў з неакрэсленым квантытатыўным зместам найбольш распаўсюджанымі з'яўляюцца структуры, пераасэнсаванні ў якіх развіваюцца па метафарычнай мадэлі "статак, чарада, зграя (жывёл, птушак) —» гурт, натоўп (людзей)". Напрыклад, **стада** 1. *паўн.-зах.* 'статак'; 2. *брасл.*, *смарг.*, *шчуч.* *лід.* 'чарада'; 3. *в.-дзв.*, *віл.*, *шчуч.* 'зграя'; 4. *в.-дзв.* 'сям'я'; 5. *паст.*, *в.-дзв.*, *смарг.*, *светл.* 'натоўп, гурт' (*СП; БДС; МСГ*), **гайня** 1. *паўн.-зах.* 'зграя ваўкоў, сабак у перыя чечкі'; 2. *гом.* 'банда, шайка'; 3. *маз.* 'непрыстойная кампанія маладых людзей' (*СП; НЛГ; ЗНС*), *тур.* **руя** 1. 'зграя ваўкоў, сабак'; 2. 'натоўп (дзяцей і інш.)' (*ТС*), *мёр.*, *уш.* **гавіда** 1. 'жывёла, статак'; 2. 'шумны натоўп, зборышча' (*НС*), *барыс.* **жомаць** 'машкара'; 2. 'малыя дзеці' (*СП*), *літар.* **саранча** 'насякомыя'; 2. 'вялікі натоўп, маса чаго-небудзь'.

Не менш распаўсюджанай з'яўляецца і формула адваротнага метафарычнага пераносу, калі колькасны склад людзей (натоўп, гурт) суадносіцца з колькасным складам жывёл (статкам, зграяй). Напрыклад, *літар.* **гурт** 1. 'натоўп, група людзей'; 2. 'статак буйной рагатай жывёлы, авечак, чарада птушак', *мёр.* **вятка** 1. 'гурт, натоўп (пра людзей)'; 2. 'плойма, мноства (пра насякомых)' (*НС*), *бял.* **ватга** 1. 'гурт'; 2. 'зграя' (*Яўс.*), *літар.*, *чэрв.*, *дзятл.*, *шчуч.* **банда** 1. 'група злачынцаў, разбойнікаў'; 2. 'чарада, статак, вялікае мноства' (*СП*).

У некаторых выпадках метафарычная формула абмяжоўваецца толькі найменнямі колькаснага складу людзей, прымаючы тым самым аднабаковы (унутраны, люстраны) выгляд, параўн.: **дружына** 1. *літар.* 'дабравольнае аб'яднанне, група, атрад'; 2. *лід.*, *мядз.* 'сваякі і сябры жаніха і нявесты, якія ўдзельнічаюць у вясельным абрадзе'; 3. *шчуч.*, *гродз.*, *воран.* 'сям'я' (*СП; СГЦ; Сцяшк., І*), *мёр.* **гамэ́рня** 1. 'шумнае зборышча людзей'; 2. 'вялікая сям'я' (*НС*),

кагал 1. *літар.* ‘яўрэйская абшчына’; 2. *літар.* ‘шумны натоўп, зборышча’; 3. *лях., тур.* ‘родзічы па ўсіх лініях’ (СП; ТС).

У радзе выпадкаў ЛСВ характарызуюцца пэўнай неакрэсленасцю, абагуленасцю, што выражаецца ў слоўнікавых дэфініцыях тлумачэннямі накшталт “*вялікая куча чаго-небудзь*”, “*многа чаго-небудзь*”. Гэта робіць сэнсавую структура полісеманта сінкрэтычнай, спалучаючай у сабе не толькі квантытатыўнае, але і гіпанімічнае значэнні, параўн.: *літар. куча* 1. ‘вялікая колькасць якіх-небудзь прадметаў, у беспарадку наваленых адзін на другі’; 2. ‘гурт людзей, жывёл’; 3. ‘мноства, вялікая колькасць’, *горба* паўн.-зах. 1. ‘куча чаго-небудзь’; 2. ‘насып зямлі, пяску, сабранае каменне’; 3. ‘згорнутае ў адно месца збожжа, знесеная ў кучу агародніна’; 4. ‘неўпарадкаванае сена, салома’; 5. ‘куча галля’; 6. ‘гурба снегу’; 7. ‘вельмі многа чаго-небудзь ці каго-небудзь’ (СП; БДС), *купа* 1. *літар.* ‘група дрэў, кустоў, якія густа растуць’; 2. *літар.* ‘гурт, група (звычайна пра людзей)’; 3. *гродз., драг., кам.* ‘куча чаго-небудзь’; 4. *зэльв.* ‘вельмі многа, шмат’ (СП), *грамада* 1. *літар.* ‘група людзей, натоўп’; 2. *лях., карэл.* ‘чарада, статак’; 3. *бяроз., драг., рас., кам.* ‘вялізная куча чаго-небудзь’ (СП; БДС).

Квантытатыўна-гіпанімічныя адносіны назіраюцца таксама ў полісемантаў *жу/жма* 1. ‘мера льну, канпель, роўная тром жменям’; 2. ‘вязка чаго-небудзь’; 3. ‘вялікая колькасць, процьма’ (СП; МСГ), *сцірта* 1. ‘града, рад’; 2. ‘штабель, стос’; 3. ‘вялікая тарпа сена, саломы, збожжа’; 4. ‘вялікая куча чаго-небудзь’ (СП), *вясла* 1. ‘вязанка’; 2. ‘вялікая колькасць’ (Яўс.).

Менш распаўсюджанымі з’яўляюцца полісеманты, квантытатыўныя ЛСВ якіх развіваюцца ў напрамку “невялікая колькасць чаго-небудзь”. Звычайна такія структуры ўскладняюцца асацыятыўнымі сувязямі па велічыні, памеры, параўн.: *літар. капля* 1. ‘кропля’; 2. ‘самая нязначная колькасць чаго-небудзь’, *драбок* 1. *глыб., шчуч., лаг.* ‘невялікі кавалак чаго-небудзь’; 2. *паст.* ‘невялікая колькасць чаго-небудзь’ (СП), *літар. макулінка* 1. ‘адно макавае зерне’; 2. ‘крупінка, дробязь, драбніца’, *зэльв. шчо/пці* 1. ‘драбок чаго-небудзь, як узяць у тры пальцы’; 2. ‘надта мала’ (Сцяц., І).

Разнавіднасцю квантытатыўнай метафары з’яўляюцца пераасэнсаванні партытыўнага (“частковага”) характару. Як правіла, яны з’яўляюцца канкрэтызатарамі (дэталізатарамі) інварыянтнага і даволі абагульненага значэння “частка чаго-небудзь”, своеасаблівымі яго фрагментамі. Напрыклад, *кусок* 1. *літар.* ‘кавалак’; 2. *літар.* ‘наогул частка чаго-небудзь’; 3. *віл.* ‘невялікая колькасць вадкасці’; 4. *воран., віл.* ‘адрэзак тканіны’ (СП), *кавалак* 1. *літар.* ‘частка чаго-небудзь’; 2. *віл., смарг., шчуч.* ‘частка поля, сенажаці, дарогі’ (СП), *пайка* 1. *літар.* ‘частка, доля, выдзеленая ў адпаведнасці з нормай’; 2. *калінк.* ‘надзел зямлі’; 3. *карм., светл.* ‘участак’ (СП; МСГ), *літар.*

дзялянка 1. ‘участак лесу, адведзены пад высечку або ўжо высечаны’; 2. ‘участак зямлі, адведзены для якой-небудзь мэты’; 3. ‘кавалак чаго-небудзь’; 4. ‘частка, доля (пры дзяльбе)’.

2.9. Пераасэнсаванні па памеры, велічыні

Група полісемантаў, ЛСВ якіх суадносяцца па памеры, велічыні, прымыкае да папярэдняй і характарызуецца ізамарфізмам многіх семантычных працэсаў. Шкала сэнсавых канкрэтызатараў памеру невялікая, уключае ў сябе два даволі невыразныя, прыблізныя вызначальнікі: “што-небудзь малае” і “што-небудзь вялікае”.

Прыкмета малага памеру аб’ядноўвае назвы разнастайных прадметаў, абстрактных паняццяў, людзей, насякомых, рыб і інш.: **моль** 1. *літар.* ‘вель-мі малы матылёк’; 2. *літар.* ‘што-небудзь вельмі малае’; 3. *тур.* ‘маленькая рыбка, малёк’; 4. *тур.* ‘чарвяк, які псуе адзенне, дрэва і інш.’ (ТС), *літар.* **маляўка** 1. ‘маленькая рыбка, малёк’; 2. ‘чалавек (дзіця) маленькага росту’, **драбязгі** 1. *нясв.* ‘адрэзаныя шыя, крылы, галава, лапкі курыцы’; 2. *нясв.* ‘невялікія рэчы, дробязь’; 3. *гродз.* ‘усе дэталі красён’ (СП). Рэалізацыяй інварыянтнага значэння “невялікае памяшканне” з’яўляюцца ЛСВ полісеманта **катух** 1. *літар.* ‘маленькі хлеў’; 2. *літар.* ‘адгароджанае месца ў хляве’; 3. *зэльв.* ‘закутак, куды сыплюць на зіму бульбу’; 4. *літар.* ‘цёмны, малы пакой, хата’; 5. *мядз.* ‘месца для рыбы ў лодцы’ (Сцяшк., I; Касп.; СГЦ).

Інтэгральная прыкмета “нешта вялікае” звязвае, напрыклад, ЛСВ полісеманта **кашара** 1. *літар.* ‘загон, адгароджанае месца на полі, у лесе, дзе летам трымаюць жывёлу’; 2. *літар. уст.* ‘казарма’; 3. *маз.* ‘вялікі хлеў для авечак’; 4. *тур., маз.* ‘вялікая няўтульная хата’; 5. *светл.* ‘танцавальная пляцоўка’; 6. *лоеў.* ‘вялікі кошык, у які кладуць зімой карове сена’; 7. *маг.* ‘вялікі кошык, у якім носяць мякіну’ (ТС; ДСЛ; МСГ; Бяльк.; ЗНС). Па гэтай жа прыкмеце суадносяцца ЛСВ полісемантаў **пляц** і **жарабятня**. Параўн.: **пляц** 1. *літар.* ‘вялікая незабудаваная тэрыторыя’; 2. *літар. гіст.* ‘плошча для ваенных парадаў’; 3. *стол.* ‘месца, дзе размяшчаецца калгасная ферма’ (Сцяшк., I; ДСБ; СП), *мсцісл.* **жарабятня** 1. ‘хлеў для ўтрымання жарабят’; 2. ‘вялікая недагледжаная хата’ (Юрч., II).

2.10. Анімістычныя метафары

Анімістычныя пераасэнсаванні адлюстроўваюць шырокія і шматбаковыя сувязі аб’ектыўнай рэчаіснасці з чалавечым быццём. Лексіка-семантычныя дэрываты са значэннем асобы, як наогул і большасць метафарычных

утварэнняў, характарызуюцца залежнасцю ад крыніцы матывацыі і яе дэнататыўнай суаднесенасці. Дэнататыўная частка складае ядро семантычнага дэрывата, на якое як бы накладваюцца разнастайныя канататыўныя аспекты. Па гэтай прычыне большасці найменням асоб уласцівы яркая вобразнасць, выразнасць, экспрэсіўнасць, ацэначнасць, а таксама шырокія асацыятыўныя сувязі з кампанентамі іншых тэматычных груп, якія не столькі называюць чалавека, колькі яго характарызуюць, вызначаюць, выражаюць да яго свае адносіны /гл.: *Купіна і Скарнякова*, 92; *Белавусава*, 71; *Шмялёў*⁷³, 116, 344; *Аруцюнава*⁷⁶, 146, 347; *Лук'янава*⁷⁹⁻¹, 68-69;

Семантычная спецыфіка, 10-11/. Даволі часта такія ЛСВ носяць характар індыўідуальных, лакальна абмежаваных, аказіянальных, што звязана з асаблівасцямі чалавечага мыслення, суб'ектыўным падыходам да бачання рэчаіснасці, гістарычнымі, культурнымі і сацыяльнымі ўмовамі, у якіх адбываецца дзейнасць чалавека, моўнай сітуацыяй рэгіёна, міжмоўнымі кантактамі і іншымі фактарамі.

Зыходнай базай для ўтварэння анімістычных метафар служаць назвы жывёл, розных прадметаў быту, транспартных сродкаў, збудаванняў, адзення, дрэў, раслін, грыбоў і мн. інш. Найбольш жа шырокімі асацыятыўнымі сувязі характарызуюцца заамарфізмы — пераносы, якія ажыццяўляюцца па лініі “жывёла → чалавек”.

2. 10. 1. Заамарфізмы

Заамарфізмы з'яўляюцца разнавіднасцю тыпалагічнай формулы метафары “Ж → Ж”. Яны шырока прадстаўлены ў большасці моў свету, што тлумачыцца генетычнай блізкасцю духоўнай і матэрыяльнай культур многіх народаў, асаблівасцямі іх эканамічнага развіцця, тыпалогіяй разумовай дзейнасці чалавека, здольнасцю такога разраду слоў да рэгулярных пераносаў, канататыўным успрыманнем заанімаў у прадстаўнікоў розных моў⁸ і іншымі прычынамі. Нягледзячы на ўніверсальны характар, сістэмы заамарфізмаў у розных мовах поўнасцю не супадаюць, а ў некаторых выпадках нават набываюць палярны, энантыясемічны характар. Так, *слон* у індыйскіх мовах мае канатацыю “зграбнасці, грацыёзнасці рухаў”, *вярблюд* у арабскіх мовах — “прыгажосці”, *чарапахы* ў кітайскай мове — “нявернасці” /*Семантычная*

⁸ У лінгвістыцы заамарфізмы часцей за ўсё разглядаліся на матэрыяле літаратурных моў /*Сяргееў*; *Войцік*⁷⁴; *Акопава*⁸⁶; *Гутман і Чарамісіна*⁷⁶; *Кацытадзе*; *Расінене*⁷⁸; *Васільева*⁷⁹/ і ў супастаўленні рускай мовы з англійскай, французскай, літоўскай, польскай, а таксама некалькіх моў адначасова /*Рыжкіна*; *Рыжкіна і Літвін*; *Гутман і Чарамісіна*^{70 76}; *Гудавічус*^{84,85}; *Гюлюмянц*; *Малчанова А.*/ . Даследаванне заанімічных пераасэнсаванняў на базе шматлікіх дыялектных кантынумаў практычна адсутнічае.

спецыфіка, 74/. Канататыўны змест гэтых слоў у беларускай мове, як вядома, іншы. Несупадзенне сэнсавага аб'ёму заамарфізмаў і іх канататыўных характарыстык у розных мовах і дыялектах абумоўлена суб'ектыўным пачаткам ва ўспрыманні і ацэнцы фактаў рэчаіснасці, актуалізацыяй розных аспектаў сэнсу слова, маўленчай сітуацыяй і кан-тэкстам, адрозненнямі асацыятыўных сувязей, культурна-этнічнымі, маральна-эстэтычнымі, сацыяльна-гістарычнымі і іншымі прычынамі /*Семан- тычная спецыфіка*, 73-74; *Рыжкіна і Літвін*, 42; *Гюлумянц*, 113; *Лешчава*₈₂, 131; *Старасценка*₈₃, 224-226; *Гудавічус*₈₅, 98/.

Крыніцай матывацыі для заамарфізмаў з'яўляюцца заонімы (назвы жывёл), арнітонімы (назвы птушак), іхтыёнімы (назвы рыб), інсектонімы (назвы насякомых) і герпетонімы (назвы паўзуноў і земнаводных). Заамарфізмы не столькі называюць чалавека, колькі вобразна, экспрэсіўна і ацэнчна характарызуюць яго. У большасці выпадкаў гэта характарыстыка з'яўляецца адмоўнай, уніжальнай, негатыўнай /*Гудавічус*₈₄, 25-26; *Гудавічус*₈₅, 94-95; *Расінене*₈₅, 68/, заснаванай не толькі на рэальных (аб'ектыўных), але і ўяўных (суб'ектыўных) якасцях жывёл, што прыпісваюць ім фантазія, творчае і асацыятыўнае мысленне чалавека /*Спосабы*, 29; *Расінене*₈₅, 67/.

Змест заамарфізма можа быць рэалізаваны ў формах параўнальных канструкцый, пераносных ужыванняў, вобразных характарыстыках, уласна метафар і заанімічных амонімаў (*Войцік*₈₂, 99-101; *Гутман і Чарамісіна*₇₀, 64; *Кацытадзе*, 18; *Расінене*₈₅, 69; *Акопава*₈₆₋₁, 7-8; *Сяргееў*, 66-70/. У слоўніках такія формы суправаджаюцца рознымі паметамі наклікаў: “перан.”, “асудж.”, “жарт.”, “абразл.”, “груб.”, “зневаж.”, “іран.”, “пагард.”, “лаянк.”, “узмацн.” Дэфініцыі заамарфізма ў слоўнікавым артыкуле, як правіла, папярэднічае тлумачэнне асноўнага значэння (крыніцы матывацыі).

Мадэль “жывёла → чалавек” з'яўляецца найбольш старажытнай у генетычным плане. Яна характарызуецца рэгулярнасцю і прадуктыўнасцю сваіх тыпаў і грунтуецца на шматлікіх асацыятыўных сувязях жывёлы і чалавека (па ўнутраных якасцях, вонкавым падабенстве, канататыўным змесце). Ядзернымі ў гэтай мадэлі з'яўляюцца метафарычныя пераўтварэнні па падабенстве ўнутраных прыкмет і якасцей (псіхічным складзе, разумовых здольнасцях, маральна-валявых, сацыяльна-камунікатыўных якасцях). Характарызуючымі элементамі, як правіла, з'яўляюцца рэальныя ці ўяўныя адмоўныя якасці, што прыпісваюцца чалавеку па аналогіі з якасцямі жывёл. Асноўнымі сярод іх з'яўляюцца наступныя:

а) а б м е ж а в а н а с ц ь, н е р а з у м н а с ц ь, н я к е м л і в а с ц ь, б я з г л у з д а с ц ь: *літар. баран, асёл, ішак, авечка, варона, папугай, зэльв. удод* ‘птушка’ (*Сцяц., I*);

б) у п а р т а с ц ь: *літар. асёл, ішак, зубр*;

в) з л о с ц ь, к а в а р с т в а: *літар. гадзюка, змяя, яхідна, выдра, сабака, павук, тур., мёр., віц. гад* ‘гадзюка’ (ТС; ЗНС; Касп.), *тур., мёр., віц. га́дзіна* ‘змяя’ (ТС; ЗНС; Касп.), *тур. ву́жа/ка* ‘гадзюка’ (ТС), *карэл., мёр. звяру́га* ‘вялікі звер’ (СП; ЗНС), *віл. звяры́на* ‘звер’ (СП), *тур. ву́дра* ‘выдра’ (ТС);

г) у е д л і в а с ц ь, ш к о д н а с ц ь: *глус. здо́рок* ‘вельмі куслівае насякомае’ (Янк., III), *зэльв. стро́к* ‘авадзень’ (Сцяц., I);

д) п р а г н а с ц ь, ж о р с т к а с ц ь, л ю т а с ц ь: *літар. шакал, звер, віл. карае́д* ‘жук-шкоднік’ (СП), *зэльв. кру́к* ‘крумкач’ (Сцяц., I);

е) н е а х а й н а с ц ь: *літар. свіння, бял. свіннёнак* ‘свінчук, кабанчык’ (Яўс.), *доки. шашо́к* ‘драпежны звярок’ (СП);

ж) х і т р а с ц ь, л і с л і в а с ц ь: *літар. ліс, ліса, жук, віц. зуй* ‘кулік’ (Касп.);

з) м і з э р н а с ц ь, н і к ч э м н а с ц ь: *літар. гніда, чарвяк, віл. смоўж* ‘слімак’ (СП);

і) б а л б а т л і в а с ц ь, я з ы к а с т а с ц ь: *літар. сарока, сакатуха, салавей, тур. жоўна́* ‘дзяцел’ (ТС), *хойн. чыры́чка* ‘самка чырка’ (МСГ), *чэрв. сакату́ха* ‘курыца’ (Шат.), *мёр. чачо́тка* ‘невялікая птушка’ (ЗНС);

к) м а ў к л і в а с ц ь, н е л ю д з і м а с ц ь, д з і к л і в а с ц ь: *літар. воўк, сыч, тур. воўчо́к* ‘птушка бугай малы’ (ТС), *мёр. сом* ‘рыба’ (ЗНС), *тур. войкола́/к, тал. вуўкула́к* ‘ваўкалак, прэверцень’ (ТС; ЛАБНГ, III), *навагр., сл., лельч., нясв., клец. дзі́к* ‘вепр’ (ЛАБНГ, III);

л) к р ы к л і в а с ц ь, з а д з і р л і в а с ц ь: *літар. певень, маз. галагу́т* ‘вялікі галасісты певень’ (ЗНС);

м) б а я з л і в а с ц ь, з а п а л о х а н а с ц ь: *глус. тру́ска* ‘самка труса’ (Янк., III).

н) б я з в о л ь н а с ц ь, б е с х а р а к т а р н а с ц ь: *літар. слімак*.

Непасрэдна да гэтай групы прымыкаюць метафарычныя пераасэнсаванні, ажыццяўляемыя з пункту гледжання паводзін чалавека, яго маралі, адносінаў да іншых людзей. У аснову такіх пераносаў звычайна кладуцца наступныя прыкметы:

а) г у л ь т а й с т в а, л о д а р н і ч а н н е: *літар. тру́цень, тур. ібуць* ‘птушка’ (ТС), *паст. бадзі́ня* ‘шкодная карова’ (СП), *мёр. бык* ‘бык’ (ЗНС), *глус., маз. буга́й* ‘пляменны бык’ (ЗНС; Янк., I), *бял. бы́ся* ‘гадавы бычок’ (Яўс.), *лельч. тро́льскі бугай* ‘вялікі пляменны бык’ (ЖС), *маз. стае́ннік* ‘сыты вязны конь’ (ЗНС).

б) в ы с а к а м е р н а с ц ь, п а г а р д л і в а с ц ь, г а н а р ы с т а с ц ь, ф а н а б э р ы с т а с ц ь: *мёр. нава* ‘птушка’ (ЗНС).

в) у т р ы м а н с т в а, э к с п л у а т а ц ы я ч у ж о й п р а ц ы: *літар. павук, п'яўка, гніда*;

г) п р а ц а в і т а с ц ь: *разм. вол, конь, пчала, мурашка*;

д) п л я т к а р с т в а, а б г а в о р в а н н е, с в а р л і в а с ц ь: *шчуч., мёр., тур. сука* 'самка сабакі' (СТ; СП).

Многія метафарычныя пераносы заснаваны на вонкавым (фізічным) падабенстве жывёл і людзей:

а) н я з г р а б н а с ц ь, н я ў к л ю д н а с ц ь, н е п а в а р о т л і в а с ц ь, п а ў н а т а: *літар. слон, мядзведзь, цюлень, карова, тур. лошыца* 'маладая кабыла' (ТС), *тур. лоша* 'ласіха' (ТС), *красн. вапрук* 'вяпрук, кабан' (Бяльк.), *лоєў. слімень* 'слівень' (ДСЛ), *тур. чэрэпаха* 'чарапах' (ТС);

б) х у д а р л я в а с ц ь, к в о л а с ц ь, з н я с і л е н а с ц ь: *глус. таран* 'сушаная або вэнджаная рыба' (МС; Янк., I), *лоєў. вобліца* 'вобла; плотка' (ДСЛ), *лоєў. чахоня* 'чахонь' (ДСЛ), *красн. быдлярціна* 'худая жывёла' (Бяльк.), *лельч. клярча* 'худы заезджаны конь' (ЖС), *мёр. шчыгла* 'птушка шчыгол' (ЗНС);

в) д у ж а с ц ь, м о ц з д а р о ў я: *літар. леў, мядзведзь, зэльв., навагр. вогір* 'жарабец' (Сцяц., I; НСл.);

г) н і з к а р о с л а с ц ь (з в ы ч а й н а п р а д з я ц е й): *літар. жаба, шчання, мёр. курачка* 'курыца' (ЗНС), *карэл. бац* 'пацук' (МС), *віц. курмель* 'пячкур' (Касп.), *гродз. павук* 'члянiстанога жывёліна' (Сцяшк., II), *зэльв. кузака* 'насякомае' (Сцяц., I);

д) в ы с о к а р о с л а с ц ь: *разм. жырафа, ваўк., шчуч. каніска* 'конь' (СП);

е) в і р л а в о к а с ц ь, л у п а т а с ц ь: *мсцісл. савд* 'драпежная начная птушка' (Янк., I);

ж) г а л а в а с т а с ц ь: *воран., навагр., зэльв. галавач* 'апалонік' (СП; ЖС);

з) ж в а в а с ц ь, р э з в а с ц ь, г а р э з л і в а с ц ь: *літар. страказа, чэрв. яшчарка* 'невялікі паўзун' (Шат.), *мёр. бызаўка* 'вялікая муха, якая кусае жывёлу' (НС), *драг. нава* 'малпа' (ЗНС), *добр. жагаўка* 'невялікі шчупак' (МСГ), *добр. поўжык* 'птушка' (МСГ);

і) н е р а с т а р о п н а с ц ь, м а р у д л і в а с ц ь, р а з я в а ц т в а: *літар. варона, астр. цялюк* 'цялёнак' (СП);

л) а б ж о р л і в а с ц ь: *віц. жаўна* 'птушка' (Касп.)

Характарыстыка чалавека можа ажыццяўляцца па яго матэрыяльным становішчы, сямейным стане, узросце і іншых фактарах, параўн.: *паст. хухрак* 'кныр — стары чалавек' (СП), *мсцісл. беланузік* 'белабрухая жывёліна — малады, нявопытны чалавек' (Юрч., II), *маз. боўкун* 'вол — мужчына, які доўга

жыве адзін, не жэніцца' (ЗНС), *бэл. брында, дрында* 'збродлівая карова — распусная жанчына' (Яўс.), *зэльв. вуж* 'гадзюка, вужака — пра таго, хто многа выпівае' (Сцяц., I).

Асновай анімістычнай метафары можа служыць падабенства эмацыянальных адносін. Вытворныя ЛСВ у такіх выпадках не столькі характарызуюць асобу, колькі ў абагульняючай форме выражаюць ласку, сімпатыю, павагу да чалавека, г. зг. дэсемантызуюцца /Войцік₈₂, 101/, у чым немалаважную ролю адыгрываюць інтанацыйныя сродкі, памяншальна-ласкавыя суфіксы. Такія формы часта выступаюць ў сінтаксічнай функцыі звароткаў, параўн. *галубка, голуб, галубок* (ласкавы зварот да мужчыны, жанчыны), *ластаўка* (ласкавая назва жанчыны, дзяўчыны), *сокал, саколік* (пра смелага, прыгожага юнака), *салавей, салавейка* (пра чалавека з чыстым, прыгожым, пераважна высокім голасам), *арол* (пра смелага, адважнага, мужа чалавека), *зязюля, зязюлька* (ласкавы зварот да жанчыны).

У некаторых выпадках метафарычнае пераўтварэнне па лініі 'жывёла → чалавек' грунтуецца на некалькіх матываваных прыкметах, якія сумяшчаюцца ці напластоўваюцца адна на другую. У выніку такога роду сінкрэтычнай (комплекснай) матывацыі ў вытворных ЛСВ выяўляецца некалькі сэнсавых адгалінаванняў, якія ў межах пэўнага інварыянтнага значэння дэталізуюць і ўдакладняюць змест заамарфізма. Напрыклад, у дыяпазон семантычнага вар'іравання слова *свіння* ўключаецца некалькі адгалінаванняў адмоўнага, уніжальнага характару: 1. неахайнасць; 2. нявыхаванасць, невуцтва, грубасць; 3. непрыстойнасць, подласць, нізасць; 4. няўдзячнасць. У сэнсавай структуры полісеманта *рапуха* 'жанчына' (МСГ; СП; Шат.) актуалізуюцца семы "неахайнасць", "злосць", "брыдкасць", "рабізна твару". У асобных выпадках характаралагічныя параметры метафары дасягаюць сваёй мяжы, калі выражаюць энантыясемічныя (палярныя, процілеглыя) ацэнкі якасцей і ўласцівасцей чалавека, параўн.: *сабака* — разумны, верны, адданы — злы, подлы, *змяя* — хітрая, каварная, злая — мудрая, разумная, *мядзведзь* — нязграбны, няспрытны, нявыхаваны — добры, спагадлівы. Такія шырокія характаралагічныя параметры анімістычных метафар абумоўлены шырынёй іх ужывання, яркай вобразнасцю, мнагапланавасцю зместу і іншымі фактарамі. Некаторыя метафары з такім шырокім зместам могуць абагульняцца, канкрэтызавацца і ў межах пэўнай мовы ўспрымацца ў якасці заа-вобразаў, заа-характарыстык: *баран* — дурны, *асёл* — упарты, *ліса* — хітрая, *заяц* — баязлівы, *сарока* — балбатлівая, *певень* — задзірысты, *пчала* — працавітая.

У многіх выпадках заамарфічныя ЛСВ характарызуюцца сінкрэтычнасцю сваёй структуры, і ў маўленчым акце актуалізуецца не адна, а дзве-тры якасці. Напрыклад, *брасл. кажан* 'птушка — злы, невысокага росту

чалавек' (СП), (актуалізуюцца ўнутраны стан чалавека і яго рост) , *маг. ванёр* 'кабан — дужа здаровы і нахабны чалавек' (Абаб.) (актуалізуюцца вонкавы выгляд чалавека, яго моц і рысы характару), *тур. короўно* 'карова — непаваротлівая асоба, лайдачка' (ТС) (актуалізуюцца вонкавы выгляд чалавека, яго тэмперамент і адносіны да працы) , *зэльв. бугайска* 'бугай — пра дужага, але гультаяватага чалавека' (Сцяц., I) (актуалізуюцца вонкавы выгляд чалавека і яго адносіны да працы), *тур. скоціна* 'жывёла — грубы, бяздушны чалавек' (ТС) (актуалізаваны дзве розныя рысы характару).

Зрэдку характарыстыка чалавека ажыццяўляецца без указання якіх-небудзь асацыятыўных прыкмет, пакладзеных у аснову метафарычнага пераносу. Дэфініцыі слоўнікавых артыкулаў у такіх выпадках з'яўляюцца даволі абагульненымі, шырокімі: яны толькі арыентуюць на тэматычную прыналежнасць ЛСВ. Напрыклад, *зэльв. налуна* 'малпа — пра чалавека' (Сцяц., I), *глус. зьвяга* 'брахлівы сабака — пра чалавека' (МС), *глус. таварына* 'буйная рагатая жывёліна — пра чалавека' (Янк., I).

2. 10. 2. Анімістычныя пераасэнсаванні найменняў розных тэматычных груп

Анімістычным пераасэнсаваннем падвяргаюцца кампаненты самых розных тэматычных груп. Выбар іх залежыць ад шматлікіх прычын, і перш за ўсё ад таго аспекту, з пункту гледжання якога характарызуецца чалавек, — яго вонкавага выгляду, псіхічнага складу, разумовых здольнасцей, паводзін, матэрыяльнага і сямейнага становішча, прафесіі, нацыянальнасці, узросту і мн. інш. Разнастайныя прыкметы, пакладзеныя ў аснову намінацыі, дазваляюць выдзеліць некалькі груп метафар:

2. 10. 2. 1. Метафары, якія характарызуюць асобу з пункту гледжання яе вонкавага выгляду.

1. **Поўны, тоўсты чалавек.** У працэс метафарызацыі могуць уключацца:

а) назвы посуду: *зэльв. басэ́тля* 'вялікая бочка' (Сцяц., I), *узdz., чэрв. буталь* 'вялікая бутэлька' (СГЦ; Шат.), *узdz. ка́даўб* 'драўляная пасудзіна' (ММГ, I), *пух. кадо́ўб* 'вялікая бочка' (СГЦ);

б) назвы круглякоў, калод, бяровёнаў: *мёр. камлю́к* 'кругляк' (ЗНС), *мсцісл. цяльпук* 'калодка' (Бяльк.), *віц. курдзёбак* 'абрубак' (Касп.), *віл. бо́хаўка* 'тоўстая калода' (СП), *мёр. кало́да* 'тоўстае бервяно' (ЗНС), *мсцісл. брус* 'тс' (Юрч., II);

в) назвы транспартных сродкаў : *брасл. ла́йба* ‘вялікі воз’ (СП), *тур. ла́йба* ‘баржа’ (ТС), *дзярж. рыдва́н* ‘воз’ (НС);

г) назвы вялікіх збудаванняў: *навагр., стаўб. абэ́ржа* ‘вялікая прасторная хата’ (СГЦ; ММГ, I; ЖС);

д) назвы зброі: *навагр. гарма́та* ‘артылерыйская зброя’ (СП);

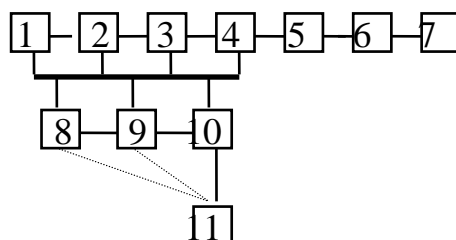
е) назвы ежы: *глус. ляпе́ш*, *мёр. ляпё́ха* ‘няўдалае печыва, праснак’ (Янк., I; ЗНС);

ж) назвы прадметаў быту, розных прыстасаванняў : *мёр. ляме́ш* ‘частка плуга’ (ЗНС), *мёр. сту́па* ‘ступа’ (ЗНС), *бял. тумба́* ‘тумба’ (Яўс.), *ветк. качолка́* ‘драўляны валік’ (МСГ), *іўеў. лата́к* ‘жалабок, па якім сцякае вада’ (СП), *лоеў. кана́* ‘невялікі стог сена’ (ДСЛ), *мёр. ку́ча* ‘куча’ (ЗНС), *тур. ла́віца* ‘абшар (поля, сенажаці)’ (ТС), *чэрв. нама́к* ‘вымакляя звязка каноплі’ (Шат.).

2. Н е х л я м я ж ы , н я ў к л ю д н ы , н е п а в а р о т л і в ы ч а л а - в е к . Кампаненты гэтай групы, непасрэдна прымыкаючы да папярэдняй, атрымоўваюць далейшае развіццё ў накірунку “няўклюднасць, непаваротлівасць, марудлівасць”. Метафарызацыі падвяргаецца ў асноўным прадметна-бытавая лексіка: *тур. вороці́ло* ‘навой у кроснах’ (ТС), *ветк. то́рба* ‘кайстра’ (МСГ), *гор. пяхце́р* ‘сятчаты мяшок’ (ММ), *паст. буч* ‘рыба- лоўная снасць’ (СП), *добр. даўбня́* ‘таўкач’ (МСГ), *зэльв. цяле́ шкі* ‘пры- стасаванне для перавозкі на поле плуга’ (Сцяц., I), *чэрв. калама́шка* ‘павозка’ (Шат.), *лоеў. ба́ржа* ‘баржа’ (ДСЛ), *тур. м’я́ло* ‘мяла’ (ТС), *шум. біцю́к* ‘частка цэпа’ (Касп.), *беш. зга́ро́да* ‘плот’ (Касп.).

У сэнсавай структуры полісеманта *ла́нтух* налічваецца 11 ЛСВ, тры з якіх (8, 9 і 10) актуалізуюць семы “нязграбнасць”, “гультаяватасць”, “трыбухатасць” і звязваюцца з першымі чатырма метафарычнымі, а з 11-ым — сінекдахічнымі адносінамі /гл. схему 2. 6/, параўн.: *ла́нтух* 1. *мядз., віл., смарг.* ‘сплечены з вяровак мех для сена’; 2. *тур.* ‘вялікі мяшок’; 3. *барыс., лун., жаб., кобр.* ‘мяшок’; 4. *пух.* ‘сяннік’; 5. *шчуч.* ‘коўдра’; 6. *лях.* ‘посцілка’; 7. *тур.* ‘лахманы, рызманы’; 8. *слуц., віл., паст., шчуч., навагр.* ‘нязграбны, непаваротлівы чалавек’; 9. *лельч., навагр., паст., смарг., шчуч., глыб., віл.* ‘гультай’; 10. *сл.* ‘трыбухаты чалавек’; 11. *сл., гродз., мсцісл., драг.* ‘жывот’ (СП; ТС; СГЦ; ДСБ; НЛ; НС; НСл.; Сцяшк., II; Бяльк.; ЖС).

(2. 6)

3. Н е п а с е д а, г а р э з а, ж э ў ж ы к. Найменні асобы ў гэтай групе асацыіруюцца з рэаліямі, якія знаходзяцца ў руху ці ўтвараюць якое-небудзь дзеянне. Параўн. мёр. *ве́цір* ‘вечер’ (ЗНС), лоеў. *круцёлка* ‘закрутка’ (ДСЛ), жытк. *то́чка* ‘тычка, метка’ (МСГ), глус. *мятла́* ‘венік, насаджаны на палку’ (Янк., I), калінк. *шва́йка* ‘іголка для пляцення лапцэй’ (МСГ), маз. *падге́йстра* ‘падгерац’ (МСГ). У слоніміскіх гаворках у значэнні тэмпераментнага, рухавага чалавека зафіксавана слова *пяча́йка* (прамае — ‘пякотка’), у хойніцкіх — *лату́н* (прамае — ‘рыззё’)(НЛ; МСГ).

4. Б р у д н ы, н е а х а й н ы ч а л а в е к. У працэс метафарызацыі ўключаюцца найменні размытай дажджом зямлі, броду, бруднай анучы, адзення, някаснай стравы, хваробы, а таксама кампаненты іншых тэматычных груп: сл. *ано́ўзіна* ‘размытая дажджом зямля’ (Сцяшк., I), карм. *няўдо́ба* ‘поле, непрыгоднае для апрацоўкі’ (МСГ), лях. *ке́лза* ‘гразь’ (СП), віл., шчуч. *бры́нда* ‘баланда, дрэнная страва’ (СП), тур. *по́дмазка* ‘кава-лачак сала (здору), якім падмазваюць скавараду, калі пякуць бліны’ (ТС), лоеў. *чума́* ‘чума’ (ДСЛ), навагр. *аты́мач* ‘ануча, якой бяруць чыгуны’ (ЗНС), бял. *рахаму́дка* ‘брудная ануча’ (Яўс.), лоеў. *ганчу́рка* ‘ануча’ (ДСЛ), шчуч. *скара́ч* ‘брудная ануча; брудная бялізна’ (СП), лоеў. *за́ткала* ‘затычка’ (ДСЛ), зэльв. *кура́ўка* ‘недагарэлае палена’ (Сцяц., I), мёр. *чу́чала* ‘пудзіла’ (ЗНС), тур. *охлу́да* ‘жардзіна’ (ТС), тур. *маро́са* ‘імжа’ (ТС). У гэту ж групу можна ўключыць і назвы адзення (звычайна бруднага, паношанага), семантычныя пераасэнсаванні ў якіх носяць сінкрэтычны характар і спалучаюць ў сабе элементы метафары і метаніміі, параўн. брэсц. *ла́хта, лахтадры́на* ‘нячыстае і зношанае адзенне — жанчына, якая апрацаецца абы-як’ (НЛ), бяроз. *опанча́* ‘шырокая, непрыгнаная да стану вопратка — неахайна апрануты чалавек’ (ДСБ), драг. *чу́йка* ‘жаночае адзенне, армяк — той, хто мае прыгнечаны, ашаломлены, неахайны выгляд’ (СП), глус. *ано́ня* ‘шырокае, не дастасаванае да стану адзенне — чалавек, які носіць такое адзенне’ (Янк., III).

5. Х у д ы, с л а б ы, х в а р а в і т ы ч а л а в е к. У формулу метафарычнага пераносу гэтай групы ўключаюцца някасныя (сапсаваныя) прадукты харчавання, агародніны, а таксама кампаненты іншых тэматычных груп: глус. *жаўкля́к* ‘зжаўцелы агурок’ (Янк., III), глус., тур. *шупля́к* ‘пераспелы і гнілы знутры агурок, гарбуз; рыхлы качан капусты’ (Янк., III; ТС), люб. *шамля́к* ‘мяккі качан капусты’ (ЖС), жытк., ельск., гом. *шуля́к* ‘тс’ (ЖС; МСГ), палес. *чучыры́пок* ‘яйка з вельмі тонкай шкарлупінай’ (ЛП), мсцісл. *злі́пух* ‘ніжняя скарынкі хлеба з прысохлым попелам’ (Юрч., II), мсцісл. *гнілу́шка* ‘гнілы кавалак дрэва’ (Юрч., II), смарг. *макля́к* ‘мокрае палена’

(*Сцяшк., II*), шум., мёр. *сцень* ‘цень’ (ЗНС; СП), смарг. *суха/р* ‘сухар; пчэнне’ (СП), чэрв. *смык* ‘смычок’ (*Шат.*).

6. У некаторых выпадках у ЛСВ ‘худы, слабы чалавек’ адзначаецца дадатковая сема “стары, лядашчы”, якая адначасова характарызуе асобу і з пункту гледжання яе ўзросту, параўн. лоеў. *лама/чча* ‘старыя непатрэбныя рэчы — стары, хворы чалавек’ (ДСЛ), бял. *дра/бач* ‘дзяркач — стары, хваравіты чалавек’ (*Яўс.*), драг. *капшук* ‘кісет — стары, лядашчы чалавек’ (ЛП). Узроставая сема “старасць” можа актуалізавацца і самастойна (без канцэнтрацыі ўвагі на стан здароўя чалавека). У гэтым выпадку анімістычныя ЛСВ матывуюцца значэннямі найменняў старой, непатрэбнай вопраткі, струхлелых дрэў. Параўн.: зэльв. *старо/цё* ‘старызна, старое падранае адзенне — стары чалавек’ (НСл.), драг. *порохня/к* ‘парахня, струхлелае дрэва — стары, лядачы чалавек’ (ЛП).

7. М о ц н ы, з д а р о в ы, д у ж ы ч а л а в е к. Пераносныя ЛСВ ‘моцны, здаровы чалавек’ адзначаюцца ў наступных полісемантаў: мёр. *ры/дзіль* ‘вялікая рыдлёўка’ (ЗНС), лоеў. *зелязя/нка* ‘металічны прадмет’ (ДСЛ), клец. *нацяг/ч* ‘прылада нацягваць абручы, шыны’ (НЛ), мёр. *макацёр* ‘гліняная пасудзіна’ (ЗНС), мёр. *зіляні/к* ‘вялікая бутля’ (ЗНС), красн. *камёлак* ‘кавалак дрэва’ (*Бяльк.*), красн. *аскабёл* ‘вялікі аскепак’ (*Бяльк.*), іўеў. *дзерць* ‘тоўстае дрэва’ (СП), лоеў. *жаржы/на* ‘вяргіня’ (ДСЛ).

8. М а л ы, н і з к а р о с л ы ч а л а в е к. Анімістычныя пераносы ў гэтай групе ажыццяўляюцца ад назваў невялікіх дрэў, кавалкаў бервяна, курганоў і інш.: пух. *каркаль* ‘каржакаватая бяроза’ (СП), зэльв. *бурвала/к* ‘кавалак бервяна’ (*Сцяц., I*), мёр. *курган* ‘пагорак’ (ЗНС), тур. *сага/н* ‘чыгун’ (ТС), зэльв. *паўхір* ‘пухір’ (*Сцяц., I*), зэльв. *гузёл* ‘вузел’ (*Сцяц., I*).

9. В ы с а к а р о с л ы ч а л а в е к. Метафарычнаму пераасэнсаванню падвяргаюцца назвы жэрдак, галін дрэў, сцяблоў раслін і інш.: мёр. *жардзіна* ‘жэрдка’ (ЗНС), тур. *дубе/ц* ‘тонкая галінка, дубец’ (ТС), лоеў. *ты/чка* ‘палка, кол; падпора’ (ДСЛ), наст. *бадыль* ‘сцябло расліны’ (СП), тур. *штыке/ціна* ‘адна планка ў плоце’ (ТС).

10. Іншыя найменні асоб па в о н к а в ы м в ы г л я д з е менш распаўсюджаныя. Традыцыйна анімістычным пераасэнсаваннем падвяргаюцца назвы тых дэнататаў, якія сваім вонкавым выглядам нагадваюць чалавека ці яго часткі цела:

а) кульгавы чалавек: мёр. *кавіла* ‘кавяла, пратэз’ (ЗНС), чэрв. *кульба* ‘кій з загнутай ручкай’ (СП);

б) ссутулены, згорблены ці гарбаты чалавек: тур. *качэрга* ‘качарга’ (ТС), лоеў. *кручо/к* ‘кручок’ (ДСЛ), бяроз. *карачун* ‘корч, нешта крывое’ (ДСБ), тур. *верч* ‘скрутак лыка ці лазовай кары’ (ТС);

- в) крываногі чалавек: *тур. росо́ха* ‘разгалінаванне дрэва’ (ТС);
- г) пузаты чалавек: *тур. рэ́птух* ‘вялікая торба, мяшок’ (ТС), *чэрв. сява́лка* ‘кузава для рассейвання зерня’ (Шат.);
- д) губасты чалавек: *жытк. каўбаса́* ‘каўбаса’ (МСГ), *навагр. свяці́льнік* ‘стаячае прыстасаванне для асвятлення хаты лучынай’ (НС);
- е) смуглы, чорнавалосы чалавек: *зэльв. асмалёнак* ‘асмалак’ (Сцяц., I);
- ж) светлатвары чалавек: *мёр. сміта́на* ‘смятана’ (ЗНС) і інш.

2. 10. 2. 2. Метафары, якія характарызуюць асобу з пункту гледжання яе псіхічнага складу, разумовых здольнасцей, рысаў характару

1. Д у р н ы, н е д а л ё к і, н я к е м л і в ы ч а л а в е к. Метафарычныя пераасэнсаванні ў гэтай групе ажыццяўляюцца за кошт прыцягнення кампанентаў тэматычных груп, звязаных з найменнямі:

а) доўбні, цяжкага палена, пня: *літар. даўбня́, доўбня́* ‘вялікая палка з патаўшчэннем на канцы’, *літар. даўбе́шка* ‘цяжкае палена’, *літар. дубі́на* ‘тоўстая дубовая палка’, *мсісл. дручы́на* ‘палена, палка’ (Юрч., II), *літар. пень* ‘пень’, *літар. разм., круп. аскалёнак* ‘аскабалак’ (Стар.);

б) балвана, статуі: *літар. балван* ‘вылепленая або высечаная з якога-небудзь матэрыялу фігура чалавека’, *мёр. ста́туй* ‘статуя’ (ЗНС);

в) рыбалоўных прылад: *сл. боўт* ‘прылада пужаць рыбу’ (НЛ), *мёр. боўтка́* ‘прылада, якой заганялі рыбу ў сеці’ (ЗНС);

г) тапара, прылад для выдзёўбвання чаго-небудзь: *брасл. пё́шня* ‘прылада для выдзёўбвання ночваў, вулляў’ (СП), *бял. дзяўба́к* ‘тс’ (Яўс.);

д) прадметаў побыту, абутку: *мёр. бязме́н* ‘ручная вага’ (ЗНС), *віц. бінда́с* ‘сякера’ (Касп.), *чэрв. мя́ла* ‘таўкач’ (Шат.), *мёр. бот* ‘бот’ (ЗНС);

е) транспартных сродкаў і вупражы: *тур., зэльв. боўку́н* ‘ярмо на аднаго вала’ (ТС; Сцяц., I), *тур. на́доўбень* ‘планка ў санях паверх намарзняў’ (ТС), *петр. хаму́т* ‘хамут’ (МСГ);

ж) музычных інструментаў: *чэрв. дуда́* ‘народны музычны інструмент’ (Шат.);

з) няякаснай зямлі, бездарожжа: *тур. не́пуць* ‘распуціца, бездарожжа’ (ТС), *мёр. бало́та* ‘балота’ (ЗНС), *валож. пусты́ня* ‘неўрадлівае поле’ (ММГ, I);

і) недабраякаснай стравы: *мёр. цю́ння, цюў́ння* ‘недабраякасная рэдкая страва’ (ЗНС);

к) раслін і грыбоў: *в.-дзв., бял., чэрв. лапу́х* ‘лопух; лотаць’ (Шатал.; Шат.; Яўс.), *мёр. валу́й* ‘грыб’ (ЗНС);

2. Б а л б а т л і в ы, я з ы к а с т ы ч а л а в е к. Анімістычным пераасэнсаваннем у гэтай групе падвяргаюцца кампаненты розных тэматычных груп, сярод якіх можна выдзеліць назвы:

а) прадметаў, прыстасаванняў, цацак, якія могуць трашчаць, скрыпецць, звінецць і пад.: літар. *трашчотка* 'прыстасаванне, пры дапамозе якога ўтвараецца шум, трэск, стук, лёскат', літар. *балаболка* 'бразготка для жывёл', літар. *балабон* 'круглы званок', мсцісл. *бразко́тка*, *бра́зкаўка* 'браз-галка, бразготка' (Юрч., II; Юрч. III), бял. *браско́тка* 'тс' (Яўс.), бял. *тарахце́лка* 'тс' (Яўс.), мсцісл. *бу́бін*, *бубні́ла* 'бубен' (Юрч., II; МС).

б) прыстасаванняў, якімі даволі інтэнсіўна і мнагакратна ўздзейнічаюць на аб'ект: літар. *трапло* 'прылада для трапання льну', глус., жытк., добр. *трапа́шка*, *трапы́шка* 'тс' (МСГ; МС), глус. *мянта́шка* 'прыстасаванне для кляпання касы' (Янк., I), валож. *мялён* 'млён' (СП), мёр. *сікачо́к* 'прылада, якой сякуць храп'е' (ЗНС), бял. *ветраго́н* 'прыстасаванне ў веяльцы' (Яўс.), чэрв. *малата́рня* 'малатарня' (Шат.), хойн. *тараба́нка* 'трактар' (МС).

3. Розныя асацыяцыі кладуцца ў аснову пераасэнсавання кампанентаў іншых тэматычных груп, метафарычныя дэрываты якіх называюць маўклівага, прыдзірлівага, дакучлівага, сквапнага, бурклівага, фанабэрыстага, тужлівага чалавека:

а) маўклівы, пануры, нелюдзімы чалавек: нар. *пужа́йла* 'пудзіла' (МСГ), ветк. добр. *сунду́к* 'куфар' (МСГ);

б) прыдзірлівы, сварлівы, злы, уедлівы чалавек: літар. *стрэ́мка* 'вострая тонкая трэска', бял. *ска́бка* 'тс' (Яўс.), б.-каш. *зано́за* 'прут у ярме' (МСГ), літар. *пі́ла* 'піла', лоеў. *акія́нка* 'тс' (ДСЛ), чэрв. *зе́лле* 'лекі' (Шат.), хоц. *кастра́* 'кастра' (Бяльк.);

в) назойлівы, надакучлівы чалавек: літар. *смала* 'смала', чэрв., брэсц. *слата́*, *сло́та* 'сырое надвор'е' (СП, ЛАБНГ, III), драг. *помырэ́ча* 'мор' (ЛП);

г) сквапны, скупы чалавек: віц. *загне́т*, *загне́так* 'загнет у печы' (Касп.), тур. *ніту́ля* 'газніца' (ТС), ветк. *гнё́т* 'груз' (МСГ), зэльв. *сук* 'сук' (Сцяц., I);

д) упарты, непаслухмяны чалавек: тур. *віхо́р* 'віхор' (ТС), мсцісл. *упо́ра* 'частка воза, падпорка' (Юрч., I), бял. *убо́іна* 'каляіна' (Яўс.);

е) фанабэрысты, ганарлівы чалавек: раг. *кара́ўка* 'каравая ануча' (МСГ), воран. *пужлі́с* 'рыхлы качан капусты' (СП);

ж) маркотны, тужлівы чалавек: глус. *кісля́к* 'кіслае малако' (Янк., I);

з) бесхарактарны чалавек: тур. *мякі́на* 'мякіна' (ТС);

і) п я с т у н: уш. *бірулька* ‘глінянае грузіла ў рыбалоўнай снасці’ (НС), іўеў. *ляля* ‘лялька’ (СП), мёр. *лялька* ‘тс’ (ЗНС).

2. 10. 2. 3. Метафары, якія характарызуюць асобу з пункту гледжання яе паводзін, маралі, спосабу жыцця, дзеянняў і ўчынкаў.

1. Г у л ь т а й, а б і б о к, л е ж а н ь. Анімістычныя пераасэнсаванні ў гэтай групе ажыццяўляюцца за кошт найменняў розных брусоў, бярвёнаў, частак памяшканняў, а таксама кампанентаў іншых тэматычных груп: мсцісл. *брус* ‘брус, падстольнік’ (Юрч., I), бял. *вывараць* ‘вывернутае з каранем дрэва’ (МС), пух. *вісла* ‘ніцая вярба’ (СП), мсцісл., глус. *лам’на* ‘палена; непатрэбная прылада, рэч, кавалак бярвяна’ (Юрч., II; Янк., III), тур. *поле’но* ‘палена, палка’ (ТС), лоеў. *друк* ‘тоўсты кій’ (ДСЛ), мін. *по’мак* ‘знесенае вадой бярвяно’ (ММГ, III), літар. *завала* ‘прыстасаванне для запірання дзвярэй’, гом. *лабяк* ‘франтон’ (МСГ), петр. *лучнік* ‘комін’ (МСГ), гом. *ля’мец* ‘падхамутнік’, бял. *ле’меш* ‘частка плуга’ (Яўс.), добр. *пяхце’р* ‘вяровачны мяшок’ (МСГ), гар. *ту’йка* ‘чучала’ (Касп.).

2. Н я ў м е л ы, н я з д а т н ы д а р а б о т ы ч а л а в е к. Кампаненты гэтай групы непасрэдна прымыкаюць да папярэдняй. Метафарычным пераасэнсаванням ў ёй падвяргаюцца найменні старых, паламаных рэчаў, усялякага хламу наогул, а таксама сельскагаспадарчых прылад працы, прадметаў побыту і інш.: ашм., докш. *лама’ка* ‘паламаная рэч, ламачча’ (СП; МС), віл., гродз. *ламата’* ‘ламачча’ (СП), чэрв. *лама’чына* ‘тс’ (Шат.), мсцісл. *грамазда’* ‘хлам, нагрувашчванне’ (Юрч., I), лоеў. *кало’дка* ‘кусок бярвяна’ (ДСЛ), в.-дзв. *барана’* ‘сельскагаспадарчая прылада’ (СП), пух. *самайлук* ‘аснова драўлянай бараны’ (СП), мсцісл. *мазілка* ‘квач, пэндзаль’ (Юрч., II), бар., карэл. *каўга’н* ‘хмара, кучавое воблака’ (СП).

3. П а д м а н ш ч ы к, м а х л я р, і л г у н. Гэта група невялікая. Зыходнымі адзінкамі для анімістычных пераносаў у ёй служаць прадметна-бытавыя найменні: лід. *круце’ль* ‘перавясла’ (Сцяшк., I), драг. *пльт* ‘плечэ-ная з лазы агароджа’ (ЛП), івац. *му’ця* ‘кашэль, сплечены з бяросты’ (НС), мсцісл. *вярце’ль* ‘скрутак’ (Юрч., II), віц. *па’сак* ‘пас, рэмень’ (Касп.), уш. *маты’га* ‘матыка’ (ЛАБНГ, III), драг. *шворынь* ‘шворан’ (ДСБ), бял. *свішчык* ‘шчыліна ў дзвярах, вокнах’ (Яўс.), шкл. *мы’тка* ‘ануча’ (ММ), наст., глыб. *пусты’ня* ‘неўрадлівая глеба, пустыр’ (СП), добр. *пустульга’* ‘тс’ (ЛАБНГ, III).

4. Менш распаўсюджанымі ў літаратурнай мове і гаворках з’яўляюцца назвы пляткара, грубіяна, валацугі, п’яніцы, абжоры. Параўн. сл. *плі’нта* ‘ануча — пляткарка’ (Сцяшк., II), тур. *пом’ело* ‘памяло — няветлівы чалавек’ (ТС), тур. *бра’жнік* ‘частка самагоннага апарата — п’яніца’ (ТС), тур. *калю’га*

‘лужына — п’яніца’ (ТС), тур. *волоча́йка* ‘невялікі волак, сетка — валацуга’ (ТС), літар. *прорва* ‘прорва — пражэрлівы чалавек’, мёр. *мялён* ‘частка ў жорнах — аматар паесці’ (ЗНС), мёр. *цёрла* ‘шырокая пасудзіна — абжора’ (ЗНС), уш. *сілядоўка* ‘вялікая бочка для засолкі селядцоў — абжора’ (НС).

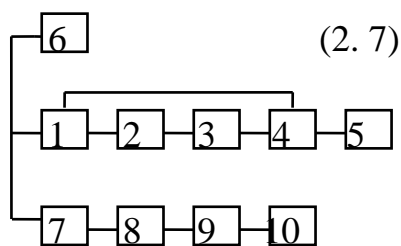
2. 10. 2. 4. Характарыстыка чалавека можа жыццяўляцца і з пункту гледжання **яго матэрыяльнага становішча, умоў нараджэння** і інш. Так, **бедняка** ў жыткавіцкіх, калінкавіцкіх і глушкіх гаворках называюць *бізуном* (прамое — ‘пуга; рачная расліна’ (МСГ; Янк., I), у месціслаўскіх — *басэтляй* (прамое — ‘музычны інструмент’ (Бяльк.). Назва **дзіця, якое нарадзілася апошнім**, у носьбітаў літаратурнай мовы і большасці гаворак асацыіруецца з назвай хлеба, спечанага з рэшткаў цеста, параўн.: літар. *паскрэбак*, *выскрабак*, тур., петр., чач., астр., лід. *падскро́бак*, сл. *падскрэ́бушак*, добр. *сашкро́бак* ‘хлеб з апошняга ў дзяжы цеста — апошняе ў сям’і дзіця’ (СП; ТС; МСГ; НЛ). У слоўніку М. Шатэрніка ў значэнні апошняга ў сям’і дзіця зафіксавана слова *зно́сак* (прамое — ‘маленькае курынае яйка’ (Шат.)). Для назвы **пазашлюбнага дзіця** ў краснапольскіх гаворках выкарыстоўваюцца словы *сыма́сей*, *сымасе́йка* (прамое — ‘тытунь свайго гатунку’ (Бяльк.)), у тураўскіх — *самосе́й* (прамое — ‘самасейка’ (ТС)).

Метафарычныя пераасэнсаванні часта ажыццяўляюцца не ў адным, а ў некалькіх кірунках, што звязана з вялікай колькасцю аспектаў сэнсавай структуры слова, кожны з якіх можа актуалізавацца ў пэўных маўленчых сітуацыях, утвараючы самастойны ЛСВ ці яго адценне. Такія ўтварэнні, як правіла, з’яўляюцца прыналежнасцю розных дыялектных кантынуумаў. Значна радзей яны функцыяніруюць у межах адной гаворкі і адрозніваюцца сэнсавым напаўненнем у розных носьбітаў гаворкі (старэйшых і малодшых, адукаваных і неадукаваных, мужчын і жанчын, людзей розных нацыянальнасцей і прафесій). Безумоўна, пры гэтым нельга адмаўляць комплекснага падыходу да наймення асобы, якую можна характарызаваць адначасова з розных пазіцый і аспектаў, а таксама з пункту гледжання агульнага ўражання, успрыняцця /гл. больш падрабязна: *Склярэўская*₈₃, 56/. Прыкладзём некаторыя прыклады полісемантаў, семантычная парадыгма якіх налічвае 2 і больш анімістычных ЛСВ: *склю́д* ‘цясларская сякера’ —» 1. літар. разм. ‘худы, згорблены чалавек’; 2. карэл. ‘вельмі худы чалавек’; 3. в.-дзв., наст., гар. ‘скупы чалавек’; 4. мёр. ‘скупы і люты чалавек’ (СП; Касп.; ЗНС; ДСБ; МС), *лазбе́нь* ‘пасудзіна для мёду’ —» 1. чэрв., пух., кір. ‘расцяпа’; 2. красн. ‘поўны, здаровы чалавек’; 3. красн. ‘чалавек з вялікім ілбом’ (СП; СГЦ; НС; Бяльк.), *гнаці́на* ‘вялікі гнёт’ —» 1. мсцісл. ‘цяжкая, непаваротлівая асоба’; 2. мсцісл. ‘скнара’ (Юрч., II).

Пераносныя ЛСВ полісеманта *сы́зма* (прамое значэнне — ‘неўрадлі- вая зямля’) утвараюць даволі шырокі арэал у паўночна-заходніх гаворках: наст.,

ашм., віл., шчуч., ваўк., лід., карэл. ‘скупы, сквапны чалавек’; *стаўб., карэл., смарг., шчуч., брасл.* ‘сярдзіты чалавек’; *паст., мядз., шарк.* ‘подлы, нягодны чалавек’; *ваўк.* ‘бядняк, бедалага’ (ЛАБНГ, II; СП; Сцяшк., II).

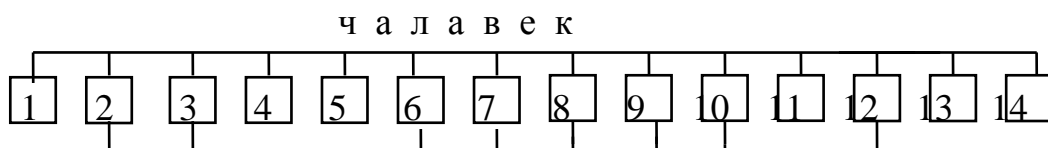
Анімістычныя ЛСВ полісеманта **барыла**, уступаючы ў самыя разнастайныя адносіны з іншымі ЛСВ, утвараюць складаную сінкрэтычную структур з трыма сэнсавымі цэнтрамі /гл. схему 2. 7/, параўн.: **барыла** 1. *літар. разм.* ‘заднёная з двух бакоў невялікая бочка для напіткаў’; 2. *ветк.* ‘посуд для алею’; 3. *петр.* ‘дзежка’; 4. *зэльв.* ‘шырокая бочка’; 5. *тур.* ‘упрыгожванне з цеста на вясельным перніку’; 6. *браг.* ‘мера вадкасці (паўвядра ці

вядро)’; 7. *драг., брэсц., лід.* ‘тоўсты, непаваротлівы чалавек’; 8. *тур.* ‘бру-хач’; 9. *драг.* ‘вялікі і грубы чалавек’; 10. *мсцісл.* ‘дурань’ (Нас.; МСГ; ДСБ; ТС; Сцяшк., I; ЖНС).

Семантычная парадыгма полісеманта *галуза* настолькі шырокая, што ўключае ў сябе нават энантыясемічныя ЛСВ. Калі палічыць (услед за М. Фасмерам) зыходным ЛСВ ‘галінка, сук’ (аб этымалогіі слова гл. ЭС), то вытворныя анімістычныя ЛСВ, якія з’яўляюцца рэалізатарамі інварыянтнага значэння “чалавек”, можна размеркаваць у наступнай паслядоўнасці: 1. *браг., б.-каш., астр., сл., слуц., клец., кам., брэсц.* ‘дурнаваты, недаразвіты чалавек’; 2. *чач., бяроз., бял., ваўк.* ‘неахайны чалавек’; 3. *сл.* ‘няўклюда’; 4. *арш.* ‘лодар, гультай’; 5. *тур.* ‘таўсцяк’; 6. *тур.* ‘чалавек з вялікай галавой’; 7. *зэльв., івац.* ‘нагола астрыжаны хлопец’; 8. *узdz., стаўб., валож., сл., пін.* ‘бядняк’; 9. *чэрв.* ‘бедны, але фарсісты чалавек’ (Шат.); 10. *кап., мін., чач., хоц., бял., мсцісл., сен., б.-каш., ветк., калінк., дзятл.* ‘гарэза, свавольнік’; 11. *тур.* ‘прайдзісвет, пралаза’ (ТС); 12. *бял.* бесталковы, непаслухмяны чалавек’ (НС); 13. *сен.* ‘балбатун’; 14. *жлоб.* ‘спрытны чалавек’ (КЛАБГН; СП; ЖНС; ЖС; МСГ; СГЦ; ДСБ; ТС; Сцяшк., I; Яўс.; Юрч., I; Касп.; Бяльк.; НЛ) /гл. схему 2. 8/.

(2. 8)

Анімістычныя пераносы могуць ажыццяўляцца не толькі з назваў прадметаў, рэчываў, з’яў, але і з найменняй саміх асоб. Гэты тып унутранай полісеміі, калі ўсе ЛСВ адносяцца да адной і той жа тэматычнай групы і не выходзяць за яе межы, больш падрабязна прааналізаваны ў раздзеле “Антрапамарфічныя метафары” (гл. 2. 11).

Кірунак семантычнага развіцця анімістычных ЛСВ у многім абумоўлены фанетычнай і марфемнай будовай слова, на што ў лінгвістычнай літаратуры ўжо даўно была звернута ўвага /Ульманн, 44; Смірніцкі⁶⁰, 112-116; Жураўлёў⁷⁴; Варонін⁸²; Ахундаў, 14-15; Асавецкі, 99, 155/. Гукавая матывацыя звычайна носіць суперсегментны прасадны характар /Комлеў, 71/ і прэваліруе сярод гукаперайманняў, слоў з паўторнымі складамі, экспрэсіўных найменняў асобы. Так, значэнне слова *жу́ржа* ‘распусніца’ (Бяльк.) заснавана не столькі на метафарычнай сувязі з ЛСВ ‘дзіцячая цацка’, колькі на гукасімвалізме літар *ж* і *р*. Наўрад ці асацыіруецца кальцо на калодцы кола з неразумным чалавекам у полісеманта *рэ́хва* (Сцяц., I). Хутчэй за ўсё экспрэсіўнае ўніжальнае адценне ўносіцца ў структуру слова гукавым спалучэннем *хв*. Значны ўплыў на ўзнікненне пэяратыўнага значэння полісемантаў *склю́ндра*, *жмі́нда*, *кльі́нда* (НЛ;МС;СП) аказалі гукавыя асацыяцыі спалучэнняў *ндр*, *нд*, *скл*, *жм*, *кл*. У полісеманта *джыгу́н* ‘чыгун; вёрткі, жвавы чалавек’ (Касп.) анімістычны ЛСВ не столькі звязаны метафарычнымі адносінамі з першым ЛСВ, колькі абумоўлены гукавым спалучэннем *дж*, параўн. *літар. джгаць* ‘хутка ісці, бегчы’.

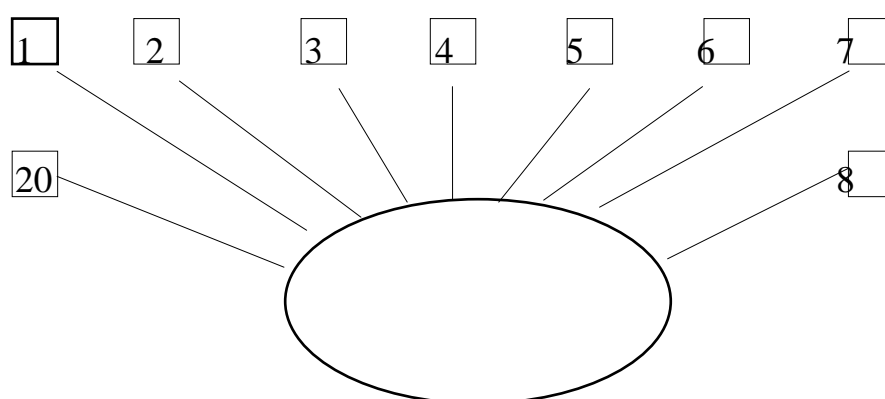
У многіх выпадках семантычнае пераасэнсаванне носіць кантамінаваны характар і спалучае ў сабе метафару, гукасімвалізм і аналогію. Так, суадносіны ЛСВ полісеманта *шабе́та* ‘сумка; старая жанчына’ (МСГ) вытлумачаюцца не столькі метафарычным пераасэнсаваннем, колькі ўплывам семантыкі слова *кабета* ‘жанчына’. На семантычнае пераўтварэнне *жмут* ‘вязка, ахапак; скнара, сквапны чалавек’ (ТС; СГЦ; ДСЛ) хутчэй за ўсё паўплывала значэнне слова *жмот* ‘скнара’. Для ЛСВ *надо́ўбень* ‘асталоп, неразумны’ (ТС) магчыма семантычная аналогія і марфемнае (каранёвае) падабенства з *доўбня*, *даўбешка* ‘няцямкі, дурны чалавек’, а не метафарычны перанос ад назвы планкі ў санях паверх намарзняў. У полісеманта *гарла́ч* ‘збан; крыкун’ (Сцяшк., I) значэнне асобы асацыіруецца з каранёвай марфемай (горлам), хаця не выключана і метафарычная сувязь па вонкавым падабенстве. Суадносіны ЛСВ у полісеманта *нямчу́р* ‘маўклівы, нямы чалавек; немец’ (Сцяц., I) абумоўлены не толькі значэннем прыметніка *нямы*, але і назоўніка *немец*. Анімістычны ЛСВ ‘басяк, бедны чалавек’ у полісеманта *басэ́тля* (Бяльк.) абумоўлены як дзеяннем метафарычнай формулы ад *басэ́тля* ‘музычны інструмент’, так і ўплывам семантыкі *босы*, *басота*. Суадносіны ЛСВ полісеманта *вірзі́я* ‘лухта; чалавек,

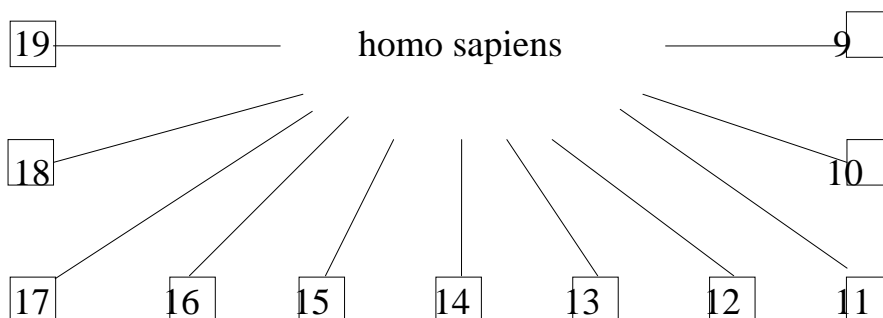
які гаворыць абы-што; вялікі чалавек’ (Бяльк.) неабходна лічыць кантамінаванымі, спалучаючымі ў сабе метафару і аналогію з рус. *верзила* ‘бамбізна, вялікі чалавек’. На шлях семантычнага развіцця полісеманта *не/пуць* ‘распусціца, бездараж; бесталковы чалавек’ (ТС) паўплывала сувязь не столькі з назоўнікам *пуць*, колькі са словамі *путны*, *непуцёвы*. Утварэнне пераноснага ЛСВ полісеманта *трапач* ‘ануча → балбатун’ (МСГ) вытлумачваецца не столькі дзеяннем метафарычнай формулы, колькі фанетычным падабенствам і семантычнай аналогіяй з дзеясловам *трапаць* (*трапацца*) ‘гаварыць лухту, бязглуздзіцу, няпраўду’.

Асабліва вялікая роля фанетычнага фактара і аналогіі ва ўмовах міждыялектнага і міжмоўнага кантактавання. Недакладнае, прыблізнае ўяўленне аб семантыцы запазычанага слова, як адзначае І. Асавецкі, можа прывесці да разрыву этымалагічнай і семантычнай сувязі і ўсталяванню новых, выпадковых асацыяцый, заснаваных на гукавым падабенстве запазычанага і ўласнага слова /Асавецкі, 183 - 184/. У выніку ўзаемадзеяння і своеасаблівага спляцення семантычных асаблівасцей слова з яго фанетычнай і марфемнай структурамі могуць узнікаць семантычныя лакалізмы, новыя, раней невядомыя ні адной з моў ЛСВ /гл. падрабязней главу VI/.

Анімістычныя пераасэнсаванні, як гэта бачна са шматлікіх прыкладаў, характарызуюцца шырокімі і разнастайнымі сувязямі з кампанентамі розных тэматычных груп. Строгай замацаванасці якой-небудзь тэматычнай групы за пэўнымі найменнямі асобы не назіраецца. Наадварот, кампаненты адной і той жа тэматычнай групы могуць характарызаваць чалавека з розных аспектаў і пунктаў гледжання і тым самым ўключацца ў шматлікія формулы і мадэлі метафарычнага кірунку. Гэта можна праілюстраваць у выглядзе схемы 2. 9, дзе лічбамі абазначаны адпаведныя тэматычныя групы: 1 — жывёлы і птушкі; 2 — рыбы; 3 — чалавек; 4 — прадметы побыту; 5 — посуду; 6 — сельскагаспадарчыя прылады працы; 7 — поле, зямля (звычайна няясная); 8 — дрэвы, іх галіны, сучча; 9 — круглякі, калоды, бярвёны; 10 — расліны і кветкі; 11 — грыбы; 12 — стравы, прадукты харчавання; 13 — рыбалоўныя прыналежнасці; 14 — транспартныя сродкі; 15 — вупраж; 16 — збудаванні і іх часткі; 17 — адзенне і абутак; 18 — музычныя інструменты; 19 — мэбля; 20 — прыродныя з’явы.

(2. 9)

Гэта схема, адлюстроўваючы універсальныя і спецыфічныя заканамернасці сэнсавага развіцця анімістычнага кірунку, не прэтэндуе на абсалютную перадачу ўсіх магчымых сувязей ЛСВ, бо поўны і вычарпальны іх улік практычна немагчымы.

2.11. Антрапамарфічныя метафары

Антрапамарфічныя пераасэнсаванні, якія з'яўляюцца адваротнай разнавіднасцю анімістычных метафар, ажыццяўляюцца ў кірунку ад чалавека на разнастайныя прылады працы, прыстасаванні, посуд, расліны, ежу, прадукты харчавання і інш. Пераносныя ЛСВ у многіх выпадках характарызуюцца прафесіянальнай і тэрміналагічнай замацаванасцю, строгай і выразнай акрэсленасцю, адсутнасцю канататыўнай афарбоўкі. Параўн. *тур. гульцяй* 'гультай' —» 'вяроўка, якой кіруюць вулеем пры ўсцягванні яго на дрэва' (ТС), *мсцісл., красн. брында* 'гультай, валацуга' —» 'шапавальская прылада, якою расчэсваюць шэрсць' (Бяльк.), *тур. боўдыр* 'недарэка' —» 'вялікая пасудзіна' (ТС), *красн. лыбіла* 'даўгавязая няўключная жанчына' —» 'прыстасаванне для лоўлі ракаў' (Бяльк.), *пон* 'поп' —» *мсцісл.* 'некалькі снапоў, якімі накрываюць жытнюю капку ад дажджу' —» *ветк.* 'адуканчык' —» *гом., лоеў.* 'ліст часнаку, цыбулі' (Бяльк.; МСГ), *літар. хлопчык* 'хлопец' —» *мсцісл.* 'прылада для разматвання нітак са шпулек' —» *петр.* 'дэкаратыўная расліна' (Бяльк.; МСГ).

Антрапамарфічны ЛСВ полісманта *гаспадар (аспадар)* 'першы сноп жыта ў дзень зажынак' распаўсюджаны ў большасці гродзенскіх, мінскіх і полацкіх гаворак /гл. карту № 6/. Метафарычнае пераасэнсаванне зыход-

Карта № 6. Распаўсюджанне ЛСВ полісеманта *гаспадар*: 1 — глава сям’і, уласнік дома, гаспадаркі; 2 — першы сноп жыта ў дзень зажынак.

нага ЛСВ ‘глава сям’і, уласнік дома, гаспадаркі’ звязана са старадаўнім земляробчым звычаем — зажынкамі, калі ў першы выхад на ніву нажыналі невялікі сноп жыта, перавязвалі яго чырвонай стужкай, неслі дахаты і ставілі на покуці як “паважанага гаспадара”.

Семантычныя структуры многіх антрапамарфізмаў характарызуюцца шырокай і разгалінаванай сеткай ЛСВ. Так, семантычная парадыгма полісеманта *баба* налічвае 31 ЛСВ, якія можна аб’яднаць у шэсць сэнсавых цэнтраў, звязаных паміж сабой і зыходнай адзінкай метафарычнымі адносінамі па вонкавым падабенстве:

А. **Ж а н ч ы н а**: 1. *літар.* ‘старая жанчына’; 2. *літар. разм.* ‘замужняя жанчына’; 3. *літар.* ‘матчына або бацькава маці’; 4. *лоеў.* ‘прабабка’ (ДСЛ); 5. *літар. разм.* ‘жонка’; 6. *літар. уст.* ‘жанчына, якая прымае дзяцей у час родаў’; 7. *літар. разм.* ‘жанчына наогул’; 8. *літар. іран.* ‘цікаўны, балбатлівы або нерашучы чалавек’; 9. *тур.* ‘персанаж з вясенніх гульняў моладзі’ (ТС); 10. *тур.* ‘істота ў вобразе старой жанчыны, якой палохалі малых дзяцей’ (ТС).

Б. **Р а з н а с т а й н ы я п р а д м е т ы, п р ы л а д ы п р а ц ы, п р ы с т а с а в а н н і**: 11. *літар.* ‘ручная або механічная прылада для забівання паляў і для іншых мэт’; 12. *чэрв., стол., лун., тур.* ‘невялікая калода ў санях, возе, на якую кладзецца бервяно пры яго перавозцы’ (*Шат.*; *БДС*; *ТС*); 13. *лаг.* ‘падушка ў возе’ (*БДС*); 14. *тур.* ‘ручная трамбоўка’ (ТС); 15. *гродз., тур.* ‘калода, на якой гнулі дугі, абады’ (*ЖНС*; *ТС*); 16. *тур.* ‘прыстаса-ванне для нацягвання шын на колы’ (ТС); 17. *маладз.* ‘ціскі’ (СП); 18. *віл., дзятл., карэл., воран., ваўк., свісл., в.-дзв., зэльв.* ‘апорны слуп, саха калодзеж- нага жураўля’

(СП; ДАБМ; БДС; Сцяшк.,I;Сцяц.,III; ДСБ); 19. тур. ‘слуп у ветраку’ (ТС); 20. навагр., карэл., бабр., бар., стол., люб. ‘вялікі камяк гліны, падрыхтаваны для ганчарных вырабаў’ (ЖНС).

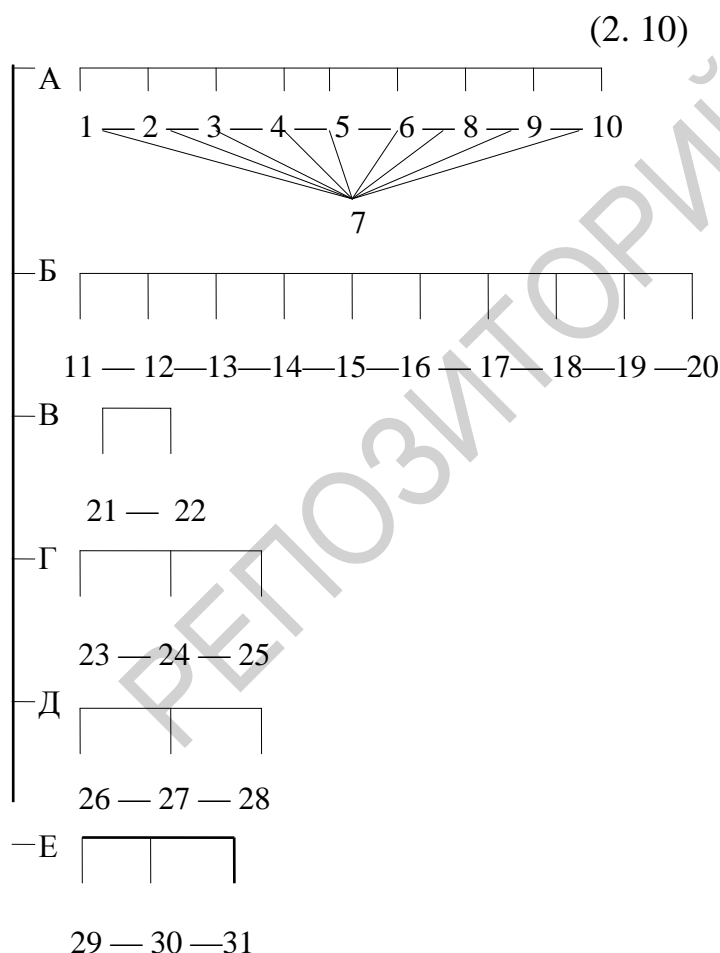
В. П л а д ы: 21. зэльв., тур., бых. ‘гатунак груш’ (Сцяц.,I; ТС; ЖНС); 22. тур. ‘гатунак яблык’ (ТС).

Г. Е ж а: 23. літар. ‘страва, прыгатаваная з дранай бульбы’; 24. тур. ‘бульбяная каша’ (ТС); 25. літар. ‘род здобнага печыва’.

Д. П т у ш к і, р ы б ы: 26. мсцісл. ‘птушка нясыць’ (Бяльк.); 27. тур. ‘вялікая рачная чайка’ (ТС); 28. тур. ‘вялікая плотка’ (ТС).

Е. Р а с л і н ы, г р ы б ы: 29. малар. ‘адунанчык’ (ЛАБНГ, I); 30. іўеў. ‘трыпутнік’ (Сцяшк.,I); 31. лаг. ‘падбярозавік’ (Сярж., 122).

Семантычную структуру полісеманта *баба* можна прадэманстраваць у выглядзе схемы 2. 10.

Метафарычныя пераасэнсаванні ў першым сэнсавым цэнтры абумоўлены шырынёй дэнататыўнай асновы слова, якая ў кожным рэальным выпадку атрымлівае канкрэтнае ўвасабленне, параўн.: ‘жонка’, ‘бабуля’, ‘прабабка’, ‘павітуха’. Суадносіны 7-га ЛСВ з першымі шасцю неабходна

тарыфікаваць як гіпанімічныя. Узнікненне 9 і 10 ЛСВ звязана з традыцыйна-абрадавым і фальклорным выкарыстаннем вобраза “бабы”. Вытворныя ЛСВ другога і трэцяга сэнсавых цэнтраў — тыповае праяўленне метафарычнай формулы “жанчына — цяжкія і тоўстыя прадметы”. У трох апошніх сэнсавых цэнтрах унутраная форма ЛСВ даволі цямная, матывацыя не зусім ясная. Калі назву птушкі яшчэ можна суаднесці (па вонкаваму выглядзе) з ЛСВ ‘жанчына’, то ў назвах раслін і рыб такая сувязь амаль страчваецца ці ледзь праглядаецца.

Семантычная структура полісеманта **бабка** больш складаная. Гэта абумоўлена асаблівасцю вытворных адзінак, у фарміраванні сэнсу якіх удзельнічаюць зыходныя асновы, афіксы (мадыфікуючыя, класіфікуючыя, канкрэтызуючыя), а таксама шматлікія прырашчэнні — дадатковыя сэнсавыя кампаненты, якія не вызначаюцца фармальнымі паказчыкамі. У складзе семантычнай парадыгмы полісеманта **бабка** налічваецца 39 ЛСВ, яб’яднаныя ў 9 сэнсавых цэнтраў /гл. схему 2. 11/.

А. Ж а н ч ы н а: 1. *літар.* ‘старая жанчына наогул’; 2. *літар.* ‘матчына або бацькава маці’; 3. *літар. уст.* ‘жанчына-павітуха’; 4. *літар.* ‘замужняя жанчына’.

Б. Р а з н а с т а й н ы я п р а д м е т ы , п р ы л а д ы п р а ц ы , п р ы - с т а с а в а н н і , д э т а л і і і н ш .: 5. *літар.* ‘сталёвая кавадлачка для кляпання касы’; 6. *красн.* ‘чугунная балванка для забівання паляў’ (*Бяльк.*); 7. *красн., касц., тур.* ‘калода, на якой гнулі дугі, палазы, абады’ (*Бяльк.; ТС*); 8. *узdz.* ‘прылада ўстаўляць спіцы ў вобад’ (*ММГ, I; СГЦ*); 9. *тур., браг., воран.* ‘калода ў санях, якая выкарыстоўвалася пры перавозцы бярэнаў’ (*ТС; БДС; СП*); 10. *пін.* ‘калодачка ў падсядзёлку’ (*ДСБ*); 11. *тур.* ‘задняя частка лодкі’ (*ТС*); 12. *навагр.* ‘драўляны вінт у калаўроце’ (*БДС*); 13. *тур.* ‘ніжняя ручка ў падоўжанай піле’ (*ТС*).

В. С н а п ы (с а л о м ы , л ё н у) : 14. *літар.* ‘дзесяць (у некаторых гаворках — пяць, пятнаццаць) снапоў, састаўленых у кучу для прасушкі і накрытых распасцёртым снапом’; 15. *тур.* ‘сноп, якім накрываюць мэндлік’ (*ТС*); 16. *чэрв., віл.* ‘ахапак (вялікі сноп) сухога лёну’ (*СП; СГЦ*); 17. *віл., воран.* ‘куль саломы’ (*СГЦ; СП*).

Г. С т р а в ы: 18. *літар.* ‘страва, прыгатаваная з дранай бульбы’; 19. *літар.* ‘здобнае печыва’; 20. *ів.* ‘дранік’ (*ДСБ*); 21. *лельч., петр., ельск.* ‘яечня з мукою’ (*МСГ; ЛП*); 22. *віл., лях., стол.* ‘хлеб з пшанічнай ці грэчневай мукі’ (*СП; ЛП*); 23. *стол., петр.* ‘запяканка з рысавай ці іншай кашы’ (*ЛП*); 24. *лельч.* ‘пенка на гатаваным малацэ’ (*ЛП*).

Д. Р а с л і н ы: 25. ‘трыпутнік’ (арэал распаўсюджвання гэтага значэння займае большую частку брэсцкіх, гродзенскіх і ўсходніх мінскіх гаворак (*ЛАБНГ, I; СП; БДС; Сцяшк., I*)).

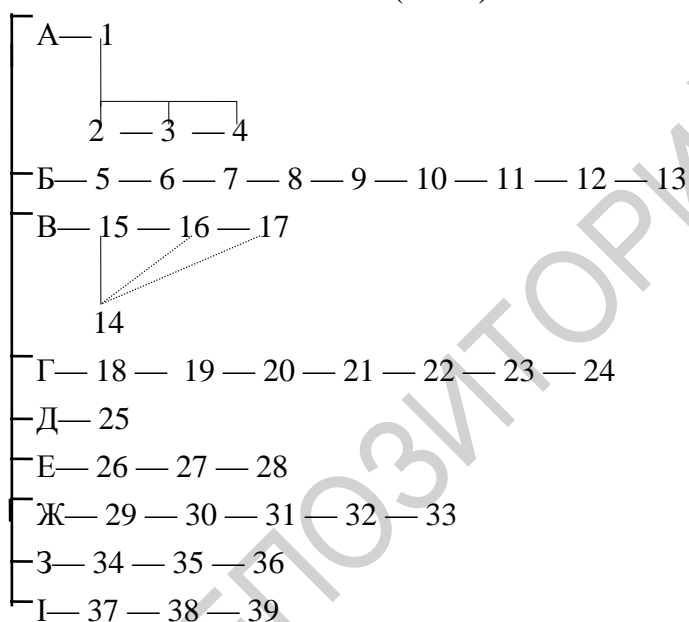
Е. Г р ы б ы: 26. *літар.* ‘грыб з цёмна-бурай шапкай’; 27. *узdz.* ‘воўчы грыб’ (*Нсл.*); 28. *бар., бяроз., ганц., драг., брэсц., мін., гом.* ‘падбярозавік’ (*Сярж., 121-123*).

Ж. З а о н і м ы: 29. ‘страказа’ (тэрыторыя пашырэння гэтага значэння ахоплівае значную частку гаворак Мінскай, Гродзенскай і Гомельскай абласцей (*ЛАБНГ, I*); 30. *тур., пін., лун., маз., хойн.* ‘матылёк’ (*ЛАБНГ, I; ТС*); 31. *карэл.* ‘сляпень’ (*СП*); 32. *гом.* ‘шэрая чайка’ (*МСГ*); 33. *тур.* ‘рыба-верхаходка’ (*ТС*).

З. З а в ь з к і, з м а ц а в а н н і: 34. *пін.* ‘завязка, якой прымацоўваюць біч да цапільна’ (*БДС; ДСБ*); 35. *лях., пін.* ‘пятля ў адзенні, лапцях’ (*ЛП*); 36. *рас.* ‘канцы сіта, якія замацоўваюцца абручком’ (*БДС*).

І. І н ш ы я т э м а т ы ч н ы я г р у п п ы: 37. *літар.* ‘надкапытны сустаў у жывёліны’; 38. *мсцісл.* ‘карэнны зуб’ (*Бяльк.*); 39. *воран.* ‘нарытая кротам кучка зямлі’ (*СП*).

(2. 11)

Суадносіны ЛСВ у першым сэнсавым цэнтры аналагічныя ЛСВ таго ж цэнтры полісеманта *баба* (адрозненні тычацца толькі колькаснага складу ЛСВ). У другім сэнсавым цэнтры, даволі складаным у квалітатыўных і квантытатыўных адносінах, сувязь вытворных ЛСВ з зыходным з доляй умоўнасці можна ўключыць у сферу дзейнасці метафарычнай формулы па вонкавым падабенстве. У цэнтры “В” даволі выразна праяўляюцца два напрамкі пераасэнсаванняў: а) метафарычны перанос па вонкавым падабенстве (сюды можна ўключыць усе ЛСВ); б) сінекдахічны перанос з часткі на цэлае (асабліва праяўляецца ва ўзаемаадносінах 15 і 14 ЛСВ). У групе “Г” ЛСВ звязваюцца несемантычнай вытворнасцю, а канкрэтнай рэалізацыяй агульнага (інварыянтнага, шырокага) ЛСВ і яго мадыфікацыямі (варыяцыямі) у

прыватных дыялектных сістэмах. У сувязях зыходнага ЛСВ з найменнямі раслін і грыбоў (групы “Д”, “Е”) большасць этымолагаў знаходзяць метафару па форме лістоў расліны ці яе лекавых уласцівасцях, а таксама па характэрнай якасці грыбоў — іх хуткім старэнні, мяккай кансістэнцыі (ЭС). Матывацыяй для ЛСВ астатніх сэнсавых цэнтраў, на думку многіх этымолагаў, з’явілася падабенства дэнататаў па іх вонкавай форме, хаця ў гэтым ёсць доля ўмоўнасцей і дапушчэнняў.

У сэнсавай структуры полісеманта *дзед* вылучаюцца тры сэнсавыя цэнтры — А, Б і В:

А. Найбольш пашыранае значэнне слова *дзед* — 1. ‘бацькаў або матчын бацька’ — адзначаецца на ўсёй тэрыторыі беларускіх гаворак, з’яўляецца нормай літаратурнай мовы. Яно вядома ўсім славянскім мовам і ўзыходзіць да праславянскага **ded*?. Ідэнтычны арэал распаўсюджання і тую ж кваліфікацыю ў адносінах да літаратурнай мовы мае 2-гі ЛСВ ‘стары чалавек наогул’, вядомы таксама многім славянскім мовам і іх дыялектам. Яго можна лічыць гіперонімам (інклюдзівам) у дачыненні да наступнай групы гіпанімічных (відавых, эксклюзіўных) ЛСВ: 3. *літар. разм.* ‘муж’; 4. *палес.* ‘нежанаты, старэйшы хлапец’; 5. *добр.* ‘прадзед’; 6. *мсісл., бых., слаўг.* ‘знахар’; 7. *віл., мядз., свісл., ів., пруж.* ‘жабрак’; 8. *віл., валож., смарг.* ‘рыбалоў, які ідзе за кулём невада’; 9. *лоеў., карэл.* ‘пудзіла’; 10. *стол., рэч.* ‘старая жывёліна’ /гл. карту № 7/. На фоне адзначаных ЛСВ вылучаецца яшчэ два адгалінаванні:

а) 11. ‘міфічная істота’ (значэнне спарадычна адзначаецца амаль ва ўсіх беларускіх гаворках) —» 12. *ваўк., карэл., навагр., іўеў.* ‘цені, прывід, здань’ /гл. карту № 7/. Да гэтага ж адгалінавання, відаць, неабходна аднесці і 13-ы ЛСВ ‘дажджавыя хмары’ (*гродз., мін.*), падчас з’яўлення якіх назіраецца прыкметнае пацягненне і, відавочна, прыход “дзядоў”. Адным з адценняў значэння ‘міфічная істота’ з’яўляецца ЛСВ ‘казачны персанаж, які ўвасабляе мароз у выглядзе дзеда з доўгай сівой барадой, — Дзед Мароз’. Гэты варыянт шырока распаўсюджаны ў беларускай мове, ужываецца, як правіла, у спалучэнні са словам *Мароз* і выступае ў якасці фразеалагічна звязанага спалучэння.

б) другое адгалінаванне звязана з пачынальнікамі роду, з жыццём далёкіх продкаў: 14. ‘продкі, людзі, якія жылі раней’ (форма *дзед* у гэтым выпадку звычайна ўжываецца ў множным ліку) —» 15. ‘рэлігійнае свята, абрад памінавання нябожчыкаў’. Ізапрагма *дзяды*, існаваўшая раней у непарыўным славянскім язычніцкім свеце, у наш час найбольш поўна прадстаўлена ў Беларусі і прылягаючых да яе тэрыторыях //Лучыц-Федарэц, 51/. Слова ў гэтых значэннях з’яўляецца нормай беларускай літаратурнай мовы і вядома ўсім яе гаворкам. У гэта ж адгалінаванне магчыма ўключэнне 16. *ветк., лун.* ‘бабка з

бульбы' (МСГ;ЖНС), дапусціўшы семантычную сувязь па мадэлі: "рэлігійнае свята, абрад памінання нябожчыкаў —» ежа, якая прымалася ў гэты дзень —» наогул страва, ежа". Зразумела, што гэта не адзіны правільны шлях семантычнага развіцця слова. Прымаючы пад увагу ролю семантычных аналогій, механізм утварэння апошняга ЛСВ можна рэканструяваць у сувязі з лексмай *баба (бабка)* 'ежа, прыгатаваная з дранай бульбы' /гл. вышэй/.

Як вядома, заканамернасці змяненняў значэння слова выходзяць далёка за межы любой з тэматычных груп слоў. Удзел жа адных і тых семантычных дыферэнцыяльных прыкмет ва ўтварэнні розных значэнняў і наяўнасць аднолькавых ЛСВ у розных слоў абумоўліваюць унутрана спаяную і адзіную семантычную сістэму дыялектнай лексікі. Зыходзячы з набору семантычных дыферэнцыяльных прыкмет пэўных ЛСВ, можна рэканструяваць механізм утварэння новых значэнняў, а таксама паказаць тыя прамежкавыя ступені, дзякуючы якім адбываецца фарміраванне новага значэння і пераход яго з адной тэматычнай групы ў другую. Так, у 8-ым ЛСВ першага сэнсавага цэнтра назіраецца некалькі сем, з якіх адна звязана з тэматычнай групай "асоба, чалавек", а другая — з падгрупай "найменні асобы па яе ролі ў пэўнай рабоце, роду заняткаў". Менавіта гэта падгрупа і з'яўляецца прамежкавым звяном, так званым "праломам" у пераходзе лексічных адзінак з адной тэматычнай групы ў другую, параўн. 8. 'рыбалоў, які трымае ў крызе палку' —» 'кій, палка ў рыбалоўнай крызе' /гл. схему 2. 12/. Неабходна, аднак, заўважыць, што гэты пераход не можа быць прыняты з упэўненасцю па дзвюх прычынах: а) з-за адсутнасці тэрытарыяльных сувязей паміж двума ЛСВ (першы ЛСВ адзначаецца ў заходне-мінскіх гаворках, другі — у магілёўскіх і лепельскіх); б) па прычыне адсутнасці лінгвістычных фактаў, якія б дазвалялі меркаваць аб наяўнасці ў мінулым зон семантычнага ўзаемаўплыву і тэрытарыяльнага кантактавання. Дадзеныя помнікаў старабеларускай мовы не адзначаюць гэтых семантычных варыянтаў слова. Аднак, прымаючы пад увагу гэты тып "пралому" ці звязваючы яго з уплывам розных асацыяцый, абумоўленых жыццёвым вопытам калектыву людзей, мы не можам не канстатаваць факт узаемаўплыву і семантычнай сувязі кампанентаў розных тэматычных груп.

Б. Другі семантычны цэнтр звязаны з найменнямі розных дэталей сельскагаспадарчых прылад працы, будынкаў, транспартных сродкаў, хатняга начыння і інш. Найбольш пашыранае значэнне — 17. 'прылада, у якую ўстаўлялася лучына для асвятлення хаты' — вядома як устарэлае ў мінскіх, гродзенскіх, віцебскіх, часткова магілёўскіх і брэсцкіх гаворках /гл. карту № 7/. З паметай "уст." гэты ЛСВ слова фіксуецца ў Тлумачальным слоўніку беларускай мовы. Характэрнай яго асаблівасцю з'яўляецца адсутнасць сувязі ў сінхранічным разрэзе паміж рэаліяй і словам (па прычыне поўнага змянення

экстралінгвістычнай асновы) і ўспрыняцце яго са статусам ”устарэлае”. Гэты аспект яшчэ раз сведчыць аб складанасці ўзаемаадносін ЛСВ слова, абумоўленай храналагічнай сумяшчальнасцю ў ім розных значэнняў.

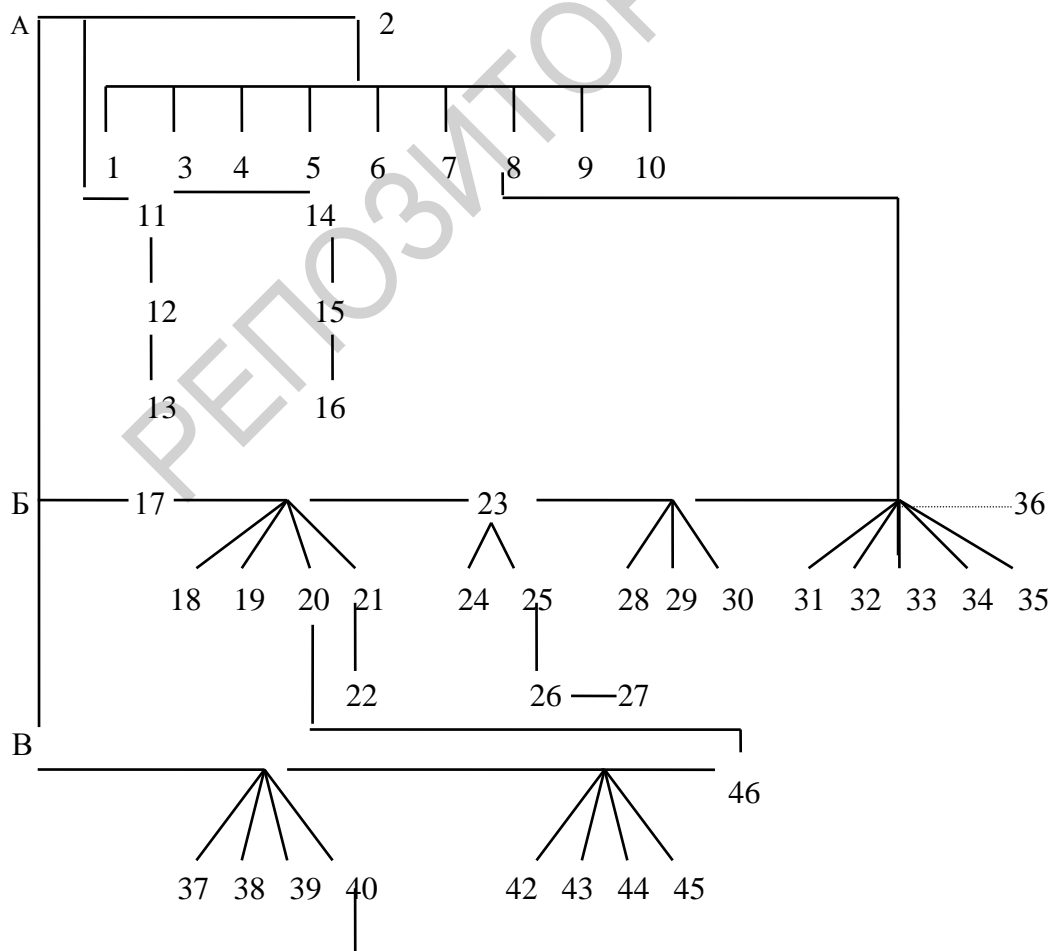
Наступныя ЛСВ гэтага сэнсавага цэнтра аб’яднаны ў семантычнае адзінства не намінацыяна-вытворнымі адносінамі, а агульнай матывацыяй, стрыжнем якой з’яўляецца інварыянт ‘драўляны слуп, планка’. У розных гаворках гэта інварыянтнае значэнне атрымлівае асобую спецыялізацыю, што з’яўляецца адлюстраваннем працэсу семантычнай дыферэнцыяцыі дыялектнай лексікі. У выніку гэтага ў гаворках фіксуецца рад спецыяліза-

Карта № 7. Распаўсюджанне ЛСВ полісеманта *дзед*: 4 — нежанаты старэйшы хлапец; 5 — прадзед; 6 — знахар; 7 — жабрак; 8 — рыбалоў, які ідзе за кулём невада; 9 — пудзіла; 10 — старая жывёліна; 12 — цені, прывід, здань; 13 — дажджавыя хмары; 16 — бабка з бульбы; 17 — прылада, у якую ўстаўлялася лучына для асвятлення; 18 — апорны слуп у гаспадарчым будынку; 19 — трама; 20 — бервяно з пазам, якім прыкрываюць вільчык гонтавага даху; 21 — невялікая шула ў сцяне, прыстаўленая да суцэльнага бервяна; 22 — драўляны крук у сцяне; 23 — слуп ля печы; 24 — ляжак у печы; 25 — ляжак з комінам; 26 — комін у курнай хаце; 27 — стаячая частка коміна на гары ў хаце; 28 — ручка ў падушцы воза; 29 — прымацаваны да восі і трайні жалезны прут; 30 — стаяк у варштаце для выгінання палазоў; 31 — прыстасаванне для трапання льну; 32 — прыстасаванне, у якое ўстаўлялася матавіла; 33 — кій, палка ў рыбалоўнай крызе; 34 — ручка ў касе; 35 — саха ў студні з жураўлём; 36 — адзін з прыёмаў кідання сцізорыка пры гульні ў ножык з далоні; 37 — 41: пустазелле з калючым лісцем, бадзях; асот; чартапалох; пустазелле-лопух; учэпістыя суквецці-шышкі лопуху; 42 — першая жменька ці сноп жыта, зжатага ў час зажынак; 43 — жменька жыта, якую пакідалі на полі пры дажынках; 44 —

нязжатыя каласы; 45 — касмык травы на скошанай сенажаці; 46 — звязаныя пучкі саломы, якімі ўмацоўваюць край саламянай страхі.

ваных ці нават тэрміналагічных ЛСВ, якія маюць даволі ўстойлівую сувязь з экстралінгвістычнай асновай. Больш шырокі арэал распаўсюджвання мае 18 ЛСВ ‘апорны слуп у гаспадарчым будынку’, засведчаны ў полацкіх, мінскіх, магілёўскіх, часткова гомельскіх і паўночна-брэсцкіх гаворках /гл. карту № 7/. Да будаўнічай тэрміналогіі прымыкаюць наступныя ЛСВ: 19. *жытк.*, *стол.* ‘трама’; 20. *івац.* ‘бервяно з пазам, якім прыкрываюць вільчык гонтавага даху’; 21. *гом.* ‘невялікая шула ў сцяне, прыстаўленая да сцэльнага бервяна’; 22. *лельч.* ‘драўляны крук у сцяне’. У гродзенскіх, брэсцкіх, мінскіх і гомельскіх гаворках спарадычна адзначаецца 23 ЛСВ ‘слуп ля печы’. Уключэнне гэтага варыянта ў формулу метафарычнага пераносу дазваляе паказаць схему семантычнай сувязі адзінак намінацыі: 23. ‘слуп ля печы’ —» 24. ‘ляжак у печы’ —» 25. ‘ляжак з комінам’ —» 26. ‘комін у курнай хаце’ —» 27. ‘стаячая частка коміна на гары ў хаце’ /гл. схему 2. 12/.

(2. 12)

Межы распаўсюджання ЛСВ, абумоўленыя вынікамі складаных моўных працэсаў і змяненняў рознай храналагічнай сумяшчальнасці, як відаць, не заўсёды акрэсліваюцца выразнай лініяй, а ўяўляюць з сябе больш-менш шырокую паласу, на якой значэнне слова паступова дэфармуецца ў напрамку ад цэнтра. У радзе ж выпадкаў арэальнае распаўсюджанне ЛСВ абмяжоўваецца адным-двума населенымі пунктамі. Даволі часта рэгістрацыя такіх выпадкаў значна павялічвае рэестр ЛСВ, паніжаючы адначасова суадносіны па частаце іх ужывання. Аднак гэта акалічнасць не дазваляе гаварыць аб адсутнасці сістэмнай арганізацыі семантыкі дыялектнага слова, а дапускае існаванне ў гаворках фактаў вузкалакальнага замацавання і спецыфічнага праламлення тыповых семантычных заканамернасцей, што, па сутнасці, з'яўляецца істотнай рысай семантычнай структуры дыялектнага слова. У разглядаемым семантычным цэнтры вылучаецца значная колькасць спецыялізаваных ЛСВ, дыяпазон якіх не абмяжоўваецца пэўнай тэматычнай групай, а характарызуецца даволі шырокай дэнататыўнай суаднесенасцю. Акрэслім толькі два адгалінаванні, якія ў пэўнай ступені паказваюць напрамак і характар семантычных трансфармацый зыходнай адзінкі:

1) транспартная найменні: 28. *віц., маг., сяр.-палес.* 'ручка ў падушцы воза'; 29. *рас.* 'прымацаваны да восі і трайні жалезны прут'; 30. *клім.* 'стаяк у варштаце для выгінання палазоў';

2) сельскагаспадарчыя найменні: 31. *бераст., шчуч.* 'прыстасаванне для трапання льну'; 32. *шчуч.* 'прыстасаванне, у якое ўстаўлялася матавіла'; 33. 'кій, палка ў рыбалоўнай крызе'; 34. *мін., гом.* 'ручка ў касе'; 35. 'саха ў студні з жураўлём'/гл. карту № 7/.

Да гэтага ж сэнсавага цэнтра неабходна аднесці і адзінкавы 36 ЛСВ 'адзін з прыёмаў кідання сцізорыка пры гульні ў ножык з далоні', семантычная сувязь якога з зыходным ЛСВ акрэсліваецца невыразна.

В. У трэцім сэнсавым цэнтры прадстаўлены ЛСВ, звязаныя з найменнямі раслін: 37. *літар.* 'пустазелле з калючым лісцем, бадзяк'; 38. 'асот'; 39. 'чартапалох'; 40. *літар.* 'пустазелле-лопух'. Па справядлівай думцы М. Фасмера, гэтыя ЛСВ звязаны з зыходнай адзінкай метафарычнымі адносінамі (па прычыне калючак большасці раслін, якія нагадваюць няголеную бараду старога чалавека (*Фасм.*). Арэал распаўсюджання гэтых ЛСВ даволі выразна акрэсліваецца полацкімі, віцебскімі, мінскімі, магілёўскімі і гомельскімі гаворкамі /гл. карту № 7/. У гэтым жа рэгіёне рэалізуецца адна з універсальных магчымасцей сэнсавага развіцця слова — сінекдахічнае замяшчэнне, вынікам

якога з'яўляецца ўтварэнне 40-га ЛСВ 'учэпістыя суквецці-шышкі лопуху'. Да гэтага сэнсавага цэнтра прымыкае яшчэ адно метафарычнае адгалінаванне, ЛСВ якога ўтвораны на аснове базіснага значэння 'стары чалавек з барадой'. Адзін з найбольш распаўсюджаных варыянтаў гэтага адгалінавання — 42-гі ЛСВ 'першая жменька ці сноп жыта, зжатага ў час зажынак' — адзначаецца ў полацкіх, гродзенскіх, мінскіх, магілёўскіх, часткова гомельскіх гаворках, не ўтвараючы тэрытарыяльнага адзінства. Вузкалакальны характар маюць 43-ці ЛСВ 'жменька жыта, якую пакідалі на полі пры дажынках', 44-ы ЛСВ 'нязжатыя каласы', 45-ы ЛСВ 'касмык травы на скошанай сенажаці'. Пры ўключэнні ў гэта адгалінаванне 46-га ЛСВ 'звязаныя пучкі саломы, якімі ўмацоўваюць край саламянай страхі', у семантычнай структуры слова назіраецца той самы "пра-лом" — выхад за межы тэматычнай групы. У выніку гэтага 46-ы ЛСВ, звязаны метафарычнымі адносінамі з кампанентамі першага сэнсавага цэнтра, пачынае суадносіцца з ЛСВ будаўнічай тэрміналогіі — адгалінаваннем другога цэнтра. Кампаненты ўсіх трох сэнсавых цэнтраў, такім чынам, цесна звязаны паміж сабой і ўзаемаабумоўлены /гл. схему 2. 12/.

Сярод антрапамарфічных метафар у асобную групу вылучаюцца структуры з унутранай полісеміяй, пераносы ў якіх ажыццяўляюцца з чалавека і на чалавека. Такія структуры займаюць прамежкавае становішча паміж анімістычнымі і антрапамарфічнымі пераасэнсаваннямі, знаходзяцца на іх стыку.

Пераасэнсаванню ў такіх структурах могуць падвяргацца найменні асоб па іх сацыяльным і сямейным становішчы, роду заняткаў, прафесіі, рэлігійных перакананнях, нацыянальных і узроставых асаблівасцях і інш. Асновай для матывацыі з'яўляюцца рэальныя якасці асобы, якія праламляюцца праз прызму чалавечай свядомасці. Менавіта таму многія ЛСВ нясуць на сабе адбітак суб'ектыўнага пачатку, гіпатэтычнага домysлу, канататыўнага зместу, што абумоўлена наяўнасцю ў семантычнай структуры слова ідыяэтычнага і рэляцыйнага кампанентаў, якія ўплываюць на кірунак сэнсавых мадыфікацый ЛСВ. У некаторых выпадках метафарычная формула праяўляецца не зусім выразна, а эпідыгматычнасць (вытворнасць) ЛСВ як бы замяняецца варыятыўнасцю пэўнага інварыянтнага значэння. Такія суадносіны паміж ЛСВ хутчэй з'яўляюцца гіпанімічнымі, бо адзін з ЛСВ выражае больш абагулены (гіперанімічны), а другі — больш вузкі (гіпанімічны) змест.

На характар пераасэнсаванняў значны ўплыў аказвае семантыка зыходнага ЛСВ, у залежнасці ад тэматычнай прыналежнасці якога пераносныя ЛСВ могуць развівацца ў тым ці іншым кірунку /гл. табл. 2. 2/.

Табліца 2.2

Слова	Зыходны ЛСВ	Пераносны ЛСВ
1	2	3
	1. Найменні асоб па сацыяльным становішчы	
пан	літар. 'пан'.	літар. 'чалавек, які ўхіляецца ад працы, імкнецца набыць панскія звычкі'.
паніч	літар. 'сын пана, малады пан'.	літар. 'спешчаны чалавек, беларучка'..
паненка	літар. 'незамужняя дачка пана'.	літар. 'маладая дзяўчына'.
мужык	літар. уст. 'сялянін'.	1. літар. уст. 'грубы, нявыхаваны чалавек'; 2. літар. разм. 'муж'.
куркуль	літар. 'сялянін-кулак'.	літар. 'хітры, скупы чалавек'.
халуі	літар. 'слуга'	літар. 'падхалім'.
раб	літар. 'раб'.	літар. 'бязвольны чалавек'.
парубак	літар. 'парабак'.	малар. 'хцівы, скупы чалавек' (ДСБ).
барын	мёр. 'пан' (ЗНС).	мёр. 'выпеставаны, капрызны чалавек' (ЗНС).
гаспадзін	мёр. 'пан' (ЗНС).	мёр. 'выпеставаны чалавек' (ЗНС).
княгіня	літар. 'княгіня'.	лун. 'маладая дзяўчына, нявеста' (ДСБ).
	2. Найменні асоб па прафесіі, роду заняткаў, пасадазе	
артыст	літар. 'артыст'.	літар. 'той, хто валодае вялікім майстэрствам у якой- небудзь галіне'.
каманд-дзір	літар. 'камандзір'.	літар. 'чалавек, які любіць камандаваць, распараджацца'.
дарэктар	літар. 'дамашні настаўнік'.	мёр. 'павучальнік' (ЗНС).
учыціль	мёр. 'настаўнік' (ЗНС).	мёр. 'павучальнік' (ЗНС).
ваяка	літар. 'баец, салдат'.	літар. 1. 'хто не апраўдвае званне воіна'; 2 'задзіра, забіяка'.
некрут	красн. 'рэкрут' (Бяльк.).	красн., мсцісл. 'няспрытны, непаваротлівы чалавек' (Бяльк.).
барнавалок	паст. 'баранавальшчык' (СП).	смарг. 'хто робіць лёгкую работу' (СП).
жарнасек	літар. 'жарнасек'.	віц., мёр. 'тоўсты, моцны чалавек' (Касп.; ЗНС).
глінамес	мёр. 'чалавек, які мяшае гліну' (ЗНС).	мёр. 'няўдалы муляр' (ЗНС).
смаляр	зэльв. 'смалакур' (НСл.).	зэльв. 'той, хто смаліць кабана' (НСл.).
кінішчык	літар. разм. 'кіна механік'.	мсцісл. 'аматар кіно' (Юрч., І).
дудар	літар. 'дудар'.	мёр. 'злы, бурклівы чалавек' (ЗНС).
кат	літар. 'кат'.	літар. 'жорсткі мучыцель'.

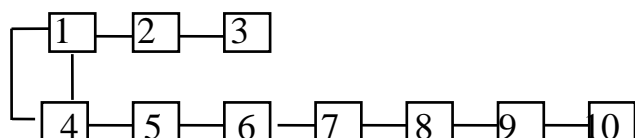
Працяг табл. 2. 2

1	2	3
	3. Найменні асоб па рэлігійных перакананнях	
вуніят язусак езуіт анты- хрыст	гор. 'уніят' (ММ). клец. 'набожны чалавек' (НЛ). літар. 'езуіт'. літар. 'антыхрыст'.	гор. 'упарты, настойлівы чалавек' (ММ). клец. 'франт' (НЛ). літар. 'хітры, крывадушны чалавек'. чэрв. 'неміласэрны чалавек' (Шат.).
	4. Найменні асоб па нацыянальнай прыкмеце	
турак цыган паляк	літар. 'турак'. літар. 'цыган'. літар. 'паляк'.	1. бярэз. 'упарты чалавек' (СП); 2. тур. 'чалавек з разумовымі недахопамі' (ТС). мёр. 'цёмнаскуры чалавек' (ЗНС). чэрв. 'католік' (Шат.).
	5. Найменні асоб па узроставых асаблівасцях	
малёнак сівуля сапляк блазен	мёр. 'хлопчык' (ЗНС). мёр. 'сівы чалавек' (ЗНС). літар. 'саплівае дзіця'. літар. 'непаўналетні чалавек, хлапчук'.	мёр. 'няўмелы, няздольны чалавек' (ЗНС). мёр. 'няўмелы, неакуратны ў рабоце чалавек' (ЗНС). літар. 'малады, няўмелы, нявопытны чалавек'. літар. 'чалавек несур'ёзных паводзін; хто любіць сваімі паводзінамі пацяшаць другіх'.
	6. Найменні асоб па сямейным становішчы	
бабыль жаніх	літар. 'адзінокі бессямейны чалавек'. літар. 'жаніх'.	літар. 'бедны, беззямельны чалавек'. 1. літар. 'халасты мужчына'; 2. мёр. 'няўмелы, няспрытны чалавек' (ЗНС).
	7. Найменні міфічных і фантастычных асоб	
анёл аршэнец ведзьма дзяцінец	літар. 'анёл'. тур. 'міфічная істота' (ТС). літар. 'ведзьма'. бых. 'нячысты дух' (ММ).	мёр. 'чалавек, з якім трэба абыходзіцца вельмі далікатна (ЗНС). тур. 'свавольнік' (ТС). літар. 'злая, сварлівая жанчына'. бых. 'непаседа' (ММ).

<i>людаед</i>	<i>літар.</i> ‘людаед’.	<i>літар.</i> ‘жорсткі, схільны да насілля, забойства чалавек’.
<i>мэша</i>	<i>кір.</i> ‘нячысцік, пачвара’.	<i>кір.</i> ‘неахайная жанчына’ (<i>НС</i>).

Рэалізацыя антрапамарфічнай мадэлі ўнутранага тыпу можа ажыццяўляцца і ў больш складаных структурах /гл. схему 2. 13/, дзе на метафарычныя ЛСВ наслойваюцца канататыўныя і пеяратыўныя адценні, параўн. *мара* 1. *драг.* ‘нячыстая сіла’; 2. *тур.*, *брэсц.* ‘здань, прывід’; 3. *драг.* ‘міфічная істота’; 4. *лоеў.* ‘нячысцік’; 5. *пін.* ‘пачвара’; 6. *стол.* ‘нягоднік, паганец’; 7. *драг.* ‘неахайная жанчына’; 8. *пін.* ‘надакучлівы чалавек’; 9. *тур.* ‘жартаў-нік’; 10. *кір.* ‘надта дураслівае дзіця’ (*ДСБ; ТС; ДСЛ; НЛ; НС*).

(2. 13)

2.12. Заанімічныя метафары

Найбольш распаўсюджанымі ў літаратурных мовах і народных гаворках з’яўляюцца метафарычныя пераносы тыпу “жывёла → прылада працы і вытворчасці, тэхнічнае прыстасаванне”. У сваёй большасці яны характарызуюцца зацмененымі, паслабленымі семантычнымі сувязямі, якія ў некаторых выпадках выяўляюцца толькі пры спецыяльным этымалагічным аналізе, дэметафарызацыяй вытворных ЛСВ, іх наменклатурна-тэрміналагічным, прафесіянальным і тэхнічным выкарыстаннем. Семантычныя парадэгмы заанімічных ЛСВ з’яўляюцца складанымі ў квалітатыўных і квантытатыўных адносінах структурамі, ніжняя мяжа якіх застаецца адкрытай. На прыкладзе некаторых заанімаў прадэманструем прыкладныя кірункі іх сэнсавых мадыфікацый /гл. табл. 2. 3/.

Табліца 2. 3

Заанімы 1	Другасныя ЛСВ (аманімы) 2
<i>кабыла</i> (<i>Бяльк.</i> ;	1. <i>мсцісл.</i> , <i>лоеў.</i> , <i>б.-каш.</i> , <i>добр.</i> ‘скляпенне ў печы’; 2. <i>зэльв.</i> ,
<i>Юрч.</i> , <i>І</i> ; <i>Сцяц.</i> , <i>І</i> ; <i>МСГ</i> ; <i>СГЦ</i> ; <i>ДСЛ</i>)	<i>мсцісл.</i> , <i>уздз.</i> ‘грыб-свінушка’.

бык (Сцяшк.,І;
СГЦ; ДСЛ; БДС)

1. *навагр.* ‘апорны слуп у мосце’; 2. *мядз.* ‘жэрдка, на якую вешаюць сеткі’; 3. *лоеў.* ‘кроква’; 4. *в.-дзв.* ‘лішак асновы ў шырыну пры накіданні ў ніты, які ідзе назад’.

Працяг табл. 2.3

1	2
баран (Касп.; СП; БДС; Бяльк.;ТС; ДСЛ; СГЦ; ДСБ)	1. <i>тур.</i> , <i>лоеў.</i> , <i>лід.</i> , <i>дзятл.</i> , <i>драг.</i> , <i>віц.</i> , <i>в.-дзв.</i> ‘двухручны рубанак’; 2. <i>крыч.</i> ‘юшка над комінкам’; 3. <i>малар.</i> ‘прыстасаванне для намотвання пражы’; 4. <i>стаўб.</i> ‘прылада для вязання нітоў’.
воўк (Сцяшк.,І; СГЦ; СП)	1. <i>стаўб.</i> ‘верхні стык страхі, вільчык’; 2. <i>воран.</i> ‘жалезная накладка ў падсядзёлку’; 3. <i>свісл.</i> , <i>ваўк.</i> ‘памылка, дапушчальная пры ўвядзенні асновы красён у ніт’.
конь (БДС)	1. <i>літар.</i> ‘шахматная фігура з галавой каня’; 2. <i>літар.</i> ‘абабіты скурай брус на чатырох ножках для гімнастычных практыкаванняў’; 3. <i>рас.</i> ‘верх страхі, дзе сходзяцца скаты’.
кошка (МСГ; ДСЛ)	1. <i>літар.</i> ‘прыстасаванне ў выглядзе якара для падымання прадметаў з вады’; 2. <i>літар.</i> ‘прыстасаванне ў форме металічных крукоў з шыпамі ўсярэдзіне, якое прымацоўваецца да абутку пры пад’ёме на слупы, мачты’; 3. <i>нараўл.</i> ‘вілы для гною’.
ластаўка (БДС; Бяльк.; Сцяшк.,І; СГЦ; ДСЛ; МСГ; Касп.)	1. <i>літар.</i> ‘гімнастычная фігура, пры якой пастава цела нагадвае птушку ў палёце’; 2. <i>гом.</i> , <i>браг.</i> , <i>жлоб.</i> , <i>лоеў.</i> , <i>красн.</i> , <i>зэльв.</i> , <i>віц.</i> , <i>рас.</i> ‘клін, устаўка ў кашулю, штаны’.
журавель (МСГ; Янк.,ІІ; ТС)	1. <i>літар.</i> ‘прыстасаванне пры калодзежы для даставання вады’; 2. <i>гом.</i> , <i>б.-каш.</i> , <i>глус.</i> ‘бутэляк на 3 літры’; 3. <i>тур.</i> ‘аплеценая лазой бутля для гарэлкі на 7 літраў’.
бусел	<i>літар.</i> <i>разм.</i> ‘высокая бутэляк з гарэлкай’; <i>ганц.</i> ,
чапля (Сцяшк.,І)	<i>маст.</i> ‘вілы вымаць гаршкі печы’.
гусак (СП; ЗНС)	<i>брэсц.</i> ‘бутэляк ёмістасцю каля двух літраў’.
карась (Сцяшк.,І; МСГ;Янк.,ІІ; ТС; СП; ДСБ)	<i>мсцісл.</i> , <i>дзятл.</i> , <i>б.-каш.</i> , <i>маладз.</i> , <i>тур.</i> ‘жалезная паласа, якую прыбіваюць пад нізам драўлянай восі ў возе’.

Некаторыя заанімічныя полісеманты характарызуюцца найвышэйшым каэфіцыентам семантычнай ёмістасці (ці полісемантычнасці), які звычайна вызначаецца па формуле $k = m : v$, дзе m — сума ўсіх ЛСВ, v — сума найменняў жывёл /Грынберг, Войцік₈₃, 23/. У гэту групу ўключаюцца полісеманты *сабака*, *сучка* (аб іх другасных намінацыях гл.: *Старасценка*₈₁, 77-85), *каза*, *казёл*, семантычныя парадыгмы якіх у дыялектнай мове налічваюць некалькі дзесяткаў ЛСВ.

Сэнсавая структура полісеманта *каза* ўключае зыходны ЛСВ ‘жвачная жывёліна’ і 38 вытворных ЛСВ, утвораных па вонкавым, радзей — унутраным

падабенстве (у наменклатурна-тэрміналагічных найменнях прыкмета матывацыі не заўсёды ясная). Усе пераносныя ЛСВ гэтага полісеманта можна аб'яднаць у некалькі сэнсавых цэнтраў:

А. А б р а д ы: 1. *літар.* ‘даўнейшы беларускі каляндарны абрад; 2. *тур.* ‘старажытны танец’ (*ТС*). Утварэнне гэтых ЛСВ звязана з роляй жывёлы ў славянскіх каляндарных абрадах і фальклору. Так, важнейшым элементам на калядаваннях было “ваджэнне казы”. Каляднікі апраналіся ў вывернуты кажух, падраблялі бараду, рогі, хвост і выконвалі ролю казы. Хо- дзячы па хатах з “казой”, удзельнікі гурту жадалі людзям добрага ўраджаю, дабрабыту, шчасця.

Б. Ч а л а в е к: 3. *бяроз.*, *драг.* ‘худая і малая жанчына’ (*ДСБ; НЛ*); 4. *круп.* ‘дзяўчына-скакуха’ (*Стар*). Матывацыя ЛСВ тут даволі ясная: назва жывёлы перанесена на назву жанчыны.

В. П т у ш к і, н а с ь к о м ы я: 5. *мёр.* ‘птушка бакас’ (*ЖНС*); 6. *лун.* ‘страказа’ (*ЛАБНГ, I*). Суадносіны ЛСВ тут умоўныя (амаль аманімічныя), формула метафарычнага пераносу невыразная, зацёмненая.

Г. Р о з н ы я п р ы с т а с а в а н н і, м е х а н і з м ы, д э т а л і і і н ш.: 7. *літар.* ‘драўляная мерка ў форме разнятага цыркуля для абмервання зямельных участкаў’; 8. *барыс.* ‘саха ў студні з жураўлём’ (*ДАБМ*); 9. *літар.* ‘запlechныя насілкі для пераносу цэгля на будаўніцтве’; 10. *добр.* ‘тры- ножак’ (*МСГ*); 11. *добр.* ‘дзіцячая стойка’ (*МСГ*); 12. *тур.* ‘крыжавіна, якой прыціскаюць салому на вільчыку’ (*ТС*); 13. *браг.* ‘кольца, якім прымацоўваецца шыйка касы да касся’ (*БДС*); 14. *смарг.* ‘падсядзёлак’ (*БДС*); 15. *чач.* ‘прылада для малацьбы’ (*МСГ*); 16. *віц.*, *маз.* ‘самагонны апарат’ (*Касп.*; *ЗНС*); 17. *карм.* ‘каганец, прасцейшае прыстасаванне для асвятлення’ (*МСГ*); 18. *брасл.*, *полац.*, *тур.*, *астр.* ‘прыстасаванне, якое выкарыстоўваецца для асвятлення пры начной лоўлі рыбы’ (*СП; ЗНС; ТС*); 19. *віц.* ‘сетка для лоўлі рыбы з трыма палкамі’ (*Касп.*); 20. *гар.* ‘невялікая рыбка’ (*НЛ; ЗНС*). Гэты сэнсавы цэнтр прадстаўлены найбольшай колькасцю ЛСВ, якія ўяўляюць з сябе метафарычныя пераасэнсаванні па знешнім падабенстве (рэаліі ці іх часткі нагадваюць форму рагоў казы). 20-ы ЛСВ хутчэй за ўсё з’яўляецца разнавіднасцю метанімічнага пераносу “прылада для лоўлі рыбы — рыба”, а не метафарай па падабенстве, як гэта сцвярджаюць аўтары ЭС.

Д. Т р а н с п а р т н ы я с р о д к і: 21. *маладз.*, *стаўб.*, *лаг.*, *віл.*, *валож.*, *ашм.*, *іўеў.*, *б.-каш.* ‘маленькія санкі, якія выкарыстоўваюцца пры перавозцы бярвенняў’ (*ЛАБНГ, II; Стар.*; *БДС; Сцяшк., II; МСГ; СГЦ; ЗНС*); 22. *мсцісл.* ‘прылада для коўзання з горак’ (*Бяльк.*); 23. *чэрв.*, *лаг.* ‘сагнуты дрот, на якім дзеці зімой катаюцца’ (*СГЦ; ММГ, III*); 24. *зэльв.* ‘кавалак лёду, на якім дзеці катаюцца зімой’ (*Сцяшк., I*); 25. *віц.* ‘веласіпед’ (*Касп.*). Семантычныя пераасэнсаванні ў гэтай групе аналагічныя папярэдняй (“Г”). 24-ы ЛСВ

звязваецца з 22-ім і 23-ім метафарай не толькі па вонкавым падабенстве, але і па функцыянальным прызначэнні.

Е. Загон, палоска: 26. *зэльв.*, *ваўк.* ‘недажатая палоска жыта’ (*Сцяц., I; Сцяшк., II*); 27. *зэльв.* ‘загон, які займае жня’ (*СП*); 28. *свісл.*, *івац.*, *ів.*, *кобр.*, *драг.*, *смал.* ‘нязжаты касмык жыта (травы), пакінуты на полі; агрэх’ (*БДС; ЖС; НЛ; ММГ, I; СГЦ; ЛАБНГ, II: ЛП*); 29. *драг.* ‘апошняя жменя азімага, якую свянцилі і потым выкарыстоўвалі на пасеў’ (*ЛП*). Першапачатковае (архаічнае) значэнне ў гэтым сэнсавым цэнтры, па сцверджанні аўтараў ЭС, — ‘пакінутая нязжатая частка збожжа на полі’ (“у якой хаваецца каза? — сімвал плоднасці, а каласы (зярняты) з гэтага апошняга збожжа гарантуюць будучы ўраджай”) (*ЭС*). Адсюль — пераносы на 27-ы — 29-ы ЛСВ. Працэс пераасэнсавання заоніма, магчыма, і больш складаны. Тут неабходна ўлічваць не толькі перанос “спецыяльна пакінуты пучок каласоў —» касмык травы, агрэх”, але і “казліная барада —» касмык травы”.

Ж. Расліны, грыбы: 30. *калінк.* ‘цыбуля’ (*МСГ*); 31. *тур.* ‘хвосцік у гарбуза’ (*ТС*); 32. *тур.* ‘травя сівец’ (*ТС*); 33. *маз.*, *уздз.*, *лельч.*, *жытк.*, *браг.*, *ельск.*, *тур.* ‘грыб’ (*ТС; ЖС; НСл.; ЗНС; Сярж., 105, 111, 172*). ЛСВ гэтага сэнсавага цэнтры можна тарыфікаваць як семантычныя дэрываты наменклатурна-тэрміналагічнай сферы, пры гэтым не адмаўляючы метафарычнай матывацыі па агульнаму ўражанню (грыбы — дрэнныя (у параўнанні з баравікамі), трава — не зусім якасная, цыбуля — горкая).

3. Іншыя тэматычныя групы: 34. *брасл.*, *пух.* ‘памылка, дапушчаная пры снаванні красён’ (*СП; ММГ, I; СГЦ*); 35. *тур.* ‘засохлая сліз у носе’ (*ТС*); 36. *навагр.* ‘крэмень для красавання агню’ (*Сцяшк., II*); 37. *мядз.* ‘палонка’ (*СГЦ*); 38. *гар.* ‘сузор’е’ (*НЛ*). Суадносіны заоніма з ЛСВ гэтай групы ўмоўныя, не зусім празрыстыя. Тут нельга адмаўляць і ўплыву аналогіі іншых заонімаў, перапляцення іх семантычных уласцівасцей, а таксама семантычных запазычанняў, параўн.: дыял. *кабылка*, *конь*, *жарабок* ‘памылка пры снаванні’, літ. *ožká* ‘ТС’. польск. *koza* ‘сузор’е’.

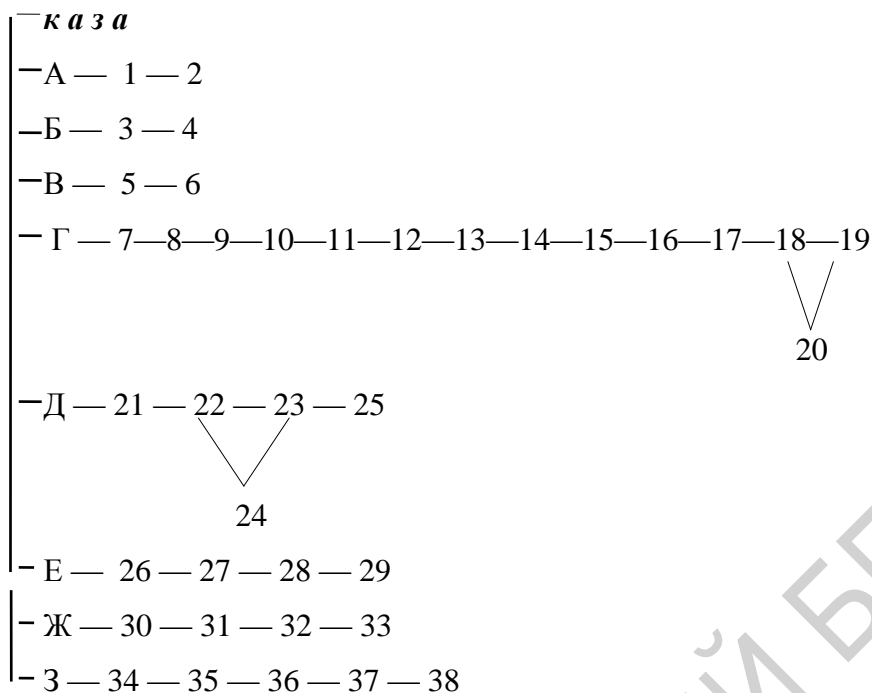
Графічна структуру полісеманта *каза* можна прадставіць у выглядзе схемы 2. 14.

Семантычная парадыгма полісеманта *казёл* уключае 30 ЛСВ, звязаных з заонімам у асноўным метафарычнымі адносінамі па вонкавым падабенстве (рагах, барадзе). У структурным і сэнсавым адносінах слова нагадвае полісемант *каза*, адрозніваючыся ад яго нязначнымі кірункамі семантычных мадыфікацый і крыху іншай прадметна-тэматычнай суаднесенасцю. Дэнататыўны змест яго можна раздзяліць на наступныя сэнсавыя цэнтры:

А. Чалавек: 1. *глус.* ‘упарты чалавек’ (*Янк., III*);

Б. Насякомыя, малюскі: 2. *валож.*, *воран.*, *в.-дзв.*, *брасл.*

(2. 14)

‘насякомае конік’ (ММГ, I; СГЦ; БДС; СП; Сцяшк.); 3. віц. ‘цвыркун’ (ЛАБНГ, I); 4. стаўб. ‘смоўж, слімак’ (СГЦ).

ЛСВ першага і другога сэнсавых цэнтраў звязаны з зыходным значэннем тыповым пераасэнсаваннем “жывёла → чалавек”, “жывёла → насякомае, малюска”.

В. Р а з н а с т а й н ы я п р ы с т а с а в а н н і, м е х а н і з м ы і і н ш.: 5. літар. ‘гімнастычны снарад у выглядзе кароткага бруса на чатырох высокіх ножках’; 6. ветк., хойн., чач., лоеў., мсцісл., віц. ‘козлы для распілоўкі дроў’ (МСГ; ДСЛ; Юрч., I; Бяльк.; Касп.); 7. лаг., браг., лоеў. ‘сажань, прылада вымяраць плошчу’ (МСГ; ДСЛ; СГЦ); 8. браг. ‘мера даўжыні (2,5 м.)’ (МСГ); 9. б.-каш. ‘мера дроў (2, 5м³) (МСГ); 10. глус. ‘частка збудавання пры студні ў выглядзе разгалістага бярвяна’ (Янк., II); 11. глус. ‘тоўстая галіна на дрэве, сук, лапа’ (Янк., III); 12. мсцісл. ‘умацаваныя на бэльках козлы, на якія абапіраецца верхняя частка даху’ (Юрч., I); 13. добр., рэч., карм., зэльв. ‘умацаванне саламянай страхі’ (МСГ; Сцяшк., I); 14. рас. ‘дошчачка з выемкаю для здымання ботаў’ (БДС); 15. б.-каш. ‘падсціл на пад печы пры выпечцы хлеба’ (МСГ); 16. літар. ‘легкавы аўтамабіль павышанай праходнасці’; 17. літар. ‘некалькі снапоў ячменю, аўса, састаўленых пэўным чынам для прасушвання’; 18. мядз., ашм. ‘памылка пры снаванні’ (ММГ, I; СГЦ). Большасць ЛСВ гэтага сэнсавага цэнтра абумоўлены дзеяннем шырока распаўсюджанай метафарычнай формулы “жывёла → тое, што яе нагадвае па

вонкавым падабенстве”. 8-ы і 9-ы ЛСВ можна разглядаць як метанімічнае адгаліванне ад 7-га ЛСВ “прылада вымярэння — метралагічная адзінка, мера”.

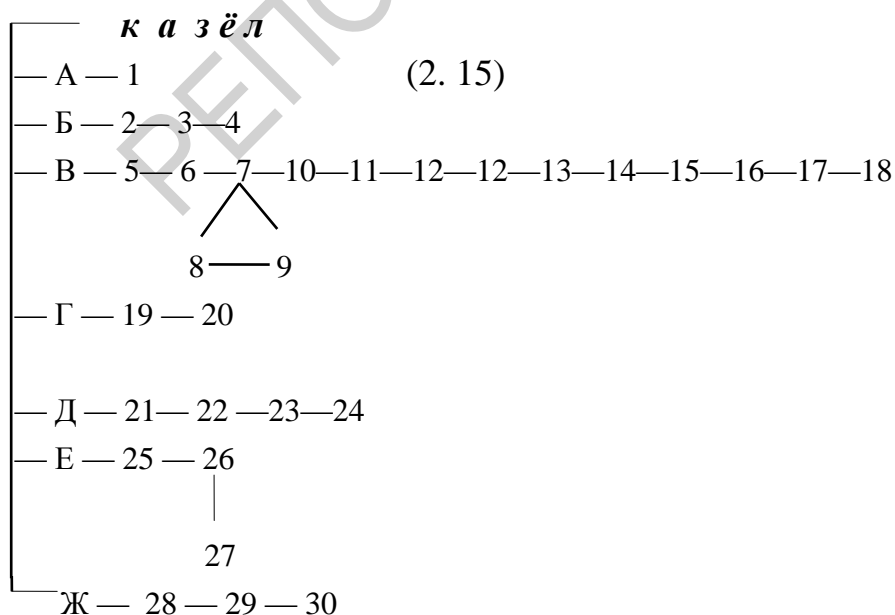
Г. Б р у д, г р а з ь: 19. *літар.* ‘метал, шлак, які застыў пры плаў- ленні’ ; 20. ‘засохлая слізь, бруд у носе’ (*Нас.*). Асацыятыўныя сувязі ЛСВ гэтага цэнтра з заонімам даволі складаныя. Хутчэй за ўсё яны выкліканы вонкавым падабенствам (рознымі выступамі, наплывамі) і агульным вобразным уражаннем (нечага непрыемнага, непажаданага, шкоднага);

Д. З в я з к а, г р о н к а: 21. *добр.* ‘звязка лісцяў’ (*МСГ*); 22. *брасл., лун., шарк., мёр.* ‘гронка арэхаў’ (*ЛАБНГ, I; ЖНС*); 23. *мёр.* ‘корч цыбулі’ (*ЖНС*); 24. *красн.* ‘палавіна веніка’ (*Бяльк.*). 21-ы ЛСВ можна лічыць пасрэднікам са значэннямі цэнтра “В”. Падставай для гэтага з’яўляецца той факт, што пры выпечцы хлеба выкарыстоўваліся не толькі спецыяльныя падсцілы (гл. 15 ЛСВ), але і дубовыя лісты (праўда, гэта не агульнараспаў- сюджаная з’ява).

Е. Г у л ь н і: 25. *літар.* ‘род гульні ў карты, даміно’; 26. *гродз., тур.* ‘дзіцячая гульня’ (*НСл.;ТС*); 27. *тур.* ‘той, хто падкідае мячык пры гульні ў лапту’ (*ТС*). Суадносіны заоніма з пераноснымі ЛСВ выкліканы рознымі матывацыямі. Магчыма, у гульні якім-небудзь чынам выкарыстоўвалася выява жывёліны ці “казлом” называўся прайграўшы ў азартных гульнях або ўдзельні гульні наогул.

Ж. Р а с л і н ы, г р ы б ы: 28. *рас., полац., гар.* ‘расліна казялец’ (*ЛАБНГ, I*); 29. *тур.* ‘вадзяны асот’ (*ТС*); 30. *літар.* ‘грыб’. ЛСВ гэтага сэнсавага цэнтра ўтвораны на базе зааморфных прыкмет раслін і грыбоў (пэўным падабенстве па форме, якасцях (напрыклад, калючасці).

Суадносіны ЛСВ у семантычнай структуры полісеманта *казёл* можна паказаць у выглядзе схемы 2. 15.

Калі параўнаць схемы 2.14 і 2.15, то няцяжка заўважыць шэраг агульных напрамкаў сэнсавага развіцця, аднолькавых ЛСВ (3, 4 — 1, 7 — 7, 8 — 10, 12 — 13, 33 — 30, 34 — 18, 35 — 20 ЛСВ), што яшчэ раз пацвярджае выказаны ў лінгвістычнай літаратуры пункт гледжання аб тым, што словы з падобнай семантыкай праходзяць аднолькавую семантычную гісторыю. /гл.: *Пакроўскі, 76, 80, 115*/. Гэту думку падмацоўваюць ЛСВ дэмінітываў з суфіксамі *-к-, -ік*, а таксама множналікавыя формы слова. Параўн.: *козка* 1. *лоеў.*, *добр.*, *гом.* ‘трыножак’; 2. *жытк.* ‘сажань’; 3. *гом.* ‘бакас’; 4. *тур.* ‘грыб’ (МСГ; ТС); *козлік* 1. *ветк.* ‘умацаванне саламянай страхі’; 2. *смарг.*, *бяроз.* ‘конік’ (БДС; СП; МСГ); *казлы* 1. *браг.* ‘сажань’; 2. *карм.*, *ветк.* ‘грыбы’; 3. *уш.* ‘балотная асака’; 4. *брасл.*, *глыб.* ‘кроквы ў гаспадарчым будынку’; *карэл.* ‘прылада для намотвання пражы’ (МСГ; Шат.; ЖС; НЛ; СП; БДС) і інш. Лексікалізацыя форм множнага ліку пасадзейнічала ўтварэнню ў літаратурнай мове тэрміналагічных і спецыялізаваных адзінак, параўн.: *козлы* 1. ‘сядзенне для фурмана’; 2. ‘прыстасаванне для пілавання дроў’; 3. ‘спосаб расстаноўкі вінтовак’ і інш.

2.13. Саматычныя пераасэнсаванні

Шырока распаўсюджанымі ў большасці моў свету з’яўляюцца саматычныя пераносы з назваў частак цела жывёл і чалавечага арганізма на разнастайныя прадметы, канструкцыі, дэталі і механізмы⁹. Такія пераасэнсаванні (а яны ўласцівы практычна ўсім **партытывам** — часткам цела людзей і жывёл) носяць у асноўным метафарычны характар, хаця не выключана іх ускладненне прычынна-выніковымі, часавымі, метралагічнымі, сінекдахічнымі і іншымі асацыяцыямі. Метафарычныя пераўтварэнні зыходнага партытыва заснаваны на падабенстве формы ці якіх-небудзь канструкцыйных асаблівасцей дэнататаў, іх размешчанасці ў прасторы, прызначэнні і іншых прыкметах. Напрыклад, полісемант **барада** ў сучаснай беларускай мове мае наступныя значэнні: ‘валасяное покрыва ніжняй часткі твару; пучок доўгіх валасоў ці пер’я ля шыі і на грудзях у некаторых жывёл і птушак; касмыль недапрадзенай кудзелі льну, воўны; наогул усё касматае, што нагадвае касмыль; невялікі кусцік жыта, каля якога спраўлялі дажынкi пры заканчэнні жніва’. На большай частцы тэрыторыі гаворак фіксуецца тыя ж самыя ці больш дэталізуючыя (канкрэтызуючыя)

⁹Аналізу семантычнай структуры саматызмаў у сучаснай англійскай, туркменскай, цюркскіх мовах прысвечаны, напрыклад, даследаванні Д. Базаравай, Д. Сайпулаевай / гл.: *Базарава; Сайпулаева*/.

значэнні слова: параўн. *барада* воран., клім., лоеў. ‘касмыль травы (агрэх), пакінуты пры касьбе’, хойн. ‘вусікі ў кукурузным пачатку’, тур. ‘спецыяльны выступ у сякеры для вымання цвікоў’ (*Шатал.*; *МСГ*; *ТС*). У полацкіх гаворках развіўся адзінкавы ЛСВ ‘абрад дажынак, што спраўляецца тут жа на ніве і суправаджаецца песнямі, гулянням’ (*НЛ*), які ўзнік на аснове метанімічнага пераносу.

Саматычныя пераасэнсаванні ў літаратурнай мове і гаворках маюць аднолькавы механізм дзеяння, і адрозніваюцца, як правіла, толькі сэнсавым аб’ёмам вытворных ЛСВ. У літаратурнай мове другасныя ЛСВ характарызуюцца шырокай дэнаматыўнай суаднесенасцю (полідэнаматыўнасцю). Таму дэфініцыі ў тлумачальных слоўніках даволі часта характарызуюцца абагульненасцю зместу, вызначэннямі тыпу “пра ўсё тое, што нагадвае...”, “частка чаго-небудзь, падобная да...”. У той жа час у літаратурнай мове фіксуецца нямала чыста тэхнічных, тэрміналагічных, спецыялізаваных ЛСВ, чаго нельга сказаць пра народныя гаворкі. Адлюстроўваючы не пэтэнцыяльныя, а рэальна існуючыя сувязі прадметаў і з’яў рэчаіснасці, пераносныя ЛСВ у гаворках дэталізуюць, канкрэтызуюць, удакладняюць змест асноўнага інварыянта. Адбываецца як бы расчляненне, раздрабненне інварыянтнага значэння на мноствы канкрэтызуючых ЛСВ, што перш за ўсё абумоўлена актыўна дзейснай у гаворках тэндэнцыяй да семантычнай дыферэнцыя лексікі. У залежнасці ад актуалізацыі той ці іншай прыкметы дэнатата (яго агульнага вонкавага выгляду, формы, памеру, прызначэння і інш.) выдзяляюцца тыя ці іншыя ЛСВ (ніжнюю мяжу іх дакладна ўстана- віць немагчыма). Праілюструем гэта некаторымі прыкладамі /табл. 2. 4/.

Табліца 2.4

Партытыў	Пераносны ЛСВ у літаратурнай мове	Пераносны ЛСВ у народных гаворках
1	2	3
грыва	‘прадаўгаватае ўзвышша, парослае лесам або травой; пра ўсё, што нагадвае сабой доўгія распушчаныя валасы’.	<i>круп.</i> , <i>пух.</i> , <i>сл.</i> , <i>браг.</i> , <i>лях.</i> , <i>лун.</i> , <i>бяроз.</i> , <i>в.-дзв.</i> ‘радок няскошанай травы’ (<i>СП</i> ; <i>БДС</i> ; <i>Сцяшк.</i> , <i>І</i> ; <i>ММГ</i> , <i>І</i> ; <i>СГЦ</i>); <i>доки.</i> ‘палоска сенажаці’ (<i>СП</i>); <i>рэч.</i> , <i>драг.</i> ‘сухое месца сярод балота’ (<i>МСГ</i> ; <i>НЛ</i>); <i>драг.</i> , <i>брэсц.</i> ‘верх саламянай страхі’ (<i>НЛ</i> ; <i>НС</i>).
вуха	‘прыстасаванне ў розных прадметах для больш зручнага карыстання (пад’ёму, вешання, пераноскі і інш.)’	<i>браг.</i> , <i>петр.</i> ‘вушка ў лапцях’ (<i>БДС</i>); <i>тур.</i> ‘пятля ці іншая падобная да вуха дэтал’ (<i>ТС</i>); <i>стаўб.</i> ‘прыстасаванне ў выглядзе кавалачка дрэва з дзірачкай, куды ўстаўляецца ніжні канец млёна ў жорнах’ (<i>СГЦ</i>); <i>в.-дзв.</i> , <i>петр.</i> ‘шыйка касы’ (<i>БДС</i>).

1	2	3
нос	‘пярэдняя частка судна, лодкі, самалёта і пад.; аб выступаючай пярэдняй частцы якога-небудзь прадмета’.	в.-дзв., бар., брасл. ‘вострая частка яйка’ (СП; БДС); <i>петр.</i> ‘востры канец бульбы, на якім размешчаны вочкі’ (БДС); <i>пруж.</i> пярэдняя ‘частка сякеры’ (ДСБ); <i>стол.</i> ‘загнутая частка касы’ (ДСБ); <i>малар.</i> ‘загнутая частка полаза’ (НСл.); <i>карэл.</i> ‘вузкая частка кавадла’ (НСл.).
зуб	‘востры выступ на інструменце, прыладзе працы, частцы машыны і інш.’	<i>ародз.</i> , <i>шчуч.</i> , <i>навагр.</i> , <i>лоеў.</i> ‘зубец у баране, граблях, драўляных вілах’ (СП; <i>Сцяшк.</i> ; ДСЛ); <i>стаўб.</i> ‘жалезны выступ на грабёнцы’ (СГЦ); <i>тур.</i> ‘востры выступ’ (ТС); <i>свісл.</i> ‘крук’ (БДС); <i>лоеў.</i> ‘долька часнаку’ (ДСЛ); в.-дзв., <i>смарг.</i> , <i>віл.</i> , <i>глыб.</i> , <i>лаг.</i> , <i>чэрв.</i> ‘чорны ражок у каласах жыта, ячменю, пшаніцы’ (СП; НЛ; СГЦ).
шчака	‘бакавая плоская частка паверхні чаго-небудзь (апарата, механізма, прадмета і пад.)’.	<i>бятл.</i> ‘бакавая частка сякеры’ (<i>Сцяшк.</i> , I); <i>тур.</i> , <i>петр.</i> ‘сценка ў печы паміж подам і прыпечкам’ (ТС; БДС); <i>жытк.</i> ‘верхняя і ніжняя палавінкі рухомай рамы ў кроснах’ (ЛП).
палец	‘валік або стрыжань у машынах, які служыць звычайна для захвату іншых частак механізма’.	<i>брасл.</i> , <i>рас.</i> , <i>смарг.</i> ‘ручка на касі’ (СП; БДС); <i>бяроз.</i> , <i>воран.</i> , <i>тур.</i> ‘выступ (засечаны канец бярвяна), які ўстаўляецца ў паз’ (ТС; БДС; <i>Сцяшк.</i> , I);
рабро	‘частка каркаса якога-небудзь збудавання, прадмета, часцей выгнутая’.	<i>брасл.</i> , в.-дзв. ‘спінка ў ложку’ (СП; БДС); <i>раг.</i> ‘абруч у бучы’ (СП); <i>-лун.</i> , <i>бар.</i> , <i>жлоб.</i> , <i>ветк.</i> ‘пруток у кошыку’ (СП; БДС; МСГ); <i>тур.</i> ‘край борта ў лодцы’ (ТС).

З улікам тэматычнай прыналежнасці зыходнага партытыва можна выдзеліць дзве разнавіднасці саматычных мадэлей: 1) **антрапамарфічная**, у якой семантычнае пераасэнсаванне атрымлівае назва часткі цела чалавека (*галава, рука, нага, кісць, шчака, плячо, палец, калена, твар, язык*); 2) **заанімічная**, семантычнае развіццё ў якой зыходзіць з назвы часткі цела жывёлы (*лапа, лыч, грыва, дзюба, пяро, крыло, хвост, грэбень, рыла, хобат*). Абедзве разнавіднасці характарызуюцца высокай ступенню полісемантычнасці, зрэдку — тэрміналагічнай замацаванасцю асобных ЛСВ і іх аманімічным характарам. У многіх выпадках адно і тое ж слова (па прычыне адсутнасці дыферэнцыяцыі па лініі “прыналежнасць да чалавека — прыналежнасць да жывёлы”) уваходзіць у якасці зыходнай адзінкі як у першую, так і другую разнавіднасці (параўн. *зуб, вуха, нос, вока, шыя, рабро*).

Нязначная частка саматызмаў з’яўляецца двухчленнай, характарызуецца нешырокім семантычным дыяпазнам, абмяжоўваючыся пераносам з назвы часткі цела жывёлы **т о л ь к і** на назву часткі цела чалавека (зрэдку наадварот). Такім саматызмам уласцівы яркая вобразнасць, эмацыянальная насычанасць з адценнем фамільярнасці, уніжальнасці, грубасці, параўн.: *літар. морда, храна* ‘пярэдняя частка галавы ў жывёлы — твар чалавека’, *лыч, рыла* ‘пярэдняя выцягнутая частка галавы ў некаторых жывёл — твар’, *ныса* ‘ніжняя частка галавы (з губамі і ноздрамі) у жывёл — твар’, *лях. мыза, шчуч. мырза, лельч. муса* ‘тс’ (СП; ЖС), *тур. зёкра* ‘паш- ча ў рыбы — губы’ (ТС), *літар. кіпцюр, капцюр* ‘востры загнуты рагавы прыдатак на пальцах птушак, паўзуноў, млекакормячых — ногаць’, *брасл., воран., іўеў., маст., шчуч., маг. пазур, драг. пазюр* ‘тс’ (СП; ЗНС; Абаб.), *чэрв. кіпаць, калінк., добр., петр., браг. кіпець* ‘тс’ (МСГ; Шат; СП).

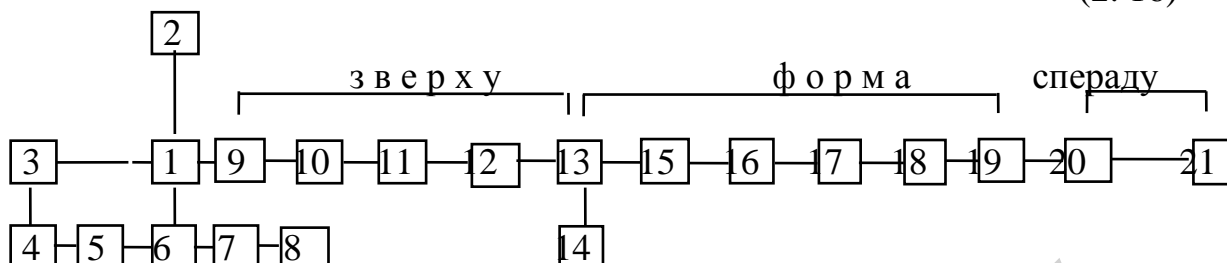
Большасць жа саматызмаў характарызуецца вялікай колькасцю ЛСВ, якія аб’ядноўваюцца ў структуры полісеманта рознымі матывавальнымі прыкметамі і ствараюць, як правіла, некалькі сэнсавых цэнтраў. Колькасць такіх цэнтраў знаходзіцца ў непасрэднай залежнасці ад колькасці матывавальных прыкмет, злучаючых зыходныя і вытворныя ЛСВ, ад накірунку сэнсавага развіцця ЛСВ, характару іх змястоўных сувязей і тэматычнай прыналежнасці, віду пераносу і інш.

У антрапамарфічнай мадэлі дамінантны ЛСВ суадносіцца, як правіла, з той часткай цела чалавека, якая з’яўляецца найбольш важнай, дзейнай, актыўнай. Так, у семантычнай структуры полісеманта *галава* выдзяляюцца 4 сэнсавыя цэнтры¹⁰, якія аб’ядноўваюць у гаворках і літаратурнай мове 21 ЛСВ: *літар.* 1. ‘верхняя частка цела чалавека, жывёліны’; 2. ‘адзінка падліку жывёлы’ (у старабеларускай мове слова ўжывалася ў значэнні ‘асоба, адзінка падліку людзей’ (ТС); 3. ‘розум, свядомасць’; 4. ‘чалавек вялікага розуму’; 5. ‘някемлівы, нездагадлівы чалавек’; 6. ‘старэйшы ў сям’і’; 7. ‘кі- раўнік, начальнік’; 8. *уст.* ‘старшыня некаторых выбарных органаў у дарэвалюцыйнай Расіі’; 9. *лаг.* ‘верхняя частка снапа’ (БДС); 10. *в.-дзв., раг., віл., стаўб., лун.* ‘верхняя частка вуля’ (СП; ЛП; СГЦ; БДС); 11. *тур.* ‘ад- туліна ў верхняй частцы калодачнага вуля’ (ЛП); 12. *бяроз.* ‘сценкі рамачнага вуля, дзе зроблены ляток’ (ЛП); 13. *воран., мядз.* ‘пладаносная частка сланечніка’ (СП; СГЦ); 14. *круп.* ‘колькасць семечак, якая змяшчаецца ў шапцы сланечніка’ (СГЦ); 15. *лоеў., барыс., валож., круп.* ‘кола навоя’ (БДС; ДСЛ; ММГ, I; СГЦ); 16. *в.-дзв.* ‘патаўшчэнне на канцы навоя з адтулінай’ (БДС); 17. *літар.* харчавы

¹⁰ Пра сэнсавую арганізацыю полісеманта *галава* ў рускай і іншых славянскіх мовах і мадэліраванні яго структурных сувязей гл.: *Колесаў*_{84.1}, 45-57; *Колесаў*₈₂, 170-180.

прадукт у выглядзе шара або конуса; 18. *стаўб.* ‘шчыльна звiтыя ў качан капусныя лiсты’ (СГЦ); 19. *валож.* ‘выраз у адзеннi для рукава’ (ММГ, I; СГЦ); 20. *лiтар.* ‘пярэдня частка, пачатак чаго-небудзь’; 21. *барыс.* ‘пярэдня частка плыта’ (СГЦ) /гл. схему 2. 16/.

(2. 16)

Першы сэнсавы цэнтр гэтага полісеманта прадстаўлены зыходным ЛСВ і шматлікімі яго трансфармацыямі па сінекдахічнай формуле “частка — цэлае” (1 — 4, 5, 6, 7, 8 ЛСВ) і метанімічных пераносах “прадмет — адзін-ка яго ліку”, (1 — 2 ЛСВ), “прадмет — яго характэрная якасць” (1 — 3 ЛСВ). Суадносіны 4 і 5 ЛСВ — тыповы прыклад энантыясеміі, а 6, 7, 8 — метафары. У другім сэнсавым цэнтры метафарычныя 9 — 13 ЛСВ звязаны паміж сабой падабенствам размяшчэння дэнататаў у прасторы — зверху, у верхняй частцы чаго-небудзь. 13 ЛСВ ускладнены метанімічнымі адносі-намі тыпу “прадмет — адзінка яго вымярэння”. У трэцім сэнсавым цэнтры 13, 15 — 19 метафарычныя ЛСВ звязаны паміж сабой па падабенстве формы дэнататаў — іх акругласці. Чацвёрты сэнсавы цэнтр прадстаўлены 20 і 21 ЛСВ, якія звязаны паміж сабой па падабенстве размяшчэння дэнатататаў у прасторы — спераду чаго-небудзь. Адносіны паміж гэтымі ЛСВ можна разглядаць і як гіпанімічныя: 20-ы ЛСВ з’яўляецца больш абагуленым (гіперанімічным, інклюзіўным) і як бы ўключае ў сябе больш вузкі (гіпані-мічны, эксклюзіўны) 21-ы ЛСВ.

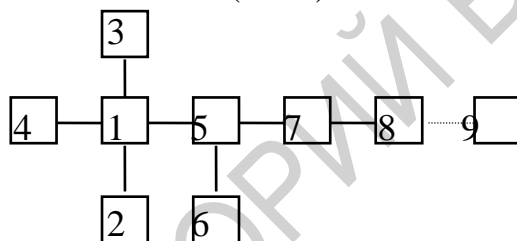
Для суфіксальнага дэрывата *галоўка* пераважнай з’яўляецца метафарычная сувязь ЛСВ. Каркас гэтага полісеманта складаюць наступныя ЛСВ: *літар.* 1. ‘галава’; 2. ‘шарападобнае суквецце (плод) некаторых раслін’; 3. ‘клубень цыбулі, качан капусты, каробачка лёну’; 4. ‘харчовы прадукт у выглядзе шара або конуса’; 5. ‘патоўшчаная канцавая частка чаго-небудзь’; 6. *мат.*, *гродз.*, *навагр.*, *карэл.*, *рас.* ‘папярочная планка ў граблях, у якую набіваюць зубы’ (БДС, СП).

Множналікавая форма *галоўкі* адрозніваецца ад вытворнай адзінкі больш простаай семантычнай структурай, ЛСВ якой арганізаваны ў адзінае цэлае падабенствам размяшчэння ў прасторы аб’ектаў рэчаіснасці, арыентацыяй зместу на парныя дэнататы, рэчывы: 1. *літар.* ‘пярэдня частка саней’; 2. *літар.* ‘пярэдня частка ботаў, якая пакрывае пальцы і верхнюю ча-стку ступні’; 3. *дзятл.* ‘верхняя частка хамута’ (Сцяшк., I); 4. *брасл.* ‘насенныя каробачкі

льну' (СП); 5. *пух.* 'пачаскі з вярхоў трасты льну' (СП); 6. *лях., бяроз., петр.* 'гатунак валакна' (ЛП); 7. *петр.* 'нізкасортная пражэ' (ЛП).

У семантычнай структуры полісеманта *калена* выдзяляецца 9 ЛСВ і шматлікія іх адценні, аб'яднаныя комплексам складаных асацыяцый (вонкавым падабенствам, здольнасцю выступаць у функцыі злучальнай часткі чаго-небудзь): *літар.* 1. 'частка нагі, дзе злучаюцца бядровая і галёначная косці'; 2. 'частка адзення, якая пакрывае гэту частку нагі'; 3. 'нага ад каленнага сустава да таза'; 4. *брасл.* 'сустаў пальца рукі' (СП); 5. *літар.* 'частка чаго-небудзь сагнутага, непрамога ад аднаго згібу або павароту да другога'; 6. *чэрв., раг.* 'вір, глыбокае месца на павароце ракі' (СП); 7. *літар.* 'асобная частка, закончаны матыў у музычным творы; фігура ў танцах'; 8. *лельч., зэльв., навагр.* 'патаўшчэнне на сцябле розных траў і злакаў' (МСГ; *Сцяшк., I*); 9. *літар.* 'пакаленне ў радаслоўнай' /гл. схему 2. 17/.

(2. 17)

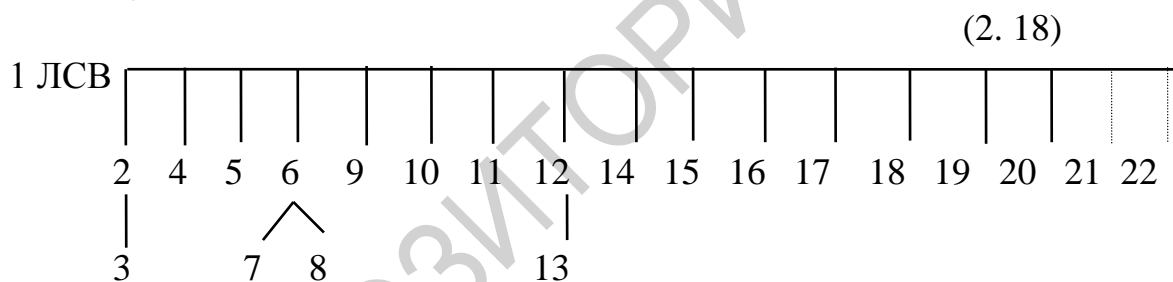

ЛСВ полісеманта *калена* ў большасці выпадкаў звязаны агульнай сэнсавай асацыяцыяй — па прыкмеце сучлянення частак. У генетычным плане агульнаславянскае *калена* 'сустаў нагі' з'яўляецца вытворным ад *калена* 'род, пакаленне' /*Трубачоў*₅₉, 149-163; *Шульга*, 18-28/. У сучаснай літаратурнай мове і гаворках зыходны ЛСВ 'род, пакаленне' заняў у семантычнай структуры перыферычнай становішча па прычыне паралельнага суіснавання двух назваў (*калена* і *пакаленне*) і канвенцыйнай замацаванасці, найбольшай распаўсюджанасці ў значэнні 'род, пакаленне' лексемы *пакаленне*. Вытворны (1) ЛСВ характарызуецца шырокімі метафарычнымі сувязямі з 3, 4, 5, 7 і 8 ЛСВ. Паміж 1, 3 і 2 ЛСВ, а таксама 5 і 6 ЛСВ назіраюцца метанімічныя адносіны. Апошні (9) ЛСВ лексікаграфічнай практыкай трактуецца як метафарычны, хаця ў лінгвістычнай практыцы выказваецца меркаванне аб яго аманімічным статусе /*Шульга*, 42-43/.

Анімістычная мадэль семантычных пераасэнсаванняў "частка цела жывёлы → прадмет, канструкцыя, механізм" у структурных адносінах не адрозніваецца ад антрапанімічнай. ЛСВ полісемантаў, як правіла, утвараюць некалькі сэнсавых цэнтраў і аб'ядноўваюцца паміж сабой па формуле метафарычнага, а таксама метанімічнага і сінекдахічнага пераносаў. Так, у

полісеманта *лапа* ў беларускай мове налічваецца 21 ЛСВ: 1. *літар.* ‘ступня або ўся нага ў некаторых жывёл і птушак’; 2. ‘рука ці нага чалавека (звычайна вялікая)’; 3. *тур.* ‘нязграбны чалавек’ (ТС); 4. *брэсц., бяроз.* ‘ножка ў мэблі, розных прыстасаваннях’ (СП; БДС); 5. *лях., ганц., свісл., сл..* ‘ручка плуга, сахі’ (СП; БДС; ЖНС); 6. *маз.* ‘понаж’ (БДС); 7. *раг., ветк., жлоб.* ‘частка панажа’ (МСГ; ЛП); 8. *красн.* ‘камплект панажоў у кроснах’ (Бяльк.); 9. *малар.* ‘частка самапрадкі’ (ЛП); 10. *тур.* ‘сошка над вогнішчам для падвешвання кацялка’ (ТС); 11. *тур.* ‘лопасць у якары’ (ТС); 12. *літар.* ‘інструмент, прыстасаванне з расплюшчаным і загнутым канцом’; 13. *літар.* ‘расплюшчаны і загнуты канец у некаторых інструментах, прыстасаваннях’; 14. *тур., чач., жлоб., ельск.* ‘прылада для выцягвання цвікоў’ (ТС; МСГ); 15. *тур.* ‘шавецкая прылада’ (ТС); 16. *в.-дзв.* ‘прылада, якой абдзіралі галоўкі лёну’ (БДС); 17. *тур.* ‘бакавы корань дрэва’ (ТС); 18. *літар.* ‘пышная галіна дрэва, шырокі ліст’; 19. *стол., тур.* ‘латка’ (ТС; ДСБ); 20. *літар.* ‘шып (паз) на канцы бервяна’; 21. *літар. уст.* ‘удар лінейкай па далоні як від пакарання ў дарэвалюцыйнай школе’; 22. *літар. устар.* ‘лінейка, якой білі’.

Структурна-семантычнае выражэнне гэтага полісеманта можна паказаць у выглядзе схемы 2. 18.

Большасць ЛСВ саматызма *лапа*, як бачна, суадносяцца паміж сабой па формуле метафарычнага пераносу. Канкрэтызатарамі, дэталізатарамі абагульненага значэння “прыстасаванне з расплюшчаным (загнутым) канцом” з’яўляюцца 14, 15, 16 ЛСВ, што абумоўлена, як ужо адзначалася, асаблівасцямі дыялектнай лексікі — яе імкненнем да семантычнай дыферэнцыяцыі. Паміж 2 і 3 ЛСВ назіраюцца сінекдахічныя адносіны тыпу “частка цела чалавека — чалавек”. Сінекдахічным пераасэнсаваннем тыпу “дэ- таль, прыстасаванне — яго частка” ўскладнены 6, 7 і 8, а таксама 12 і 13 ЛСВ. Зацёмнены сэнсавыя сувязі паміж 1 і 21, 22 ЛСВ, якія можна трактаваць як аманімічныя па прычыне функцыяніравання іх у розных сінхронных зрэзах.

Распаўсюджаным ў гаворках з’яўляецца і **а д в а р о т н ы** семантычны працэс, калі перанос ажыццяўляецца ў кірунку ад назваў розных прадметаў побыту (звычайна грувасткіх, шырокіх, доўгіх і інш.) на часткі цела чалавека. Такія пераносы характарызуюцца асаблівай канататывунай насычанасцю (яркай

вобразнасцю, эмацыянальнасцю) і, як правіла, фіксуюцца ў слоўніках з паметамі “экспрэсіўнае”, “насмешлівае”, “зневажальнае”, “недабральнае”, “абразлівае”.

Прэваліруючае становішча сярод адваротных пераасэнсаванняў займаюць двухчленныя структуры, другасны ЛСВ (партытыў) якіх звязаны з назвамі галавы чалавека, яго твару, носу, жывата, ног і рук. Праілюструем гэта некалькімі прыкладамі, зведзенымі ў табліцу 2. 5.

Табл. 2. 5

Слова	Зыходны ЛСВ	Другасны ЛСВ (саматызм)
<i>ра́жка</i>	‘драўляная пасудзіна, цэбар’.	<i>лоеў.</i> , <i>раг.</i> , <i>зэльв.</i> ‘галава’ (ДСЛ; МСГ; <i>Сцяц., I</i>).
<i>мажджэ́р</i>	‘металічная ступа’.	<i>шчуч.</i> ‘галава’ (СП).
<i>макоцёр</i>	‘макацёр’.	<i>тур.</i> ‘галава’ (ТС).
<i>чаку́ха</i>	‘даўбешка, якой глушаць рыбу па першым лёдзе’.	<i>тур.</i> ‘галава’ (ТС).
<i>кава́дла</i>	‘жалезная падстаўка для ручной коўкі металу’.	<i>чэрв.</i> ‘вялікая галава’ (Шат.).
<i>чара́пушка</i>	‘ракавінка’.	<i>добр.</i> ‘галава’ (МСГ).
<i>хлебаре́зка</i>	‘хлебарэзка’.	<i>лоеў.</i> ‘твар’ (ДСЛ).
<i>ніту́шка</i>	‘невялікі гаршчок’.	<i>зэльв.</i> ‘нос’ (Сцяц., I).
<i>бэ́мбаль</i>	‘пухір пасля апёку’.	<i>клец.</i> ‘нос бульбінай’ (НЛ).
<i>клю́чка</i>	‘жэрдка для даставання вады з калодзежа’.	<i>зэльв.</i> ‘нос’ (Сцяц., I).
<i>па́стка</i>	‘пастка для мышэй’.	<i>чэрв.</i> ‘вялікі рот’ (Шат.).
<i>шара́гі</i>	‘прычэп да калёс для перавозкі доўгіх дрэў’.	<i>карэл.</i> ‘крывыя ногі’ (ЗНС).
<i>шчы́пці</i>	‘шчыпцы’.	<i>мсцісл.</i> ‘ногі’ (Юрч., I).
<i>ву́ды</i>	‘рыбалоўныя снасці’.	<i>бар.</i> ‘доўгія ногі’ (СП).
<i>ножны</i>	‘вялікія нажніцы’.	<i>тур.</i> ‘ногі’ (ТС).
<i>сулды́га</i>	‘вялікая костка’.	<i>мсцісл.</i> ‘нага’ (Юрч., I).
<i>качаре́жжа</i>	‘пні, бясформенныя кавалкі дрэва’.	<i>мсцісл.</i> ‘ногі’ (Юрч., II).
<i>шу́ла</i>	‘шула’.	<i>брасл.</i> ‘доўгая рука’ (СП).

2. 14. Вывады

Метафара з’яўляецца найбольш распаўсюджанай з’явай у большасці моў свету, незалежна ад іх генетычнай і тыпалагічнай будовы. Абумоўленая пазнавальнай дзейнасцю чалавека і яго вобразным мысленнем, яна актыўна ўдзельнічае ў фарміраванні асобаснай мадэлі свету, выконвае важную ролю ў інтэграцыі вербальнай і пачуццёва-вобразнай сістэм чалавека. Як натуральнае і універсальнае праяўленнем мовы і мыслення, метафара выступае ў якасці

асноўнага сродку ўварэння, фарміравання і змянення лексічных значэнняў, адносіцца да ліку семантычных універсалій. Яна адлюстроўвае аб'ектыўную рэчаіснасць ва ўсіх яе праяўленнях, у цеснай сувязі і абумоўленасці ўсіх яе інгрэдыентаў і грунтуецца на падабенстве зрокавых і слыхавых успрыняццяў, эмацыянальна-псіхалагічных і смакавых уяўленняў, унутраных біялагічных асаблівасцей, колькасных і метрычных уласцівасцей (паме- раў, працягласці), на падабенстве вонкавага выгляду, формы, размяшчэння ў прасторы, функцыі і інш.

Найбольш распаўсюджанымі і рэгулярнымі ў беларускай літаратурнай мове і гаворках з'яўляюцца метафарычныя пераасэнсаванні па вонкавым падабенстве, размяшчэнні ў прасторы і функцыі. У залежнасці ад кі- рунку пераносаў і характару асацыяцый у працэсе метафарызацыі могуць актуалізавацца самыя разнастайныя семы: акружнасць, выпукласць, дугападобнасць, кручкаватасць, узгорыстасць, вышыня, даўжыня, развілі- стасць, здвоенасць, кучнасць, вастрыня, асцістасць, чубатасць, паласаватасць, верхняе, ніжняе, пярэдняе, задняе, бакавое, сярэдняе, вуглавое размяшчэнне ў прасторы і інш. Метафары па функцыянальным падабенстве ў многіх выпадках ускладняюцца асацыяцыямі па форме, размяшчэнні ў прасторы, інтэнсіўнасці дзеяння, рознага кірунку канатацыямі, сумяшчэннем у адной прасторава- часавай праекцыі фактаў розных сінхронных зрэзаў. Паміж ЛСВ у такіх структурах усталёўваецца як уласна метафарычная, так і паралельная, словаўтваральная і аманімічная сузалежнасць.

Метафарычныя пераносы па спосабе вытворчасці, памеры, велічыні, колькасці, часе, матэрыяле, якасці ў большасці выпадкаў назіраюцца ў вытворных субстантывах, ЛСВ якіх, актуалізуючы самыя разнастайныя пры- кметы і ўласцівасці ўтваральных назоўнікаў і дзеясловаў, суадносяцца з практычна бясконцай, неабмежаванай у прасторы і часе аб'ектыўнай рэчаіснасцю.

Найбольш старажытнымі і распаўсюджанымі ў большасці моў свету з'яўляюцца анімістычныя, антрапамарфічныя і заанімічныя метафары, што тлумачыцца генетычнай блізкасцю духоўнай і матэрыяльнай культур многіх народаў, асаблівасцямі іх эканамічнага развіцця, тыпалогіяй разумовай дзейнасці чалавека, здольнасцю такога разраду слоў да рэгулярных пераносаў і іншымі прычынамі

Зыходнай базай для ўтварэння анімістычных метафар служаць кампаненты самых розных тэматычных груп, выбар якіх вызначаецца тым аспектам, з пункту гледжання якога характарызуецца чалавек. Так, пры характарыстыцы асобы па вонкавым выглядзе ў працэсе метафарызацыі ўключаюцца найменні посуду, бярвёнаў, дрэў, транспартных сродкаў,

збудаванняў, зброі, рыбалоўных снасцей, прадуктаў харчавання, ежы і інш. Пры характарыстыцы псіхічнага складу, разумовых здольнасцей, рысаў характару чалавека метафарызацыі падвяргаюцца найменні прадметаў быту, прылад працы, абутку, вупражы, музычных інструментаў, раслін, грыбоў і інш. Метафарычныя пераасэнсаванні могуць грунтавацца не на адным, а некалькіх прыкметах, якія парой сумяшчаюцца і напластоўваюцца адна на другую, утвараючы складаныя сінкрэтычныя структуры. Значны ўплыў на развіццё анімістычных метафар аказваюць фанетычная і марфемная будова слова, гукавыя асацыяцыі і разнастайныя аналогіі, кардынальныя змены ад якіх у структурах полісемантаў асабліва адчуваюцца ва ўмовах міждыялектнага і міжмоўнага кантактавання і ў пагранічных рэгіёнах.

Шырокімі і мнагастайнымі асацыятыўнымі сувязямі характарызуюцца заамарфізмы — пераносы, якія ажыццяўляюцца па лініі “жывёла → чалавек”. З’яўляючыся разнавіднасцю тыпалагічнай формулы метафары “Ж → Ж”, яны характарызуюцца яркай вобразнасцю, канататыўнай насычанасцю, асноўнай скіраванасцю ў бок адмоўнай, уніжальнай характарыстыкі чалавека. Метафарычным пераасэнсаванням падвяргаюцца назвы жывёл (заонімы), птушак (арнітонімы), рыб (іхтыёнімы), насякомых (інсектонімы), паўзуноў і земнаводных (герпетонімы). Шкала рэальных ці ўяўных якасцей, што прыпісваюцца чалавеку па аналогіі з якасцямі жывёл, уключае вялізны спектр характарыстываў прыкмет (абмежаванасць, неразумнасць, някемлівасць, упартасць, злосць, каварства, уедлівасць, прагнасць, жорсткасць, неахайнасць, хітрасць, ліслінасць, мізэрнасць, нікчэмнасць, балбатлівасць, пляткарства, маўклівасць, нелюдзінасць, за-дзірлівасць, баязлівасць, бязвольнасць, бесхарактарнасць, гультайства, высакамернасць, пагардлівасць, сварлівасць, нязграбнасць, няўклюднасць, хударлянасць, нізкаросласць, вірлавокасць, гарэзлівасць, абжорлівасць) і, па сутнасці, з’яўляецца адкрытай. У некаторых выпадках анімістычныя ЛСВ утвараюцца на аснове падабенства эмацыянальных адносін і не столькі характарызуюць асобу, колькі ў абагульняючай форме выражаюць ласку, сімпатыю, павагу да чалавека (*галубка, голуб, галубок, ластаўка, сокал, саколік, салавей, салавейка, арол, зязюля, зязюлька*). Заамарфічныя ЛСВ у літаратурнай мове і розных дыялектных кантынуумах амаль супадаюць. Нязначныя адрозненні абумоўлены перш за ўсё суб’ектыўным пачаткам ва ўспрыняцці і ацэнцы заонімаў, актуалізацыяй розных аспектаў іх якасцей і ўласцівасцей, наяўнасцю ў семантычнай структуры ідыяэтычнага і рэляцыйнага кампанентаў, а таксама маральна-эстэтычнымі і этычнымі прычынамі.

Антрапамарфічныя, заанімічныя і саматычныя пераасэнсаванні ажыццяўляюцца ў кірунку ад асоб, жывёл і частак іх цела на разнастайныя

прылады працы і вытворчасці, тэхнічныя прыстасаванні, посуд, расліны, грыбы, прадукты харчавання. Пераносныя ЛСВ у такіх структурах характарызуюцца выразнай сэнсавай акрэсленасцю, прафесіянальнай і тэрміналагічнай замацаванасцю, адсутнасцю канататыўнай афарбоўкі. Полісеманты *дзед, баба, сабака, каза, казёл, галава, лапа* характарызуюцца найвышэйшым каэфіцыентам семантычнай ёмістасці і ўтвараюць складаныя ў квалітатыўных і квантытатыўных адносінах парадыгмы, метафарычныя пераасэнсаванні ў якіх могуць ускладняцца метанімічнай, сінекдахічнай і гіпанімічнай сузалежнасцямі.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

СТРУКТУРЫ З АДНОСІНАМІ СУМЕЖНАСЦІ

Структуры з адносінамі сумежнасці (імплікацыйнымі сувязямі /*Нікіцін*₇₁₋₂, 34-35/) уласцівы ўсім мовам і функцыянальным стылям маўлення, адносяцца да ліку семантычных універсалій. Яны грунтуюцца не на пэўных падабенствах і асацыяцыях (як пры метафары), а на сумежнасці ў прасторы і часе прадметаў і з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці, на блізкіх, лёгка зразумелых адносінах, у якіх знаходзяцца паміж сабой дэнататы. Тыповае выяўленне адносіны сумежнасці атрымліваюць у метанімічных і сінекдахічных структурах. Пры наяўнасці, здавалася б, вялікай колькасці агульных і падобных рыс, гэтыя структуры характарызуюцца адметнымі, уласцівымі кожнай з іх якасцямі і спецыфічнымі асаблівасцямі.

3.1. М е т а н і м і я

Першыя спробы апісаць метанімію (метасемію /*Бахнар*, 10-12/) можна знайсці ў “Рыторыцы” Арыстоцеля, творах Цыцэрона, Квінтыліяна і іншых тэарэтыкаў антычнай рыторыкі, якія вызначалі яе як троп, заснаваны на псіхічных асацыяцыях па сумежнасці, што служыць для ўпрыгожання маўлення /*Антычныя*, 235-236, 296/. Гэта вызначэння лягло ў аснову шматлікіх даследаванняў больш позніх часоў. У рускай філалагічнай навуцы ўзор тлумачэння метаніміі прыводзіць М. Ламаносаў у “Кароткай інструкцыі да красамоўства”, выдзеліўшы 8 відаў метанімічных асацыяцый /*Ламаносаў*, 367-368/. У больш позніх працах Ф. Буслаева, М. Пакроўскага і іншых лінгвістаў разнастайныя асацыяцыі па сумежнасці разглядаюцца ўжо як заканамерная з’ява /*Буслаеў*, 306-309; *Пакроўскі*, 36-43/. Гэта дазволіла ў далейшым вывучаць метанімію не толькі як выяўленчы сродак і стылістычны прыём, але і як сродак утварэння новых ЛСВ. Сёння метанімія разглядаецца практычна ва ўсіх падручніках па тэорыі літаратуры, стылістыкі, лексікалогіі, семасіялогіі. Падрабязна апісаны асноўныя мадэлі метанімічных утварэнняў, ахарактарызаваны іх структурныя тыпы, сфера ўжывання, вызначаны асноўныя асацыятыўныя прыкметы і мн. інш. /*Апрэсян*₇₄, 193-202; *Новікаў*₈₂, 194-197; *Лексіка*₆₈, 104-107; *Няклюдава*, 14-18; *Бабіцкене*, 3-26; *Рэфармацкі*, 80-83, 105; *Калінін*, 30-34; *Зубараў*, 3-16; *Сальнікава*₈₀, 3-17; *Альшанскі*₈₂, 80-93; *Левіт*, 105-106; *Савенкава*, 7-12; *Купіна*₈₀, 3-7/. У беларускім мовазнаўстве пытанні метаніміі практычна не асвятляліся (“сціплыя” і даволі абагуленыя яе тлумачэнні прыводзяцца ў лексікалагічных раздзелах некаторых падручнікаў).

Метанімія звычайна ўзнікае шляхам эліпіса (сцяжэння, кандэнсацыі) словазлучэння (*выраб з бронзы — бронза, талерка супу — талерка, аўдыторыя слухачоў — аўдыторыя, настой зверабой — зверабой* і інш.). Калі пры метафары прэдыкацыя новай якасці грунтуецца на пэўным падабенстве ці аналогіі, то пры метаніміі гэта якасць як бы “выцягваецца” з ужо “амоўленай рэчаіснасці па прычыне сумежнасці з якасцямі новага наймення”/Тэлія⁷⁷, 210/. Пры метафары, заснаванай, як правіла, на параўнанні, заўсёды магчымы гіпатэтычны домysel, суб’ектыўны пачатак і самыя розныя канатацыі, што нехарактэрна для метаніміі. Метанімічныя адносіны ў сваёй большасці асіметрычныя і неабарачальныя /Дзеўкін, 202/. Метафара і метанімія адрозніваюцца таксама па функцыях, колькасным складзе (мета- фарычных пераносаў значна больш, іх семантычныя структуры больш складаныя), ступені рэгулярнасці і прадуктыўнасці (метанімічныя пераасэнсаванні з’яўляюцца найбольш рэгулярнымі і тыповымі для лексічнага складу мовы).

Метанімічныя пераносы ахопліваюць значную колькасць субстантываў, хаця не заўсёды магчыма іх узуальнае замацаванне. У залежнасці ад гэтага выдзяляюцца моўныя (канвенцыянальна замацаваныя) і маўленчыя (кантэкстава абумоўленыя) метаніміі /Шмялёў⁷³, 223; Гальперын, 130; Зубараў, 3-4; Савенкава, 8-9; Кагаткова⁷⁹, 166/. Для моўнай метаніміі характэрны агульнапрызнаныя, стабільныя сувязі вытворных ЛСВ (метонімаў /Зубараў, 1/). Разнастайныя маўленчыя метаніміі вызначаюцца нестацыянарнасцю і факультатыўнай замацаванасцю (у радзе выпадкаў — аднаразавасцю выкарыстання), сітуацыйнай абумоўленасцю, аказіянальным характарам, індывідуальнай (суб’ектыўнай) вытворчасцю, незамацаванасцю ў лексікаграфічных крыніцах. Межы паміж моўнымі і маўленчымі метанімічнымі пераносамі даволі дынамічныя і рухомыя. Частка маўленчых метаніміяў з цягам часу можа набываць статус узуальных (а гэта пацвярджае іх важнасць для моўнай сістэмы) і ўступаць у новыя для ЛСВ парадыгматычныя і сінтагматычныя адносіны. Моўныя і маўленчыя метаніміі могуць быць прадуктыўнымі і непрадуктыўнымі, рэгулярнымі і нерэгулярнымі, прагрэсіўнымі (больш дасканалымі) і кансерватыўнымі (менш дасканалымі).

Сярод вялікай і разнастайнай колькасці метанімічных пераносаў выдзяляюцца 5 асноўных тыпаў — **прасторавы, тэмпаральны (часавы), каузальны, атрыбутыўны і апелатыўны** — кожны з якіх адлюстроўвае самыя розныя сувязі і асацыяцыі паміж прадметамі і з’явамі аб’ектыўнай рэчаіснасці.

3.1.1. Прасторавая метанімія

Прасторавая сумежнасць (імплікацыйная прасторавая метасемія) з’яўляецца шырока распаўсюджанай ў гаворках і літаратурнай мове, адносіцца да ліку найбольш старажытных з усіх усведамляемых чалавекам адносін /Гак⁷⁷, 115/. Праз прызму мовы яна адлюстроўвае розныя па характары і ступені ўстойлівасці асацыяцыі. У межах прасторавай метаніміі выдзяляецца 3 найбольш прадстаўнічыя мадэлі: субстанцыяльная, лакатыўная і саматычная.

3. 1. 1. 1. Метанімічныя пераасэнсаванні **субстанцыяльнага** тыпу аб’ядноўваюць ЛСВ, якія адлюстроўваюць аб’ектыўную рэчаіснасць з пункту гледжання яе зместу, унутранага адзінства. Гэта мадэль, па сутнасці, пранізвае ўсе тыпы, формулы і разнавіднасці семантычных пераасэнсаванняў наогул. Таму выдзяленне яе ў якасці самастойнай структурнай адзінкі адноснае і ўмоўнае. У межах субстанцыяльнай мадэлі рэалізуюцца як шырока распаўсюджаныя, рэгулярныя і прадуктыўныя, так і лакальна абмежаваныя, малапрадуктыўныя і нерэгулярныя тыпы. На агульным фоне ўсіх тыпаў вылучаюцца дзве разнавіднасці: “ёмістасць (пасудзіна) → колькасць рэчыва, якое змяшчаецца ў ёй”, “матэрыял → выраб з яго”.

Метанімічныя пераасэнсаванні “ёмістасць (пасудзіна) → колькасць рэчыва, якое змяшчаецца ў ёй” найбольш яскрава праяўляюцца ў межах тэматычнай групы “найменні посуду”, параўн.: *літар. талерка* ‘сталовая пасудзіна — колькасць стравы, якая змяшчаецца ў ёй’, *літар. лыжка* ‘прадмет сталавага прыбора — колькасць рэчыва, якое можа ўмясціцца ў лыжцы’, *літар. слоік* ‘невялікая пасудзіна — колькасць чаго-небудзь, якая змяшчаецца ў такой пасудзіне’, *літар. шклянка* ‘шкляная пасудзіна — змесціва такой пасудзіны’, *літар. кілішак* ‘чарка — колькасць напітку, што можа змясціцца ў ёй’, *лід., астр., чэрв., калінк. гаршчо́к* ‘гаршчок — звараная ў гаршку страва’ (СП), *чэрв. цэ́бар* ‘цэбар — корм для жывёл, які давалі ў цэбары’ (Шат.). У асобных выпадках у працэс метанімізацыі могуць уключацца і кампаненты іншых тэматычных груп, прама ці апасродкавана звязаныя з ёмістасцю, параўн. *разм. шапка, хустка, фартук, прыпол* ‘адзенне — колькасць рэчыва, якое змяшчаецца ў ім’, *воз, сані, мажара, настрамак* ‘транс- партныя сродкі — паклажа на іх’ (Стар.; Сцяц., I, II; Абаб.; Янк., I; СП; Шат.).

Даволі часта ў семантычнай структуры полісемантаў побач са значэннем “колькасць рэчыва” фіксуецца і трэці ЛСВ ‘колькасць рэчыва як пэўная мера’, што абумоўлена рэальнымі (функцыянальна набытымі) ці патэнцыяльнымі магчымасцямі практычна кожнай ёмістасці выступаць у якасці метралагічнай адзінкі. Неабходнай умовай рэалізацыі метралагічнага зместу з’яўляецца поўны аб’ём, напоўненасць ёмістасці /Этэрлей, 10; Васільева₈₁, 26/. Напрыклад,

літар. бутэлька ‘шкляная пасудзіна — мера вадкасці, роўная 0, 6 л.’, *вядро* ‘пасудзіна — мера вадкасцей, роўная 12, 3 л.’, *кварта* ‘металічны кубак — мера вадкіх і сыпкіх рэчываў, роўная 0, 70577 л.’, *гарнец* ‘пасудзіна — мера сыпкіх і вадкіх цел, роўная 3, 28 л.’. У назоўніках *кручок* і *паўбутэлек* назіраецца страта матываванай сувязі вытворнага ЛСВ з зыходным (яно ў слоўніку наогул не фіксуецца), што са- дзейнічае яго пераходу ў разрад чыста метралагічных. У гаворках першаснае значэнне гэтых полісемантаў захоўваецца, але метралагічнасць вытворных ЛСВ часткова парушаецца з-за неакрэсленасці, рознай колькаснай суаднесенасці ЛСВ у розных дыялектных кантынуумах і літаратурнай мове, параўн. *кручок* 1. *зэльв.* ‘пасудзіна ёмістасцю 1/8 літра’; 2. *жытк., жлоб., добр.* ‘гладыш’; 3. *літар.* ‘мера гарэлкі, роўная 250 г.’; 4. *б.-каш., дзятл., астр.* ‘мера вадкасці — 100 грамаў’; 5. *зэльв.* ‘мера вадкасці — 1/8 літра’ (*Сцяц., I; Сцяшк.*), *паўбутэлек* 1. *зэльв., стаўб.* ‘бутэлька ёмістасцю 0, 25 л.’; 2. *зэльв.* ‘мера вадкасці — 1/4 літра’; 3. *літар.* ‘мера вадкасцей, роўная 0,3 л.’ (*ММГ, I; Сцяц., I*).

У дыяпазон дзеяння метралагічных ЛСВ уключаюцца не толькі адзінкі вымярэння сыпучых рэчываў і вадкасці, але і пэўныя меры вагі, параўн.: *літар., асіп., чэрв. бочка* ‘мера вадкіх і сыпучых цел, роўная сарака вёдрам — мера вагі бульбы, жыта’ (*СП; Шат.*), *в.-дзв., брасл., глыб. нура* ‘пасудзіна, якая змяшчае тры пуды чаго-небудзь — мера, роўная тром пудам’ (*СП*), *браг. палумерак* ‘кош, у які ўваходзіць 1,5 пуда збожжа — мера вагі (1, 5 пуда)’ (*БДС*), *валож. лубка* ‘кораб на зерне, зроблены з лубу — мера вагі ў 16 кг.’ (*ММГ, II; СГЦ*). Улічваючы дыяхранічны аспект развіцця мовы, у гэту ж групу можна ўключыць і полісемант *мерка*, умоўна палі- чыўшы яго першасным ЛСВ ‘пасудзіна, якой вымяралі сыпучыя рэчывы і вадкасці’ /*Віннік, 84-86*/. З цягам часу слова набыло больш шырокую дэнататыўна-сігніфікатыўную суаднесенасць і трывала замацавалася ў метралагічнай сістэме з наступнымі значэннямі: 1. ‘пасудзіна для мерання чаго-небудзь вадкага або сыпучага’; 2. ‘прадмет, які служыць для вымярэння даўжыні’; 3. ‘адпаведны размер чаго-небудзь’; 4. ‘спосаб ацэнкі, крытэрыі’.

Формула метанімічнага пераасэнсавання “пасудзіна (ёмістасць) → адзінка вымярэння рэчываў, вадкасцей” уваходзіць у якасці самастойнага падтыпу ў склад больш абагуленай мадэлі “сродак вызначэння меры → адзінка меры”. Гэта мадэль характарызуецца вялікай прадуктыўнасцю, рэгулярнасцю, адноснай устойлівасцю і шырокімі сувязямі з кампанентамі розных тэматычных груп. Найбольш старажытнымі ў межах гэтай групы з’яўляюцца саматычныя пераасэнсаванні, шырока прадстаўленыя ў большасці моў свету /*Раманава, 104 -113; Скурат, 3; Віннік, 14, 81; Дзяменцьева, 9; Малчанова Л., 16-35*/, параўн.: *літар. локаць* ‘локаць — старадаўняя мера даўжыні, роўная

прыблізна 0, 5 метра’, *літар. жменя* ‘жменя — колькасць чаго-небудзь, што змяшчаецца ў далоні са сціснутымі пальцамі; нязначная колькасць, нямнога чаго-небудзь’, *люб., карэл., зэльв. ступна́к* ‘ступня — мера даўжыні, роўная ступні’ (*СП*), *гродз., шчуч. комсець* ‘кулак — мера глыбіні на шырыню далоні’ (*СП*). У гэту групу можна ўключыць і *петр., стол., тур. ла́дка* ‘мера валакна льну, канпель; пяць-шэсць жменяў нажатага жыта; ахапак сухога лёну ці канпель’ (*ТС; БДС; ДСБ*), рэканструяваўшы семантычную сувязь па тыпу “далонь → тое, што ў ёй змяшчаецца”.

Вытокі многіх метралагічных адзінак можна адшукаць у найменнях разнастайных прылад працы, бытавых прадметаў, збудаванняў і інш., параўн.: *літар. мех* ‘мяшок — мера для чаго-небудзь сыпкага, роўная 3-5 пудам’, *добр., жлоб. саво́к* ‘шуфлік; драўляная міска — мерка (2 фунты)’ (*МСГ*), *лоеў. каро́місел* ‘каромысел — мера (два вядры)’ (*ДСЛ*), *чэрв. ёўня* ‘ёўня — мера снапоў для сушкі іх у ёўні (каля 3 коп)’ (*Шат.*).

Некаторыя метралагічныя адзінкі замацаваліся ў ткацкай тэрміналогіі і ўзыходзяць да даволі архаічнай стадыі гэтага рамяства, да старых спосабаў снавання нітак па сцяне, параўн.: *воран., астр., брасл. сцяна́*¹ ‘сцяна — мера палатна, роўная даўжыні сцяны хаты’ (*Сцяшк., I; СП*), *лаг., докиш. сну́лля* ‘прыстасаванне, пры дапамозе якога снуюць кросны — мера палатна ўдаўжыню (4 — 5 метраў)’ (*ММГ, I*), *палес. постаў* ‘скрутак дамацканага палатна — умоўная мера даўжыні палатна’ (*ЛП*).

Даволі рэліктавым з’яўляецца метралагічнае пераасэнсаванне *лях. соха́* ‘сельскагаспадарчая прылада — зямельная мера’ (*ЛП*), аб прадуктыўнасці якога ў мінулым сведчаць аналогіі са ст.-бел., ст.-рус., ст.-укр. *плуг* ‘сельскагаспадарчая прылада — мера плошчы, зямлі’ /*Скурат, 39; Віннік, 54-55*/.

Семантычнае развіццё полісемантаў *сажань, аршын, метр, вярста* развівалася ў адваротным кірунку, ад адзінак вымярэння да ўмоўных вымяральнікаў. У сучаснай літаратурнай мове большасць такіх ЛСВ адзначаецца з паметай “устарэлае”: параўн. *сажань* ‘старая адзінка меры даўжыні, роўная 3 аршынам — прылада для абмервання зямельных участкаў’, *аршын* ‘старадаўняя мера даўжыні, роўная 71, 12 см. — лінейка такой даўжыні’, *вярста* ‘старадаўняя мера даўжыні, роўная 1, 06 км. — верставы слуп’, *метр* ‘адзінка даўжыні — лінейка такой даўжыні’.

Метанімічныя пераносы “матэрыял → выраб з яго” складаюць даволі вялікую па аб’ёме і тэматычнай разнастайнасці групу. Суадносіны паміж ЛСВ у ёй характарызуюцца цэлым комплексам асацыятыўных прыкмет, сінкрэтычнасцю, што дазваляе лічыць некаторыя пераасэнсаванні каузальна-выніковымі (з адносінамі матэрыялу да выніку яго перапрацоўкі) ці

атрыбутыўнымі (з адносінамі якаснай змены субстанцыі). У залежнасці ад тэматычнай замацаванасці зыходнага ЛСВ выдзяляюцца шматлікія разнавіднасці гэтай мадэлі:

1. “Дрэва → яго драўніна, лесаматэрыял”: *літар. дрэва, асіна, бяроза, вяз, клён, лаза, ліна, хвоя* і інш. У гэту ж групу ўключаюцца і вытворныя адзінкі з суфіксам *-ін-*, які ўносіць у семантычную структуру слова адценне сінгулятыўнасці (*алешына, арэшына, бярэзіна, бярэсіна, дубіна, лазіна, ліпіна, хваіна*).

Непасрэдна да гэтай групы прымыкаюць, як бы прадаўжаючы развіццё метанімічнай формулы, пераасэнсаванні “дрэва (яго драўніна) → выраб з яго (яе), параўн.: *літар. вяз* ‘вяз; яго драўніна; драўляная перакладзіна ў снях, зробленая з вязу’, *літар. дуб* ‘дуб; яго драўніна; вялікая лодка’, *тур. берэсіна* ‘ільма; бяроставы кубак’ (*ТС*).

Даволі распаўсюджанымі ў народных гаворках з’яўляюцца пераносы тыпу “матэрыял для вырабу агароджы → тып агароджы”: *мсцісл., лельч., гом. лёска* ‘кій, палка, жэрдка — агароджа з тонкіх кійкоў’ (*Юрч., I; МСГ; НС*), *лоеў. шалёўка* ‘шалёўка — агароджа з дошак’ (*ДСЛ*), *мёр. тыно́к* ‘тоненькія кіёчкі для агароджы — плот з такіх кіёчкаў’ (*НС*), *маг. частакёт* ‘пруты для агароджы — агароджа з такіх пруткоў’ (*МС*). Аналагічны тып пераасэнсавання ў полісемантаў *дру́к* ‘дручок, палка — род азярода для сушкі лёну’ (*Бяльк.*), *плець* ‘вяроўка — вярочная лесвіца’ (*ММ*).

2. “Тканіна (матэрыял) → выраб з яе”: *літар. дзяруга* ‘тоўстая грубая тканіна — посцілка з такой тканіны’, *палес. ко́лдра* ‘даматканая тоўстая тканіна — спадніца з такой тканіны’ (*ЛП*), *паст., мядз., віл., глыб., бар. махра́ч* ‘кавалак палатна з канцамі асновы — ручнік’ (*СП*), *клім., бял. намётка* ‘тонкае палатно, з якога робяць галаўныя ўборы — галаўны ўбор’ (*Бяльк.*), *лоеў., маз. пары́ск* ‘паркаль — паркалёвая хустка’ (*МСГ*), *лаг., віл., паст., маст. плаце́нка* ‘даматканае палатно ў палоску або клетку — спадніца з такога палатна’ (*СП*), *в.-дзв., брасл. рабі́зна* ‘рабая тканіна хатняга вырабу — спадніца з такой тканіны’ (*СП*), *шум. сая́н* ‘паўсукно — ан-дарак’ (*СП*), *раг. суроў́ка* ‘суровае палатно — абрус з такога палатна’ (*МСГ*).

3. “Хімічны элемент, сплаў → выраб з яго”: *літар. бронза* ‘сплаў — мастацкі выраб з такога сплаву; бронзавы медаль’, *зо́лата* ‘хімічны элемент — залатыя рэчы, манеты’, *серабро* ‘метал — вырабы з гэтага металу; дробная разменная манета’, *воран., калінк., тур. жалё́за (жэ́лэзо)* ‘жалеза — жалезная рэч; пастка; свяцільня; жалезная рашотка ў свяцільным коміне’ (*СП; ТС*), *лоеў. бя́ха* ‘тонкае ліставое жалеза — патэльня; верхняя частка пліты’ (*ДСЛ*), *пруж., бар. драці́на* ‘дрот — качарга з дроту’ (*ДСБ*). Блізкімі да гэтага кірунку пераасэнсавання ў з’яўляюцца і суадносіны ЛСВ у полісемантаў *цы́гант*

‘цэмент — зацэментаваная падлога’ (СП; Стар.), **брук** ‘каменне — брукаваная дарога’ (Сцяшк., I).

4. “Валакно → палатно з валакна”: літар. **кужаль** ‘валакно з ачэсанага льну — ніткі з такога валакна — палатно з такіх нітак’, віц., віл. **ізра’б’е, ізра’б’я** ‘валакно з ачэсанага льну — палатно з гэтага валакна’ (Касп.; СП), шчуч. **пакуля** ‘грубае валакно — грубае палатно’ (СП), круп. **нечысь** ‘абадраны лён — палатно з абадранага льну’ (НС). У асобных выпадках у семантичнай структуры слова фіксуецца першасны ЛСВ, які пераўтварае метанімічную мадэль з двухчленнай у мнагачленную, параўн. *палес. лён* ‘травяністая расліна — валакно, якое вырабляецца са сцяблоў гэтай расліны — ніткі, атрыманыя прадзеннем — льняное палатно (посцілка)’ (ЛП; Стар.).

5. “Расліны (звычайна агародныя) → стравы з іх”: літар. **буракі** ‘агародная расліна — страва, прыгатаваная з карняплодаў або лісця гэтай расліны’, **капуста** ‘агародная расліна — вараная страва з крышанага качана гэтай расліны’, **бацвінне** ‘лісце і сцёблы буракоў — страва, звараная з бурачных сцяблоў і лісця’, літар. **шчаўе** ‘шматгадовая травяністая расліна — страва, прыгатаваная з лісця гэтай расліны’, зэльв. **морква** ‘агародная культура — суп з морквы’ (Сцяц., I), гродз. **кручка** ‘бручка — страва з бручкі’ (СП), маладз., лаг., дзятл. глыб. **варыва** ‘гародніна; націна буракоў — вараная кіслая страва; квашаная гародніна’ (СП).

Мадыфікацыяй гэтай метанімічнай формулы з’яўляюцца менш распаўсюджаныя пераасэнсаванні тыпу літар. **тытунь, табака** ‘травяністая расліна — лісце і сцёблы гэтай расліны, якія ідуць на курэнне’, **мурог** ‘сухадольная трава — сена з такой травы’.

6. “Крупы (ці мука) → страва з іх (яе): глыб., ваўк. **крупы** ‘крупы — крупяны суп’ (СП), лід., дзятл., шчуч., в.-дзв., лаг., б.-каш., рэч. **груца** ‘ячныя крупы — каша ці суп з іх’ (КЛАБНГ; СП), в.-дзв., наст., шчуч., смарг., бар., лун. **панцак** ‘тс’ (СП; ДСБ), літар. **талака** ‘мука з ачышчанага спражанага аўса — страва з такой мукі’, жлоб., хойн. **пшо́нка** ‘прасяныя крупы — каша з проса’ (МСГ), брэсц., бяроз. **грэчу́ха** ‘грэчка — блінец з грэчневай мукі’ (ДСБ), шчуч. **пасо́ля** ‘фасоля — суп з бульбы і фасолі’ (НЛ).

7. “Бульба → страва з бульбы”: літар. **бульба** ‘агародная расліна — страва, прыгатаваная з клубняў гэтай расліны’, лоеў. **гулікі** ‘перамерзлая бульба — аладкі з такой бульбы’ (ДСЛ), віц. **рулі** ‘тс’ (МС), ганц., пін. **крышаны** ‘скрылькі бульбы — булён’ (СП), полац. **драньнё** ‘цеста з дранай бульбы — страва з гэтага цеста’ (НС).

8. “Малочныя прадукты → стравы з іх”: зэльв. **мало́дзіва** ‘малодзіва — страва з яец, малодзіва і мукі’ (Сцяц., I, II), лоеў. **сыро́вадка** ‘сыроватка — суп з

пшана, звараны на сыроватцы' (ДСЛ), в.-дзв., глыб., мядз. **дзягно'** 'малако з канаплянага сема — страва з канаплянага малака, мачанка' (КЛАБНГ).

9. "Жывёлы (птушкі, рыбы), іх часткі цела → стравы". Метанімічныя пераасэнсаванні гэтага кірунку характарызуюцца разнастайнасцю як канкрэтных, так і больш абагульненых рэалізацый. Перанос можа ажыццяўляцца з назвы страўніка, кішкі, сцегнавой часткі ці з жывёлы, птушкі ўвогуле, параўн.: ельск., гом., нар., калінк. **коўбік, коўбык** 'страўнік у жывёл — начынены вантробамі ці мясам страўнік, сальцісон' (МСГ; СП), віл., глыб., докш. **куцюк** 'тс' (СП), лельч., жлоб. **трыбух** 'тс' (МСГ), стол., бяроз. **багук** 'тс' (ДСБ), драг., малар. **юц, юць** 'тс' (ДСБ; ЖС), віц. **сцягно'** 'сцягно — кумпак' (Касп.), палес. **о́корок** 'сцягно — вялены ці вэнджаны кумпак' (ЛП), літар. **курыца** 'свойская курыца — кураціна'.

10. "Расліны, травы → настой, адвар на гэтых травах": літар. **рамонак, зверабой**, в.-дзв., брасл. **свентаянка** 'зверабой', іўеў., брасл. **цындале́й** 'чыстацел', барыс., мін. **трыпутнік**, докш., віл. **калане́нькі** 'дрыжнік', смарг. **кмін** 'кмен', дзятл., навагр. **купальнік** 'пярэсна', навагр. **малі́за** 'меліса', брасл., астр. **ма́тачнік** 'падбел', смарг., воран. **па́паратнік** 'папараць', добр. **чэ́мер** 'чамярыца', докш. **суні́чнік** 'ягаднік суніц' (СП; МСГ).

Варыяцый гэтай мадэлі з'яўляецца метанімічны перанос "корань расліны → настой з яго": в.-дзв., віл. **ко́рань** 'корань расліны — настой з яго' (СП). У гэту ж групу магчыма ўключэнне брасл. **змяя'** 'гадзюка — спіртавы настой з высушанай скуры гадзюкі' (СП), другі ЛСВ якога тоесны другому партытыву мадэлі.

11. У групу субстанцыяльнай метаніміі ўключаюцца і полісеманты, суадносіны паміж ЛСВ у якіх укладваюцца ў межы схемы "разнастайныя прадметы, жывёлы, міфічныя істоты → гульня (звычайна дзіцячая)". Найбольш выражаная метанімічная сувязь назіраецца ў структурах, ЛСВ якіх развіваюцца ў кірунку "прадмет → гульня, у якой выкарыстоўваецца гэты прадмет", параўн.: літар. **квач** 'вялікі памазок з пакулля — дзіцячая гульня', маг. **ке́бла** 'драўляная цурка — дзіцячая гульня' (МС), жлоб. **клёк** 'палачка для гульні — гульня' (МСГ), красн. **бі́рка** 'бірка, палачка з нарэзамі — гульня' (Бяльк.), маг. **гу́ла** 'невялікі драўляны шар — дзіцячая гульня' (МС), зэльв. **качо́лка** 'дыск, круг (з дрэва) — гульня' (Сцяц., І), касц. **пе́р-сцінь** 'персцень — гульня ў персцень' (Бяльк.).

У асобных выпадках найменні дзіцячай гульні ўзнікаюць у выніку метанімічнага пераносу ад назваў частак збудаванняў і частак цела чалавека, якія пэўным чынам выкарыстоўваюцца ў гульні, параўн.: касц. **варо́ты** 'вароты — дзіцячая гульня' (Бяльк.), зэльв. **кацю́ты** 'канечнасці — гульня ў ладачкі' (Сцяц., І).

Менш акрэсленымі, не зусім выразнымі з’яўляюцца асацыяцыі тыпу “жывёла, міфічная істота → гульня”, якія рэканструююцца ў большасці выпадкаў пры дыяхранічным падыходзе да разглядаемых моўных фактаў і могуць тарыфікавацца як аманімічныя. Іх узнікненне звязана з народна-бытавымі традыцыямі і абрадамі, характарам гульні, немалаважная роля ў якой адводзілася жывёле. Змяненне гульні (яе ўдасканаленне, прыстасаванне да новых умоў, замена жывёл прадметнымі абазначэннямі) спрыяе страце першапачатковай вобразнасці, набыццю гульні большай умоўнасці. Метанімізацыі гэтага кірунку звычайна падвяргаюцца найменні дамашніх жывёл, птушак, міфічных істот: *чэрв. гуса́к* ‘гусак — дзіцячая гульня’ (*Шат.*), *літар. казе́л* ‘жывёліна — род гульні ў карты, даміно’, *касц. сава́* ‘сава — дзіцячая гульня’ (*Бяльк.*), *мсцісл. крумка́ч* ‘птушка — дзіцячая гульня’ (*Бяльк.*), *глус. салаве́й* ‘птушка — гульня’ (*Янк., II*), *тур. ве́дзьма* ‘ведзьма — від картачнай гульні’ (*ТС*), *гом. калду́н* ‘вядзьмар — гульня’ (*МСГ*), параўн. таксама *літар. кошкі-мышкі* ‘дзіцячая гульня, у якой той, хто выконвае ролю кошкі, ловіць астатніх удзельнікаў гульні’.

3. 1. 1. 2. Кампаненты **лакатыўнай** мадэлі суадносяцца з найменнямі прадметаў і з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці з пункту гледжання іх размяшчэння ў прасторы. У межах лакатыўнай мадэлі выдзяляюцца дзве разнавіднасці: прамая (“месца → пэўны аб’ект”) і адваротная (“пэўны аб’ект → месца”). Прамая разнавіднасць прадстаўлена двума адносна самастойнымі тыпамі, метанімічныя пераўтварэнні ў якіх развіваюцца а) па спосабе ўключэння аднаго ў другое і б) па спосабе размяшчэння аднаго на другім. Першы тып прамой лакатыўнай разнавіднасці рэалізуе свае магчымасці ў кі-рунку “памяшканне → тое, што ў ім змяшчаецца”. Метанімічныя пераасэнсаванні па гэтай формуле даволі прадуктыўныя і рэгулярныя. Па меркаванні А. Мярзловай, практычна ўсе назвы жылых памяшканняў могуць развіваць вытворныя ЛСВ ‘людзі, якія пражываюць ці часова знаходзяцца ў такіх памяшканнях’ /*Мярзлова, 8-9*/. Другасныя ЛСВ, утвораныя ад назваў нежылых памяшканняў, у большасці выпадкаў з’яўляюцца прыналежнасцю размоўнага і мастацкага стыляў і ў слоўніках тарыфікуюцца ў якасці адценняў значэнняў. Напрыклад: *літар. дом* ‘памяшканне, дом — людзі, якія жывуць у ім’, *хата* ‘жылая сялянская пабудова — асобная сям’я, якая пражывае ў ёй’, *школа* ‘школьны будынак — калектыў вучняў і настаўнікаў школы’, *аўдыторыя* ‘памяшканне, прызначанае для чытання лекцый, дакладаў, прамой — слухачы лекцыі, даклада, прамовы’, *клас* ‘памяшканне ў школе, дзе праходзяць заняткі — група вучняў пэўнага класа’, *зала* ‘вялікае памяшканне — людзі, якія знаходзяцца ў ім’.

Канкрэтнай рэалізацыяй гэтага тыпу лакатыўнай мадэлі з’яўляюцца пераасэнсаванні наступнага характару:

а) “установа (прадпрыемства) → асабісты склад гэтай установы (прадпрыемства)”: *літар. разм., спец. калгас (калхоз), інстытут, тэатр, акадэмія (СП)*;

б) “пакой → камплект мэблі, прызначаны для пакоя”: *літар. разм., спец. спальня, кухня, зала*;

в) “вулей (дупло) → сям’я пчол”: *слаўг. кало́да* ‘вулей, зроблены з камля дуплістага дрэва — сям’я пчол’ (*НС*), *акц. сле́пет* ‘дупло — дзікія пчолы’ (*МСГ*), *палес. гнездо́* ‘калодачны вулей — дзікая сям’я пчол’ (*ЛП*);

г) “сумка, торба → тое, што ў ёй знаходзіцца”: *шчуч., наст. то́рба* ‘торба, кайстра — харч, які бралі з сабой (у торбе)’ (*СП*), *гом., нар. с’дар* ‘мяшок — абед (у такім мяшку)’ (*МСГ*).

Другі тып прамой разнавіднасці лакатыўнай мадэлі “адно на другім” звязвае назву лакатыва (месца) з раслінамі, аб’ектамі і людзьмі, якія растуць, размяшчаюцца ці жывуць на ім. Вытворныя ЛСВ у некаторых выпадках могуць набываць тапанімічны характар і ўваходзіць у сферу намінацый асобных айконімаў, гідронімаў, аронімаў і інш. Сэнсавыя мадыфікацыі лакатываў у большасці выпадкаў развіваюцца ў кірунку “месца → сена, скошанае з гэтага месца”: *брэсц., бяроз. було́то* ‘балота — сена, скошанае на балоце’ (*НЛ; ДСБ*), *палес. луг* ‘луг — лугавое сена’ (*ЛП*), *палес. пого́ня* ‘месца, якое ў час паводкі і дажджоў заліваецца вадой — сена з такога месца’ (*ЛП*), *літар. пакос* ‘месца касьбы, сенажаць — скошаная трава’. У гэту ж групу можна ўключыць і метанімічны перанос тыпу “месца → тое, што на ім расце”: *усх. алёс* ‘балота, якое зарасло густым хмызняком — альховы лес на балоце’ (*КЛАБНГ*), *кап., барыс., люб., маз., стол. па́шня* ‘узаранае і засеянае поле — збажына, якое расце і спее на полі’ (*КЛАБНГ*), *кобр. зды́мкы* ‘дрыгва, непраходнае месца на балоце — расліннае покрыва на балоце’ (*НЛ*), *глус. по́жня* ‘поле — рэшткі саломы, якія застаюцца на полі пасля жніва’ (*Янк., П*).

Метанімічнае пераасэнсаванне лакатыва можа ажыццяўляцца ў кі-рунку “месца, населены пункт → сукупнасць яго жыхароў”: *літар. разм., спец. вёска, горад, прыгарад, вуліца, квартал*. У некаторых выпадках другі інгрэдыент мадэлі часткова трансфармуецца, у залежнасці ад чаго выдзяляецца некалькі мадыфікацый мадэлі, характэрных, як правіла, размоўнаму і публіцыстычнаму стылям мовы: “дзяржава (яе сталіца) → урад гэтай дзяржавы” (*Амерыка, Белы Дом, Масква, гродз. жонд*) (*СП*), “краіна → армія гэтай краіны” (*Польшча, Германія, Беларусь*), “краіна → спартыўная каманда гэтай краіны” (*Швецыя, Фінляндыя, Францыя*) і інш.

Тапанімічны характар прэваліруе ў метанімічных пераўтварэннях “месца → звязаная з ім падзея” (*Барадзіно, Берлін*), “месца (населены пункт) → матэрыяльны прадмет, харчовы прадукт, вырабленыя ў ім” (*мадэра, херас*,

бастон). Такія пераносы, экспансаваныя ў сферу ўласных імён, ускладняюць лакатыўныя адносіны каузальнымі, атрыбутыўнымі і іншымі асацыяцыямі, пераўтвараючы іх у сінкрэтычныя.

Адваротная разнавіднасць лакатыўнай мадэлі прадстаўлена нешматлікімі прыкладамі, метанімічныя пераносы ў якіх ажыццяўляюцца з пэўных аб'ектаў (прадметаў) на месца, дзе гэтыя аб'екты размяшчаюцца ці дзе адбываецца дзеянне: *літар. сядзіба* 'жылыя і гаспадарчыя пабудовы разам з садам, агародам — месца размяшчэння сядзібы', *літар. вогнішча* 'агонь — месца, дзе гарэў агонь', *свісл., ганц., стаўб. о'гніско* 'тэ' (СП), *маст. палян'ско* 'тэ' (СП), *кап. ажагі* 'агульная назва ўсіх неабходных прылад працы (вілкі, качарга, чапля і інш.) — кут у хаце каля печы, дзе яны стаяць' (ЗНС), *літар. аркестр* 'калектыў музыкантаў — месца перад сцэнай у тэатры, дзе знаходзяцца музыканты'.

3. 1. 1. 3. **Саматычная** лексіка, якая займае важнае месца ў лексічным складзе любой мовы, падвяргаецца пераасэнсаванню як метафарычнага /гл. 2. 13), так метанімічнага характару. Сярод метанімічных пераўтварэнняў найбольш распаўсюджанай з'яўляецца мадэль "частка цела чалавека → дэталі адзення, якая размяшчаецца на ёй". Дамінантнае становішча ў ёй займае полісемант *плячо*, другасныя ЛСВ якога, падражняючы першасным, характарызуецца розным семантычным нападуненнем, параўн.: *плячо (пле-чы)* 1. *літар.* 'частка тулава ад шыі да рукі; верхняя частка рукі да локцевага сустава; тыльны бок тулава ад шыі да пояса'; 2. *сл., воран., лоеў.* 'задняя частка вопраткі (паміж двума рукавамі)'; 3. *зэльв., рас.* 'нашыўка на плечавую частку вопраткі'; 4. *зэльв.* 'падкладка ў кашулі'; 5. *зэльв.* 'ватныя пле-чыкі ў вопратцы' (*Сцяшк., І; Сцяц., І; ДСЛ; БДС*). Дзеянне гэтай формулы распаўсюджваецца на суфіксальныя дэрываты слова і яго сінанімічныя дублеты, дзе семантыка першаснага і другасных ЛСВ больш-менш канкрэтызуецца, параўн. *воран. пляча'к* 'плечавы сустаў — пройма рукава', *рас. плéчыкі* 'плечы — гестка' (СП; БДС), *воран., астр., іўеў., шчуч. рамяно'* 'плячо — частка адзежыны, што надзяецца на плячо; стык на плечы пярэдняй і задняй частак вопраткі' (СП; *Сцяшк., І*).

Семантычная структура іншых саматызмаў характарызуецца адносна ўстойлівай сувяззю першасных ЛСВ з дэнататыўнай асновай, меншай іх варыятыўнасцю і адсюль — больш строгім, менш размытым характарам праяўлення формулы метанімічнага пераносу, параўн.: *літар. грудзі* 'пярэдня частка тулава ад шыі да жывата — верхняя пярэдня частка адзення', *стан* 'тулава, постаць чалавека — скроеныя і сшытыя па фігуры полкі палатна; верхняя палавіна сукенкі', *каршэнь* 'карак — частка адзення, якая прылягае да карка', *браг., петр. па'хва* 'пах — частка рукава ў сарочцы пад пахай' (БДС),

віц. *галёнка* ‘галёнка — гетры, вязаныя чулкі, што прыкрываюць галёнку’ (Касп.), зэльв., маст., карэл. *кле́шня* ‘галёнка, сцягно — калашына’ (СП), лоеў. *ступе́нь* ‘ступня — частка шарсцяной скарапэтки’ (ДСЛ), лоеў. *шы́варат* ‘патыліца, карак — каўнер’ (ДСЛ).

У асобных выпадках вытворныя ЛСВ кваліфікуюцца як адценні значэнняў, ужыванні, што сведчыць аб стадыі станаўлення такіх пераасэнсаванняў, імкненні да замацавання ўсёй сукупнасці інгрэдыентнага складу полісеманта ў узусе, параўн.: літар. *локаць* ‘локаць // частка рукава, якая аблягае гэта месца’, *талія* ‘найбольш вузкая частка тулава паміж грудзмі і клубамі // частка адзення, якая аблягае гэта месца’, *калена* ‘частка нагі // частка штаноў, панчо, якая прыкрывае гэту частку нагі’. Адваротныя пераносы гэтага саматычнага тыпу адзінкавыя: параўн. літар. *пояс* ‘рэмень, шнур, якім падпяразваюць адзежу па таліі — паясніца, талія’.

Семантычныя пераасэнсаванні “орган чалавечага арганізма → яго захворванне” ўласцівы, як правіла, размоўнаму і прафесійнаму стылям маўлення, а таксама народным гаворкам (*лёгкія, бронхі, горла, сэрца, печань, ныркі*). У дыялектных слоўніках адзначаюцца і выпадкі адваротных пераасэнсаванняў, параўн.: гродз., глыб., бар. *завалкі* ‘ангіна — міндаліны’ (СП), гродз. *ангіна* ‘ангіна — гланды’ (СП), жытк., маз. *хрыпці* ‘кашаль — вантробы’ (МСГ).

3. 1. 2. Тэмпаральная метанімія

Пры тэмпаральнай полісеміі асацыятыўныя сувязі па сумежнасці адлюстроўваюць суіснаванне прадметаў і з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці ў часе (адначасова ці ў якой-небудзь паслядоўнасці). У межах тэмпаральнага тыпу выдзяляецца некалькі разнавіднасцей, якія аб’ядноўваюць розныя выпадкі такіх адносін.

3. 1. 2. 1. “Пэўны час сутак → напрамак свету → мясцовасць (краіна), размешчаная ў гэтым напрамку”. Метанімізацыі падвяргаюцца субстантывы *поўнач, поўдзень, захад, усход*, пераносныя ЛСВ якіх вядомы большасці славянскіх моў: літар. *поўнач* ‘сярэдзіна ночы, 12 гадзін — адзін з чатырох напрамкаў свету — мясцовасць, краіна з халодным кліматам’, *поўдзень* ‘сярэдзіна дня, 12 гадзін — адзін з чатырох напрамкаў свету — мясцовасць, краіна з цёплым, гарачым кліматам’. Тэмпаральная прыкмета ў полісемантаў *усход* і *захад* крыху прыглушаецца лакатыўна-працэсуальнай семай, у выніку чаго ЛСВ суадносяцца не столькі з часам узыходу (заходу) сонца, колькі з пэўным напрамкам, часткай гарызонта, дзе яно ўзыходзіць (заходзіць), параўн.: *усход* ‘з’яўленне над гарызонтам (нябеснага свяціла, зары); час, калі

сонца ўзыходзіць, падымаецца над лініяй гарызонта ; частка гарызонта, дзе ўзыходзіць сонца; адзін з чатырох напрамкаў свету; мясцовасць, частка краіны, дзяржавы, размешчаная ў гэтым напрамку’, **захад** ‘апусканне (сонца, іншых святлі) за лінію гарызонта; час, калі сонца заходзіць, апускаецца за лінію гарызонта; частка нарызонта, дзе заходзіць сонца; адзін з чатырох напрамкаў свету; мясцовасць, частка краіны, дзяржавы, размешчаная ў гэтым напрамку’.

У асобных гаворках у семантычнай структуры падобных полісемантаў фіксуецца і ЛСВ ‘вечер пэўнага кірунку’, параўн.: *паст.*, *лаг.* **север** ‘поўнач — халодны вечер’ (СП). Безумоўна, на трансфармацыю зыходнага ЛСВ паўплывала аналогія з *сівер* ‘халодны, пранізлівы вечер’.

3. 1. 2. 2. “Пэўны час (месяц, пара года) → звязаныя з гэтым часам абрады, рытуалы і іх атрыбуты”. Рэалізацыя гэтай мадэлі сэнсавага развіцця ажыццяўляецца пераважна ў гаворках, якія ў большай ступені адлюстроўваюць стары ўклад сялянскага жыцця, яго абрады і традыцыі, параўн.: *тур.* **весна** ‘вясна; тыдзень перад вялікім постам, калі “клічуць” вясну’ (ТС), *па-лес.* **літо** ‘лета; цыкл летніх абрадавых песень’ (ЛП), *віл.*, *смарг.* **вечарушкі** ‘пэўны перыяд часу пасля каляд; вячоркі’ (СП), *віл.*, *пух.*, *ваўк.*, *раг.* **рачанец** ‘пэўны перыяд; вялікае свята’ (СП), *в.-дзв.*, *іўеў.*, *лоеў.*, *мсісл.* **май** ‘пяты месяц календара ; першая зелень лісцевых дрэў, якой прыбіраюць хаты (звычайна на тройцу)’ (БДС; ДСЛ; Бяльк.; Сцяшк., I) /гл. таксама 3. 3. 6./.

3. 1. 2. 3. “Свята (урачыстасць, абрад) → тое, што з гэтым святам суадносіцца (абрадавыя прадметы, песні, прадукты харчавання і інш.)”: *літар.*, *зэльв.*, *маладз.*, *мядз.* **каляда** 1. ‘абрадавае хаджэнне па хатах ў калядныя вечары’; 2. ‘песня, якая спявалася ў час каляднага абраду’; 3. падарункі, атрыманыя ад гаспадара за віншаванне’; 4. ‘парсюк, якога колюць к калядам’; 5. ‘хвост вепрука, які вараць у куцці і ядуць на “багатую каляду”’ (Сцяшк., I; Сцяшк., II; СГЦ), *літар.*, *гом.*, *віц.*, *маг.* **паска (пасха)** 1. ‘Вялікдзень’; 2. ‘пасвянцёныя прадукты’; 3. ‘пірог, якія свецяць на Вялікдзень для разгаўлення’ (ЛАБНГ, II; СП; ДСЛ; МСГ; ЛП), *літар.* **куцця** 1. ‘урачыстая вячэра напярэдадні каляд, Новага года, якая суправаджалася варажбаю’; 2. ‘каша з ячных або іншых круп як абрадавая страва’, *літар.* **шчадрэц** 1. ‘даўні звычай адзначаць вечар напярэдадні Новага года’; 2. ‘песня, якая спявалася ў гэты вечар’, *гом.* **шчадроўкі** ‘тс’ (МСГ), *літар.*, *віл.* **вяселле** 1. ‘абрад шлюбу і свята, звязанае з уступленнем у шлюб’; 2. ‘шлюбны поезд’; 3. ‘вясельная дружина’ (ЗНС).

Гэта тэмпаральная мадэль актыўна праяўляецца і ў адваротным кірунку, калі перанос ажыццяўляецца на рэлігійныя свята, урачыстасці, абрады: *в.-дзв.* **ружд/нец** ‘шнурок з нанізанымі на іх пацеркамі — свята, якое адзначаецца ў першы тыдзень кастрычніка’ (СП), *віц.*, *маг.* **вянок** ‘вянок для маладой — вечар

у маладой перад вяселлем’ (Касп.; Мат.), шчуч. **га- рэлка** ‘гарэлка — заручыны’ (Сцяшк., I).

3. 1. 2. 4. Да ліку імпліцытных тэмпаральных пераносаў неабходна аднесці пераасэнсаванні “час, перыяд → людзі, якія жывуць на працягу гэтага перыяду” (эпоха, будучыня, рэнесанс), “перыяд → пэўная з’ява” (раніца, дзень, ноч, вечар), “час → узрост чалавека ў гэты перыяд” (мален-ства, малалецтва, дзяцінства, юнацтва).

3. 1. 2. 5. Шырока распаўсюджанай у літаратурнай мове і гаворках з’яўляецца адваротная разнавіднасць тэмпаральнай метаніміі, пры якой пераасэнсаванне ажыццяўляецца ў кірунку “ежа для спажывання ў пэўны час (яда ў гэты час) → пэўны час”: літар. **падвячорак** ‘яда паміж абедам і вячэрай; ежа для спажывання паміж абедам і вячэрай — час сутак перад вечарам’, літар. **абед** ‘яда сярод дня, полудзень; ежа для спажывання ў абедзенны час — час, у які звычайна абедаюць’, літар. **полудзень** (дыял. **палу́дзень**) ‘ежа для спажывання ў абедзенны час — сярэдзіна дня, поўдзень’, літар., наст. **вячэра** ‘спажыванне ежы вечарам; сама гэта ежа — час вячэры’ (СП).

У асобных дыялектных кантынуумах, а таксама літаратурнай мове назіраюцца выпадкі, калі ЛСВ полісемантаў перастаюць быць замацаванымі да пэўнага часовага прамежку і, такім чынам, пашыраюць свой сэнсавы аб’ём і межы выкарыстання, параўн. ст.-дар., палес. **абед** ‘абед; сьнеданне’ (СП; ЛП), літар. **полудзень** ‘абед; лёгкая яда паміж абедам і вячэрай, падвячорак’.

Менш распаўсюджанымі з’яўляюцца адваротныя пераасэнсаванні лакатыўна-тэмпаральнага і заа-тэмпаральнага характару, параўн.: літар. **сенажаць** ‘луг; месца касьбы — пара, калі пачынаюць касіць’, літар. **сенакос** ‘касьба травы на сена; месца, адведзенае для касьбы сена — час уборкі сена’, літар. **накос** ‘месца касьбы — час, пара касьбы’, віл. **ава́т** ‘авадзень — летні перыяд, калі асабліва авадні, сляпні кусаюць’ (СП), віл., лаг., чэрв. **зык** ‘від авадня, гіз — перыяд, калі каровы бегаюць, ратуючыся ад укусаў гіза’ (СП).

3. 1. 3. Каузальная метанімія

Каузальная (актантная, прычынна-выніковая) метанімія адлюстроўвае спосаб існавання і развіццё прадметаў і з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці, характар іх змен. Элементы каузальнай сувязі — прычына, вынік — знаходзяцца ў дыялектычным адзінстве і атрымліваюць моўнае выражэнне ў выглядзе пэўных метанімічных мадэляў. Раздзяляючы тэарэтычныя погляды аўтараў шматлікіх даследаванняў каузальных адносін /Шубіна, 141- 145; Пакроўскі,

224- 227; *Апрэсян*₈₃₅ -31; *Новікаў*₈₂, 194-198; *Зубараў*, 4- 6/, акрэслім толькі найбольш пашыраныя ў беларускай мове кірункі каузальнай метанімізацыі, выкарыстоўваючы пры гэтым наступную сімваліку аба- значэння інгрэдыентаў мадэлі: F — дзеянне; A — аб'ект дзеяння; S — суб'ект дзеяння; R — вынік дзеяння; J — сродак дзеяння, інструмент; L — месца дзеяння, лакатыў; T — час дзеяння.

3. 1. 3. 1. F — K (“дзеянне → вынік дзеяння”). Гэта мадэль з'яўляецца найбольш прадуктыўнай і рэгулярнай /*Пакроўскі*, 43- 45, 222, 227; *Шубіна*, 141-145; *Апрэсян*₇₄, 193-200/, характарызуецца шырокай распаўсюджанасцю ў гаворках і літаратурнай мове. Звычайна, у дзеянне гэтай мадэлі ўключаюцца аддзеяслоўныя назоўнікі: *літар. разгром* ‘дзеянне паводле дзеяслова *разграміць* — сляды, вынік гэтага дзеяння’, *разбурэнне* ‘дзеянне паводле дзеяслова *разбураць* — вынік гэтага дзеяння’, *стварэнне* ‘дзеянне паводле дзеяслова *ствараць* — тое, што створана кім-небудзь’, *маляванне* ‘дзеянне паводле дзеяслова *маляваць* — тое, што намалявана’, *вынаходства* ‘дзеянне паводле дзеяслова *вынаходзіць* — тое, што вынайздзена, вынік творчай працы вынаходніка’, *варэнне* ‘дзеянне паводле дзеяслова *варыць* — ягады, фрукты, звараныя з цукрам і мёдам’, *прыбудова* ‘дзеянне паводле дзеяслова *прыбудаваць* — прыбудаваны будынак да асноўнай пабудовы’, *уклейка* ‘дзеянне паводле дзеяслова *ўклеіць* — тое, што ўклеена’, *ворыва* ‘дзеянне паводле дзеяслова *араць* — узаранае поле’, *смарг.*, *глыб. арба* ‘тс’ (СП), *мсцісл. гараджэнне* ‘узвядзенне плота — плот, няўмела пастаўлены’ (Юрч.,II), *мсцісл. нічанне* ‘скручванне нітак у некалькі столак — ніткі, скручаныя ў некалькі столак’ (Юрч.,II), *лаг.*, *уздз. пытлёўка* ‘працэс, звязаны з ператварэннем зерня ў муку вышэйшага гатунку — пытляваная мука’ (ММГ,III), *хойн.*, *рэч. расцяро́б* ‘церабленне — паляна пасля цераблення’ (МСГ).

3. 1. 3. 2. F — A (“дзеянне → аб'ект дзеяння”): *літар. будаўніцтва* ‘узвядзенне будынка ці іншага збудавання — будаўнічы аб'ект’, *глус. по́ліва* ‘праполка — тое, што неабходна прапалоць’ (Янк.,II), *мсцісл. жраннё* ‘працэс прыняцця ежы — яда, ежа’ (Юрч.,II), *мсцісл. праннё* ‘працэс мыцця бялізны — бялізна, якую неабходна вымыць’ (Юрч.,I).

3. 1. 3. 3. F — S (“дзеянне → суб'ект дзеяння”): *літар. ахова* ‘дзеянне паводле дзеяслова *ахоўваць* — група людзей ці чалавек, прызначаныя ахоўваць каго- ці што-небудзь’, *літар. пагоня* ‘праследаванне таго, хто ўцякае — адзін чалавек або група людзей, якія праследуюць каго-небудзь’, *чэрык. разбо́й* ‘разбой — разбойнік’ (Бяльк.), *тур. бега́* ‘бег, беганне — бягуння’ (ТС), *в.-дзв., віл. зашчы́та* ‘абарона — абаронца’ (СП).

3. 1. 3. 4. F — J (“дзеянне → сродак дзеяння, інструмент”): *літар.* **насадка** ‘дзеянне паводле дзеяслова *насадзіць* — прынада для рыб, якая насаджваецца на кручок’, **драніроўка** ‘дзеянне паводзе дзеяслова *драніраваць* — тое, чым задрапіравана што-небудзь’, **мэбліроўка** ‘дзеянне паводле дзеяслова *мэбляваць* — мэбля, абстаноўка’, **заклёпка** ‘дзеянне паводле дзеяслова *закляпаць* — металічны шпень, прызначаны для змацавання металічных частак чаго-небудзь’, **грунтоўка** ‘дзеянне паводле дзеяслова *грунтаваць* — састаў, якім пакрываюць паверхню, рыхтуючы яе для жывапісу ці афарбоўкі’, **паднос** ‘дзеянне паводле дзеяслова *падносіць* — плоскі посуд, на якім пераносяць ежу’, мсцісл. **забале́нне** ‘дабаўленне малака ў страву — прыправа, заправа’ (*Юрч., I, II*), глус. **падплёт** ‘падпल्याнне — тое, чым падпल्याюць’ (*Янк., II*), віц., круп. **джу́пла** ‘пакаранне — тое, чым караюць, кнут’ (*Касп.; Стар.*), навагр. **наклёс** ‘звязанне плытоў — жэрдка, пры дапамозе якой звязваюць плыты’ (*НЛ*).

3. 1. 3. 5. F — L (“дзеянне → месца дзеяння”): *літар.* **пераход** ‘дзеянне паводле дзеяслова *пераходзіць* — месца, прыстасаванае для пераходу вуліцы, дарогі і інш.’, **выхад** ‘дзеянне паводле дзеяслова *выходзіць* — месца, праз якое выходзяць’, **наварот** ‘дзеянне паводле дзеяслова *наварочаць* — месца, дзе дарога, рака, вуліца наварочваюць, адхіляюцца ўбок’, **неравал** ‘дзеянне паводле дзеяслова *нераваліць* — месца праходу праз горны хрыбет’, **уз’езд** ‘дзеянне паводле дзеяслова *уз’язджаць* — месца, шлях, па якім уз’язджаюць на што-, куды-небудзь’, **торг** ‘дзеянне паводле дзеяслова *таргаваць* — месца гандлю, базар’, тур. **езда** ‘язда — канава або пратока, па якой ездзяць у міжрэччы лодкамі’ (*ТС*).

3. 1. 3. 6. F — T (“дзеянне → час дзеяння”): *літар.* **пост** ‘устрыманне ад скаромнай ежы, згодна з царкоўным законам — перыяд такога ўстрымання’, **сяўба** ‘пасеў збожжавых культур — пара, калі сеюць’, **касьба** ‘кашэнне — пара, калі косяць травы’, *свісл.*, *слуц.* **ко́шля** ‘тс’ (*СП*).

Разнавіднасцю каузальнай мадэлі F — T з’яўляюцца структуры, ЛСВ у якіх звязаны не столькі з часам дзеяння, колькі з абрадам, святам, якое адбываецца ў пэўны час. Напрыклад: **дажынкi** ‘дзеянне паводле дзеяслова *дажынаць*; канец жніва — абрадавае свята ў дзень заканчэння жніва’, *літар.* **зажынкi** ‘пачатак жніва — святкаванне пачатку жніва’, *светл.* **дако́пкi** ‘завяршэнне копкі бульбы — святкаванне дакопак бульбы’ (*МСГ*), *добр.*, *петр.* **дако́піны** ‘тс’ (*МСГ*), *гом.* **дапо́лкi** ‘заканчэнне праполкі — святкаванне заканчэння праполкі’ (*МСГ*), *глус.* **засе́ўкi** ‘пачатак сяўбы — свята перад пачаткам сяўбы’ (*Янк., II*).

3. 1. 3. 7. У літаратурнай мове шырока распаўсюджанымі з’яўляюцца складаныя структуры, ЛСВ якіх, аб’яднаныя агульнай каузальнай прыкметай,

суадносяцца па выніку дзеяння, яго месцы, а таксама па суб'екце, аб'екце, сродку дзеяння і інш. Напрыклад: F — R — L : **звалка** 'дзеянне паводле дзеяслова **зваліць** — беспарадкава накіданая куча чаго-небудзь — месца, куды звозяць, выкідваюць смецце, непатрэбныя рэчы', **сталярка** 'занятая сталярнай справай, рамяство сталяра — сталярныя вырабы — сталярная майстэрня'; F — R — A: **прадзіва** 'прадзенне — тое, што спрадзена — кудзеля, лён, прыгатаваныя для прадзіва', **шыццё** 'дзеянне паводле дзеяслова **шыць** — тое, што сшыта — тое, што шыюць'; F — R — J: **упакоўка** 'дзеянне паводле дзеяслова **ўпакоўваць** — вынік такога дзеяння — матэрыял, у які што-небудзь упакавана, тара'; F — S — L: **варта** 'вартаванне, абавязкі па ахове чаго-небудзь — група людзей, прызначаная ахоўваць каго-, што-небудзь — месца вартавання, пост'.

3. 1. 4. А т р ы б у т ы ў н а я м е т а н і м і я

Метанімічныя пераасэнсаванні атрыбутыўнага характару прадстаўлены ў літаратурнай мове і гаворках нешматлікімі прыкладамі, якія адлюстроўваюць асацыятыўныя сувязі паміж якасцямі, уласцівасцямі і прыкметамі прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці. Сярод адносна невялікай колькасці формул атрыбутыўнай метаніміі, якім не характэрна экспансія ў іншыя падсістэмы асацыятыўных сувязей, можна выдзеліць наступныя:

3. 1. 4. 1. “Уласцівасць, стан → прычына гэтага стану”: літар. **радасць** 'пачуццё вялікай асалоды, задавальнення — падзея, абставіны, якія прыносяць асалоду, шчасце', **жудасць** 'трывожнае пачуццё, страх, прадчуванне небяспекі — тое, што выклікае страх (трагічная з'ява, жахлівае здарэнне)', **крыўда** 'пачуццё горычы, выкліканае несправядлівымі ўчынкамі і паводзінамі — несправядлівыя ўчынкі і паводзіны ў дачыненні да каго-небудзь', **уцеха** 'радасць, задавальненне — тое, што (той, хто) прыносіць радасць, задавальненне'.

3. 1. 4. 2. “Пэўная ўласцівасць → учынак, які характарызуецца гэтай уласцівасцю”. Другасныя ЛСВ, утвораныя па гэтай мадэлі, як правіла, характарызуюцца яркай адмоўнай, негатыўнай канатацыяй, параўн.: літар. **нахабнасць** 'бесцырымоннасць, бессаромная назойлівасць — нахабны ўчынак', **дурасць** 'разумовая абмежаванасць — неабдуманы, бязглузды ўчынак', **непрыстойнасць** 'якасць непрыстойнага — непрыстойны ўчынак', **подласць** 'уласцівасць і якасць подлага — подлы ўчынак', **нізасць** 'подласць, ганебнасць — нізкі ўчынак', **несправядлівасць** 'уласцівасць несправядлівага — несправядлівыя ўчынкі, адносіны да каго-небудзь'.

3. 1. 4. 3. “Уласці́васць, стан → месца ”: *літар. круці́зна* ‘уласці́васць крутога — крутое месца, абры́’, *вышы́ня* ‘адлегласць ад асновы да вяршыні — узвышша, пагорак’, *няроўна́сць* ‘уласці́васць няроўнага — упа- дзіны і ўзвышшы на паверхні чаго-небудзь’, *выпукла́сць* ‘уласці́васць выпуклага — выпуклае месца, пукатасць’

3. 1. 4. 4. Найбольш жа распаўсюджанымі з’яўляюцца атрыбутыўныя пераасэнсаванні, што ажыццяўляюцца па лініі “пэўная якасць → суб’ект, якому ўласціва такая якасць”. У межах гэтай мадэлі выдзяляецца значная колькасць яе разнавіднасцей:

а) “лянота, гультайства — гультай, лодар”: *мсцісл. бязу́лле* *пін.*, *брасл. лень* (*Юрч.*,*II*; *СП*);

б) “хлусня, выдумка — пляткар, выдумшчык, балбатун”: *рэч.*, *добр. хі́марда*, *драг. буза́*, *шалда́*, *мсцісл. трылю́дзішча*, *верзя́* (*МСГ*; *ЗНС*; *ЛП*; *Юрч.*, *I*; *Юрч.*,*II*);

в) “бязглуздзіца, дурнота — дурань”: *тур. дурно́та*, *дурні́ца* *мсцісл. дурале́я* (*ТС*; *Юрч.*,*II*);

г) “распуснасць, здуранасць — свавольнік, распуснік”: *літар. распуста*, *глус. ро́здур*, *мсцісл. патво́ра* (*Янк.*,*III*; *Юрч.*,*I*);

д) “нікчэмнасць — нікчэмны чалавек”: *літар. ні́кчэмнасць*;

е) “пасрэднасць — бясталентны, няздатны чалавек”: *літар. пасрэ́днасць*;

ё) “вычварнасць, задаванне — вычварны, напышлівы чалавек”: *мсцісл. вашапру́ддзе* (*Юрч.*,*II*);

ж) “зайздрасць — зайздроснік”: *мсцісл. заві́да* (*Юрч.*,*II*);

з) “сквапнасць — скапны чалавек”: *мсцісл. жадо́ба* (*Юрч.*,*II*);

і) “падбухторванне — падбухторшчык”: *мсцісл. паджо́га* (*Юрч.*,*II*);

к) “неахайнасць, бруд, грязь — неахайны, брудны чалавек”: *мсцісл. гразно́та*, *варзё́на* (*Юрч.*,*II*);

л) “ненасытнасць, ненажэрнасць — ненасытны чалавек”: *мсцісл. не́сыць* (*Юрч.*,*I*);

м) “шаленства, шал — шалёны чалавек”: *глус. шале́нец* (*Янк.*,*II*);

н) “беднасць, галеча — бядняк”: *літар. галота*, *мсцісл. галатва́*, *злы́дня* (*Юрч.*,*II*; *Бяльк.*);

о) “розум, здольнасць — разумны, здольны чалавек”: *мсцісл. растаро́на* (*Юрч.*,*I*);

п) “уплыў, агульнапрызнанае значэнне — асоба, якая карыстаецца заслужанай павагай, мае ўплыў”: *літар. аўтарытэт*;

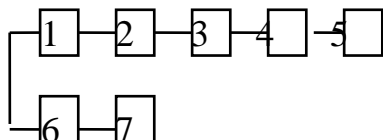
р) “хвароба, нядужасць — хілы, хворы чалавек”: *мсцісл. няду́га* (*Юрч.*,*II*);

с) “бяссонніца — асоба, якая не хоча ці не можа спаць уначы”: *літар. бяссонні́ца*;

т) “бяда, нядоля —няўдалы чалавек”: *астр., іўеў. нядо́ля, чэрв. няў-да́ча, б.-каш. ліхале́цце* (СП; Шат.; МСГ) і інш.

Рэалізацыя атрыбутыўнай мадэлі можа ажыццяўляцца і ў складаных структурах, метанімічныя ЛСВ у якіх спалучаюцца і цесна ўзаемадзейнічаюць з метафарычнымі, параўн.: *благата́* 1. *паст.* ‘зло, нядобры ўчынак’; 2. *віл.* ‘гора, нядоля’ ; 3. *паст.* ‘дрэнны настрой, цяжкія перажыванні’; 4. *лід., навагр.* ‘тое, што не мае каштоўнасці’; 5. *віл.* ‘калатня’; 6. *іўеў., свісл.* ‘благі, злы чалавек’; 7. *дзярж.* ‘пераборлівы чалавек’ (СП; СГЦ; НС) /гл. схему 3.1/.

(3. 1)

3. 1. 5. Апелятыўная метанімія

Метанімічныя пераўтварэнні на аснове ўласных імёнаў — апелятывы — складаюць даволі значную групу і характарызуюцца сваёй спецыфічнасцю, індывідуальнасцю. У большай ступені яны з’яўляюцца кантэкстава ці сітуацыйна абумоўленымі. Кадыфікаваная літаратурная мова, як правіла, фіксуе тыя апелятывы, што цвёрда замацаваліся ў узусе, пакідаючы за межамі слоўніка (па прычыне яго спецыфікі) крыніцу метанімічнага пераасэнсавання. Таму кірунак семантычнага развіцця многіх слоў можна дакладна акрэсліць толькі пры спецыяльным гісторыка-этымалагічным даследаванні.

Метанімічныя пераносы на аснове уласных імёнаў праяўляюцца ў самых розных варыяцыях і ўяўляюць з сябе разнавіднасці больш абагульненай схемы “імя аўтара, вынаходніка, стваральніка → яго твор, вынаходства, адкрыццё, творчы метада, канцэпцыя”. Так, апелятывамі (як правіла, запазычанымі) з’яўляюцца назвы адзення, абмундзіравання (*фрэнч, галіфэ, макінтош*), тканін (*батыст, габелен*) зброі (*наган, кольт, максім, браўнінг*), адзінак вымярэння і вымяральных прыбораў (*ампер, вольт, герц, джоўль*), раслін і кветак (*нарцыс, камелія, гартэнзія*), а таксама музычных інструментаў, мінералаў, хімічных элементаў, зорак і нябесных святл, мастацкіх і музычных твораў, дактрын, вучэнняў і інш. / гл.: *Васілеўская, 110-113; Ува-дзенская і Калеснікаў, 2-175; Суперанская, 113-122; Рэфармацкі, 83; Прывалава, 66; Жданаў, 8-16*/. Такія апелятыўныя ўтварэнні з’яўляюцца, як правіла, прыналежнасцю афіцыйна-дзелавага, публіцыстычнага, навукова-папулярнага, мастацкага і прафесійнага стыляў літаратурнай мовы. У дыалектных кантынумах метанімы ад уласных імёнаў характарызуюцца сэнсавымі, функцыянальнымі і сацыяльна-канататыўнымі асаблівасцямі.

Спецыфіка іх заключаецца перш за ўсё ў іншай семантычнай напоўненасці схемы, якая можа ўключаць не два (“імя₁ → імя₂”), а тры інгрэдыенты (“імя₁ → мянушка → імя₂”), што збліжае апелятыўныя пераасэнсаванні з метафарычнымі ці робіць іх больш сінкрэтычнымі. Не разглядаючы дыскусійнае пытанне аб наяўнасці (адсутнасці) ва ўласных імёнах лексічнага значэння /Суперанская, 255-266; Талстой₇₀, 200-201; Жданаў₆₃, 4-9; Аруцюнава₇₇, 190-193; Фанякова, 146-148; Хрыненка, 10-14; Шалашова, 76-81; Бутэнка, 34-35; Карпенка, 89; Сацыялагічны, 12-15; Привалава, 56-67; Павілёніс, 135; Сянкевіч₉₅, 97/, будзем лічыць, што інгрэдыент схемы “імя₁” (уласнае імя) нясе пэўную інфармацыйную нагрузку (дэнатацыю), характарызуецца стылістычна-этнічнай значнасцю і кантэкставай абумоўленасцю /Суперанская, 221-228; Хрыненка, 10-14; Сацыялагічны, 12-15; Жданаў₆₃, 4-6/. У працэсе працяглага выкарыстання ўласнае імя можа напаўняцца пэўным сацыяльна-канататыўным і сэнсавым зместам і пачынаць выступаць у якасці сімвала канкрэтнай якасці чалавека. У аснове гэтага, як правіла, — знешнія фізічныя прыкметы чалавека (асаблівасці адзення, твару, фігуры, складу цела, росту), а таксама яго духоўныя і маральныя якасці /Жданаў₆₃, 16-17; Фрыдрых₈₄, 89-91/. Такое сімвалічнае значэнне садзейнічае пераходу ўласнага імя ў агульнае, сувязным звязом паміж якімі ў радзе выпадкаў з’яўляецца мянушка. Трывалая дэнататыўная суаднесенасць такога сімвала (мя-нушкі), яго шырокія парадыгматычныя і сінтагматычныя сувязі дазваляюць замацаваць сімвал (мянушку) у узусе пэўнага дыялектнага канты-нуума. Прычым, у розных гаворках з адным і тым жа імем могуць звязвацца розныя канатацыі. Апелятыўнымі, напрыклад, з’яўляюцца *мёр. ро́цька, цімо́ха, мэ́ндаль, го́лда, ге́лда, мары́ся, мар’ю́та, халдо́ся, халдэ́я* ‘уласнае імя — дурны, слабы на розум, някемлівы чалавек’ (ЗНС), *красн. га́ўрык* ‘уласнае імя — ілгун’ (Бяльк.), *мёр. ада́м* ‘уласнае імя — скупы чалавек’ (ЗНС), *крыч. са́ўка* ‘уласнае імя — сойка, сіваваронка’ (Бяльк.), *крыч. халімо́н* ‘уласнае імя — карагод’ (Бяльк.)

Значны ўплыў на кірунак сэнсава-канататыўных мадыфікацый уласных імёнаў аказвае іх марфемны і фанетычны склад. Кароткія (усечаныя) формы, а таксама структуры з суфіксамі -к-, -ок- (-ёк-), -ачк- спрыяюць стварэнню станоўчага канататыўнага фону з цэлым калейдаскопам эмацыянальна-ацэначных адценняў, параўн.: *Васіль, Васілёк, Васёк, Васька, Васілька, Васюня, Васюта, Васютка, Васенька, Васюн, Вась* і інш. Гукавое афармленне слоў і звязаны з ім гукасімвалізм (фонасемантызм) яскрава праяўляецца ва ўласных імёнах (мянушках), калі пад увагу прымаецца не столькі сацыялагічная характарыстыка асобы, колькі гучанне яе назвы. Ад моўны канататыўны змест могуць несці імёны тыпу *Цыцэль, Марцэля, Прасэта* з твораў Я. Коласа.

Безумоўна, рэалізацыя тых ці іншых элементаў канатацыі залежыць ад маўленчай сітуацыі, мэты выказвання і кантэксту.

Разгледжаныя разнавіднасці метанімічных пераасэнсаванняў не вычэрпваюць усіх існуючых відаў семантычных залежнасцей гэтага кірунку. У радзе выпадкаў метанімы характарызуюцца сінкрэтызмам, множнасцю матывацый, а таксама асаблівасцямі тэматычнай замацаванасці і семантычнага развіцця, што не заўсёды можна падвесці пад традыцыйныя класіфікацыі. Так, шырока распаўсюджанымі ў размоўным стылі і народных гаворках з’яўляюцца пераасэнсаванні тыпу “навука, галіна ведаў → прадмет яе вывучэння; падручнік” (*матэматыка, фізіка, хімія, гісторыя, біялогія*), “з’ява → навука, якая вывучае яе” (*метэаралогія, эканоміка*), “галіна дзейнасці → установа” (*суд, саветы, дзяржстрах*), “прадстаўніца нацыі, народнасці → прадмет матэрыяльнай культуры, расліна” (*паст., лід. літоўка* ‘літоўка; від касы’ (СП; *Сцяшк., II*), *віц. чухонка* ‘эстонка; лёгкія сані’ (*Касп.; Стар.*), *брэсц. амерыканка* ‘амерыканка; рамонак садовы; ранні сорт бульбы’ (*ЖС*), “прадстаўніца нацыі, народнасці → танец і музыка да яго” (*полька, чэшка, лезгінка, цыганачка*) і інш.

У асобных дыялектных кантынуумах фіксуецца нямала лакальных, нетрадыцыйных метанімічных пераасэнсаванняў (як канкрэтнага накірунку, так і сінкрэтычных, камбінаваных), якія дазваляюць паказаць спецыфіку семасіялагічнай сістэмы пэўных гаворак. Напрыклад, *зэльв. газа* ‘паліва — лямпа’ (*Сцяц., III*), *шум., бар., чэрв. вы’вараць* ‘выварацень — воўчае гняздо, логава пад вывернутым дрэвам’ (СП), *люб. дзяво’ства* ‘шмат дзяўчат — маладыя гады дзяўчыны’ (*ЖС*), *гродз., ваўк. по’клад* ‘месца, дзе нясучца куры — яйцо, якое пакідаюць у гняздзе’ (*Сцяшк., I*), *віц. пра’сла* ‘частка агароджы — дзірка ў агароджы’ (*Касп.*), *жлоб., добр. сярга* ‘завушніца — мочка’ (*МСГ*), *в.-дзв., лоеў. чарада* ‘чарада, статак — чарга пасвіць кароў’ (СП; *ДСЛ*) і інш.

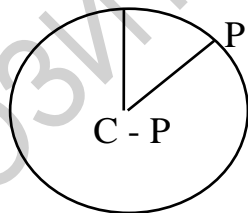
3.2. Сінекдаха

Сінекдахічныя пераасэнсаванні даволі выразна характарызуюць лексічную сістэму літаратурнай мовы і большасці дыялектных кантынуумаў. Яны, як і многія семасіялагічныя працэсы, абумоўлены асіметрычнасцю моўнага знаку: адсутнасцю наймення для пэўнай рэаліі ці яе партытыва. Адным са шляхоў пераадолення гэтай асіметрычнасці з’яўляецца не ўтварэнне новай адзінкі, а сумяшчэнне ў адным слове цэласнага і партытыўнага ЛСВ. Пры сінекдасе прадугледжваюцца суадносіны *pars pro toto*, цэлага і яго партытыва (часткі). Суадносныя кампаненты (ЛСВ) пры гэтым не зводзяцца адзін да другога, а з’яўляюцца рознымі як у якасным, так і

колькасным планах. Сінекдахічныя суадносіны ЛСВ звычайна паказваюць у выглядзе формулы $P + (C - P) \in C$, дзе P — партытыў (частка), C — цэлае, \in — эпісён (ёсць).

У лінгвістычнай літаратуры да гэтага часу адсутнічае адназначна акрэсленае вызначэнне сінекдахі. Часцей за ўсё гэта паняцце разглядаецца як разнавіднасць рэгулярнай полісеміі. Праўда, некаторыя даследчыкі пашырылі сферу дзейнасці сінекдахі і аднеслі да яе шматлікія гіпанімічныя і метанімічныя суадносіны ЛСВ, а таксама выпадкі ўжывання адзіночнага ліку замест множнага (і наадварот) /Ахманова, 405; Шмялёў⁷⁷, 101-103; Бабіцкене, 13; Сальнікава⁸⁰, 16; Агульнае, 193; Дзіакітэ, 51/. Такое шырокае разуменне сінекдахі, пры якім аб'ядноўваюцца самыя розныя семасіялагічныя працэсы, наўрад ці можна лічыць мэтазгодным. Укажам некаторыя асаблівасці гэтых розных па прынцыпе дзеяння семантычных з'яў.

1. У адрозненне ад гіпанімічных адносін, якія засноўваюцца на сузалежнасці ў аб'ёме розных элементаў з аднолькавымі (ці падобнымі) якасцямі, сінекдаха грунтуецца на ўзаемасувязі цэлага і часткі, якія ў большасці не маюць аднолькавых ці падобных якасцей. Пры сінекдасе захоўваецца матэрыяльнае адзінства часткі і цэлага, пры гіпаніміі яно наогул адсутнічае. Калі гіпанімічную сувязь ЛСВ можна ўявіць у выглядзе ўключанай дыстрыбуцыі (круг у крузе), то пры сінекдасе суадносіны часткі і цэлага ўяўляюцца ў выглядзе круга, падзеленага на сектары:

2. Ужыванне наймення пэўнай множнасці замест яго асобнага элемента (і наадварот) у радзе сэнсавых пераўтварэнняў знаходзіцца на мяжы гіпаніміі і сінекдахі. Яно грунтуецца на філасофскім супрацьпастаўленні “множнасць аднародных элементаў — элемент такой множнасці” і выражаецца формулай $M \in m_1 + m_2 + m_3 \dots$, дзе M — множнасць, $m_1, m_2, m_3 \dots$ — элементы множнасці /Кандакоў, 354-355/. Графічна гэта мадэль нагадала б гіпанімічнае ўключэнне кругоў з розніцай у колькасці малых кругоў, бо лік элементаў множнасці, па сутнасці, бясконцы. Таму такое супрацьпастаўленне ЛСВ часта паказваецца кругам з кропкамі, якія абазначаюць элементы множнасці. У народных гаворках гэты від семантычнага пераўтварэння прадстаўлены даволі шырока, чаму садзейнічаюць асаблівасці марфемнай структуры слова ў дыялектных кантынуумах, полісемантызм афіксаў і дыфузнасць (узаемапранікальнасць)

сэнсавых элементаў розных марфем і слоў наогул. Параўн.: *шчуч.*, *маст.*, *брасл. хвайня*, *квайня* ‘адно дрэва хвой; хваёвы лес’ (СП), *пух. сухасто’іна* ‘сухое дрэва ў лесе; сухі лес’ (ММГ, II), *мёр. хмы’знік* ‘хмызняк; галінкі хмызняку’ (НС), *віц. лайно* ‘звязка бялізны; штука бялізны’ (Касп.), *кір. мані’сты* ‘нізка з пацерак; самі пацеракі’ (НС) і інш.

3. Сінекдаху традыцыйна лічаць разнавіднасцю метаніміі. Нягледзячы на пэўнае падабенства гэтых семантычных з’яў, поўнаасцю іх атаясамліваць нельга перш за ўсё па прычыне адрозненняў у механізме пераносаў: пры метаніміі ўсе семы зыходнага ЛСВ пераходзяць у структуру вытворнага ЛСВ, дзе становяцца дыферэнцыяльнымі; у сінекдахічны ж ЛСВ пераходзіць толькі адна сема зыходнага ЛСВ, якая выконвае ролю архісемы (агульнай, родавай семы) /*Бірых*, 45-47/. У адрозненне ад метаніміі, якая выступае ў якасці семантыка-сінтаксічнай з’явы, сінекдаха з’яўляецца чыста семантычнай з’явай, бо вытворныя ЛСВ не ўтвараюцца шляхам эліпсіса словазлучэнняў. Сінекдахічнымі трэба лічыць не ўсе пераносы найменняў сумежных рэалій, а толькі тыя, што прадугледжваюць сувязь *pars pro toto*: арганічную і функцыянальную суаднесенасць цэлага і яго часткі. З усіх відаў метанімічных пераносаў сінекдаха найбольш нагадвае пераасэнсаванне тыпу “матэрыял → выраб з яго”, бо сам матэрыял прадугледжвае яго ўключэнне ў склад вырабу. Аднак пры метаніміі матэрыял можа змяняць сваю якасць, уступаць у розныя адносіны з іншымі інгрэдыентамі вырабу, з цяжкасцю выдзяляцца з яго. Пры сінекдасе матэрыял, як правіла, знаходзіцца ў першапачаткова зададзенай кансістэнцыі і лёгка вылучаецца са складу вырабу.

Звычайна выдзяляюць дзве разнавіднасці сінекдахі — прамую (ад часткі да цэлага) і адваротную (ад цэлага да часткі). Яны ахопліваюць значную колькасць тэматычных груп і характарызуюцца даволі ўстойлівымі адносінамі. У адпаведнасці з прыналежнасцю да той ці іншай тэматычнай групы выдзяляецца некалькі сінекдахічных мадэляў.

3. 2. 1. Саматычная мадэль, сінекдахічныя пераасэнсаванні ў якой ажыццяўляюцца ў кірунку “частка цэла чалавека, яго орган → чалавек”. На першы план пры гэтым вылучаюцца характаралагічныя асаблівасці чалавека (яго вонкавы выгляд, фізічны склад, унутраны стан, разумовыя здольнасці, інтэлект). Таму даволі часта другасныя ЛСВ атрымліваюць канататыўную, а таксама сацыяльна-культуралагічную накіраванасць. Параўн.: *літар. галава* ‘галава — разумны, здольны чалавек; старэйшы ў сям’і; кіраўнік’, *зэльв. лятарня* ‘галава — чалавек з вялікай галавой’ (Сцяц., I), *стаўб. галамоў’за* ‘вялікая лысая галава — чалавек з такой галавой’ (ЖС), *літар. барада* ‘барада ў чалавека — чалавек з барадой’, *мёр. нос* ‘нос — чалавек з вялікім носам’ (ЖНС; ЖНС), *мсцісл. нуздра* ‘наздра, храпа — тоўсты чалавек’ (Бяльк.), *тур.*

лоб ‘лоб — чалавек моцнага целаскладу’ (ТС), *мсцісл.* **зьяв’ла** ‘рот, зяпа — крыкун’ (Юрч.,II), *шчуч.* **рэ’йдало** ‘рот — чалавек, які многа гаворыць’ (НЛ), *мёр.* **ля’па** ‘пашча — вялікі крыкун’ (ЗНС), *зэльв.* **лу’на** ‘губа — губаты чалавек’ (Сцяц.,I), *паст.* **каршэ’нь** ‘карак — стары чалавек’ (СП), *мсцісл.* **праўша** ‘правая рука — той, хто дзейнічае правай рукою’ (Юрч.,II), *пух., шчуч.* **ляўша** ‘левая рука (у ляўшы) — ляўша’ (СП), *мсцісл.* **бэ’рла** ‘шырокі твар — чалавек з шырокім сытым тварам’ (Юрч.,II), *сл.* **ланту’х** ‘жывот — трыбухаты чалавек’ (НСл.), *тур.* **тэ’льбух** ‘жывот — тоўсты чалавек’ (ТС), *глус.* **ю’кла** ‘вялікі абвіслы жывот — чалавек з вялікім жывотам’ (Янк.,III), *чэрв.* **начва’н** ‘вялікае пуза — хлопчык ці дзяўчынка з вялікім пузам’ (Шат.), *мёр.* **клуньдзю’к** ‘страўнік — тоўсты, брухаты чалавек’ (ЗНС), *ваўк.* **е’ча** ‘стрававод — сварлівы чалавек’ (СП), *зэльв.* **но’чка** ‘нырка — малая жанчына’ (Сцяц.,I).

Па аналогіі з разгледжанай мадэллю да сінекдахі часта адносяць пераносы найменняў адзення на апранутых у яго людзей / гл.: Пауль, 118-119; Шмялёў⁷⁷, 102-103; Яфрэмаў, 61-71; Таміліна, 70-75; Беларуская, 425/. Уключэнне такіх пераносаў у дзеянне сінекдахічнай формулы не зусім апраўдана, бо тут не праяўляюцца поўнаасцю адносіны цэлага і яго партытыва (*pars pro toto*). Хутчэй за ўсё гэта разнавіднасць прасторавай метаніміі, пабудаванай на чыста сімвалічнай аснове /Яфрэмаў, 63, 65; Зубараў, 10/ ці асацыятыўна-канататыўная метафара. Параўн. *літар.* **шыяпа** ‘нерашучы, незнаходлівы чалавек’, **лапаць** ‘адсталы, некультурны чалавек’, *тур.* **ла’хман** ‘старая вопратка — лахмач, неакуратны чалавек’ (ТС), *маз.* **лату’н** ‘латаная адзежына — абадранец, бядняк’ (НЛГ), *клец.* **ла’хта, лахтадры’на** ‘нячыстае і зношанае адзенне — жанчына, якая апранаецца абы-як’ (НЛ), *драг., мсцісл., красн.* **гаплю’к** ‘кручок для зашпільвання адзення — малы, невялікага росту чалавек’ (ЛП; Бяльк.).

3. 2. 2. “Дрэва (расліна) → яго (яе) плады” (*літар.* **груша, сліва, вішня, агрэст, рабіна (арабіна), дзічка, маліна, буякі**). Параўн. таксама *мсцісл.* **паля’ўка** ‘яблыня-дзічка — яе плады’ (Юрч.,I), *кір.* **ляскоўка** ‘дзікая лясная яблыня — плод гэтай яблыні’ (НС), *тур.* **ду’ля** ‘груша добрага гатунку — яе плод’ (ТС), *жытк., добр., б.-каш.* **шаўкаві’ца** ‘куст тутайніку — ягада’ (МСГ). Гэта ж формула захоўваецца і ў многіх вытворных адзінках тыпу **арэшына, крушыніна, малініна, парэччына, вішніна, ігрушына, рабініна, слівіна, дуліна, гарэшніна** (НСл.; Касп.). Суфікс *-ін-*, ускладняючы марфемную структуру полісемантаў, уносіць у іх семантычную структуру адценне сінгулятыўнасці.

Да гэтага тыпу сінекдахі можна аднесці і пераносы “агародныя расліны — карняплоды гэтых раслін” (*літар.* **морква, бульба, бручка, буракі, рэпа, радыска, цыбуля** і інш.).

3. 2. 3. Разнавіднасцю папярэдняй мадэлі з’яўляюцца сінекдахічныя пераасэнсаванні “расліны, збожжавыя → іх насенне, зерне”: *літар. ячмень, пшаніца, авёс, жыта, грэчка, фасоль, мак, свісл., лун. гры́ка* ‘грэчка — зерне гэтай расліны’ (БДС), *віл. дзермяза́* ‘дзераза — насенне дзеразы’ (СП), *гродз. кіюха́* ‘рагоз — насенная шышка рагозу’ (СП), *лях. кала́ч* ‘тс’ (СП). Суадносіны часткі і цэлага ў гэтай групе захоўваюцца і ў большасці вытворных адзінак з суфіксам *-ін-* (*лубініна, пасоліна, пшанічына, ічмініна*) (НСл.).

У гэту ж групу можна ўключыць пераасэнсаванні тыпу “расліна — расцвіўшая кветка, галінка гэтых раслін” (*літар. ружа, півоня, вяргіня, бэз*).

3. 2. 4. “Дрэва (куст) → яго ветка, сцябло”. Тут адзначаюцца пераважна вытворныя полісеманты з суфіксамі *-ін-, -ын-, -нік*, якія ўносяць у семантычную структуру полісемантаў значэнне адзінкавасці і зборнасці. Параўн.: *гродз. сасніна́* ‘сасна — галінка сасны’ (СП), *воран., астр. ёдла* ‘елка — яловыя лапкі’ (СП), *мёр. ядле́нчына* ‘адзін куст ядлоўцу — адно сцябло ядлоўцу’ (НСл), *мёр. шпурагу́шына* ‘адзін куст спаржы — адна галінка спаржы’ (НСл), *в.-дзв. ела́жнік* ‘яловы лес — яловыя лапкі’ (СП).

Непасрэдна да гэтай групы прымыкаюць пераасэнсаванні “дрэва ці яго галіна → знятая з іх кара”: *тур., навагр. лі́па* ‘ліпа — кара з ліпы’ (ТС; СП), *тур. лі́пнік* ‘ліпняк, ліпавы зараснік — ліпавыя лыкі, кара’ (ТС), *тур., наст., барыс., брасл., красн., карэл. лут* ‘лазовы або ліпавы дубец, прыгодны для здымання кары на лыкі — кара (лыка) з ліпы, маладой ляшчыны’ (СП; ТС; Бяльк.), *хоц. вязо́к* ‘малады вяз — кара вяза’ (Бяльк.), *абл. лу́цце* ‘маладыя гонкія ліпы — лыка маладых ліп’ (ТСБМ).

3. 2. 5. “Звер → яго футра”: *літар. ліс, ліса, бабёр, нясец, нутрыя, андатра* і інш. Уключэнне гэтай мадэлі ў разрад сінекдахічнай заканамернасці ўмоўнае, бо вытворныя ЛСВ часцей за ўсё дапускаюць іншае выражэнне часткі цэлага — ужо апрацаванае і вырабленае футра (ці скура). Таму невыпадкова ў гэту мадэль уключаецца і трэці кампанент “выраб з футра, скуры (звычайна адзенне)”, пераўтвараючы яе з двухчленнай у мнагачленную. Чыста сінекдахічная формула, такім чынам, пераўтвараецца ў сінкрэтычную, якая сумяшчае ў сабе элементы сінекдахі і метанімічнага пераносу “матэрыял → выраб з яго”, параўн.: *літар. бабёр* ‘звер — футра гэтага звера — адзенне з такога футра’, *красн. апо́ек* ‘адкормленае цяля — вырабленае цялячая скура’ (Бяльк.).

3. 2. 6. “Часткі, дэталі транспартных сродкаў — транспартныя сродкі”. Сінекдахічная фомула ў гэтай тэматычнай групе з’яўляецца найбольш актыўнай, дзейснай, праяўляецца, як правіла, у прамой і адваротнай разнавіднасцях /гл.: *Старычонок*⁷⁷, 268- 270/.

У аснову сінекдахічнага пераносу звычайна кладуцца канструкцыйныя асаблівасці дэнатата, яго прызначэнне. Так, назвы выязных і шырокіх саней узніклі ад назвы характэрнай дэталі гэтага зімовага віду транспарту — рамы — дзвюх-трох змацаваных жэрдак, якія рабілі сані шырэйшымі, больш умяшчальнымі. Параўн.: *літар. развалы* ‘рама з трох жэрдак, якая кладзецца на сані для большай умяшчальнасці — нізкія і шырокія сані з такой рамай’, *лаг., чэрв., бярэз., маладз., пух., іўеў., в.-дзв., мёр., карэл. лаго́жы* ‘рама для саней — выязныя сані’ (*СП; СГЦ; ЖНС; БДС; Стар.*), *смарг. рагу́ці* ‘дзве жэрдкі, змацаваныя папярочнай планкай, якія кладуцца на сані — шырокія сані’ (*СП; БДС; Стар.*), *воран. паця́рка* ‘развалы ў санях — выязныя сані’ (*СП*), *лях. кура́ч* ‘прыстасаванне для пашырэння плошчы саней — сані з бакавымі жэрдкамі’ (*СП*), *іўеў., карэл. кура́чнік* збітыя трохкутнія драбінкі, якія кладуцца зімой на сані — зімні вазок’ (*Сцяшк., II*).

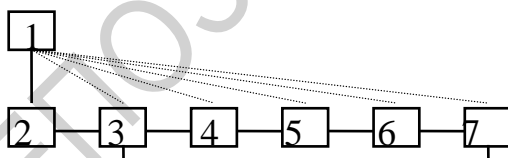
Назва драбіны (характэрнай часткі калёс для перавозкі сена, саломы) паслужыла асновай для ўзнікнення сінекдахічнага ЛСВ ‘калёсы, воз’: *літар. драбіны* ‘рашотчатыя бакі ў калёсах — сялянскія калёсы з рашотчатымі бакамі’. Прыкладамі ўтварэння назваў транспартных сродкаў па іх спецыфічнай дэталі, частцы могуць служыць *чэрв., стаўб., астр., зэльв., воран., кобр., пруж. скры́ня* ‘скрыня, якая ўстанаўліваецца на калёсах пры перавозцы мукі, мякіны і інш. — калёсы са скрыняй’ (*Стар.; ЛП*), *віц. ко́раб* ‘сплеченая з саломы ці лубу карзіна — калёсы з такой карзінай’ (*Стар.; Касп.*), *брэсц., малар. га́ра* ‘скрынка, якая ставіцца на воз пры перавозцы бульбы, зерня — воз з такой скрынкай’ (*НСл.*), *брэсц., ів., драг. полу́нышок* ‘пляцёнка, якая кладзецца на воз; прыстасаванне для сядзення на возе — воз’ (*ДСБ*), *зэльв. гня́нкі* ‘дошкі, якія кладуцца на калёсы пры вывазцы гною — калёсы для вывазкі гною’ (*Сцяц., II; Сцяшк., I; БДС*), *зэльв. рашво́р-ка* ‘доўгая жэрдка, якая злучае задок воза з перадком — калёсы для перавозкі дроў’ (*Сцяц., II, III*), *кап. трайня́* ‘трайня ў возе — калёсы для перавозкі лесу’ (*Стар.*), *віл., дзярж., стаўб., хойн., ашм., лун., пруж. ко́пані, ко́панікі (капа́нікі)* ‘палазы з дрэва, выкапанага з каранем — сані з такімі палазамі’ (*СП; Янк., II; Яўс.; СГЦ; МСГ; МС; Стар.*), *воран., астр., брэсц. казыро́к* ‘шчыток у санях — сані з такім шчытком’ (*Стар.; СП*).

Вялікае значэнне ў працэсе пераасэнсавання адыгрываюць не толькі асаблівасці ў канструкцыі транспартных сродкаў, але і спецыфіка іх частак, дэталей. Так, лексема **дронг (дронк)** у беларускіх гаворках мае значэнне ‘трайня ў калёсах’ (*ЛАБНГ, III; БДС; Стар.*). Гэта частка воза ўласціва ўсім яго разнавіднасцям, але ў калёсах для перавозкі лесу яна мае больш выцягнутую форму, з адтулінай на канцы, можа рассоўвацца. Спецыфіка гэтай часткі калёс з’явілася асновай для назвы саміх калёс (*брасл., докш.*). У вілейскіх і

браслаўскіх гаворках слова **дронг (дронк)** суадносіцца з ЛСВ ‘канец трайні, які выступае за задняй падушкай’ і ‘адтуліна ў задняй частцы падушкі, куды ўстаўляецца трайня’ (Стар.). Сінекдахічная формула ў такім выпадку пераўтвараецца ў трохчленную і ўключае ў сябе кампаненты “част- ка часткі ← частка цэлага → цэлае”. Аналагічнай з’яўляецца формула сінек- дахічнага пераносу ЛСВ у полісеманта **кывулі** : 1. *зэльв., свісл.* ‘крывыя палкі, якія ахопліваюць задні канец бярвенна пры яго перавозцы на калёсах’; 2. *навагр., зэльв., сл., астр., іўеў., дзятл., бял., ганц.* ‘задняя частка воза з дзвюма выгнутымі палкамі’; 3. *валож., клец., ваўк., навагр., свісл., бял., стол.* ‘калёсы для перавозкі доўгага бярвення’ (Сцяшк., I; Сцяц., I, III; БДС; НЛ; ЖНС ; Стар. МС; СП).

Спецыфіку свайго выражэння мае сінекдахічная формула полісеманта **панарад**. У яго семантычнай структуры аб’яднаны 7 ЛСВ: 1. *чэрв., валож., леп., брасл., глыб.* ‘калёсы, воз’; 2. *літар.* ‘каркас, аснова калёс’; 3. *раг., касц., карэл., мёр., уш.* ‘камлект колаў для воза’; 4. *петр., полац., беш.* ‘драбіна ў возе’; 5. *леп.* ‘кузаў у возе’; 6. *чапш.* ‘задняя частка калёс’; 7. *беш.* ‘вузгалаўе’ (Шат.; Касп.; СП; МСГ; Стар.). Аб’яднаўшы 3 — 7 ЛСВ у групу “частка асновы калёс”, сінекдахічная формула прыме наступнае выражэнне: “част- ка часткі ← частка цэлага → цэлае”. Калі ж палічыць, што 3 — 7 ЛСВ звязваюцца з першым напрамую, а не праз пасрэдніцтва 2-га ЛСВ, то формула сінекдахічнага пераносу прыме двухчленае выражэнне тыпу “частка (2 — 7 ЛСВ) → цэлае (1 ЛСВ)” /гл. схему 3. 2/.

(3. 2)

Адваротныя пераносы з цэлага на частку ў транспартнай лексіцы менш актыўныя, прадстаўлены толькі некалькімі прыкладамі. Параўн.: **вазок** 1. *літар.* ‘воз; вязныя сані’; 2. *нар., жлоб., раг., петр.* ‘драбіна ў вязной павозцы’ (Стар.), **гарба** 1. *гом., лоеў., ветк., брасл., малар.* ‘вялікі воз’; 2. *добр., гом.* ‘драбіны ў возе, сплеченыя з шырокіх пругоў’ (Стар.), **кары** 1. *літар.* ‘сані’; 2. *літар.* ‘калёсы’; 3. *смарг.* ‘палазы-копанікі’; 4. *дзятл.* ‘трайня ў возе’; 5. *ветк.* ‘скрыня на калёсах’ (Стар.), **брэсц. свэрдло** 1. ‘трайня ў возе’; 2. ‘раздвоены канец трайні’ (НСл.).

Разнавіднасць сінекдахічнага пераносу “частка → цэлае” даволі выразна выявілася ў палескіх найменнях вупражы, параўн.: **ярмо, ярэмец, бовкун**

‘ярмо на аднаго вала — верхняя гарызантальная частка такога ярма’ (ЛП), *біч*, *бізун*, *батог*, *кнут*, *пуга* ‘бізун — раменная ці вяровачная яго частка’ (ЛП).

3. 2. 7. “Памяшканне, дом → яго частка”: *гродз.*, *навагр.*, *лоеў*. *хата* ‘дом — пакой’ (СП; ДСЛ; МСГ), *воран.*, *смарг.* *кватэра* ‘хата — кватэра ў агульным доме’ (СП), *тур.* *хлеў* ‘хлеў — адгароджаная частка хлява для свіней, авечак’ (ТС), *малар.* *стодол* ‘гаспадарчы будынак, хлеў — частка ў гаспадарчым будынку, адведзеная для малацьбы’ (ЛП). Перанос з цэлага на частку адзначаны ў чэрвенскіх гаворках, параўн. *накоў* ‘пакой — палац’ (Шат.).

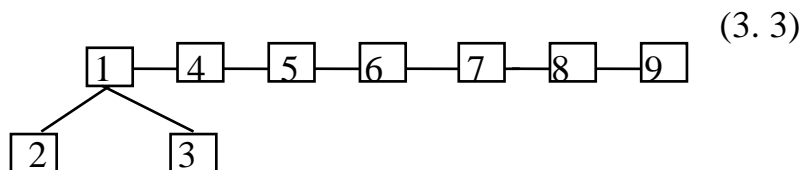
3. 2. 8. “Прылады працы → іх часткі”. У гэтай тэматычнай групе рэаліі, як правіла, складаюцца з дзвюх і больш частак, аб’яднаных у адно цэлае. Пры сінекдахічным пераносе акцэнт можа рабіцца як на партытыў (частку прадмета), так і на ўвесь прадмет, назвы якіх ўзаемазамыняюцца, параўн.: *пін.*, *бязроз.* *рапа* ‘частка сахі — саха’ (БДС), *віц.* *ворчык* ‘прыста-саванне для прыпрэжкі каня, ворчык — крук, жалезная частка ворчыка’ (Касп.), *палес.* *серп* ‘серп — жалезная частка сярпа’ (ЛП), *воран.*, *іўеў.* *бомка* ‘кола-рычаг — дэталі рычага’ (СП), *палес.* *стаціва* ‘кросны — дзве палавінкі рамаў у кроснах’ (ЛП), *малар.*, *лях.* *станоўк* ‘самапралка — яе частка (дзве стойкі, паміж якімі знаходзіцца кола)’ (ЛП), *пін.*, *лун.* *ноцесь* ‘прасніца — дэталі у прасніцы, да якой прывязваецца кудзеля’ (БДС).

3. 2. 9. Формула сінекдахічнага пераносу распаўсюджваецца і на іншыя тэматычныя групы (назвы частак збудаванняў, прадметаў дамашняга ўжытку, адзення, посуду, ежы і інш.). Параўн.: *палес.* *страха* ‘саламаяная страха — частка страхі, што звісае над сцяной’ (ЛП), *віл.*, *смарг.* *комін* ‘комін — адтуліна ў коміне, праз якую выходзіць дым’ (СП), *брэсц.*, *малар.* *настаўка* ‘вулей на дрэве — верхняя частка вулея’ (ДСБ), *палес.* *казырок* ‘шапка, фуражка — яе казырок’ (ЛП), *віц.* *бравэрка* ‘верхняя мужчынская вопратка, паліто — каўнер паліто’ (Касп.), *зэльв.* *батарэйка* ‘ліхтарык — батарэйка да ліхтарыка’ (Сцяц., Ш), *полац.* *вуда* ‘вуда — лёска’ (ЗНС), *гом.*, *брэсц.* *чарапак* (*чарэп’е*) ‘гліняная пасудзіна — аскепкі глінянага посуду’ (ЗНС), *петр.* *кулідка* ‘булка хлеба — адрэзаны кавалак хлеба’ (ЛП).

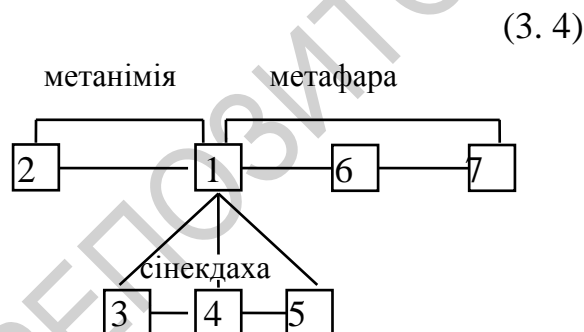
Сінекдахічныя пераасэнсаванні праяўляюцца і ў іншых варыяцыях (“частка рэльефу — рэльеф”, “частка гульні — гульня”, “частка твора — твор”, “голас — спявак з такім голасам” і інш.), якія дыялектнай мове менш уласцівы, што абумоўлена пераважаннем ў гаворках прадметна-канкрэтных намінацый.

У радзе выпадкаў сінекдахічныя ЛСВ выяўляюцца ў межах складаных структур, якія спалучаюць у сабе як сінекдахічныя, так і метафарычныя кірункі сэнсавага развіцця, параўн.: *брыль* 1. *літар.* ‘капялюш’; 2. *літар.* ‘казырок шапкі’; 3. *кір.* ‘палі капелюша’; 4. *літар.* ‘стрэшка над уваходам’; 5. *дзятл.*

‘шчыток у санях’; 6. пух., чэрв., петр., маз., в.-дзв. ‘прымурак, пяколак’; 7. барыс. ‘фальбона’; 8. жлоб. ‘здор’; 9. лельч. ‘лыч’ (СП; МСГ; ЗНС; БДС; СГЦ) /гл. схему 3. 3/.

Сінекдахічныя ЛСВ могуць сумяшчацца з метафарычнымі і метанімічнымі ЛСВ і ўтвараць радыяльныя структуры, асобныя інгрэдыенты якіх звычайна рэалізуюць патэнцыяльныя магчымасці далейшага сэнсавага развіцця. Так, у структуры полісеманта *хата* першасны ЛСВ не толькі суадносіцца з 2-ім — 5-ым, але і ўтварае свой семантычны рад метафарычнага кірунку /гл. схему 3. 4/, параўн.: *хата* 1. літар. ‘жылая сялянская пабудова’; 2. літар. ‘асобная сям’я’; 3. літар. ‘унутраная частка такой пабудовы (пакой, кватэра, памяшканне)’; 4. літар. ‘падлога (з дошак або глінабітная)’; 5. зэльв. ‘гарышча’; 6. літар. ‘птушынае гняздо’; 7. іўеў. ‘ракавіна’ (Сцяшк., I; Сцяц., III).

3. 3. Вывады

Метанімічныя і сінекдахічныя пераасэнсаванні, шырока прадстаўленыя ў гаворках і літаратурнай мове, уяўляюць з сябе канкрэтныя рэалізацыі даволі абагуленай і схематычнай мадэлі, заснаванай на сумежнасці найменняў прадметаў і з’яў рэчаіснасці ў прасторы і часе. Нягледзячы на пэўнае падабенства гэтых семантычных з’яў, кожная з іх мае свае спецыфічныя асаблівасці і поўнасю атаясамліваць іх нельга. Метанімія і сінекдаха адрозніваюцца на семантычным, сінтаксічным, дэнататыўным і функцыянальным

узроўнях. Метанімічныя пераасэнсаванні, у параўнанні з сінекдахічнымі, больш дынамічныя, рэгулярныя і прадуктыўныя. Механізм утварэння метанімічных ЛСВ прадугледжвае перанос усіх сем зыходнага значэння ў структуру вытворнага, дзе яны становяцца дыферэнцыяльнымі. Пры сінекдасе вытворны ЛСВ грунтуецца на адной семе зыходнага ЛСВ, якая выконвае ролю архісемы. Сінекдаха, у адрозненне ад метаніміі, не з'яўляецца семантыка-сіntaxічнай з'явай, бо новыя ЛСВ не могуць утварацца на аснове эліпсіса словазлучэнняў. Сінекдахічнымі неабходна лічыць толькі тыя пераносы найменняў сумежных рэалій, якія прадугледжваюць суадносіны *pars pro toto* (арганічную і функцыянальную сувязь часткі і цэлага). Таму інтэрпрэтацыя пераносаў тыпу “адзенне → апранутая ў яго асоба”, “пэўная множнасць → яе асобныя элементы” ў якасці сінекдахічных не зусім апраўданая, бо тут поўнаасцю не праяўляюцца адносіны цэлага і часткі, парушаецца прыкмета цэласнасці, злітнасці, матэрыяльнага адзінства суадносных з ЛСВ рэалій. Такія пераносы (у залежнасці ад канкрэтнай сэнсавай скіраванасці) неабходна лічыць разнавіднасцямі прасторавай метаніміі ці асацыятыўна-канататыўнымі метафарамі.

Структуры з адносінамі сумежнасці ахопліваюць значную колькасць прадметна-тэматычных груп (найменні чалавека і яго частак, бытавых прадметаў, посуду, ёмістасцей, адзення, транспартных сродкаў, дрэў і раслін, прадпрыемстваў, арганізацый і інш.) і характарызуюцца даволі ўстойлівымі адносінамі. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца разнавіднасці прасторавай, тэмпаральнай, каузальнай і атрыбутыўнай метаніміі (“ёмістасць → колькасць рэчыва, якое змяшчаецца ў ёй”, “матэрыял → выраб з яго”, “памяшканне → тое, што ў ім змяшчаецца”, “месца (населены пункт) → сукупнасць яго жыхароў”, “месца (населены пункт) → матэрыяльны прадмет, харчовы прадукт, выраблены ў ім”, “частка цела чалавека → дэталі адзення, якая размяшчаецца на ёй”, “пэўны час сутак → напрамак свету → мясцовасць (краіна), размешчаная ў гэтым напрамку”, “дзеянне → вынік дзеяння” (“аб’ект дзеяння”, “суб’ект дзеяння”, “сродак дзеяння”, “месца дзеяння”), “пэўная якасць → суб’ект, якому ўласціва такая якасць”), а таксама саматычныя, “раслінныя” і “транспартныя” сінекдахі (“частка цела чалавека, яго орган → чалавек”, “дрэва → яго плады”, “дрэва (куст) → яго ветка, сцябло”, “звер → яго футра”).

Метанімічныя і сінекдахічныя пераносы ў гаворках і літаратурнай мове характарызуюцца ізаморфнасцю. Адрозненні прыватнага парадку звязаны перш за ўсё з фактамі вузкай, лакальнай замацаванасці асобных ЛСВ, з варыятыўнасцю мадэлі, што, наогул, абумоўлена тэрытарыяльным фактарам, які адсутнічае ў літаратурнай мове. Несупадзенні ў сэнсавых напам’янаваннях

формул тлумачацца і варыятыўнасцю экстралінгвістычнай асновы (напрыклад, рознай дэнататыўнай суаднесенасцю ЛСВ у некаторых найменнях посуду, прылад працы, частак цела чалавека, транспартных сродкаў, гульняў, адсутнасцю адзінства і дакладнасці ў метралагічных ЛСВ і інш.). Апелятывы ў розных дыялектных кантынуумах характарызуюцца сэнсавымі, функцыянальнымі і сацыяльна-канататыўнымі асаблівасцямі, іншай семантычнай напоўненасцю схемы “імя₁ → імя₂”, якая можа ўключаць не два, а тры інгрэдыенты (“імя₁ → мянушка → імя₂”), а таксама залежнасцю мадыфікацый лексічнай адзінкі ад яе марфемнага і фанетычнага складу.

Тыповая форма выражэння метаніміі і сінекдахі — полісеманты з нешырокай семантычнай парадыгмай. Звычайна гэта двухкампанентныя структуры, ЛСВ якіх могуць развівацца як у прамым, так і адваротным кірунках. Так, двухбаковасць рэалізацыі семантычнай формулы назіраецца ў трансфармацыях “месца ↔ пэўны аб’ект”, “святая (урачыстасць, абрад) ↔ тое, што з гэтым святam суадносіцца”, “пэўны час ↔ ежа для спажывання ў гэты час”, “частка, дэталі транспартнага сродку ↔ транспартны сродак” і інш. У радзе выпадкаў структуры з адносінамі сумежнасці характарызуюцца кантамінаванымі (сінкрэтычнымі, дыфузнымі) формамі праяўлення, якія спалучаюць у сабе элементы разнавіднасцей метаніміі, сінекдахі, метафары і гіпаніміі.

Г л а в а IV

СТРУКТУРЫ З АДНОСІНАМІ ЎКЛЮЧЭННЯ І КОНТРАДЫКТОРНАСЦІ

Узаемаадносіны паміж ЛСВ у структуры полісемантаў могуць грунтавацца не толькі на эпідыгматычнасці і семантычнай іерархічнасці. У многіх выпадках паміж ЛСВ назіраюцца адносіны ўключэння і контрадыкторнасці /Альшанскі₈₂, 81; Лысякова₈₄, 81; Лысякова₈₆, 5-6; Янка-Трыніцкая₆₄, 18/, якія звычайна звязваюцца з пашырэннем і звужэннем сэнсавага аб’ёму ЛСВ, іх гіпа-гіперанімічнай карэляцыяй і энантыясеміяй. Працэс пераносу найменняў пры гэтым практычна адсутнічае, бо сэнсавыя контуры лексічнай адзінкі кардынальна не мяняюцца, а ўсе ЛСВ характарызуюцца аднолькавай парадыгматычнай і сінтагматычнай абумоўленасцю. Адбываецца своеасаблівае драбленне сэнсавай структуры на асобныя інгрэдыенты, іх дэталізацыя, канкрэтызацыя, на што значны ўплыў аказвае прасторавы фактар і

звязаныя з ім шырокія магчымасці рэалемнага¹¹, канататыўнага і стратыфікацыйнага вар'іравання полісеманта. Семантычны дыяпазон такіх структур залежыць ад часавага фактару, які спрыяе суіснаванню межах адзінага сінхроннага зрэзу старых, пагаслых і новых, толькі што народжаных з'яў, а таксама ад маўленчай сітуацыі, характар якой уплывае на ступень актуалізацыі тых ці іншых сем лексічнага значэння. Фармальным выражэннем адносін уключэння і контрадыктарнасці ў радзе выпадкаў можна лічыць дэфініцыі слоўнікавых артыкулаў, якія часам нагадваюць падрабязныя энцыклапедычна-галіновыя раздзелы тэзаўрусаў, фіксуюць значную колькасць спецыялізаваных, тэрміналагічных, антанімічных, шырокіх і абагульненых ЛСВ.

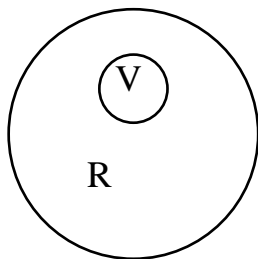
4.1. Гіпанімія

Структуры з гіпанімічнымі (гіпа-гіперанімічнымі, рода-відавымі, катэгарыяльна-спецыфікацыйнымі, эксклюзіўна-інклюзіўнымі) /*Нікіцін*_{83, 29; Нікіцін_{71-2, 43/} суадносінамі ЛСВ у большасці выпадкаў разглядаюцца пры аналізе дэфініцый лексічных значэнняў у тлумачальных слоўніках, выкарыстоўваюцца як сродак арганізацыі матэрыялу пры пабудове тэзаўрусаў і інфармацыйна-пошукавых сістэм, прыводзяцца ў якасці ілюстрацый пэўнага тыпу сістэмных адносін у лексіцы, аналізуюцца ў сінанімічных радах ці ў супастаўленні з антаніміяй і сінаніміяй /*Матліна; Лебедзева; Дзячэнка; Баніна і Шэрэмет; Макарава; Лысякова*_{84,86; Новікаў_{82,241-242; Дзянісаў_{80, 103-105, 115; Уфімцава_{72, 414/} і амаль не разглядаюцца ў межах семантычнай структуры слова. Гіпанімічныя адносіны паміж ЛСВ часта называюць унутранай гіпаніміяй (у процілегласць знешняй гіпаніміі, якая выяўляецца паміж рознымі лексічнымі адзінкамі). Яны ўяўляюць з сябе адну з тыпалагічных разнавіднасцей полісеміі.}}}}

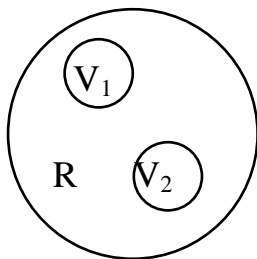
Гіпанімічная сувязь паміж ЛСВ засноўваецца на ўключэннях, падпарадкаваннях тыпу род — від, агульнае — прыватнае, ніжэйшае — вышэйшае. Адзін з інгрэдыентаў гіпанімічных структур мае больш абагульненае (родавае, інклюзіўнае, гіперанімічнае), другі (ці другія) — больш вузкае (спецыялізаванае, відавое, эксклюзіўнае, гіпанімічнае) значэнне. Схематычна гэтыя адносіны можна паказаць у выглядзе кругоў, уключаных адзін у другі (уклучанай дыстрыбуцыі), ці ў выглядзе формул з абазначэннямі

¹¹ Пад рэалемай звычайна разумеецца пэўны інварыянт рэалій, тыповы прадмет, які адлюстроўвае найбольш істотныя прыкметы пэўнага класа падобных прадметаў /*Новікаў*_{82, 71/}.

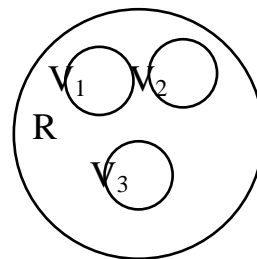
R — сэнс (змест) родавага ЛСВ (гіпероніма), V — дадатковы сэнс відавага ЛСВ (гіпоніма), \supset — знак уключэння /Кандакоў, 89, 438-439; Дзячэнка, 8- 10/:

$$(R+V) \supset R$$

$$R+(V_1+V_2) \supset R$$

$$R+(V_1+V_2+V_3) \supset R$$

Паміж гэтымі формуламі і мадэлямі няма істотных квалітатыўных адрозненняў. У большай ступені яны адрозніваюцца квантытатыўна, што абумоўлена шырынёй дыяпазону дэнататыўнай суаднесенасці ЛСВ, а таксама іх прыналежнасцю да пэўных тэматычных груп. Квалітатыўныя ж адрозненні тычацца не самой мадэлі, якая практычна не трансфармуецца, а адносін, якія ўзнікаюць паміж асобнымі гіпонімамі. Гэтыя адносіны могуць быць 2 тыпаў:

а) дапаўняльнымі, пры якіх гіпанімічная сувязь паміж ЛСВ падмацоўваецца метафарай (па вонкавым падабенстве, памерах, колеры, прызначэнні, кансістэнцыі, размяшчэнні ў прасторы і інш.), што робіць сэнсавую структуру слова больш злітнай, трывалай /Караваненка₈₀, 17/. Так, гіпанімічная сузалежнасць кампанентаў полісеманта *жарало* ўскладнена асацыятыўнай метафарай паміж 2 — 14 ЛСВ, параўн.: *жарало* 1. *літар*. ‘глыбокая адтуліна ў чым-небудзь’; 2. *літар*. ‘адтуліна ў ствале тоўстага дрэва’; 3. *літар*. ‘пярэдняя адтуліна ствала гарматы’; 4. *пух.*, *лях*. ‘адтуліна ў печы’; 5. *тал*. ‘дзірка ў верхнім камені жорнаў’; 6. *в.-дзв*. ‘адтуліна, дзірка ў рыбалоўнай снасці’; 7. *ветк.* ‘душнік у лазні’; 8. *ганц.*, *свісл.*, *ваўк.*, *зэльв.*, *віл*. ‘адтуліна ў зямлі’; 9. *барыс.*, *пух.*, *круп.*, *жлоб*. ‘лаз у склепе’; 10. *шчуч*. ‘вір’; 11. *тур*. ‘прадонне крыніцы ў балоце’; 12. *в.-дзв*. ‘прорва’; 13. *ваўк.*, *шчуч.*, *гродз*. ‘праток, малочны канал’; 14. *тур*. ‘стрыжань у нарыве’ (СП; ТС; МСГ; НЛ; СГЦ; БДС; Бяльк.; Сцяшк., І; ДСЛ; ЗНС).

б) эквівалентнымі (раўнапраўнымі), пры якіх адрозненні паміж ЛСВ звязаны з нязначнай дэнататыўнай варыятыўнасцю: самі гіпонімы ў гэтым выпадку называюцца эквонімамі /Нікіцін₇₄, 39/ ці сагіпонімамі /Лысякова₈₄, 81/. Формула эквівалентных адносін можа быць выражана наступным чынам: $(R + V_1) \cap (R + V_2) \cap (R + V_3)$, дзе знак \cap указвае на перакрываванне, перасячэнне, частковае сумяшчэнне. Эквівалентныя (экванімічныя, сагіпанімічныя) адносіны ў некаторых выпадках дэманструюцца ў выглядзе геаметрычнай мадэлі з некалькімі перакрываванымі кругамі, якія ўпісаны ў камбінацыі

трохвугольнікаў (гэта мадэль паслядоўна інтэрпрэтавана ў кнізе А. Алякперава /гл.: *Алякпераў, 46-50/*).

Гіпанімічная мадэль можа быць і многаступеньчатай, ланцужковай. Адзін яе інгрэдыент (гіперонім) з'яўляецца родавым у адносінах да гіпоніма, які ў сваю чаргу ўключае ў сябе менш аб'ёмныя адзінкі (гіпонімы другой ступені). Такая суаднесенасць ЛСВ дае рэальную магчымасць паслядоўнага дэталізавання класаў і падкласаў лексічных адзінак і падрабязнай іх класіфікацыі /*Лысякова₈₄, 81/*.

Сэнсавыя пераўтварэнні па гіпанімічнай формуле выяўляюцца, як правіла, у межах адной і той жа тэматычнай групы, што з'яўляецца амаль абавязковай умовай пры такім тыпе адносін. Пры гэтым на першы план вылучаюцца самыя разнастайныя характаралагічныя прыкметы ЛСВ, якія могуць наслойвацца адна на другую, перакрываюцца ў розных кірунках і камбінацыях і ствараць структуры з невыразна акрэсленымі, дыфузнымі, сінкрэтычнымі ЛСВ. Адзін і той жа ЛСВ у розных маўленчых сітуацыях і розных каардынатах лінгвістычнай прасторы можа актуалізаваць розныя семы інварыянта, якія ў кожнай тэматычнай групе маюць сваё спецыфічнае выяўленне і сваю сэнсавую скіраванасць. Праілюструем гэта некаторымі прыкладамі, зведзенымі ў табліцу 4. 1, дзе семы гіпанімічных ЛСВ абазначаюцца наступнымі лічбамі: 1. — прызначэнне; 2. — асаблівасці канструкцыі, будовы; 3. — матэрыял вырабу (інгрэдыенты); 4. — спосаб вырабу; 5. — памер; 6. — роднасныя і сваяцкія адносіны; 7. — асаблівасці працоўнай дзейнасці; 8. — узрост; 9. — прыручанасць; 10. — пол; 11. — колер; 12. — іншыя асаблівасці.

Табліца 4.1

Тэматыч- ная група	Полісемант, яго крыніца	Гіперанімічны ЛСВ	Гіпанімічны ЛСВ	Актуалізава- ная сема (яе лічбавае аба- значэнне
1	2	3	4	5
1. Пасуда, ёмістасць	зэльв. <i>пля́шка</i> (<i>Сцяц., III</i>)	бутэ́лька.	пляска́тая бутэ́лька на пі́тво.	1, 2
	глыб., лід., лях. <i>барэ́лка</i> (<i>СП</i>)	бочка.	бочачка з двума дна́мі.	2
	чэрв., докш., раг. зэльв., брэсц. <i>кашэ́ль</i> (<i>ЗНС; Сцяц., III; СП</i>)	вялі́кі кош.	высо́кі квадра́тны кош; малука́шак; кошы́к з накры́ўкай, у якім захоў- ваюць сушаны́я сыры; кошы́к для бульбы; ко-	1, 2, 3

			шык для грыбоў, ягад; кош, сплечены з кары, для сяўбы	
2. Памяш- канні	<i>гродз., брэсц., віц., маг. буда</i> (СП; Касп.; Сцяц.,ІІІ; Янк., ІІ; Сцяшк.,І) <i>глус. пакоі</i> (Янк.,ІІ)	памяшканне наогул.	будка для сабакі; будан для стоража; будка, дзе захоўваецца бульба; збу- даванне ад дажджу, сне- гу; своеасаблівая паветка. панскі дом.	1, 2 1
3. Адзенне	<i>бых., круп., раг.</i> <i>сл.,петр.,шчуч.</i> <i>платце</i> (Бяльк.; Сцяшк.,І; СП; Юрч.,І; ЛП) <i>зэльв., раг.,</i> <i>астр. смарг</i> <i>капо́та</i> (СГЦ; СП; Сцяшк.,І) <i>зэльв. сукня</i> (Сцяц.,ІІ) <i>брасл., смарг.,</i> <i>лаг., дзятл. адзе-</i> <i>жа</i> (СП) <i>ганц., валож.,</i> <i>пруж. нагавіцы</i> (СП; СГЦ)	агульная назва адзення. адзенне наогул.	сукенка; бялізна. верхняя жаночая вопрат- ка свабоднага пахрою; доўгая верхняя мужчын- ская вопратка; жакет ; фуфайка; халат; паліто. сукенка з шарсцяной дарагой тканіны. бялізна.	1 1, 2, 12 3 1 1
4. Чалавек	<i>літар. чалавек</i>	чалавек.	муж; мужчына; слуга ў тракцыіры.	6, 7

Працяг табл. 4.1

1	2	3	4	5
	<i>літар. дзядзька</i>	дарослы муж- чына наогул.	бацькаў або матчын брат; пётчын муж.	6
	<i>літар. цётка</i>	дарослая жан- чына наогул.	бацькава або матчына сястра; жонка дзядзькі.	6
	<i>літар., віл. дзед</i>	стары чалавек.	бацька маці ці бацькі; муж; жабрак; чалавек, які ідзе за броднем у час лоўлі рыбы.	6, 7, 8
	<i>літар. баба</i>	жанчына нао- гул.	старая жанчына; матчы- на або бацькава маці; замужняя жанчына; жонка; жанчына, якая прымае дзяцей у час родаў.	6, 7, 8.12
	<i>гом., брэсц., по-</i>	сваяк наогул.	швагер.	

	<i>лац. свая/к</i> (СП; <i>МСГ</i>)		6
	<i>віц. маладу/ха</i> (Касп.)	маладая жан- чына.	нявеста. 8, 12
5. Грыбы	<i>брасл., ичуч. мін.</i> <i>маз., брэсц. каз-</i> <i>ля/к</i> (СП; ЖС; <i>МС; Сярж.)</i>	агульная назва грыбоў, апрача баравікоў.	казляк; масляк; махавік. 12
	<i>маз. соўя/к</i> (ЖС)	агульная назва ядомых гры- боў, апрача баравікоў.	падасінавік. 12
	<i>узdz. пля/ха</i> (Нсл.; Сярж.)	агульная назва старых грыбоў.	вельмі вялікі баравік. 5, 12
	<i>гродз. бэ/ткі</i> (СП)	усе грыбы, акрамя бараві- коў.	старыя грыбы, непры- годныя для ўжывання. 1, 12
	<i>узdz. жаўця/к</i> (Нсл.; Сярж.)	агульная назва сушаных жоў- тых грыбоў.	жоўты баравік; махавік; абабак. 11
	<i>лоеў., брэсц., маг.</i> <i>грыб</i> (ДСЛ; Сярж.)	грыб наогул.	баравік; падбярозавік. 12
6. Ежа	<i>літар. страва</i>	пэўным чынам прыгатаваныя для яды прадук- ты харчавання	адзін з відаў яды, які падаецца на абед, сне- данне або вячэру. 1, 12
	<i>палес. боршч</i> (ЛП)	агульная назва жыдкіх страў.	жыдкая страва з капусты ці буракоў; страва з бу- ракоў ці бурачніку. 3
	<i>палес. варо/нкі</i> (ЛП)	агульная назва супоў.	бульбяны суп. 3

Працяг табл. 4.1

1	2	3	4	5
	<i>брасл., ашм., во-</i> <i>ран., дзятл.</i> <i>расо/л</i> (СП)	расол.	бурачны настой; лёк; расольнік.	3
	<i>паст., ашм.,</i> <i>ичуч., лях. ва/ра</i> (СП)	вараная страва наогул.	звараная кіслая страва.	12
7. Транс- партныя сродкі	<i>літар. машына</i>	транспартны сродак.	аўтамабіль; цягнік.	1, 12
	<i>літар. санкі</i>	сані.	невялікія сані; санкі для катання з горак, пераво- зак грузаў уручную.	1, 4
	<i>зэльв. таксо/ўка</i>	легкавы	таксі.	
				141

	(<i>Сцяц., III</i>)	аўтамабіль		1, 12
	літар. вазок	воз.	лёгкаія выязныя сані.	1, 2
8. Жывёлы, птушкі	літар. кабан	самец свінні.	кастрыраваны самец.	
			свінні; дзікая свіння.	9, 10
	літар. сініца (ЛП)	сініца.	сініца вялікая; сініца хахлатая.	2, 5
	люб. птаство (ЖС)	птушкі.	дамашнія птушкі.	9
9. Іншыя тэматычныя групы	касц., мсцісл. бя- лын. жэрдзь (Бяльк.)	жэрдка.	рубель (для уціскання сена на возе); жэрдка пад столлю ў хаце.	1, 12
	чэрв. слуп (Шат.)	слуп наогул.	верставы слуп.	1
	лоеў., лаг. бор (ДСЛ; СП)	лес наогул.	стары высокі лес; бор.	12
	зэльв. парка н (Сцяц., III)	агульная назва вясковай агароджы.	плот з шырокіх дошак; частакол.	3
	валож., зэльв. брама (СГЦ; Сцяц., III)	вароты.	вароты з аркаю перад уваходам у вёску; штучнае надбудаванне з вешы бярозы, дзеразы над варотамі у двары маладой у дзень вяселля.	2, 4, 12
	зэльв. за гарада (Сцяц., III)	агульная назва агароджы.	спецыяльны від агароджы — загарадзь з дзвюх-трох жэрдак; агароджанае мес- ца ў полі, лузе; загарадка.	3, 4, 12

Працяг табл. 4.1

1	2	3	4	5
	чэрв., пух., шчуч., раг., ганц. пашня (СП; НС)	агульная назва збожжавых культур.	від збожжавых культур.	12
	палес. сноп (ЛП)	сноп любой зерневай культуры.	сноп жыта ці пшаніцы.	12
	літар. печка	печ.	невялікая або часовая печ, якая служыць для абагравання памяшкання.	1, 5
	красн. гадка	думка,	турботная думка.	12
				142

(Бяльк.)	здагадка.		
літар. дабро	усё добрае, станоўчае.	удача, поспех; добрыя справы, учынкi.	12
мядз., уздз., лун. дзятл., лід., петр., кале́йка (СП; СГЦ; БДС)	чарга наогул.	чарговасць пасвіць жы- вёлу; чарга ісці на рабо- ту; чарговасць на ўтрыманне пастуха.	12

Адносіны паміж ЛСВ, як гэта бачна з прыкладаў, заснаваны на самых разнастайных проціпастаўленнях. У тэматычнай групе “пасуда, ёміс-тасць” агульным ЛСВ з’яўляецца назва посуду наогул без указання якіх-небудзь яго дыферэнцыяльных прыкмет. Гіпанімічныя ж ЛСВ якраз і вылучаюць на першы план гэтыя адрозненні (у форме, матэрыяле вырабу, канструкцыі, прызначэнні), акцэнтуючы на іх увагу і наслойваючы іх на гіперанімічны ЛСВ. Дзякуючы цэласнасці семантыкі гіперанімічнага ЛСВ, яго высокаму ўзроўню абагульнення (аб абагульняючай функцыі слова тут мы толькі нагадваем), не назіраецца разрыву семантычнага адзінства слова: агульнае і прыватнае паралельна суіснуюць у межах адзінай сэнсавай структуры. У тэматычных групах “памяшканні”, “адзенне”, “транспарт-ныя сродкі” дыферэнцыяльнымі семантычнымі прыкметамі з’яўляюцца асаблівасці вонкавага выгляду рэалій, іх канструкцыя, будова, прызначэнне, у тэматычнай групе “чалавек” — прафесія чалавека, яго узрост, пол, роднасныя адносіны, сямейны стан, у групе “грыбы” — якасць грыбоў, іх памер, колер, у групе “ежа” — якасць ежы, яе кансістэнцыя, кампанентны склад.

Даволі значную групу складаюць полісеманты з шырокай сеткай гіпанімічных ЛСВ. Яны суадносяцца з вялікай колькасцю дэнататаў, ніжняя мяжа якіх, па сутнасці, з’яўляецца адкрытай, і характарызуюцца экспансіяй у сферу дзеяння розных тэматычных груп, ускладненнямі квалітатыўна-квантытатыўнага, прасторавага, часовага і іншага характару. Напрыклад, *драг.*, *лях.*, *івац.*, *пін.* **вало́/ка (воло́/ка)** ‘усё, што можа зачапіцца за ногі; вярхоўка; шнурок; абора ў лапцях; рэшткі несабранага збожжа пры жніве, якое чапляецца за ногі жніі’ (ЗНС; СП; БДС; МСГ), *маг.* **жыга́ла** ‘усё, што пячэцца, колецца; джала; стрыжань у скуле’ (СП; Абаб.), *в.-дзв.*, *смарг.*, *полац.*, *чэрв.*, *віл.* **гра́нка** ‘пра мноства чаго-небудзь, размешчанага кучна; гронка арэхаў; гронка вінаграду; корч цыбулі; соты’ (СП; БДС; НЛ), *красн.*, *крыч.* **пло́йма** ‘вельмі вялікая колькасць, мноства; дзятва, дзеці’ (Бяльк.), *слуц.* **со́пуха** ‘пра што-небудзь вельмі чорнае; вельмі чорная сажа’ (НСл.), *літар.* **прывязь** ‘вяроўка. рэмень, ланцуг і пад., якімі прывязваюць, прымацоўваюць каго-, што-небудзь; прыстасаванне для прывязвання жывёлы на адкрытым месцы’.

У семантычнай структуры полісеманта **кары**, распаўсюджанага на значнай тэрыторыі гаворак і ў літаратурнай мове, налічваецца 8 ЛСВ: 1. ‘калёсы, воз наогул’; 2. ‘вялікія калёсы для перавозкі грузаў’; 3. ‘сялянскія калёсы з высокімі драбінамі’; 4. ‘воз без драбін’; 5. ‘параконная павозка’; 6. ‘выязная павозка’; 7. ‘сані для перавозкі бярвення’; 8. ‘маленькія саначкі’ (Сцяшк., І; Касп.; БДС; ЗНС; ДСБ; СГЦ; СП; Стар.). Першы і два апошнія ЛСВ складаюць семантычнае проціпастаўленне “воз — сані” пры семантычнай залежнасці ад гіпероніма ‘транспартны сродак наогул’.

Такая шырокая дэнататыўная суаднесенасць абумоўлена абстрагаваным, максімальна абагульненым характарам гіперанімічнага ЛСВ, дзякуючы чаму слова становіцца полідэнататыўным. Сутнасць полідэнататыўнасці заключаецца не ў колькасці абазначаных полісемантам дэнататаў (у такім выпадку гэта з’ява была б тоеснай полісеміі), а ў адсутнасці ніжняй мяжы варыятыўнасці, у незамкнёнасці, адкрытасці сістэмы. Полідэнататыўнасць падобна да эўрысеміі (шыроказначнасці), развіццё якой адбываецца шляхам абстрагавання, адцягнення ад канкрэтных уласцівасцей першасных дэнататаў і канкрэтызацыі, вядомага звужэння ЛСВ (характэрнай сінтагматычнай асаблівасцю яе з’яўляецца поліфункцыянальнасць) /Плот-кін і Гросул; Лебедзева; Жукава Т.^{79, 87}; Калабаеў; Дзіанава; Джаламанава; Феакцістава/.

Адным з праяўленняў полідэнататыўнасці з’яўляецца фіксацыя ў дэфініцыях слоўнікавых артыкулаў пры гіперанімічным ЛСВ тлумачэнняў і ўдакладненняў тыпу “агульная назва”, “наогул” (гл. у табліцы “*памяшканні наогул*”, “*агульная назва адзення*”, “*адзенне наогул*”, “*агульная назва грыбоў*”, “*агульная назва супоў*”, “*агульная назва збожжавых культур*”). Значна радзей такія ўдакладненні ўжываюцца пры гіпанімічным ЛСВ (гл. “*від збожжавых культур*”, “*адзін з відаў яды*”, “*спецыяльны від агароджы*”). Суадносіны гіпанімічнага і гіперанімічнага ЛСВ у такіх выпадках з’яўляюцца ярка выражанымі, матэрыялізаванымі.

Гіперанімічныя ЛСВ у структуры полісемантаў могуць не фіксавацца наогул. Не атрымаўшы фармальнага выражэння, такія ЛСВ прысутнічаюць у структуры слова толькі імпліцытна, што ў большасці выпадкаў абумоўлена прынцыпамі падачы матэрыялаў у слоўніках, іх тыпам і аб’ёмам, асаблівасцямі лексікаграфічнай метамоў, спосабамі і прыёмам і апісання семантыкі лексічных адзінак. У гэтым выпадку гіпанімічныя адносіны зацямняюцца, становяцца менш выразнымі, параўн. літар. **кій** ‘прамая тонкая палка; палка для апоры пры хадзьбе; палка для гульні ў більярд’, літар. **тычка** ‘шост, які ставіцца для абазначэння дарогі, мяжы зямельных участкаў; паплавок у выглядзе шоста для абазначэння мелі, фарватэру; падпорка для павойных раслін’, зэльв. **капуза** ‘вялікая шапка; шапка з аўчыны ў выглядзе каўпака’

(*Сцяц., II*), *смарг., маст., воран. сукня* ‘выхадная святочная сукенка; шлюбная сукенка’ (*СП*), *узdz., нясв., маладз., маз. гнушка* ‘дошчачка, на якой рэжуць хлеб; падстаўка пад чыгун; падстаўка пад скавараду (*СГЦ; НСл.; ММГ, III*).

Яркая выразнасць гіпанімічных адносін або іх імпліцытнасць у кожным дыялектным кантынууме праяўляецца па-рознаму: носьбітамі гаворак могуць быць вядомы ўсе ЛСВ ці толькі якая-небудзь іх частка (у апошнім выпадку гіпанімія наогул страчваецца ці пераўтвараецца ў частковую, усечаную форму); адзін з ЛСВ можа ўспрымацца са стылістычнай ці канататыўнай афарбоўкай, другі — нейтральна; адрозненні могуць тычыцца дыяхранічнага зрэзу, стратыфікацыйнай варыятыўнасці, інтэрферэнцыйных працэсаў і інш.

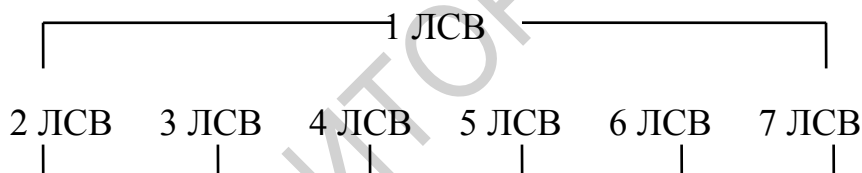
Развіццё гіпанімічных адносін звычайна ажыццяўляецца ў двух кірунках: ад гіпоніма да гіпероніма і наадварот. Абавязковай умовай першага кірунку з’яўляецца шырокае кантэкставае ўжыванне гіпоніма, паступовае пашырэнне яго семантычнага аб’ёму, пераўтварэнне прыватнай дэнататыўнай суаднесенасці ў агульную, абстрагаванне ад індывідуальных асаблівасцей дэнатата, іх нейтралізацыя і, як вынік гэтага, перавага ў структуры полісеманта сігніфікатыўнага зместу над дэнататыўным (канчатковым вынікам такога развіцця з’яўляецца фарміраванне паняцця). Другі кірунак — гэта равіццё эксклюзіўнай сувязі, звужэнне (згортванне) семантыкі гіперанімічнага ЛСВ, яго канкрэтызацыя (дэталізацыя), якая рэалізуецца ў залежнасці ад канкрэтнага ўжывання лексічнай адзінкі, яе спалучальнасці і кантэкставых умоў. Канкрэтызацыя — гэта не з’яўленне якасна новай адзінкі, не страта сэнсавых сувязей з першасным ЛСВ, а адно з выкарыстанняў (ужыванняў) гіперанімічнага ЛСВ, яго канкрэтная рэалізацыя, прыстасаваная да камунікатыўных функцый.

Гіпанімічныя адносіны ў структуры дыялектнай мовы і прыватных дыялектных сістэмах з’яўляюцца ізаморфнымі па сваёй арганізацыі, універсальнымі па характары праяўлення. Адрознені, абумоўленыя тэрытарыяльным фактарам, звязаны, як правіла, з квантытатыўнымі характарыстыкамі і ўзнікаючымі пры гэтым квалітатыўнымі варыяцыямі экванімічных ЛСВ, бо кожны ЛСВ характарызуецца свайго роду унікальнасцю, непаўторнасцю і адлюстроўвае фрагменты аб’ектыўнай рэчаіснасці, дзе практычна адсутнічае абсалютная дублетнасць і паўтаральнасць.

Найбольш распаўсюджанымі ў дыялектнай мове з’яўляюцца экспліцытныя структуры, у якіх гіперанімічны ЛСВ ахоплівае амаль усю моўную прастору (выступае ў якасці агульнага фону), а гіпанімічныя ЛСВ лакалізуюцца ў пэўных каардынатах гэтай прасторы. Працэс пераасэнсавання гіпероніма спачатку ажыццяўляецца ў межах адносна невялікай колькасці носьбітаў гаворкі, дзе толькі пазначаюцца асобныя семантычныя зрухі. На

далейшае развіццё патэнцыяльных магчымасцей ЛСВ аказваюць уплыў частата і сфера яго ўжывання, кантэкст, дыстрыбутыўныя ўласцівасці і экстралінгвістычныя фактары. Спецыфічнасць праламлення гіперанімічнага ЛСВ у розных каардынатах лінгвістычнай прасторы праяўляецца ў пэўных зменах дэнататыўнай асновы, сумяшчэнні розных сінхронных зрэзаў, наяўнасці культурна-этнічнага кампанента, што спрыяе росту ЛСВ і павелічэнню семантычнай парадыгмы слова. Шкала гэтай парадыгмы, размяшчэнне на ёй ЛСВ (перыферыйнае, цэнтральнае ці сярэдняе), іх статус, арэальная праекцыя, характар узаемадзеяння паміж сабой пры агульнай сузалежнасці ад гіперанімічнага ЛСВ адлюстроўвае семантычную эвалюцыю слова, амплітуду яго семантычных ваганняў. Напрыклад, на шкале семантычнай парадыгмы полісеманта *луг* размяшчаецца 7 ЛСВ, першы з якіх (гіперанімічны) рэальна ці патэнцыяльна прысутнічае ў кожным ЛСВ, параўн. *луг* 1. 'луг наогул'; 2. 'сухадольны луг'; 3. 'заліўны луг, які звычайна затапляецца ў вясенні час і высыхае летам'; 4. 'мокры луг'; 5. 'нізкае забалочанае месца з кустамі'; 6. 'балота'; 7. 'невялікі прыродны вадаём' /гл. карту № 8, схему 4.1/.

(4. 1)

Карта № 8. Распаўсюджанне ЛСВ полісеманта *луг*: 1 — луг наогул; 2 — сухадольны луг; 3 — заліўны луг, які звычайна затапляецца ў вясенні час і высыхае летам; 4 — мокры луг; 5 — нізкае забалочанае месца з кустамі; 6 — балота; 7 — невялікі прыродны вадаём.

Другі ЛСВ ‘сухадольны луг’ займае крайняе левае становішча ў агульным ланцугу семантычнага развіцця. Яго ж прасторавая праекцыя сведчыць аб найбольш шырокай распаўсюджанасці /гл. карту № 8/. Трэці ЛСВ ‘заліўны луг, які звычайна затапляецца ў вясенні час і высыхае летам’ распаўсюджаны на значнай тэрыторыі гаворак (больш кампактныя арэалы сканцэнтраваны ў усходняй частцы гаворак). Ён з’яўляецца як бы сувязным звяном паміж другім і чацвёртым ЛСВ. Адна з яго семных частак “высыханне” прысутнічае ў другім ЛСВ, другая частка “затапляльнасць” — у чацвёртым ЛСВ. Чацвёрты ЛСВ займае адносна невялікі арэал у гомельскіх гаворках. У пятым ЛСВ ‘нізкае забалочанае месца з кустамі’ назіраецца ўскладненне яго семантычнай часткі, што прыводзіць да квалітатыўных змен дэнататыўнай асновы і зацяжнення гіпанімічных адносін, якія ўжо перастаюць адчувацца ў шостым ЛСВ ‘балота’. Апошні ЛСВ з’яўляецца ніжэйшай мяжой семантычнага развіцця слова. Ён максімальна аддалены ад першага ЛСВ, звязаны з ім праз пасрэдніцтва пятага ЛСВ, хаця распаўсюджаны на значнай тэрыторыі заходніх гаворак. Кропка чацвёртага ЛСВ на гэтай шкале разглядаецца ў якасці ўмоўнай мяжы дзеяння гіпанімічных адносін: наступныя кропкі ўказваюць на працягласць і непарыўнасць семантычнага развіцця слова.

4.2. Энантыясемія

Аб энантыясеміі як здольнасці слова мець супрацьлеглыя антанімічныя значэнні ўпершыню ў мовазнаўстве было заяўлена яшчэ ў 1884 г. у працы В. Шэрцля, дзе аўтар спрабаваў выявіць прычыны яе ўзнікнення /Шэрцль/. Аднак да нашага часу гэта з’ява з’яўляецца маладаследаванай. Не зусім акрэсленым застаецца і пытанне аб суадносінах энантыясеміі з сумежнымі лексічнымі з’явамі — полісеміяй, аманіміяй, атаніміяй. Адны даследчыкі лічаць энантыясемію прыватным выпадкам аманіміі, другія — разнавіднасцю антаніміі, а іншыя — складанай з’явай, маючай адначасова прыкметы полісеміі, аманіміі і антаніміі /Вінаградаў⁶⁰; Прохарава⁶¹; Новікаў^{73, 82}; Сокалаў^{80-1,80-2}; Бацэвіч^{84, 87}; Смірнова, 11-12; Бяссонава, 29-31; Клімава, 4-5; Лексікалогія, 282-287; Баханькоў, 51/. На нашу думку, энантыясемія, пацвярджаючы цесную сувязь паміж семантычнымі катэгорыямі полісеміі і антаніміі, з’яўляецца прыватным выпадкам многазначнасці. Палярызацыя энантыясемічных ЛСВ не парушае тоеснасці і адзінства слова, бо кожны з ЛСВ

характарызуецца як дыферэнцыяльнымі, так і агульнымі семантычнымі прыкметамі, што з'яўляецца асновай для іх адначасовага суіснавання і супрацьпастаўлення. Праяўленне энантыясемічных адносін у межах адзінага сінхроннага зрэзу і цесная сэнсавая сувязь паміж асобнымі інгрэдыентамі дазваляе кваліфікаваць такія структуры як полісемантычныя, а не аманімічныя (у дадзеным выпадку мы прытрымліваемся найбольш распаўсюджанага ў лінгвістычнай літаратуры крытэрыя, згодна якому словы, што маюць агульныя семантычныя кампаненты, не могуць з'яўляцца амонімамі /гл.: *Старычонак*₉₁, 3- 6/.

Энантыясемія ў большасці выпадкаў назіраецца ў вытворных дзеясловах, значэнне супрацьлегласці ў якіх ўносіцца шырокай і абагульненай семантыкай прэфіксаў. Так, прэфікс *за-* спрыяе ўтварэнню дзеяслоўных процілегласцей тыпу “пачатак дзеяння (працэсу) — яго канчатковы вынік” (*заараць, закіпець, засеяць, зацэрушыць, зашнураваць*), “пачатак дзеяння (працэсу) — праяўленне яго ў даволі вялікай ступені (амаль да максімуму)” (*запець, зайграць, заездзіць, затузаць, затрэсці, заляпаць, запырскаць, задыміць, засмылець*). Марфемна залежная энантыясемія ўласціва і дзеясловам з прэфіксамі *ад-, аб-, вы-, пра-, над-* (*аджыць, адгуляць, аддзяжурыць, аб'ехаць, абляцець, выгараць, прагледзець, надрабіць*)/гл. больш падрабязна: *Старычонак*₈₄/.

Энантыясемічны характар ЛСВ у многім залежыць ад умоў гістарычнага развіцця слова. Адной з прычын развіцця энантыясеміі з'яўляецца недастатковая дыферэнцыяцыя, неразмежаванасць, неакрэсленасць старажытных каранёў /*Шэрыць, 3/*, семантыка якіх, дзякуючы пэўным сэнсавым і словаўтваральным сродкам, з цягам часу дапускае не толькі канкрэтызацыю і дэталізацыю ЛСВ, але і іх супрацьлегласць. Культурна-гістарычнымі прычынамі абумоўлена ўзнікненне энантыясеміі ў *чэрык., касц. адка'з* ‘адказ — адмаўленне, адмова’ (*Бяльк.*), *мсцісл. абмер* ‘вымерванне, абмер — недамер, ашукванне ў меры’ (*Бяльк.*), *тур. кіпецень* ‘кіпень, вар — вельмі вялікі мароз’ (*ТС*). *літар. пазыка* ‘грашовая аперацыя, калі сума грошай бярэцца ў доўг — выдача ў доўг грошай на пэўных умовах’, *зэльв., лун., петр., лоеў. балота* ‘багністае месца — асушаная зямля; сенажаць на сухім месцы’ (*БДС; СП; Сцяц., I; ДСЛ*).

Выдзяляецца дзве асноўныя разнавіднасці энантыясеміі — намінатыўная і канататыўная. Намінатыўная энантыясемія пераважае ў дзеясловах, аддзяслоўных і адыменных назоўніках, процілегласць ЛСВ у якіх абумоўлена як спалучэннямі прэфіксаў і суфіксаў з утваральнымі асновамі, так і катэгарыяльнай семантыкай зыходных часцін мовы. Напрыклад: *літар. абход* ‘наведванне розных мясцін шляхам абходу — месца, якое пэўным чынам абходзіцца’, *літар. прагляд* ‘беглае прагляданне чаго-небудзь — поўны і

ўсебаковы агляд, праверка чаго-небудзь’, *літар. вяртанне* ‘адданне ўзятага, пазычанага раней — атрыманне назад раней пазычанага, страчанага’, *мсцісл. варажэ’й* ‘варажбіт — той, каму варожаць’ (*Юрч., I*), *мсцісл. забаро’нишчык* ‘той, хто забараняе — абаронца, заступнік’ (*Юрч., II*).

У энантыясемічных структурах намінатыўнага тыпу ЛСВ могуць развівацца ў кірунку пэўных прыкмет, памераў, размяшчэння ў прасторы, часовага вымярэння і інш. Напрыклад: а) “пэўная станоўчая якасць — адмоўная якасць”: *літар. бяцэннасць* ‘тое, што характарызуецца высокай каштоўнасцю — тое, што страціла сваю вартасць, стала малакаштоўным’, *літар. дабро* ‘добрыя справы, учынкi — што-небудзь непатрэбнае, непрыгоднае’, *літар. ліхасць* ‘смеласць, храбрасць — нягода, няшчасце, ліхое здарэнне’, *літар. гонар* ‘павага, пашана, слава — фанабэрыстасць, пыха’, *палес. годы’на* ‘добрае надвор’е — дрэннае надвор’е’ (*ЛП*); б) “размяшчэнне знізу — размяшчэнне зверху”: *мсцісл. дно* ‘дно ў пасудзіне — круглая накрыўка (зверху) у драўлянай пасудзіне’ (*Юрч., I*), *івац. гуздзе’р* ‘ніжняя частка снапа — верхняя частка ў веніку’ (*НС*), *браг., ельск. маку’шка* ‘верхавіна (дрэва) — ніжняя частка цыбулі’ (*МСГ*); в) “малы памер — вялікі памер”: *круп., лях. кро’шка* ‘маленькі кавалачак хлеба — вялікі кавалак чаго-небудзь’ (*СП*), *палес. плот* ‘вялікі плыт — нявялікі плыт’ (*ЛП*); г) “ранішні час — вячэрні час”: *в.-дзв., наст. зара’* ‘ранішняя зорка — вячэрняя зорка’ (*СП*).

Прычынай узнікнення канататыўнай энантыясеміі звычайна з’яўляецца змена эмацыянальна-ацэначнай афарбоўкі слова, што прыводзіць да пераўтварэння станоўчага арэола ці вобраза ў пеярэатыўны (адмоўны) і наадварот. Значны ўплыў на гэта аказвае стратыфікацыйная варыятыўнасць слова, абумоўленая ўзростам, полам, адукацыяй, сацыяльным становішчам, прафесіяй чалавека /*Панамарэнка, 105-107; Прохарава₆₁, 126-127*/, а таксама кантэкставае ўжыванне слова, спецыфічнасць яго інтанацыйных контураў /*Баханькоў, 49*/, мэта выказвання і разнастайныя экстралінгвістычныя фактары. Пры гэтым неабходна ўлічваць розныя праяўленні канататыўнай энантыясеміі. У адных выпадках усе ЛСВ з’яўляюцца прыналежнасцю літаратурнай мовы, дзе адзначаюцца паметамі “пагардлівае”, “іранічнае”, “жартаўлівае”, “народна-паэтычнае”, у другіх — адзін з ЛСВ з’яўляецца узуальным, а іншыя выкарыстоўваюцца аказіянальна ці індывідуальна, у трэціх — усе ЛСВ з’яўляюцца дыялектнымі ці размоўнымі. Канататыўная супрацьлегласць ЛСВ у такіх выпадках знаходзіцца ў адпаведнасці з логіка-прадметнай палярнасцю, характарам эмацыянальна-ацэначных адрозненняў базіснага і зыходнага ЛСВ. Большасць полісемантаў з канататыўнай энантыясеміяй ужываецца для проціпастаўлення ўнутраных якасцей чалавека, яго вонкавага выгляду, светапогляду, узросту і інш. Напрыклад: *літар. ваяка* ‘воін, баец, салдат — той,

хто не апраўдае звання воіна, байца’, *літар. галава* ‘чалавек вялікага розуму — нездагадлівы, някемлівы чалавек’, *літар. багач* ‘хто валодае вялікім багаццем — небагаты, бедны чалавек’, *літар. зубр* ‘буйны спецыяліст, уплывовая асоба у якой-небудзь галіне дзейнасці — той, хто ўпарта трымаецца сваіх адсталых поглядаў’, *літар. галубчык* ‘ласкавы зварот да хлопчыка, мужчыны — зварот з адценнем пагрозы, зларадства’, *літар. малойчык* ‘малады чалавек, хлопчык — чалавек амаральных паводзін, які заслугоўвае асуджэння’, *мёр. малёнак, малёначак, мальчуган* ‘маленькі хлопец — вялікі хлопец (не здольны да працы), які займаецца дзіцячымі забавамі’ (*ЗНС*), *бял. спец.* ‘спецыяліст, майстар — дзялок, жулік’ (*Яўс.*).

Энантыясемічнасць ЛСВ у некаторых выпадках абумоўлена і марфемнай будовай слова, рознымі суадносінамі вытворных ЛСВ з утваральнай адзінкай і суфіксамі, параўн. *пух.*, *раг. аўчар* ‘чалавек, які даглядае авечак — воўк, які пераважна нападае на авечак’ (*СП*), *клец. смялец* ‘той, хто хваліцца сваёй смеласцю — баязлівец’ (*НЛ*), *літар. дабрадзеі* ‘той, хто робіць дабро, аказвае паслугу каму-небудзь — ліхадзей, зламыснік’, *мсцісл. варажэйка* ‘варажбітка — тая, якой варожаць’ (*Юрч., I*) .

Палярызацыя значэнняў у структуры слова можа насіць больш складаны, умоўна-асацыятыўны характар. Так, у структуры полісемантаў *страмота* і *ўдача* проціпастаўленне ажыццяўляецца ў накірунку “пэўная якасць — асоба, якой не ўласціва гэта якасць”. Параўн. *мсцісл. страмота* ‘сорам — бессаромны чалавек’ (*Юрч., II*), *чэрв. удача* ‘удача — няўдачнік’ (*Шат.*) . Безумоўна, на характар палярызацыі падобных ЛСВ значны ўплыў аказвае кантэкст, маўленчая сітуацыя, а таксама лексічныя і сінтаксічныя сувязі слова.

4.3. Вывады

Полісемантычныя структуры з адносінамі ўключэння і контрадыкторнасці, адлюстоўваючы асноўныя заканамернасці развіцця лексічнай сістэмы мовы, з’яўляюцца вынікам абагульняючай і класіфікуючай работы чалавечага мыслення, выяўленнем дыялектычнага адзінства паміж дыферэнцыяльнымі і агульнымі аспектамі адной і той жа з’явы. Універальныя па характары свайго праяўлення, гіпанімічныя і энантыясемічныя адносіны паміж ЛСВ па-рознаму праяўляюцца ў кожным дыялектным кантынууме і ў розных лексіка-тэматычных разрадах слоў.

Гіпанімія часцей за ўсё назіраецца ў групах, арыентаваных на рэфэрэнтнае (прадметна-бытавое) адлюстраванне рэчаіснасці (найменнях посуду, ёмістасцей, памяшканняў, адзення, транспартных сродкаў, людзей, жывёл, ежы і мн. інш.). Для іх характэрна полідэнататыўнасць (яна звычайна выражаецца ў

наяўнасці полікампанентных лексічных адзінак), адкрытасць і незамакнёнасць семантычных парадыгмаў, амаль поўная адсутнасць канататыўнага элементу ў структуры асобных ЛСВ і полісемантаў наогул. Фармальнымі паказчыкамі гіпаніміі з’яўляецца шырокі, максімальна абагульнены сэнсавы аб’ём ЛСВ, які ў радзе выпадкаў атрымлівае выражэнне ў дэфініцыях слоўнікавых артыкулаў у выглядзе ўказанняў і ўдакладненняў нахталт “агульная назва”, “наогул”, “усё, што нагадвае...”, “мноства чаго-небудзь”, “што-ці хто-небудзь...” і інш. Даволі часта такія ЛСВ з’яўляюцца нормай літаратурнай мовы, распаўсюджаны на большай тэрыторыі гаворак і ствараюць агульны семантычны фон для гіпанімічных ЛСВ, якія ў розных каардынатах лінгвістычнай прасторы, актуалізуючы пэўныя дыферэнцыяльныя семы, удакладняюць, канкрэтызуюць змест шырокага і абагульненага ЛСВ.

Энантыясемію ў агульнай сістэме лексічных апазіцый неабходна разглядаць як разнавіднасць полісеміі, што спалучае ў сабе элементы антаніміі і аманіміі. Характар і скіраванасць энантыясемічных ЛСВ у многім залежыць ад культурна-гістарычных умоў развіцця слова, яго марфемнай будовы, асаблівасцей семантыкі прэфіксаў і суфіксаў, суаднесенасці вытворных ЛСВ з утваральнымі адзінкамі, наяўнасці канататыўнай афарбаванасці і многіх экстралінгвістычных прычын. У залежнасці ад гэтага выдзяляцца намінацыўная і канататыўная разнавіднасці энантыясеміі.

Энантыясемічныя структуры намінацыўнага тыпу характэрны дзеясловам, аддзеяслоўным і адыменным назоўнікам, антанімічныя ЛСВ якіх (яны абумоўлены перш за ўсё катэгарыяльнай семантыкай зыходных адзінак і спецыфікай іх спалучэння з прэфіксамі і суфіксамі) развіваюцца ў кірунках “пэўная становіцца якасць — адмоўная якасць”, “размяшчэнне знізу — размяшчэнне зверху”, “малы памер — вялікі памер”, “ранішні час — вячэрні час” і інш. Канататыўныя энантыясемічныя структуры з’яўляюцца больш пашыранымі. У большасці выпадкаў яны характарызуюцца анімістычнай скіраванасцю, насычанай вобразнасцю, эмацыянальнасцю, экспрэсіўнасцю і ўжываюцца для проціпаставлення ўнутраных якасцей чалавека, яго разумовых здольнасцей, узросту, вонкавага выгляду, прафесійных навыкаў. Паказчыкам канататыўнай энантыясеміі выступаюць як дэфініцыі слоўнікавых артыкулаў і паметы пры іх, так і інтанацыя гаворака, сітуацыўная і кантэкставая абумоўленасць полісеманта і яго ЛСВ.

ПОЛІСЕМІЯ ВЫТВОРНЫХ СУБСТАНТИВАЎ

Степень семантичнай блізкасці ЛСВ у структуры полісемантаў у многім вызначаецца характарам іх змястоўных сувязяў. Большай самастойнасцю, ізаляванасцю характарызуюцца ЛСВ з апасродкаванай сувяззю, тыповым праяўленнем якой з'яўляюцца ланцужковыя структуры, у якіх выразна не выяўляюцца агульныя семантичныя кампаненты з зыходным ЛСВ ужо на 3-ім, 4-ым і далейшых этапах семантичнага развіцця. Не менш важным спосабам выражэння апасродкаванай сувязі з'яўляюцца вытворныя полісеманты, ЛСВ якіх матывуюцца семантичнай структурай зыходных адзінак ці асобнымі іх інгрэдыентамі.

Вытворныя словы складаюць значную частку лексічнага складу мовы (па сведчанні А. Кубраковай, каля 60 %) /Кубракова₈₀, 86/ і з'яўляюцца складанымі ў структурных і семантичных адносінах утварэннямі. Гэтым у некаторай ступені тлумачыцца актывізацыя даследчай дзейнасці ў галіне семантичнай дэрываталогіі, у выніку якой у друку з'явілася некалькі спецыяльных работ /гл.: Кубракова₈₁; Ціханаў₇₄; Улуханаў; Собалева; Ермакова₈₄; Архінаў₈₄; Нікіцевіч і інш./

5.1. Асаблівасці сэнсавых структур вытворных полісемантаў

Характэрнай асаблівасцю вытворных слоў з'яўляецца неаўтаномнасць іх сэнсавага зместу, арыентацыя на семантыку ўтваральных адзінак, на што звяртаецца ўвага амаль у кожнай рабоце па словаўтварэнні. Утваральная аснова з'яўляецца семантичным і структурным цэнтрам вытворнага субстантыва, яго фундаментам. Абумоўленасць вытворнага іншымі словамі і ў той жа час яго фармальная і семантичная індывідуальнасць на- раджае яркую асаблівасць вытворных адзінак — іх двайную рэферэнцыю: рэферэнцыю да аб'ектыўнай рэчаіснасці, тыповую для любых слоў наогул, і да моўнага рэчышча, характэрную для другасных найменняў /Кубра- кова₈₀, 90; Кубракова₈₁, 10/.

У фарміраванні структуры вытворнага слова (акрамя яго матывавальнай часткі, выражанай утваральнай асновай) непасрэдна ўдзельнічаюць і афіксы (як правіла, суфіксы), якія мадыфікуюць значэнне ўтваральнай адзінкі, пры гэтым канкрэтызуючы і класіфікуючы яго. Афіксы назоўнікаў, валодаючы ў высокай ступені абагульняльнымі ўласцівасцямі, выконваюць дзве асноўныя функцыі:

прадметна-класіфікацыйную і рэляцыйна-класіфікацыйную /Лапацін, 277/, г. зн. яны трансфармуюць слова ў пэўным лексіка-граматычным (катэгарыяльным) кірунку і адсылаюць яго да семантыкі ўтваральнай асновы /Салахаў, 100/. Ступень уплыву слова-ўтваральных афіксаў на семантыку вытворных адзінак залежыць ад выразнасці, дакладнасці сэнсавага зместу афіксаў, іх полісемантычнасці ці ама-німічнасці, характару словаўтваральнай мадэлі наогул (яе прадуктыўнасці, рэгулярнасці), дзеяння нарматыўных фактараў і інш.

Утваральная аснова і афіксы з'яўляюцца абавязковымі (але не адзі-нымі) кампанентамі семантычнай структуры вытворных адзінак. У многіх выпадках іх семантыка вычэрпваецца гэтымі кампанентамі і дзеліцца без астачы. Часцей жа вытворнае слова (акрамя значэнняў афіксаў і асновы) змяшчае дадатковыя сэнсавыя кампаненты, ці прырашчэнні /Ермакова₈₄, 6; Архінаў₈₄, 10/, якія не атрымліваюць фармальнага выражэння, а вылучаюцца ў выніку своеасаблівага "крэкінгу" семантычнай структуры вытворнага назоўніка. Семантычныя прырашчэнні з'яўляюцца адной з характэрных асаблівасцяў вытворных адзінак, іх феноменам, які не адзначаецца ў граматыцы і нерэлевантны ў структуры простых слоў. Дарэчы, тут будзе слушным нагадаць выказванне Ф. дэ Сасюра аб тым, што значнасць знака (элемента) амаль ніколі не раўняецца суме значнасцей яго частак /Сасюр, 164/, а з'яўляецца сінтэзам семантычных элементаў, якія ўтвараюць якасна новую сэнсавую адзінку (яна нагадвае хімічнае злучэнне, якое не тоесна суме асобных яго інгрэдыентаў). На характар прырашчэнняў у вытворных адзінак упершыню звярнуў увагу А. Пяшкоўскі. Пазней гэта асаблівасць атрымала далейшую распрацоўку ў многіх лінгвістычных даследаваннях /Земская₇₃; Ермакова_{77, 84}; Кубракова_{80, 81}; Улуханаў; Міла-слаўскі і інш./, і некаторыя з аўтараў сталі трыфікаваць яе як семантычную ідыяматычнасць (фразеалагічнасць) /Марозава, 15-20; Архінаў₈₄, 9-10; Ермакова₈₄, 5-6/.

Вытворныя полісеманты з неідыяматычнай семантыкай характарызуюцца простаю і выразнай структурай. У дэрыватаў жа з ідыяматычнай семантыкай, наадварот, назіраецца складанае і шматграннае ўзаемадзеянне іх сэнсавых элементаў, што абумоўлена неаднолькавай дынамікай развіцця асобных звянаў утваральнай і вытворнай адзінак, сінкрэтызмам і дыфузнасцю многіх іх форм.

Характар полісемантычнасці вытворных адзінак у многім вызначаецца і іх граматычнай прыродай, марфемнай структурай, прыналежнасцю да пэўнай словаўтваральнай мадэлі ці тыпу, а таксама асаблівасцямі нацыянальнага бачання свету. Для вытворных субстантываў характэрна транспанаванне шырокага, абагульненага і аб'ёмнага зместу ўтваральных дзеясловаў,

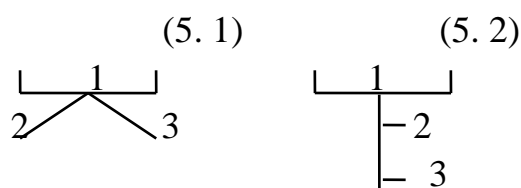
прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў і іншых часцін мовы ў адпаведнасці з магчымасцямі адзінак іменнага класа. Паміж марфемнай і семантычнай структурамі слова ўзнікаюць дваюкага роду адносіны. З аднаго боку, складанасць марфемнай структуры садзейнічае ўскладненню семантычнай структуры і, наадварот, выразная і дакладная марфемная структура перашкаджае ўтварэнню новых ЛСВ і робіць сэнсавую структуру больш простаю. З другога боку, у складанай марфемнай структуры афіксы прымаюць на сябе ролю канкрэтызатара шырокай семантыкі ўтваральнага слова, дзякуючы чаму вытворны назоўнік па сэнсавым аб'ёме становіцца больш простым, і, наадварот, адзінкі з больш простаю марфемнай структурай па прычыне адсутнасці такіх канкрэтызатараў маюць больш шырокую і ёмістую семантыку. Катэгарычным у гэтых адносінах з'яўляецца заява В. Ермаковай аб менш складанай семантычнай парадыгме у больш складаных словаўтваральных структурах і больш складанай семантычнай парадыгме ў нематывавальных ці простых словах /Ермакова₈₄, 74/. Такая заканамернасць, якую аўтар падвяла пад любыя граматычныя разрады слоў, у большай ступені характэрная для субстантываў, утвораных ад прыметнікаў і дзеясловаў, і ў меншай ступені — для субстантываў, утвораных ад назоўнікаў.

Ступень полісемантычнасці вытворных слоў у значнай меры залежыць ад монасемічнасці ці полісемічнасці зыходных адзінак. У выпадку монасемічнасці апошніх назіраецца больш цесная сувязь вытворнага слова з крыніцай дэрывацыі, якая вар'іруецца ў залежнасці ад значэнняў словаўтваральных афіксаў. Полісемічнасць утваральнай адзінкі стварае вялікія магчымасці для разнастайных мадыфікацый структуры вытворнага слова, якая можа складацца як пад уплывам усіх значэнняў і адценняў матывавальнай адзінкі (і аказвацца мнагазначнай за кошт семантычнага багажы базаванага слова /Начынкіна, 90/, так і на аснове толькі аднаго ЛСВ (прамога або пераноснага) ці яго адцення. У большасці выпадкаў ЛСВ вытворнага назоўніка матывуюцца прамым (намінацыйным) значэннем утваральнага слова. Узнікненне ЛСВ на базе пераносных значэнняў — даволі складаны і шматразовы працэс, у большай ступені ўласцівы метафарычным ЛСВ (метанімічныя ЛСВ, як правіла, не наследуюцца /Ермакова₈₄, 82/. Пры ўзнікненні другасных ЛСВ на аснове метафарычных ЛСВ утваральных адзінак назіраецца паслабленне сэнсавай сувязі паміж зыходнай і другаснай намінацыямі ці наогул страта сэнсавай суаднесенасці. Гэта ж асаблівае адзначаецца пры адначасовым дзеянні словаўтваральнага працэсу і метафарызацыі вытворнага слова /Ціханаў₆₇, 115/. Зацямненне ці страта сэнсавай суаднесенасці ўтваральнай і вытворнай адзінак ускладняе характар дэрывацыйнага працэсу, што прыводзіць да ўтварэння

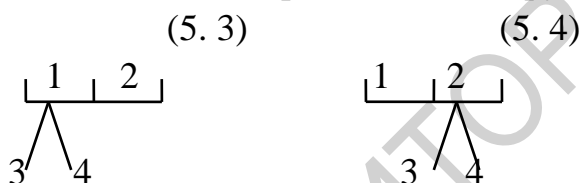
амоніма ці інтэрдэпендэнцыі — немагчымасці высветліць, які ЛСВ з’яўляецца вытворным, а які — утваральным.

Розныя віды семантычнай суаднесенасці ЛСВ, шырока асветленыя ў лінгвістычнай літаратуры /Начынкіна, 86-91; Ермакова₈₄, 118-120; Улуханаў, 127; Ціханаў₆₇, 117-120/, можна паказаць у выглядзе некалькіх схем, паклаўшы ў аснову мадэліравання мінімальныя для полісемантаў **двухчленныя структуры** (павелічэнне колькаснага складу ЛСВ не выклікае істотных паправак квалітатыўнага характару ў схемы). ЛСВ утваральнай адзінкі ў схемах адзначаюцца гарызантальнай лініяй, а ЛСВ вытворнай — вертыкальнай.

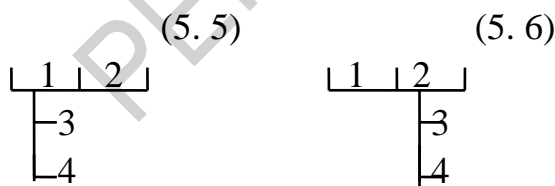
1. Усе ЛСВ вытворнага слова матывуюцца ўтваральнай монасемічнай адзінкай /схемы 5.1 і 5.2/.

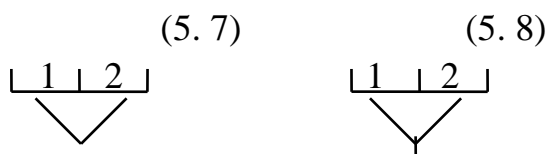
2. Базавым для усіх ЛСВ вытворнага субстантыва з’яўляецца адзін з ЛСВ утваральнай адзінкі, як першасны, так і другасны /схемы 5.3 і 5.4/.

3. Для першага ЛСВ вытворнага слова крыніцай матывацыі з’яўляецца адзін з ЛСВ (першасны ці другасны) утваральнай адзінкі. Астатнія ЛСВ субстантыва развіваюцца на аснове ўнутранага семантычнага супарадкавання /схемы 5.5 і 5.6/.

4. ЛСВ вытворнага субстантыва ўтвараюцца на базе ўсяго зместу ўтваральнага слова /схемы 5.7 і 5.8/.

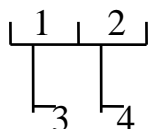

3, 4

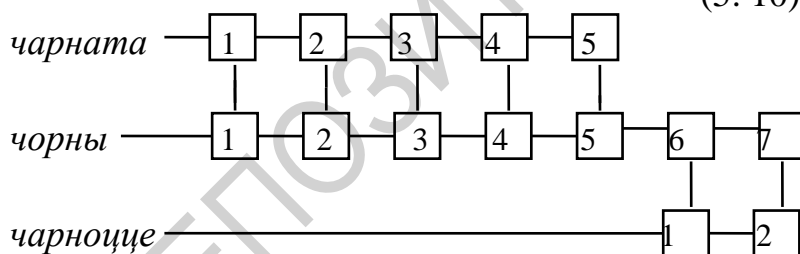
5. На базе кожнага ЛСВ утваральнага слова развіваюцца асобныя ЛСВ вытворнага субстантыва (суадносіны іх у колькасным плане прама прапарцыянальныя). Мнагазначнасць субстантыва ў гэтым выпадку развіваецца пераважна за кошт семантычнай ёмістасці зыходнай адзінкі /схема 5. 9/.

(5. 9)

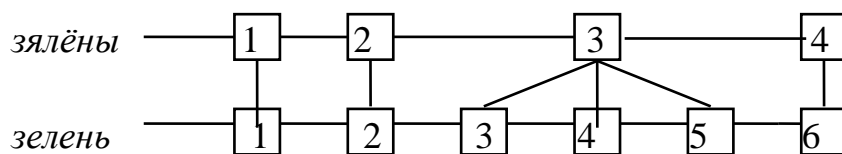
Аб разнавіднасцях узаемадзеяння ЛСВ вытворнай і ўтваральнай адзі- нак, характары іх сэнсавай супадпарадкаванасці, апасродкаванасці могуць сведчыць наступныя прыклады: *літар. чорны* 1. ‘самы цёмны’; 2. ‘змрочны, цёмны, неасветлены’; 3. ‘брудны, запэцканы’; 4. ‘цяжкі, змрочны, беспрасветны’; 5. ‘смуглявы, чарнявы, цёмнавалосы’; 6. ‘які пасмуглеў ад сонца’; 7. ‘нізкі, каварны, подлы’ → *чарната (чарнота)* 1. *літар.* ‘чорны, цёмны колер чаго-небудзь’; 2. *літар.* ‘змрок, цемра’; 3. *літар.* ‘бруд, грязь на чым-не-будзь’; 4. *літар.* ‘бяз радаснасць, змрочнасць, беспрасветнасць’; 5. *тур.* ‘смуглы, цемнаскуры чалавек’ (*ТС*), *астр. чарноце* 1. ‘загарэлы чалавек’; 2. ‘злы чалавек’ (*Сцяшк., II*). Сэнсавую суаднесенасць ЛСВ гэтых полісемантаў можна паказаць у выглядзе схемы 5. 10.

(5. 10)

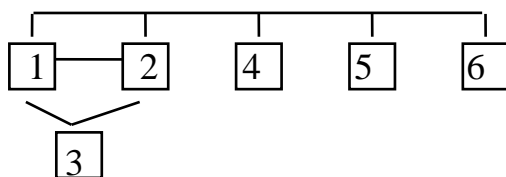
ЛСВ безафікснага субстантыва *зелень* таксама суадносяцца з рознымі значэннямі прыметніка *зялёны*, параўн.: *літар. зялёны* 1. ‘утвораны зялёнай расліннасцю’; 2. ‘які складаецца са свежай зелені’; 3. ‘адзін з колераў сонечнага спектра’; 4. ‘юны, нясталы, нявопытны з прычыны маладосці’ → *літар. зелень* 1. ‘зялёная расліннасць, зеляніна’; 2. ‘некаторыя віды гародніны і траў, якія скарыстоўваюцца ў ежу’; 3. ‘зялёны колер, афарбоўка’; 4. ‘зялёны налёт’; 5. ‘зялёная фарба’; 6. ‘нясталы, маладасведчаны чалавек’. Схематычна структуры гэтых полісемантаў могуць быць выражаны наступным чынам /схема 5. 11/:

(5 11)

Большасць ЛСВ полісеманта **лубка** суадносяцца са значэннем луб ‘палоска кары, ліпы, вяза’: 1. *віл., жлоб., светл., ганц.* ‘кораб, зроблены з лубу’; 2. *рэч., лоеў.* ‘бочка’; 3. *уздр.* ‘колькасць таго, што змяшчаецца ў корабе, бочцы’; 4. *лун., в.-дзв., навагр.* ‘сявенька’; 5. *паст., кар.* ‘раёўня’; 6. *добр., рэч.* ‘вулей у лесе’ (МСГ; ДСЛ; СП; СГЦ; БДС) /схема 5. 12/.

(5. 12)

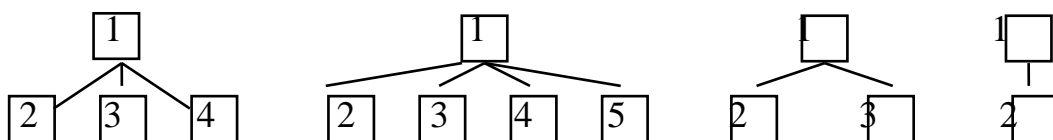
У асобных выпадках назіраецца абсалютнае супадзенне аднаго з ЛСВ (звычайна першаснага) утваральнай і вытворнай адзінак. Такая тоеснасць ЛСВ з’яўляецца не вельмі распаўсюджанай, бо звычайна семантычнае дубліраванне ЛСВ суправаджаецца адрозненнямі эмацыянальна-стылістычнага і сацыяльна-канататыўнага характару, якія ствараюцца перш за ўсё словаўтваральнымі сродкамі. Такое своеасаблівае дубліраванне семантыкі зыходнай адзінкі ў вытворным полісеманце магчыма ў структурах, дзе ас- татнія ЛСВ (кожны па-свойму) уцягваюць у сябе значэнні афіксаў і марфем, іх ідыяматычнасць, як бы пакідаючы ў цені “перанесены” (скапіраваны, дубліраваны) ЛСВ, які не падвяргаецца нават частковай трансфармацыі. Такі стан “перанесенага” ЛСВ ставіць яго ў ранг асноўнага ў вытворным субстантыве, на базе якога шляхам метафарычных і метанімічных пераасэнсаванняў (без выхаду ў крыніцу матывацыі) ствараецца адзіная, даволі спаяная семантычная структура з іерархічным падпарадкаваннем ЛСВ. У схематычным плане такія структуры амаль не адрозніваюцца ад апасродкаваных, бо заснаваны на тым жа прынцыпе радыяльнай полісеміі. Напрыклад: *рэч., ветк., лоеў. балацянка* 1. ‘балота’; 2. ‘грэбля, дарога праз балота’; 3. ‘невялікі ўчастак сенакосу’; 4. ‘балотны грыб’ (МСГ; ДСЛ) /схе- ма 5. 13/; *тур. гарлянка* 1. ‘горла’; 2. ‘гліняная пасудзіна з вузкім горлам’; 3. ‘саламяная пасудзіна з вузкім горлам’; 4. ‘расліна гарлянка’; 5. ‘хвароба гор- ла’ (ТС) /схема 5. 14/; *маст., дзятл., шчуч., мядз. гумніска* 1. ‘гумно’; 2. ‘прыгуменне’; 3. ‘месца, дзе стаяла гумно’ (СП; СГЦ; Сцяц., I) /схема 5. 15/; *ветк., рэч. пудовік* 1. ‘пуд (16 кг.)’; 2. ‘бязмен’ (МСГ) /схема 5. 16/.

(5. 13)

(5. 14)

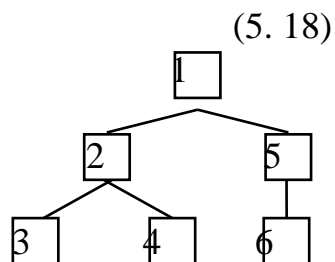
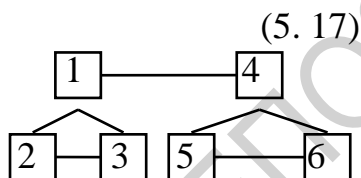
(5. 15)

(5. 16)

Структуры, калі вытворны полісемант дубліруе першасны ЛСВ зы-ходай адзінкі, часцей за ўсё назіраюцца сярод адыменных субстантываў. Напрыклад: мёр. *жыліна* ‘жыла; кавалак лёскі’ (НСл.), мёр. *бомбіна* ‘бомба; варонка, якая атрымалася ад выбуху бомбы; цукерка ў форме шарыка’ (НСл.), кап. *бєразік* ‘бязроза; бярэзнік’ (ЗНС), жытк. *вічышчэ* ‘віка; поле пасля ўборкі вікі’ (МСГ), мёр. *жабіна* ‘жаба; згустак сопліў’ (НСл.), касц., крыч., хоц. *сунюжка* ‘ножка стала; драўляны брусок, якім звязваюцца ножкі стала’ (Бяльк.).

У некаторых выпадках суфіксальны дэрыват капіруе не адзін, а некалькі ЛСВ утваральнага назоўніка, параўн.: літар. *горла* ‘храстковая трубка; верхняя звужаная частка пасудзіны’ → *гарляк* 1. літар. ‘храстковая трубка’; 2. літар. ‘кадык’; 3. *смарг.*, *чэрв.*, *бярэз.* ‘стрававод’; 4. літар. ‘верхняя звужаная частка пасудзіны’; 5. *лід.* ‘збан’; 6. *іўеў.* ‘ганчар’ (ЛАБНГ, I; Сцяшк., I; СП), літар. *перад* ‘пярэдня частка чаго-небудзь; пярэдня палавіна калёс, саней і пад.; частка абутку, што ахоплівае верх ступні’ → *перадок* 1. літар. ‘пярэдня частка чаго-небудзь’; 2. літар. ‘пярэдня палавіна калёс, саней і пад.’; 3. літар. ‘двухколка са снараднай скрыняй’; 4. *лун.* ‘вяз у санях’; 5. літар. ‘частка абутку, што ахоплівае верх ступні’; 6. *кар.* ‘усход нагі’ (БДС; ЛАБНГ, II). Схематычна структуры полісемантаў *гарляк* /5. 17/ і *перадок* /5. 18/ можна прадэманстраваць наступным чынам:

Аднак часцей ЛСВ утваральнай адзінкі, дубліраваная (капіраваная) структурай вытворнага субстантыва, набываюць за кошт афіксаў пэўныя сацыяльна-характаралагічныя і канататыўныя адценні. Напрыклад, *чэрв. каніна* ‘каняка; мяса каня’ (Шат.), лях. *каніско* ‘вялізны конь; бальшун’ (СП), мсцісл. *бачына* ‘узмацн. ад бок; мяса з боку тушы’ (Юрч., II), мсцісл. *баінішча* ‘вялікая баня; месца, дзе стаяла баня’ (Юрч., I).

5. 2. Асноўныя групы вытворных субстантываў

Вытворныя субстантывы могуць матывавацца практычна любой часцінай мовы, якая ў многім вызначае механізм арганізацыі і функцыя-ніравання семантычнай структуры вытворнага назоўніка. У залежнасці ад крыніцы матывацыі і словаўтваральных афіксаў выдзяляецца некалькі груп вытворных субстантываў.

5. 2. 1. Полісемантычныя субстантывы, утвораныя ад дзеяслоўных асноў (як правіла, суфіксальным шляхам) складаюць самую шматлікую групу. Суфіксы выконваюць перш за ўсё словаўтваральную ролю, з'яўляюцца афарміцелямі субстантыва і канкрэтызатарамі (спецыялізатарамі) шырокай і глабальнай дзеяслоўнай семантыкі. Праходзячы праз прызму субстантыва і яго марфем, семантыка дзеяслоўнай асновы трансфармуецца ў пэўным кірунку, ствараючы вялікія магчымасці для сэнсавага вар'іравання вытворных адзінак. Такія адзінкі, семантыка якіх складаецца з абагульняючага значэння дзеяслоўных асноў (дзеяння, працэсу ці стану), значэнняў афіксаў і ўзнікаючай пры гэтым ідыяматычнай надбаўкі, абазначаюць лю-дзеі і жывёл, разнастайныя бытавыя прыборы, механізмы, прылады працы і прыстасаванні, звязаныя з тымі ці іншымі дзеяннямі, функцыямі, перамяшчэннямі ў прасторы і інш. Так, полісеманты, утвораныя ад дзеясловаў *ха-дзіць, скакаць, плаваць* пры дапамозе суфікса *-ун-*, аб'ядноўваюць у межах семантычнай структуры людзей (жывёл, насякомых) і розныя прыстасаванні, бытавыя прадметы, звязаныя асабліваасцямі руху, перамяшчэння. Напрыклад, **хадун** 1. *бар., петр., раг., рэч., добр., лоеў., в.-дзв., астр., стаўб.* 'прылада, пры дапамозе якой малыя дзеці вучацца хадзіць'; 2. *жытк.* 'дзіця, якое вучыцца хадзіць'; 3. *зэльв., мёр.* 'хадок'; 4. *літар.* 'дэталі машыны, механізма, якая знаходзіцца ў пастаянным руху' (СП; МСГ; ДСЛ; Сцяшк., I; Сцяц., I; БДС; НС), **скакун** 1. *літар.* 'конь з высокімі бегавымі якасцямі'; 2. *літар.* 'той, хто не сядзіць на месцы, любіць скакаць, бегавіць'; 3. *літар.* 'спартсмен, які займаецца скачкамі'; 4. *літар.* 'танцор'; 5. *смарг., лях.* 'блыха'; 6. *чэрв.* 'конік' (БДС; СП; ДСБ), **плывун** 1. *літар.* 'насычаны вадой дробны пясок'; 2. *шчуч.* 'плавец'; 3. *віл.* 'трава, якая расце на вадзе' (СП).

Даволі шырокі парадыгматычны рад складаюць ЛСВ полісемантаў, утвораных ад дзеясловаў закончанага трывання з прэфіксам *за-* пры дапамозе суфікса *-к-*. Часцей за ўсё такія ЛСВ суадносяцца з прыладамі (сродкамі) працы і вынікам дзеяння. Напрыклад: **закрутка** 1. *літар.* 'прыстасаванне для запірання дзвярэй'; 2. *літар.* 'заварацень'; 3. *кап.* 'палка, якой закручваюць вяроўку'; 4. *віл.* 'палка, з дапамогай якой замацоўваецца меншы навой'; 5. *валож.* 'драўляная цурбалачка, якая ўжывалася замест гузіка'; 6. *пух.* 'машынка для дамашняга кансервавання'; 7. *ваўк.* 'сукаратка' (СП; Бяльк.; Сцяшк., I; МСГ; СГЦ), **застаўка** 1. *літар.* 'шчыт для затрымання вады ў вадзяным млыне'; 2.

мсцісл. ‘жэрдка ў гумне’; 3. *клім.* ‘калодка, што падтрымлівае галоўку полаза пры яго выгінанні’; 4. *чэрв.* ‘дошка, якой закрываецца або адкрываецца адтуліна ў скрынцы’ (*Бяльк.; СГЦ*), *зарубка* 1. *літар.* ‘зарубліванне’; 2. *літар.* ‘метка, знак, зробленыя сякерай, нажом і пад.’; 3. *барыс.* ‘малы выступ на коміне’; 4. *віл., лаг.* ‘гадавое кальцо на рагах у жывёлы’; 5. *шчуч.* ‘рубец у адзежы’; 6. *віл.* ‘маршчына’ (*СП; СГЦ*).

Ад дзеяслоўных асноў *капаць, драць, трапаць* пры дапамозе суфікса — *-чк-* (*-шк-*) утвараюцца полісеманты са значэннем суб’екта, сродку і выніку дзеяння. Звычайна яны называюць чалавека, розныя прыстасаванні, механізмы, прылады працы па іх характэрных дзеяннях, функцыях, а таксама рэаліі, якія з’яўляюцца вынікам такіх дзеянняў. Напрыклад: *браг., хойн., добр., лоеў., шчуч., воран., драг., пруж. кандачка* ‘матыка; рыдлёўка; чапля; той, хто капае бульбу’ (*БДС; СП; МСГ; ДСЛ; ДСБ; Сцяшк., I*), *літар., гродз., віл., барыс., глыб., лоеў., карм., бяроз. драчка* ‘цясларская прылада; паз, выемка ў бервяне, дошцы, зробленыя пры дапамозе такой прылады; шчотка для абдзірання і ачысткі льну; тарка; ручныя жорны; матыка; рас- шчэпленыя дубцы для пляцення кошыкаў; палоска ліпавай кары; печыва з дзёртай бульбы і мукі’ (*СП; СГЦ; ДСЛ; БДС; МСГ; МС*), *рас., в.-дзв., віл., воран., жытк., добр. транаўшка* ‘мянташка; трапло; звязка кудзелі; балбатун’ (*БДС; МСГ*).

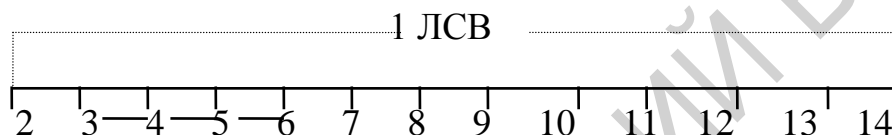
У парадыгматычным радзе полісеманта *круцёлка* ЛСВ аб’ядноўваюцца значэннямі (як прамым, так і пераноснымі) зыходнага дзеяслова *круціць*, параўн.: *круцёлка* ‘дзвярная зашчапка; ручка ў жорнах; драўляны вал з жалезнай ручкай у студні; вяртлюг; прыстасаванне, якое рэгулюе падыманне і апусканне жарнавога каменя; млён; калатоўка; юла; від танца; легкадумны, ветраны чалавек’ (*СП; БДС; МСГ; Касп.; Шат.; Бяльк.*).

У аддзяслоўных полісемантах з суфіксамі *-ушк-, -к-* сумяшчаюцца значэнні сродку дзеяння і выніку дзеяння. Напрыклад: *в.-дзв., глыб., астр., сл., маз., чэрв. калатушка* ‘калатоўка, якой узбівалі бялкі яек; таўкачык для збівання масла; калатоўка з сучкамі на ніжнім канцы раскалочваць муку; драўляная прылада, якой абівалі лён; доўбня; драўляны малаток; страва з бульбы і мукі; кулеш, зацірка; амлет; прыгатаваная для свіней рэдкая страва; рэдкая гразь’ (*СП; Сцяшк., I; МСГ; ЗНС; СГЦ*), *літар. сечка* ‘прылада для сячэння капусты, буракоў, сякач; дробна нарэзаная салом; драблёныя крупы’.

У літаратурнай мове шырокаўжывальнымі з’яўляюцца полісеманты з суфіксам *-к-*, ЛСВ якіх развіваюцца па лініі “пэўнае дзеянне → вынік гэтага дзеяння” (*пасылка, вырубка, выплаўка, лепка, насечка, падпіска, адпіска*), “пэўнае дзеянне → інструмент (сродак) дзеяння” (*замазка, завязка, зачэпка, заварка, падводка, падмазка, прысыпка, абліцоўка, аблямоўка, абіўка, трамбоўка*).

У семантычнай структуры суфіксальнага дэрывата *стаяк* налічваецца 14 ЛСВ, якія суадносяцца са шматлікімі прадметамі быту, прыстасаваннямі, часткамі збудаванняў і аб'ядноўваюцца агульнасцю лакатыўнай семы — размяшчэннем у прасторы (як правіла, вертыкальным): **стаяк** 1. *літар.* 'вертыкальны брус, слуп у якім-небудзь збудаванні, прыстасаванні, якія служаць для апоры або злучэння чаго-небудзь'; 2. *бяроз.* 'бакавы вушак'; 3. *літар.* 'вертыкальная труба збудаванняў'; 4. *літар.* 'комін'; 5. *петр., калінк.* 'грубка'; 6. *сл.* 'сценка з дымаходам пры пліце'; 7. *паўн.-усх., паўдн.-зах., цэнтр.* 'круглы стаячы вулей'; 8. *круп.* 'стаячая калыска'; 9. *брасл., астр.* 'стойка для навучання малых дзяцей хадзьбе'; 10. *іўеў.* 'прыстасаванне для трапання ільну'; 11. *воран.* 'малая ўкладка снапоў на полі'; 12. *воран., гродз.* 'каласок, выпадкова не зжаты ці не скошаны'; 13. *пух., ст.-дар., барыс.* 'старчковы (галоўны) карань дрэва'; 14. *бяроз.* 'сухастоіна' (ЛАБНГ, I, III; СП; Сцяшк., I; МСГ; БДС). Структуру гэтага полісеманта можна адлюстравіць у выглядзе схемы 5. 19.

(5. 19)

Як бачна са схемы, 1-ы ЛСВ, які прадстаўляе норму сучаснай літаратурнай мовы, выступае ў якасці гіпероніма. Ён не толькі звязвае ў адзіную структуру ўсе ЛСВ, цэментуе іх, але і з'яўляецца своеасаблівым семантычным фонам, асобныя элементы якога ў розных каардынатах лінгвістычнай прасторы (асобных дыялектных кантынуумах) атрымліваюць сваё праяўленне ў выглядзе спецыялізаваных і больш-менш канкрэтызаваных ЛСВ.

ЛСВ суфіксальнага дэрывата *ляжак* таксама аб'яднаны агульнасцю лакатыўнай семы (праўда, не вертыкальным, а гарызантальным размяшчэннем у прасторы суадносных з ЛСВ дэнататаў), параўн.: **ляжак** 1. *літар.* 'ніжняе апорнае ляжачае бярвяно зруба'; 2. *літар.* 'гарызантальная частка дымахода'; 3. *браг., ельск., свісл., зэльв.* 'печка-ляжанка'; 4. *ваўк.* 'выступ печы, на якім можна сядзець'; 5. *паўн.-зах., паўдн.-усх., цэнтр.* 'круглы ляжачы вулей'; 6. *хоц.* 'падаконнік'; 7. *навагр., тур.* 'паваленае бурай дрэва'; 8. *светл.* 'плечены посуд для збожжа' (ЛАБНГ, I; ТС; СП; Сцяц., III; Бяльк.; МСГ; Сцяшк., I).

5. 2. 2. Утваральнымі адзінкамі, ад якіх пры дапамозе тых ці іншых сродкаў утвараюцца полісемантычныя субстантывы, могуць быць якасныя і адносныя прыметнікі. Найбольш распаўсюджанымі ў літаратурнай мове і гаворках з'яўляюцца вытворныя суфіксальныя дэрываты, утвораныя ад асноў якасных прыметнікаў са значэннем колеру. Агульнае інварыянтнае значэнне

“колер”, “афарбоўка” аб’ядноўвае ў адзінае сэнсавое цэлае практычна неабмежаваную колькасць суадносных з ЛСВ дэнататаў (людзей, жывёл, дрэвы, расліны, розныя бытавыя прадметы і іх часткі, адзенне і інш.). “Ко- лерныя” ЛСВ носяць больш самастойны, незалежны характар і на семантычнай шкале займаюць прамежкавае становішча паміж полісеміяй і ама- німіяй, параўн.: **бяляк** 1. *літар.* ‘заяц-бяляк’; 2. *літар.* ‘белагвардзец’ ; 3. *карм., рэч.* ‘спадніца (ніжняя)’; 4. *смарг., лельч., глыб., полац., карм., маз.* ‘белы грузд’ (*СП; МСГ; Сярж.*), **сіняк** 1. *літар.* ‘пасінелае месца на целе’ ; 2. *лі- тар.* ‘ядавітая расліна’; 3. *дзятл., драг.* ‘махавік жоўта-буры’; 4. *калінк.* ‘яда- віты грыб’; 5. *смарг., гродз., рэч.* ‘балотная глеістая зямля’ (*СП; МСГ*), **сі- няўка** 1. *добр., лоеў., уздз.* ‘ядавіты грыб’; 2. *шкл.* ‘сыраежка’; 3. *чэрв., тур., жытк., петр.* ‘рыба’; 4. *воран.* ‘касач балотны’ (*СП; МСГ; ТС; Сярж.*), **сівак** 1. *літар.* ‘конь сівой масці’; 2. *шчуч., лід., дзятл., воран.* ‘неўрадлівая глеба сівога колеру’ (*СП; Сцяшк., І*), **зялёнка** 1. *літар.* ‘грыб з пласціністай зялёнай шапкай’; 2. *літар.* ‘вадкасць зялёнага колеру на спірце з антысептычнымі ўласцівасцямі’, **зелянушка** 1. *светл., добр., лаг.* ‘птушка’; 2. *раг., гродз.* ‘зялёнка (грыб)’ (*МСГ; СГЦ; Сярж.*).

Акрамя значэнняў, суадносных па колеры, у структуры адад’ек- тыўных полісемантаў фіксуюцца ЛСВ, якія характарызуюць вонкавыя, фізічныя, узроставыя якасці дэнататаў, іх форму, кансістэнцыю, смак і мн. інш. Напрыклад: *літар.* **глушэц** 1. ‘вялікая лясная птушка’; 2. ‘глухі чалавек’, *тур., наст., іўеў.* **глушак** ‘тс’ (*СП; ТС*), *кап.* **глушмень** ‘тс’ (*Бяльк.*), *літар.* **сляпак** 1. ‘сляпы чалавек’; 2. ‘цёмны, некадукаваны чалавек’; 3. ‘невялікі грызун, які жыве пад зямлёй’; 4. ‘двухкрылае насякомае’, **галяк** 1. *літар.* ‘галыш’; 2. *навагр.* ‘гаршчок з вузкім горлам’; 3. *ветк.* ‘галень’ (*МСГ; Сцяшк., І*), **дзікар** 1. *ветк.* ‘дзікун’; 2. *б.-каш.* ‘камень’ (*МСГ*), **маладзік** 1. *літар.* ‘месяц у першай квадры’; 2. *тур., ваўк.* ‘малады хлопец’ (*Сцяшк., І; ТС*), **малодка** 1. *літар.* ‘маладзіца’; 2. *касц.* ‘малодшая, меншая за дзевятку карта’ (*Бяльк.*), **старык** 1. *ветк., рэч., хойн., раг., бярэз., ів.* ‘старыца’; 2. *рэч., лоеў., бяроз., лун.* ‘месяц (поўны)’; 3. *браг.* ‘старое дрэва’; 4. *брасл.* ‘стары чалавек’; 5. *гродз.* ‘муж’ (*МСГ; ДСЛ; СП; БДС; ДСБ*), **кругляк** 1. *літар.* ‘кароткае тоўстае палена акруглай формы’; 2. *пін., бяроз.* ‘бервяно, ачышчанае ад кары’; 3. *літар.* ‘тоўсты, круглы чалавек’; 4. *барыс.* ‘абруч кошыка’ ; 5. *пух., чэрв.* ‘безрукаўка, камізэлька’; 6. *узdz., пух.* ‘асака’; 7. *лоев.* ‘гатунак сена’ ; 8. *драг.* ‘бульба’; 9. *драг.* ‘яйцо’ (*СП; Сцяшк., І; ДСБ; ДСЛ; СГЦ; Шат.*), *літар.* **крывуля** 1. ‘крывая рэч’; 2. ‘крывое дрэва’; 3. ‘крывы, кульгавы чалавек’; 4. ‘палка з загнутым верхнім канцом’; 5. ‘неакуратна напісаная літара’, **даўгун** 1. *рас.* ‘прыстасаванне ў страсе, да якога прымацоўваюць вадасцёк’; 2. *в.-дзв., рас.* ‘лата’; 3. *дзятл.* ‘вужака’ (*Сцяшк., ІІ; СП; БДС*), **гнілушка** 1. *літар.* ‘абломак

гнилога, спаракнелага дрэва'; 2. *літар.* 'гнилая, ляжалая груша'; 3. *віл., люб.* 'бульба, якая перазімавала ў зямлі'; 4. *мсцісл.* 'слабая, нямоглая асоба' (*СП; Юрч., II*), **кісляк** 1. *глус., віл., мядз., наст., лоеў., тур., хойн.* 'кіслае малако'; 2. *іўеў.* 'закваска'; 3. *хоц.* 'стары грыб'; 4. *літар.* 'вялы, нудны чалавек'; 5. *кар.* 'абібок, гультай' (*СГЦ; СП; ТС; МСГ; ДСЛ; БДС; Сцяшк., I; Сярж.*), **саладуха** 1. *літар.* 'салодкая страва з густазваранай жытняй мукі'; 2. *шчуч.* 'страва з тоўчанай бульбы і грачанай мукі'; 3. *нар., жытк.* 'салодкая груша' (*МСГ; СП*), **мякіш** 1. *літар.* 'мяккая частка печанага хлеба'; 2. *барыс.* 'насенная частка гарбуза'; 3. *глус.* 'мяккая вільготная трава'; 4. *наст., шчуч., гродз., лях.* 'мышца'; 5. *ганц., свісл., кар.* 'лытка'; 6. *пух.* 'сцягно'; 7. *ветк., пух., астр.* 'мяккі кончык пальца' (*МСГ; БДС; СП; Сцяшк., II; Янк., II*).

Зыходнай базай для субстантываў у многіх выпадках з'яўляюцца адносныя прыметнікі. Утвораныя, як правіла, ад назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў *-ан-* (*-ян-*), *-н-*, *-ов-* (*-ев-*), *-ав-*, такія прыметнікі значна ўскладняюць марфемную і сэнсавую структуры субстантыўных дэрыватаў. Пры ўтварэнні назоўнікаў часцей за ўсё выкарыстоўваецца суфікс *-к-*, які выконвае ролю афарміцеля кандэнсата (універба). Дзякуючы яму, становіцца магчымай кандэнсацыя (кампрэсія, сцяжэнне, універбацыя, эліпсіс) прыназоўнікава-склонавых канструкцый ці сінанімічных намінатаўных слова-злучэнняў тыпу *лубяны кораб — лубянка, буслава гняздо — буслянка, земляное жыллё — зямлянка, веснавая песня — вяснянка, без рукавоў — безрукаўка*. Полісеманты з такім суфіксам абазначаюць разнастайныя рэаліі па характэрных прыкметах (праз іх адносіны да другіх прадметаў, з'яў ці дзеянняў), названых адноснымі прыметнікамі. Сувязь паміж ЛСВ з'яўляецца апасродкаванай, не заўсёды падмацаванай другога роду адносінамі, што абумоўлена двайной (ступеньчатай) суаднесенасцю кампанентаў полісеманта: з адносным прыметнікам (а, значыць, і назоўнікам або іншай часцінай мовы, ад якога ён утвораны) і рознымі суфіксамі. Напрыклад, **берасцянка** 1. *літар.* 'каробка, сплеченая з бяросты'; 2. *літар.* 'лёгкае човен'; 3. *гом.* 'чарпак для піцця вады'; 4. *б.-каш., рас.* 'берасцяная (пастуховая) труба'; 5. *лоеў.* 'лыжка, якой аграбаюць рой'; 6. *мядз.* 'штучная метка з бяросты'; 7. *літар.* 'невялікая лясная птушка' (*МСГ; ДСЛ; СГЦ; СП; ЗНС*), **аўсянка** 1. *літар.* 'аўсяныя крупы'; 2. *літар.* 'каша з аўсяных круп'; 3. *літар.* 'мука з аўса'; 4. *воран.* 'аўсянішча'; 5. *смарг.* 'аўсяная салома'; 6. *літар.* 'птушка, якая кор-міцца пераважна насеннем раслін' (*СП; БДС*), **канаплянка** 1. *літар.* 'пеўчая птушка'; 2. *літар.* 'цёплая парцяная хустка'; 3. *маладз., ваўк., пух.* 'густая каша з цвёрдых канапель' (*СГЦ; СП*), **бакоўка** 1. *літар.* 'бакавы пакойчык ці бакавая прыбудова пры чым-небудзь'; 2. *гродз.* 'бакавая дошка ў возе'; 3. *касц.* 'пячурка збоку чалеснікаў у печы' (*СП; Стар.; Бяльк.*), **мядоўка** 1. *пух., жлоб.* 'салодкі гатунак яблык, груш'; 2. *б.-*

каш. ‘пернік з мёдам’ (МСГ; СГЦ), **жытнік** 1. *гом.* ‘хлеб, прыгатаваны з жытняй мукі’; 2. *узdz.* ‘конік зялёны’; 3. *лаг., мядз.* ‘мыш палявая’; 4. *б.-каш., ст.-дар.* ‘гатунак летніх яблыкаў’; 5. *браг.* ‘каласоўнік (пустазелле)’; 6. *узdz., б.-каш., добр., рэч.* ‘баравік, які расце, калі каласуе жыта’ (Сярж.; СГЦ; МСГ; ЖНС; НСл.; НЛГ), **халаднік** 1. *літар.* ‘халодны боршч’; 2. *сл.* ‘крыніца, якая выбіваецца з-пад зямлі’ (Сцяшк., I), **вярхняк** 1. *светл., гом.* ‘верхняя бэлька’; 2. *чач., круп.* ‘верхні камень у жорнах’ (СГЦ; МСГ).

5. 2. 3. Полісеманты, ЛСВ якіх матывуюцца назоўнікамі, складаюць даволі вялікую групу. У адрозненне ад папярэдніх груп, яна характарызуецца трывалымі і ўстойлівымі сувязямі паміж ЛСВ, якія засноўваюцца не толькі на апасродкаванай сувязі (праз значэнні ўтваральнага назоўніка), але і на ўнутранай (прамой) суаднесенасці ЛСВ. Больш актыўную ролю пры словавытворчасці выконваюць афіксы, якія ўносяць значныя карэктывы ў арганізацыю сэнсавай структуры полісеманта. Так, напрыклад, суфікс *-ішч-* спрыяе ўзнікненню ў структуры слова лакатыўнага ЛСВ, які ў парадыгматычным радзе ЛСВ займае дамініруючае становішча, параўн.: **гумнішча** 1. *літар.* ‘месца, на якім стаяла гумно’; 2. *бял.* ‘невялікі пляц каля гумна, насупраць варот’ (МС), **глінішча** 1. *літар.* ‘месца здабычы гліны’; 2. *мсцісл.* ‘гліністы ўчастак поля’ (Юрч., I), *мядз.* **лам’ішча** ‘месца, дзе гарэў касцёр’; 2. ‘куча галля’ (НС), *палес.* **льнішча** ‘поле, з якога сабралі лён’; 2. ‘вертыкальная частка калаўрота, да якога прымацоўваецца кудзеля’ (ЛП).

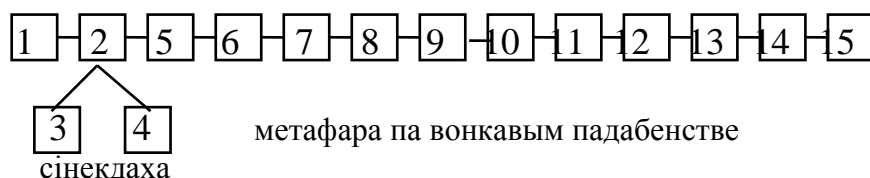
У некаторых выпадках лакатыўныя ЛСВ, скіраваныя на семантыку ўтваральнага назоўніка, могуць уключацца ў дзеянне метанімічнай мадэлі “месца → тое, што засталася на гэтым месцы пасля ўборкі”, параўн.: *віл.* **лянішча** ‘поле, на якім рос лён — трава, якая засталася пасля таго, як вырва- лі лён’ (ЖС), *мсцісл.* **ільнішча** ‘тс’ (Юрч., I), *чэрв.* **канюшынішча** ‘поле, з якога сабралі канюшыну — астаткі сцяблоў ад зжатай канюшыны’ (Шат.).

Суфікс *-ін-*, пры дапамозе якога ўтвараюцца адыменныя назоўнікі, уносіць у структуру полісеманта значэнне сінгулятыўнасці (адзінкавасці), якое, па сутнасці, пранізвае ўсе ЛСВ. Побач са значэннем гэтага суфікса ў структуры вытворнай адзінкі выдзяляецца галоўная сэнсавая частка, выражаная ўтваральнай асновай. Неапасродкаванае ж узаемадзеянне ЛСВ па формуле метанімічнага пераносу “адно дрэва (куст) → адзін іх плод” робіць сэнсавую структуру субстантыва маналітнай і адзінай, што дазваляе асобным аўтарам лексікаграфічных крыніц бачыць у вытворных сінектахічных адзінках не самастойнае значэнне, а яго адценне, параўн.: **слівіна, вішніна, чарэшніна, ігрушына, дуліна, арэшына, парэччына, малініна, рабініна, крушыніна** ‘адно дрэва, куст — адзін плод з гэтага дрэва (куста)’ (НСл.; Касп.).

Па сваіх сэнсавых асаблівасцях вытворныя структуры з суфіксам *-ін-* практычна не адрозніваюцца ад утваральных адзінак без суфікса. Ускладнены адценнем сінгулятыўнасці, яны актыўна ўключаюцца ў дзеянне метанімічнай формулы “адна сцябліна → адно яе зярнятка” (мёр. *кукурузіна, прасіна, пасоліна, пшанічына, ічмініна, лубініна* (НСл.), “адно сцябло → адзін яго карань” (мёр. *хрэніна* (НСл.), “адзін куст → адна яго кветка” (мёр. *розіна* (НСл.), “матэрыял → выраб з яго” (в.-дзв., мёр. *карына, мультаніна* (СП; НСл.), “адно дрэвае → яго драўніна” (глус. *грабіна* (Янк., II).

Утваральныя адзінкі фарміруюць сэнсавы цэнтр, ядро вытворнага слова, прадказваюць шырокія ці вузкія магчымасці яго семантычнага развіцця. Утваральныя асновы з абстрактным сігніфікатыўным зместам ці шырокай рэферэнтнай суаднесенасцю захоўваюць здольнасць да самых розных пераасэнсаванняў і мадыфікацый у структуры вытворнага слова, і, наадварот, назоўнікі з канкрэтнай прадметнай суаднесенасцю маюць невялікія магчымасці ў развіцці полісемантычнасці вытворных субстантываў. Так, напрыклад, суфіксальны дэрыват *рагач*, утвораны ад назоўніка *рог*, характарызуецца шырокай і разгалінаванай сеткай ЛСВ, якія па-рознаму праяўляюцца ў розных дыялектных кантынуумах: 1. *літар.* ‘ніжняя частка хвойнага дрэва з вывернутым каранём’; 2. *літар.* ‘драўляная саха’; 3. *літар.* ‘драўляная частка сахі’; 4. *рас., тур.* ‘ручка сахі’; 5. *воран., маст., маз.* ‘вілкі, якімі ставяць у печ або вымаюць з печы гаршкі’; 6. *гом.* ‘драўляныя вілы’; 7. *маз.* ‘відэлец’; 8. *ветк.* ‘матавіла’; 9. *кап.* ‘вось шпулькі ў самапрадцы’; 10. *беш.* ‘ніжняя ручка ў прадольнай піле’; 11. *рас.* ‘саха калодзежнага жураўля’; 12. *драг.* ‘дышаль у плузе’; 13. *лоеў.* ‘дышаль у возе’; 14. *кар.* ‘машына церці лён’; 15. *літар.* ‘самец алень і іншых рагатых жывёл’ (СП; ТС; ЖС; НС; ММГ, III; ДСЛ; Бяльк.; Сцяшк., I, II; МСГ). Семантычную структуру полісеманта *рагач* можна прадэманстраваць у выглядзе схемы 5. 20.

(5. 20)

Такой жа асаблівасцю характарызуюцца полісеманты, што называюць дэнататы па іх форме, асаблівасцях вонкавага выгляду, размешчанасці ў прасторы і інш. Напрыклад: *галавач* 1. *браг., навагр., зэльв., воран., маладз.*

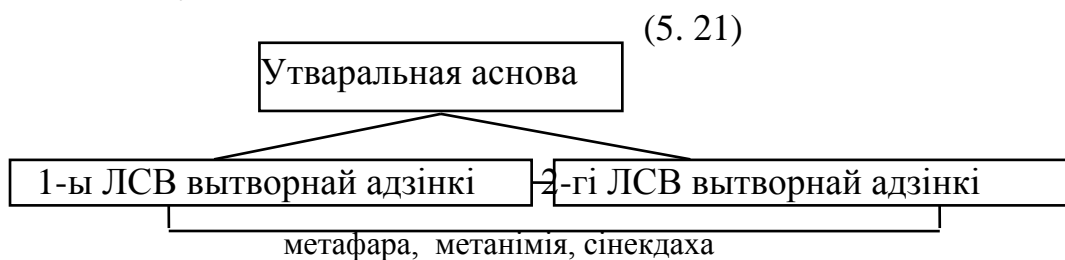
‘чалавек з вялікай галавой’; 2. *кар.*, *астр.*, *навагр.*, *ваўк.*, *мядз.* ‘апалонік’; 3. *воран.*, *астр.*, *уздз.*, *лаг.*, *мядз.* ‘рыбка-галавень’; 4. *тур.* ‘пад’язак’; 5. *гродз.* ‘шампіньён’; 6. *ваўк.* ‘раскідзістае дрэва’; 7. *пін.* ‘верхні вушак у дзвях’; 8. *пін.* ‘снапок з калосся, які прывязаецца да лат страхі’; 9. *віл.* ‘палка, кіёк у калясе задняга навоя’ (*БДС; ЖС; ТС; СГЦ; Сцяшк., I, II; СП*), **барадач** 1. *літар.* ‘чалавек з барадой’; 2. *літар.* ‘вялікая драпежная птушка’; 3. *літар.* ‘жывёліна з барадой’; 4. *літар.* ‘шматгадовая расліна’; 5. *іўеў.* ‘конік’ (*Сцяшк., II*), **літар.** **насац** 1. ‘чалавек з вялікім носам’; 2. ‘птушка або жывёла з вялікай дзюбай’; 3. ‘малпа з доўгім носам’, **вяршок** 1. *в.-дзв.*, *астр.*, *стаўб.* ‘верхняя частка чаго-небудзь, верхавіна’; 2. *смарг.* ‘накрыўка для пасудзіны’; 3. *шчуч.*, *зэльв.*, *лях.* ‘смятанка’; 4. *маладз.* ‘верхняя частка цыбуліны’ (*СП; СГЦ; Бяльк.; Сцяшк., I*).

У структурах полісемантаў, матываваных назвамі жывёл, назіраецца большая самастойнасць, незалежнасць ЛСВ, іх арыентацыя на семантыку ўтваральнай адзінкі, а не на ўласныя сэнсавыя магчымасці. Таму часта ў лексікаграфічнай практыцы такія выпадкі класіфікуюцца як аманімічныя, параўн.: **канюх** 1. *літар.* ‘даглядчык коней’; 2. *тур.*, *пук.*, *паст.* ‘воўк, які нападае на коней’; 3. *чэрв.* ‘каршун’; 4. *лаг.* ‘птушка каня’ (*СГЦ; СП; ТС; Шат.*), *тур.* **короўнік** 1. ‘кароўнік’; 2. ‘гной з -пад кароў’ (*ТС*), *літар.* **цялятнік** 1. ‘хлеў для цялят’; 2. ‘даглядчык цялят’; 3. ‘таварны вагон, прызначаны для перавозкі жывёлы’, **куратнік** 1. *літар.* ‘памяшканне для курэй’; 2. *лоеў.* ‘мужчына, які даглядае курэй’; 3. *навагр.* ‘павозка з будкай’ (*Сцяшк., II; ДСЛ*).

Апасродкаваная сувязь ЛСВ, не падмацаваная метафарычнымі ці метанімічнымі адносінамі, назіраецца і ў іншых адыменных полісемантах. Характар іх ЛСВ, больш ізаляваных і самастойных з-за адсутнасці непасрэдных, кантактных сувязей, абумоўліваецца перш за ўсё семантыкай утваральных адзінак. Схематычна такія структуры ўяўляюць сабой тып радыяльнай полісеміі, параўн.: **зімка** 1. *літар.* ‘зіма’; 2. *літар.* ‘азімая пшаніца’; 3. *глус.* ‘садовае дрэва, плады якога спеюць позна і добра захоўваюцца зімой’; 4. *чач.* ‘зімняя шапка’ (*Янк., I; МСГ*), **вазак** 1. *літар.* ‘возчык’; 2. *ветк.*, *ашм.* ‘конь, які можа весці цяжкі груз’ (*Бяльк.; МСГ*), *барыс.*, *іўеў.* **вазюр** ‘тс’ (*СП*), **вячорка** 1. *клім.* ‘вячэрняя зорка’; 2. *мсцісл.*, *касц.* ‘веча-рынка’ (*Бяльк.*).

У тых выпадках, калі апасродкаваная сувязь ЛСВ падмацавана метафарычнымі, метанімічнымі ці сінекдахічнымі адносінамі, схема радыяльнай полісеміі атрымоўвае больш-менш канкрэтнае ўвасабленне. Так, напрыклад, для вытворных полісемантаў **вішняк** ‘вішнёвы зараснік — вішнёвае лісце’ (*СП*), **беразняк**, **беразак** ‘бярэзнік — бярозавыя дровы’ (*СГЛ; СП; Янк., III*), **бусліна** ‘буслінае гняздо — дрэва з бусліным гняздом’ (*СП*), **асянчук** ‘ягня асенняга прыплоду — маладняк асенняга прыплоду’ (*СП*), **грывак** ‘сорт

аўса — частка страхі, што звісае над сцяной’ (СП) гэта схема можа быць выражана наступным чынам /5. 21/:

5. 2. 4. Адносна невялікую групу складаюць субстантывы, утвораныя прэфіксальным спосабам. Кандэнсуючы пэўным чынам семантыку зыходных адзінак, структуры вытворных назоўнікаў канкрэтызуюцца прэфіксамі, якія ўказваюць на прасторавае размяшчэнне дэнататаў, іх асноўныя і дадатковыя якасці. Напрыклад, *докиш.*, *бар.*, *лях.*, *тур. закаблук* ‘абцас; бяроставая пракладка ў абцасе; драўляны вобад у рыбалавецкіх снасцях, кошыку; драўляная дуга ў баране’ (СП; СГЦ; ТС), *зэльв. прысмакі* ‘прыправы; смачная ежа, ласункі’ (Сцяц., II), *шчуч., кар. по’свет* ‘вісячае дзяржанне для лучыны; начная лоўля рыбы пры асвятленні’ (Сцяшк., II), *тур. заро’г* ‘рог (сенажаці, палетка); затока’ (ТС).

Семантычная парадыгма суфіксальна-прэфіксальных полісемантаў нешырокая, уключае ў сябе звычайна 2 — 3 ЛСВ, што абумоўлена перш за ўсё марфемнай структурай вытворнага субстантыва. Прэфікс і суфікс разам з утваральнай асновай акрэсліваюць даволі жорсткі каркас семантычных каркасаў слова. Калі суфіксальныя дэрываты маюць шырокія магчымасці для семантычных трансфармацый (сэнсавым канкрэтызатарам тут з’яўляюцца суфіксы), то ў суфіксальна-прэфіксальных утварэннях выбар шляху свайго семантычнага развіцця больш абмежаваны. Прэфікс у спалучэнні з суфіксам як бы прадвызначае рамкі сэнсавага развіцця, становяцца своеасаблівым бар’ерам для далейшых пераўтварэнняў.

Найбольш прадуктыўнымі з’яўляюцца адыменныя полісеманты з суфіксамі *-ак*, *-нік*, *-ень* і прэфіксам *за-*, які ўказвае на размяшчэнне рэалій у прасторы (за чым-небудзь, каля чаго-небудзь), іх умоўную мяжу. Напрыклад, **засценак** 1. *літар.* ‘хутар або невялікае сельскае паселішча’; 2. *літар.* ‘землі, якія не ўваходзілі ў сялянскія надзелы’; 3. *палес.* ‘мяжа, якая раздзяляе два ўчасткі поля’; 4. *віл.* ‘сцяна’; 5. *бяроз.* ‘прасценак’; 6. *палес.* ‘частка сцяны паміж вокнамі і паміж вуглом і дзвярамі’; 7. *палес.* ‘прастора паміж печкай і сцяной’ (СГЦ; БДС; ЛП), **запечак** 1. *літар.* ‘месца паміж сцяною і печчу’; 2. *карм., б.-каш., бял.* ‘выступ ля печы, па якому залазяць на печ’; 3. *лях., бяроз.* ‘нары з дошак каля печы’; 4. *добр.* ‘фундамент печы’ (МСГ; ЛП), **застаронак** 1.

літар. ‘адгароджанае месца ў гумне для складвання снапоў, саломы, мякіны’; 2. *дзярж.* ‘загарадка з тоўстых дошак у таку, гумне’; 3. *жлоб.* ‘подсціл пад снапы’; (*МСГ; НС*), *застрэшнік* 1. *лоеў., рэч., ветк., добр.* ‘застрэшак’; 2. *б.-каш., лоеў.* ‘сноп саломы для застрэшка’; 3. *добр.* ‘дошкі, якімі прыкрываюць грэбень саламянай страхі’; 4. *пух.* ‘месца пад навіслым краем страхі’ (*МСГ; ДСЛ; СГЦ*), *зазубень* 1. *літар.* ‘выступ, зуб на якім-небудзь інструменце, прыладзе, дэталі’; 2. *пух., навагр., тур.* ‘рыба- лавецкі кручок’; 3. *смарг.* ‘жалезная пласцінка з зубцамі, якая служыць для запірання дзвярэй’; 4. *лун.* ‘дэталі у клямцы’; 5. *свісл.* ‘жалезная пласцінка на аглоблі’ (*БДС; СП; ТС*).

Прэфіксы *на-, па-, пры-* ў спалучэнні з суфіксамі *-нік, -ень, -ак -ок* уносяць у семантычную структуру слова лакатыўны кампанент (размяшчэнне на чым-небудзь, каля чаго-небудзь, пры чым-небудзь, у чым-небудзь). Напрыклад: *літар. наморднік* 1. ‘раменная сетка, якая надзяваецца на морду сабак або іншых жывёл’; 2. ‘папярочны рэмень аброці, які ідзе па пераноссю каня’, *налобнік* 1. *літар.* ‘частка конскай вуздэчкі, якая праходзіць упоперак ілба’; 2. *літар.* ‘раменьчык, які завязваецца на галаве’; 3. *тур.* ‘удар лыжкай па лбе’ (*ТС*), *тур. наму́снік* 1. ‘папярэчка ў аброці’; 2. ‘наморднік’ (*ТС*), *тур. падборо́днік* 1. ‘падбародак’; 2. ‘падбароднік у вуздэчцы’; 3. ‘удар у бараду’ (*ТС*), *нар. напе́рснык* 1. ‘пярсцёнак’; 2. ‘напарстак’ (*МСГ*), *лельч. падаро́жнік* 1. *літар.* ‘вандроўнік’; 2. *літар.* ‘той, хто знаходзіцца ў дарозе’; 3. *літар.* ‘траватрыпутнік’; 4. *лід.* ‘пласцінчаты грыб’; 5. *драг., кобр., карм., рэч., бых., красн., шкл.* ‘апенька’; 6. *лельч.* ‘пазашлюбнае дзіця’ (*СП; Сцяшк.І; МСГ; Сярж.*), *літар. пасы́нак* 1. ‘няродны сын’; 2. ‘бакавы парастак, атожылак у расліны’, *прыскры́нак* 1. *літар.* ‘скрыначка ў куфры’; 2. *мядз.* ‘шуфляда’; 3. *чэрв.* ‘адгародка ў скрыні, куды ссыпаюць муку’ (*ММГ,ІІІ*).

5. 2. 5. Полісеманты, утвораныя ад лічэбнікаў, у сваёй большасці з’яўляюцца квантытатыўнымі. Гэта абумоўлена характарам матывавальнай адзінкі, якая як бы накладвае квантытатыўны змест на кожны з ЛСВ і тым самым аб’ядноўвае іх у сэнсавое і структурнае цэлае. Словаўтваральныя элементы (у асноўным гэта суфіксы, радзей — іншыя марфемы) канкрэтызуюць квантытатыўны змест, адлюстроўваюць яго канататыўныя, стылістычныя і стратыфікацыйныя асаблівасці.

У якасці ўтваральных адзінак могуць выступаць як колькасныя, так парадкавыя і дробавыя лічэбнікі. Утваральны рад уключае лічбы, пачынаючы з адзінкі (мяжа яго практычна адсутнічае, бо колькасць лічбавых утварэнняў амаль бясконца). Так, ад парадкавага лічэбніка *першы (первы)* пры дапамозе суфіксаў *-ак (-як), -ін-* утвараюцца полісеманты, ЛСВ якіх сумяшчаюць квантытатыў і прадмет. Напрыклад: *пяры́шак* 1. *літар.* ‘тавар першага гатунку’; 2. *літар.* ‘першая самагонка з затору’; 3. *браг., рэч., гом., лід.* ‘першы рой’

(МСГ; СП), **пярвѣк** 1. лельч. ‘першакласнік’; 2. добр. ‘першае дзіця’; 3. ветк., ваўк. ‘першы рой’ (МСГ; Сцяшк., І).

Ад лічэбніка *паўтара* (*палутара*) пры дапамозе суфіксаў *-ачк-*, *-к-* утвараюцца назоўнікі, ЛСВ якіх суадносяцца з прадметамі пэўнага аб’ёму, прыстасаваннямі для вымярэння плошчы і інш. Напрыклад: **паўтарачка** 1. літар. ‘дошка паўтарачнага памеру’; 2. літар. ‘некаторыя прадметы паўтарачнага памеру’; 3. светл. ‘прылада для вымярэння плошчы’; 4. браг. ‘бутэлька 1, 5 л.’; 5. літар. ‘паўтарапакаёвая кватэра’ (МСГ), **палутарка** (*палутырка*) 1. літар. ‘машина грузападымальнасцю ў паўтары тоны’; 2. светл., браг., уздз., пух. ‘мера колатых дроў (прыкладна паўтара метра)’; 3. кап.. ‘дошка таўшчынёй ў паўтары цалі’ (МСГ; СГЦ; Бяльк.).

Лічэбнік *два* паслужыў утваральнай базай для прыметніка *двайны*, ад якога (ці непасрэдна ад самога лічэбніка) шляхам суфіксальнай дэрывацыі ўтварыліся назоўнікі з квантытатывам “два”. Усе ЛСВ такіх полісемантаў суадносяцца з бытавымі прадметамі, дрэвамі, раслінамі, людзьмі і інш., якія складаюцца з дзвюх аднародных ці падобных частак. Напрыклад, **двайняты** 1. літар. ‘блізняты’; 2. браг., віц. ‘гаршкі-спарышы’; 3. чач. ‘здвоены гурок’; 4. дзярж. ‘блізка пасаджаныя два рады бульбы’ (МСГ; Касп.; СГЦ), **двойня** 1. літар. ‘блізняты’; 2. раг. ‘здвоены гурок’ (МСГ), **двайняк** 1. чэрв. ‘двухпудовая гіра’ 2. віл. ‘двайны рыбалоўны кручок’ (СГЦ), **дво’ян** 1. пруж. ‘два каласы, якія растуць на адным сцябле’; 2. тур. ‘двайны прадмет’ (СП; ТС). ЛСВ полісеманта *двайнік* з’яўляюцца рэалізацыяй агульнага інварыянтнага значэння ‘адзінае цэлае, складзенае з двух сіметрычна ідэнтычных ці падобных прадметаў, частак’, параўн.: **двайнік** 1. літар. ‘чалавек або прадмет, які мае поўнае ці надта блізкае падабенства з другім чалавекам або прадметам’; 2. уздз. ‘двайны рыбалоўны кручок’; 3. наст. ‘сетка для лоўлі ракаў’; 4. дзярж., чач., нар. ‘яйка з двума жаўткамі’; 5. гом. ‘дрэва з двума стваламі’; 6. браг. ‘від рубанка’; 7. уздз. ‘падвойная рама’; 8. пух. ‘два рады бульбы, недастаткова аддаленыя адзін ад другога’ (МСГ; СГЦ; СП).

Ад лічэбнікаў *тры*, *трое*, *трэці* (ці апасродкавана праз прыметнік *трайны*) утвараюцца полісеманты з квантытатывам “тры”, якія называюць метралагічныя адзінкі (вагі, даўжыні і інш.), а таксама прадметы, што вымяраюцца трыма такімі адзінкамі ці ўключаюць у свой склад тры элементы: **тройка** 1. літар. ‘лічба тры’; 2. літар. ‘адзнака аб паспяховасці’; 3. літар. ігральная карта’; 4. тур. ‘трэці ход (пасаж) у гульні’; 5. літар. ‘трое коней, запрэжаных у адзін экіпаж’; 6. літар. ‘група з трох чалавек’; 7. літар. ‘касцюм з трох частак’; 8. літар. ‘тры рублі’; 9. ельск. ‘калода на тры метры’; 10. лоеў. ‘камізэлька’ (МСГ; ТС), **трайнік** 1. літар. ‘прадмет, які мае тры аднародныя часткі’; 2. літар. ‘мера або прадмет, які складаецца з трох аднолькавых

адзінак'; 3. *паст.*, *брасл.* 'рыбалоўная снасць, крыга'; 4. *ветк.*, *лельч.* 'рыбалоўны кручок'; 5. *гом.* 'камізэлька'; 6. *жлоб.*, *добр.* 'гіра на тры пуды' (СП; МСГ), **траяк** 1. *літар.* разм. 'тры рублі'; 2. *жлоб.* 'сахор'; 3. *петр.* 'мера дроў'; 4. *чэрв.*, *віц.* 'бервяно на тры сажні' (МСГ; Касп.; ММГ, III).

Вытворныя полісеманты з лічэбнікам *чатыры* (*чацвёрты*, *чацвёрэ*) называюць ёмістасці, меры плошчы, памяшканні, іх часткі і інш., суадносныя з квантытатывам "чатыры" (ці яго чацвёртай часткай). Напрыклад, **чацвярык** 1. *літар.* 'старая мера аб'ёму сыпкіх цел'; 2. *літар.* 'чатыры кані ў адной запражцы'; 3. *жлоб.* 'чатырохрогія вілы'; 4. *ветк.* 'бочка ёмістасцю 16 кг.' (МСГ), *літар.* **чацвярціна** 1. 'адна чацвёртая частка расплаванага бервяна'; 2. 'пасудзіна ёмістасцю ў адну чацвёртую частку вядра'; 3. 'адна чацвёртая частка чаго-небудзь'; 4. 'надзел, кавалак зямлі, роўны прыблізна 1,5 дзесяціны', *літар.* **чацвяртушка** 1. 'мера вагі ў чвэрць фунта'; 2. 'лісток паперы ў чвэрць ліста'; 3. 'бутэлька ёмістасцю ў адну чацвёртую частку літра', **чварак** 1. *бераст.* 'чатырохвугольнае памяшканне без прыбудовы'; 2. *ваўк.* 'мера плошчы ў 5 гектараў' (Сцяшк., I).

Полісеманты, якія ўключаюць у свой склад іншыя квантытатывы, утвараюцца ў асноўным суфіксальным шляхам і абазначаюць разнастайныя метралагічныя адзінкі, а таксама прадметы, дэталі, што складаюцца з пэўнай колькасці інгрэдыентаў ці вымяраюцца такой іх колькасцю. Гэта перш за ўсё агульнаўжывальныя словы тыпу *пяцёрка*, *шасцёрка*, *сямёрка*, *васьмёрка*, *дзевятка*, *дзсятка*, а таксама разнастайныя суфіксальныя дэрываты. Напрыклад, **пяцярня** 1. *літар.* 'далонь з пальцамі'; 2. *тур.* 'пяцьдзсят снапоў' (ТС), **пятак** 1. *літар.* 'пяцікапеечная манета'; 2. *гродз.* 'укладка з пяці снапоў'; 3. *зэльв.* 'пятая частка плошчы зямлі' (Сцяшк., I), *літар.* **асьміна** 1. 'старая мера аб'ёму сыпкіх цел, роўная 1/8 бочки'; 2. 'пасудзіна на тры пуды збожжа', **асьмушка** 1. *светл.* 'мера і ёмкасць (у тры пуды)'; 2. *рэч.* 'чацвярцінка гарэлкі'; 3. *лаг.* 'восьмая частка надзелу' (МСГ; СГЦ), *тур.* **дзевецерык** 1. 'набедрыкі з дзевяццю стужкамі на крыжы'; 2. 'дзевяцілінейная газавае лямпа' (ТС), **дзсятуха** 1. *чач.* 'свята ў дзсятую пятніцу пасля вялікадзеня'; 2. *светл.* 'шклянка (50 г.)' (МСГ), *тур.* **одзінацатка** 1. 'бёрда на 11 пасмаў'; 2. 'тонкае палатно ў 11 пасмаў' (ТС), **шаснацатка** 1. *маг.* 'шаснаццацігадовая дзяўчына'; 2. *клец.* 'жанчына, якая любіць маладзіцца'; 3. *клец.* 'шаснаццаць штук' (Мат.; НЛ), **саракоўка** 1. *літар.* 'сорак гадоў'; 2. *літар.* 'манета вартасцю ў 20 капеек'; 3. *літар.* 'бутэлька гарэлкі ёмістасцю ў 1/40 частку вядра'; 4. *літар.* 'дошка-саракоўка'; 5. *браг.*, *жлоб.*, *лоеў.* 'цвік даўжынёю ў 40 мм.'; 6. *ветк.* 'лямпачка (40 ват)'; 7. *б.-каш.* 'дробная бульба'; 8. *светл.* 'памінкі (праз сорак дзён пасля смерці)' (МСГ; ДСЛ), *літар.* **сотка** 1. 'адзінка

ліку'; 2. 'адна сотая частка якой-небудзь адзінкі, меры'; 3. 'мера гарэлкі ў адну сотую частку вядра'; 4. 'бутэлька такой ёмістасці'.

5. 2. 6. Семантычную структуру вытворных субстантываў даволі часта складаюць толькі прамыя (намінатыўныя, невытворныя) ЛСВ, якія не знаходзяцца паміж сабой у іерархічных адносінах, а аб'ядноўваюцца значэннем утваральнай адзінкі. Узнікненне такіх структур, як правіла, абумоўлена многакратным дзеяннем дэрывацыйнага акта па адной і той жа словаўтваральнай мадэлі /Собалева, 85; Ермакова₈₄, 75-81/. Прычым, акты дэрывацыі могуць ажыццяўляцца незалежна адзін ад другога і ў межах розных сін- хронных зрэзаў, што дае падставу асобным даследчыкам (і асабліва лексікографам) класіфікаваць такія з'явы як аманімічныя /Ціханаў₈₄; Архінаў₈₄/. В. Вінаградаў указваў на агульнасць спосабаў утварэння назваў асоб, з аднога боку, і прылад дзеяння (механізмаў, тэхнічных прыстасаванняў, прыбораў, машын, рухавікоў), з другога, што прыводзіць да сумяшчэння ці зліцця гэтых функцый у семантычнай структуры аднаго слова або да раз- дзялення адпаведных утварэнняў на амонімы /Вінаградаў₆₈, 85/. Сумяшчэнне такіх кампанентаў у межах сэнсавай структуры слова цалкам магчыма, рэальнай з'яўляецца і апасродкаваная сувязь ЛСВ (яна грунтуецца на семантычнай тоеснасці ўтваральнай асновы), што і дазваляе нам услед за І. Улуханавым, П. Собалевай, Н. Янка-Трыніцкай, В. Ермаковай лічыць такія з'явы разнавіднасцю полісеміі, а не аманіміяй. Л. Яцкевіч прапануе называць асобныя значэнні такіх полісемантаў не ЛСВ, а словаўтваральна-семантычнымі варыянтамі /Яцкевіч, 38-40/.

Максімальным складам семантычнай парадыгмы характарызуюцца полісеманты (з многакратным актамі дэрывацыі), утвораныя ад дзеясловаў, прыметнікаў і назоўнікаў са значэннем пэўнай прыкметы, колеру, характару дзеяння. Нагадаем некаторыя прыклады структур з паўторнай рэалізацыяй, у якіх адзін з ЛСВ скіраваны ў тэматычную групу "асоба, чалавек": *літар. паруснік* 'паруснае судна; той, хто шые парусы; той, хто займаецца парусным спортам', *літар. начнік* 'няяркая лямпачка, якая запальваецца нанач; чалавек, які працуе ноччу або доўга не кладзецца спаць', *літар. начніца* 'лягучая мыш; той, хто доўга не кладзецца спаць, бадзеецца начамі; начная зорка', *літар. гусятніца* 'птушніца, якая даглядае гусей; пасудзіна, у якой смажаць гусей і іншую птушку', *літар. птушнік* 'памяшканне для ўтрымання і развядзення свойскай птушкі; работнік, які даглядае свойскую птушку', *літар. разводка* 'інструмент для развядзення зубоў пілы; разведзеная з мужам жанчына; вадкая сумесь, раствор', *маст., іўеў. валож., маладз., уздз., гом., жлоб. капаніца* 'жанчына, якая займаецца копкай; штучны вадаём; доўгая канава, выкапаная ўручную; матыка; лапата, рыдлёўка' (Сцяшк., II; СГЦ; МСГ; БДС), *паўн.-зах.*

цэнтр., усх. *съявѣц* ‘сейбіт; фартух, з якога сеюць збожжа’ (ЛАБНГ, III; *Сцяшк., I; Сцяц., I*).

Безумоўна, дэталёва апісаць усе магчымыя мадыфікацыі семантычнай структуры вытворнага субстантыва, правесці ўсебаковую класіфікацыю розных відаў семантычнай суаднесенасці ўтваральнай і вытворнай адзінак і асобных іх інгрэдыентаў у межах пастаўленых задач і аб’ёма даследавання немагчыма. У манаграфіі прыводзіцца рабочая мадэль вытворнага субстантыва, які трансфармуецца і развіваецца ва ўзаемадзеянні ўсіх яго асобных частак. Прасторава-часавая дынаміка гэтай мадэлі дазваляе раскрыць агульныя семантычныя заканамернасці яе функцыяніравання ў межах літаратурнай мовы, а таксама галоўны кірунак і спецыфіку яе праяўлення ў розных каардынатах лінгвістычнай прасторы беларускіх гаворак.

5. 3. Вывады

Сярод вялікай колькасці мнагазначных слоў асабліва вылучаюцца вытворныя субстантывы. Характэрнай іх асаблівасцю з’яўляецца абумоўленасць семантыкай утваральных адзінак, апасродкаваная сувязь ЛСВ. Сэнсавыя структуры большасці полісемантаў развіваюцца як за кошт семантыкі ўтваральных слоў, так і афіксаў, якія мадыфікуюць, трансфармуюць слова ў пэўным лексіка-граматычным кірунку. Акрамя значэнняў утваральнай асновы і афіксаў структуры вытворных субстантываў могуць змяшчаць дадатковыя (ідэяматычныя, фразеалагічныя) кампаненты (пры-рашчэнні), якія не вылучаюцца шляхам сінтэзу састаўных частак слова і не атрымліваюць свайго фармальнага выражэння. Гэта абумоўлена характарам утваральнай і вытворнай адзінак, іх граматычнай прыродай, марфемнай структурай, дэнататыўна-сігніфікатыўнай суаднесенасцю, сінкрэтызмам і дыфузнасцю многіх іх форм, роляй афіксаў у працэсе дэрывацыі, асаблівасцямі словаўтваральнай мадэлі і інш.

Характар сэнсавай структуры вытворнага субстантыва ў многім вызначаецца наяўнасцю/адсутнасцю сузалежнай унутранай сувязі паміж ЛСВ. Метафарычная, метанімічная, сінекдахічная і іншага роду суаднесенасць паміж ЛСВ вытворнага назоўніка спрыяюць утварэнню маналітнай, з’яднанай, цэласнай сэнсавай структуры. І, наадварот, абумоўленасць ЛСВ толькі семантыкай утваральнай адзінкі, а не ўласнымі магчымасцямі робіць сэнсавую структуру вытворнага субстантыва чыста апасродкаванай, менш цэласнай, больш раз’яднанай.

Асобныя ЛСВ вытворных субстантываў суадносяцца як з монасемічнымі ўтваральнымі адзінкамі, так і рознымі значэннямі (прамымі і пераноснымі)

полісемічных слоў. У асобных выпадках вытворныя субстантывы поўнасьцю дубліруюць (капіруюць) адзін (ці некалькі) ЛСВ утваральнага слова, што стварае ўмовы для пераразмеркавання суадносін паміж зыходнай і вытворнай адзінкамі. Дубліраваны ЛСВ пры яго ўключэнні ў структуру вытворнага субстантыва можа набываць пэўныя сацыяльна-характа-ралагічныя і канататыўныя якасці.

Утваральнай базай для субстантываў з'яўляюцца практычна ўсе лексіка-граматычныя разрады слоў (як правіла, дзеясловы, прыметнікі, назоўнікі, лічэбнікі), шырокі і аб'ёмны змест якіх транспануецца ў клас іменных адзінак. Семантычная парадыгма большасці аддзеяслоўных і адыменных утварэнняў характарызуецца адкрытасцю, вялікай колькасцю ЛСВ, шырокім ахопам кампанентаў розных тэматычных груп. У некаторых выпадках ЛСВ утвараюцца ў выніку шматлікіх актаў дэрывацыі па адной і той жа словаўтваральнай мадэлі, што робіць іх больш незалежнымі, самастойнымі. Адзінай умовай існавання такіх ЛСВ у межах сэнсавай структуры полісеманта з'яўляецца агульнасць утваральнай асновы, без якой ЛСВ становяцца несумяшчальнымі і пераўтвараюцца ў амонімы.

Глава VI

**ПОЛІСЕМАНТЫЧНЫЯ СУБСТАНТЫВЫ
Ў ПАГРАНІЧНЫМ РЭГІЁНЕ**

Дыяпазон сэнсавай варыятыўнасці субстантываў у многім вызначаецца характарам і асаблівасцямі лінгвістычнай прасторы. З усіх рэгіёнаў беларускай дыялектнай мовы найбольш складаным з'яўляецца беларуска-польска-літоўскі¹². Ён характарызуецца генетычнай блізкасцю моў, шматлікімі і працяглымі іх кантактамі, існаваннем субстратных з'яў /*Лаўчутэ, 167-170*/, інтэнсіўнымі інтэрферэнцыйнымі працэсамі, аднолькавымі тэндэнцыямі семантычнага развіцця і іншымі прыкметамі. У моўнай сітуацыі рэгіёна пераплятаюцца разнастайныя факты ў іх дынаміцы Традыцыйная беларуская і літоўская (у астраўным літоўскамоўным арэале) гаворка захоўваецца, як правіла, у маўленні інфарматараў старэйшага пакалення, якія выкарыстоўваюць, акрамя таго, польскі перыферычны дыялект тыпу “пальшчызны віленскай”. Значная колькасць размаўляе на змешаным дыялекце, перавага ў якім беларускіх, літоўскіх ці польскіх рыс абумоўлена культурна-гістарычнымі ўмовамі развіцця гаворкі. Нямала жыхароў размаўляе на рускай мове /*Балта-славянскія, 181-182, 202; Польскія гаворкі, 17; Сабаленка, 6-7, 14-15*/, якая выкарыстоўваецца як білінгвамі (у залежнасці ад умоў зносін), так і гаворачымі ў рэгіёне прадстаўнікамі рускай нацыянальнасці (у якасці асноўнага сродку зносін). Неаднолькавая роля кожнай з моў у розных функцыянальных стылях: беларуская, польская і літоўская літаратурныя мовы выкарыстоўваюцца ў школьным навучанні, перыядычным друку, мастацкай літаратуры, гаворкі гэтых моў дамінуюць у быццё; руская мова, як правіла, функцыяніруе ў грамадска-культурным жыцці, справаводстве. Польская мова па прычыне дэмаграфічных працэсаў набывае імпліцытную форму і захоўваецца ў памяці людзей старэйшага ўзросту (сфера яе выкарыстання абмяжоўваецца рэлігійнай дзейнасцю) /*Руская мова*₈₅, 3-6, 27, 57-59; *Міхневіч, 71; Булдык*/.

Статус аднаго і таго ж ЛСВ у розных каардынатах пагранічнага рэгіёна можа не супадаць, што абумоўлена дынамічнымі працэсамі ў семантычнай структуры слова, якая адлюстроўвае ўсе аспекты развіцця і змен аб'ектыўнай рэчаіснасці, а таксама сацыялагічнымі і экстралінгвістычнымі фактарамі,

¹² Пра адметнасць і лексіка-семантычныя асаблівасці дыялектнага ландшафту беларуска-рускага і беларуска-ўкраінскага рэгіёнаў гл.: *Лексічныя ландшафты, 197-232; Беларуская-руская; Беларуская-ўкраінскія і інш.*

сітуацыйным праяўленнем асобных ЛСВ, адсутнасцю іх канвенцыянальнай замацаванасці і іншымі прычынамі. У ліку асноўных фактараў, якія ўплываюць на моўны статус ЛСВ, М. Нікіцін называе спосаб намінацыі канцэпту, рэферэнцыйную самадастатковасць (неабходнасць у кан- тэкставай ці сітуацыйнай падтрымцы), марфемную і марфалагічную матываванасць, сінтаксічную валентнасць, аб'ём лексічных дыстрыбуцый, характар ужывання, паўнату словаўтваральных парадыгмаў і іншыя прыкметы /Нікіцін⁸³, 49-56/.

Адрознені ў статусе ЛСВ могуць тычыцца літаратурнай мовы і ўсяго пагранічнага рэгіёна, літаратурнай мовы і асобных гаворак, а таксама розных дыялектных кантынуумаў у іх суаднесенасці паміж сабой. Палярнымі кропкамі такіх адрозненняў можна лічыць успрыманне ЛСВ у якасці асноўнай (недругараднай) адзінкі і інтэрпрэтацыю яго як адцення (ужывання), прамежкавае становішча паміж якімі займаюць адрозненні дэнататыўнага, канататыўнага, стылістычнага, гіпанімічнага, эпідымматычнага і узуальнага характару.

Характар ЛСВ залежыць і ад яго дэскрэптыўнасці (індывідуальнасці ўспрыняцця) і звязанай з ёй стратыфікацыйнай варыятыўнасцю, што абумоўлена перш за ўсё сацыяльнымі фактарамі (узростам, полам, адукацыяй, відам дзейнасці, прафесіяй носьбіта гаворкі), а таксама ўмовамі маўленчай дзейнасці ідывідуума, асаблівасцямі “нацыянальнага” бачання свету, культурна-гістарычнымі, (краізнаўчымі), палітычнымі, маральнымі, светапогляднымі фактарамі. Пагранічны рэгіён з шырока развітай сеткай моўных і дыялектных сістэм (ва ўмовах этналінгвістычных кантактаў і ўплыву літаратурных моў) стварае спрыяльныя ўмовы як для дэскрэптыўнага ўспрыняцця адных і тых жа ЛСВ, так і для ўзнікнення спецыфічных, індывідуальных, вузкалакальных ЛСВ (лакалізмаў).

Утварэнне семантычных лакалізмаў у большасці выпадкаў абумоўлена асаблівасцямі экстралінгвістычнай рэальнасці (падабенствам рэалій ў канструкцыйным, функцыянальным планах, іх прасторавай і часовай сумежнасцю), якія па розных прычынах не атрымалі свайго адлюстравання ў словах мовы-крыніцы. У беларускіх гаворках такія словы падвергліся ўздзеянню пэўных кірункаў метафарычнай і метанімічнай заканамернасцей. Параўн.: *гродз. скуйна* ‘ігліца; галінка хвой; месца, пакрытае ігліцай’ (СП) ← літ. *skuja* ‘ігліца’; *ашм., воран., іўеў. блінда* ‘від лазы; вярба; галіны кустоў, з якіх абадрана лаза’ (СП) ← літ. *blmnda* ‘вярба, ракіта’; *дзятл., шчуч., смарг., докш., брасл., віл., барыс., в.-дзв., лях., лун., івац. панцак* ‘ячныя крупы; страва з такіх круп’ (СП; СГЦ) ← польск. *resak* ‘ячныя крупы’; *воран. спрага* ‘праход у агароджы; жэрдка, якой закрываюць праход у агароджы’ (СП) ← літ. *spraga (praga)* ‘адтуліна; шчыліна; пралаз, пралом’; *воран., віл., лаг., смарг. квяты*

‘вазоны, кветкі; настой з кветак’ (СП; БДС) ← польск. *kwiaty* ‘кветкі’; *мас.*, *ваўк.*, *мядз.*, *пух.* **шкіло́ндзя** ‘тоўстая каўбаса, зробленая з вантробаў, мяса, крыві і іншых дадаткаў; сляпая кішка ў кабана; тоўсты, непаваротлівы чалавек’ (СП; НС) ← літ. *skilacdis* ‘каўбаса з вантробаў; тоўсты свіны страўнік’; *вор*, *віц.* **бэ́рла** ‘сумесь збожжа з рознымі адходамі; нявеянае жыта; непаварортлівы чалавек’ (СП; Касп.) ← літ. *beralas* ‘нявеянае зерне; мука ці зерне для корму жывёлы’; *смарг.*, *аспр.*, *паст.*, *ваўк.* **брэ́та** ‘мера шырыні спадніцы; мера воўны’ (СП) ← польск. *bryta, breta* ‘шырыня матэрыі; клін тканіны’; *ашм.*, *лід.*, *гродз.* **гручо́лы** ‘зало-зы, міндаліны; жаўлакі’ (СП) ← польск. *gruczoł* ‘залоза’.

6.1. Асноўныя разнавіднасці запазычанняў

Характар сэнсавых мадыфікацый у пагранічным рэгіёне, які адлюстроўвае разнастайныя па характары лінгвістычныя сувязі розных моў і дыялектаў, даволі стракаты, не заўсёды ўкладваецца ў традыцыйныя схемы і формулы пераасэнсаванняў. У ім побач са спрадвечнымі лексічнымі адзінкамі фіксуецца вялікая колькасць запазычанняў, інфільтрацый і кантамінаваных форм. Сярод запазычанняў найбольш рэльефна вылучаюцца літуанізмы і паланізмы, значная частка якіх цвёрда замацавалася ў мове і яе функцыянальных стылях, прайшла ўсе стадыі семантычнай адаптацыі і амаль не падвяргаецца відазмяненню. Храналагічна такія запазычанні дзеляцца на некалькі разрадаў:

6. 1. 1. Літуанізмы і паланізмы, запазычаныя ў беларускую мову прыкладна ў часы Вялікага княства Літоўскага і раней (яны адзначаюцца ў помніках старабеларускай пісьменнасці). Частка з іх атрымала даволі шырокае выкарыстанне ў бытавой, прафесійна-вытворчай, эканамічнай, гаспадарчай і іншых сферах і трывала замацавалася ў сістэме сучаснай беларускай мовы (*каптур* ← польск. *kaptur*; *куль* ← літ. *kulys*; *жалоба* ← польск. *załoba*; *коўш* ← літ. *káusaš*; *сцірта* ← літ. *stmrta*; *моц* ← польск. *moc*; *флякі* ← польск. *flaki*; *імнэт* ← польск. *impet*; *кушнер* ← польск. *kusznierz*; *ліштва* ← польск. *lisztwa*; *ганак* ← польск. *ganek*; *высна* ← польск. *wyspa*; *капялюш* ← польск. *kapelusz*; *дзірван* ← літ. *dirvónas*; *лэх* ← польск. *loch*; *парэнчы* ← польск. *porecze*). Другія ж, наадварот, не атрымаўшы шырокага распаўсюджання, паступова вышлі з ужытку (*пундель*, *торпостай*, *велдомы*, *жибенцяй*, *койминец*, *кгомолка*, *клаим*, *мезлева*, *текун*) /Булыка₇₄, 9-17; Булыка₈₅, 135-136/.

6. 1. 2. Адносна познія запазычанні, якія ў большасці выпадкаў адзначаюцца ў зоне этналінгвістычных кантактаў: *смарг.*, *ашм.*, *брасл.*, *іўеў.* **ані́кула** (літ. *armkula*) ‘абмалочаны сноп; акалот; гультай, нікчэмны чалавек’ (СП), *паст.*, *аспр.*, *смарг.* **ма́ўра** (літ. *maurai*) ‘раска; разнавіднасць

урэчнікавых; эладзія' (СП), лях., швянч. *мэ́нка* (польск. *meką*) 'мука; пакута распятага Хрыста' (СП), брасл., воран., астр. *жага́ры* (літ. *žagaras*) 'тонкае сучча, лом; трэскі' (СП; ЭС; *Сцяшк., I*), наст., швянч., ігн. *кроўш* (літ. *kriaušis*) 'бераг ракі; высокі абрывісты бераг; завадзь' (СП), лід., навагр., шчуч., карэл., іўеў., воран., дзятл., гродз. *ламбук* (літ. *lombas*) 'сцябло; ліст бурака са сцяблом; кветканоснае сцябло цыбулі; стрыжань птушынага пярэ' (СП), лід., ашм., гродз., шальч. *маргэль* (літ. *margelis, margele*) 'рабы, стракаты бык; брудны. мурзаты чалавек' (СП; ЭС; *Лаўч.*), смарг., брасл., воран., астр., віл., драг. *ма́йткі* (польск. *majtki*) 'верхнія мужчынскія штаны; нагавіцы; порткі; жаночыя трусы' (СП; ЗНС; *Касп.; СГЦ*), смарг., віл., трак. *пану́жа* (літ. *pariža*) 'скрутак якога-небудзь лісця; пачак паперы' (СП); гродз., наст., брасл., ваўк., мядз., віл. *гэ́гні* (літ. *gegnes, geglinis*) 'рыбалоўная снасць; кроквы; рэзгіны; жалезныя шпаны ў плузе; крывавацкія рукі, ногі' (СП; ЭС; *Лаўч.; Грынавецкене; Лексічныя балтызмы*), брасл., воран., лід., в.-дзв. наст. *аша́кі* (літ. *šakos*) 'асцюкі; высеўкі; жамерыны; луска; мякіна; тонкія костачкі ў рыбы' (СП; *Сцяшк., I*; ЭС; *Лаўч.*).

6. 1. 3. Тэрытарыяльная сумежнасць і пагранічны тып білінгвізму з'яўляюцца неабходнымі ўмовамі для ўзнікнення ў гэтым рэгіёне вялікай колькасці інфільтрацый (пранікненняў). У адрозненне ад запазычанняў, інфільтрацыі не звязаны з экспартам-імпартам рэалій і з'яўляюцца абазначэннямі ўжо існуючых прадметаў, з'яў і паняццяў /*Мартынаў, 23*/. Новае слова ў такіх выпадках становіцца сінонімам існуючага і ўступае з ім у проціборства, у выніку чаго размяжоўваецца іх сфера ўжывання, канататыўная афарбоўка, адбываецца пераразмеркаванне ЛСВ і іх сем. Інфільтрацыі ў асобных выпадках могуць выцесніць спрадвечныя словы ці, наадварот, з цягам часу перастаць ужывацца ў мове па прычыне іх непатрэбнасці. Так, адзначаныя ў старабеларускай мове пісарамі-літоўцамі інфільтрацыі *вердень, довба, жакгра, кгирелла, мовкна, пиркойта* і іншыя /*Булыка₈₅, 136*/ тарыфікуюцца як аказіяналізмы, што паступова выйшлі з ужытку (у сучасных гаворках і літаратурнай мове яны не ўжываюцца).

6. 1. 4. Праксімальная (непасрэдная) форма моўных кантактаў ва ўмовах узаемадзеяння кожнай дыялектнай сістэмы з літаратурнымі мовамі нараджае ў пагранічным рэгіёне разнастайныя віды білінгвізму і полілінгвізму (нацыянальна-рускага, беларуска-літоўскага, беларуска-польскага, польска-літоўскага, бытавога, масавага, індывідуальнага, актыўнага, пасіўнага і інш.). Паралельнае выкарыстанне некалькіх моў з'яўляецца адной з прычын інтэрферэнцыі — міжвольнага перанясення асаблівасцей адной мовы ў іншую,

што прыводзіць да пэўных змен і адхіленняў ад нормы¹³. На лексіка-семантычным узроўні інтэрферэнцыя праяўляецца ў накладванні ЛСВ лексічнай адзінкі адной мовы на адзінку другой мовы, у выніку чаго ў адной з моў слова ўжываецца ў іншым, не ўласцівым яму значэнні. Як правіла, ужыванне такога слова абмяжоўваецца рамкамі маўлення, размоўнага стылю, хаця магчымы пераход фактаў маўленчай інтэрферэнцыі ў моўную. Семантычнае развіццё інтэрферэнцыйнага характару ў большасці выпадкаў здзяйсняецца па лініі ўскладнення сэнсавага аб'ёму слова і перабудовы монасемічнай адзінкі ў полісемічную /Карлэцян, 125-127/. Працэс ускладнення сэнсавай структуры слова ў выніку інтэрферэнцыі падобны да семантычнага запазычання і індукцыі. Таму не заўсёды магчыма іх выразнае размежаванне /Бараннікава⁷², 89-94/. Часцей за ўсё семантычная інтэрферэнцыя назіраецца пры блізкароднасным білінгвізме, а таксама ў няроднасных мовах у ідэнтычных (ці падобных) па гукавым і графічным афармленні адзінках. Імі могуць быць генетычна роднасныя словы, якія разышліся ў сэнсавым развіцці, раннія запазычанні, што поўнасю адаптаваліся ў мове і ў новым для іх асяродку не ўспрымаюцца як чужыя, а таксама міжмоўныя амонімы, паронімы і паралексы. Напрыклад, бел. дыял. **язык** 'сукупнасць моўных сродкаў для выказвання думак і наладжвання сувязі паміж людзьмі' (< рус. язык 'тс', бел. мова), бел. дыял. **ачкі** 'акуляры' (< рус. очки 'тс', бел. акуляры), навагр., кап., нясв. **абэ́ржа** 'вялікае няўтульнае памяшканне' (< польск. *oberza* 'карчма'), мін., маладз. **абэ́ржа** 'здоровая, мажная кабеціна' (з літ. *béržti* 'таўсцець, рабіцца моцным' (ЖС; ЭС; Лаўч.; Мартынаў і Чэкман, 115), бел. **баланда** 'посная рэдкая поліўка' (< літ. *balánda* 'лебяды; жыдкі суп'), іўеў., стол., барыс. **баланда** 'балбатун' (з польск. *balanda* 'расцяпа, капуста, бамбіза' (СП; Лаўч.; Грынавецкене), гродз., іўеў., мядз., пруж. **мента** 'мянташка; мешалка; балбатун' (< літ. *mentė, mentele* 'лапатка, якой капаюць бульбу, мяшаюць раствор'), маг. **мента** 'мята' (з польск. *mieta* 'тс' (ЭС; СП; Лаўч.). Фарміраванне сэнсавай структуры полісеманта **нэндза** (**нэнза**, **нэнджа**) 'клопат; турботы; нуда; ныцік; плакса; худы, знясілены чалавек; той, хто пераборлівы ў ядзе; капрызнік' (СП; ЖС; ТС) адбывалася ў выніку шматразовых запазычанняў больш позняга часу з польск. *nedza*, а таксама пад уплывам значэнняў шырока распаўсюджанага **нуда** (ЭС).

У выніку семантычнай інтэрферэнцыі могуць утварацца калькі — новыя эксформы, арыентаваныя на іншамовныя мадэлі, параўн. гродз. **абэ́ртуха** 'вялікая скібка хлеба', **абэ́льтух** 'сквапны чалавек' (літ. *gabalas* 'вялікая скібка

¹³ Аб розных відах інтэрферэнцыі гл. : Супрун і Кліменка, 76-105; Бараннікава⁷², 88-98; Дзешэрыева, 240-255; Закір'янаў, 31-54; Успенскі, 6-10; Агішаў, 11-16; Руская мова⁸⁵, 60-120 і інш.

хлеба', *gobús* 'скупапы чалавек') (*Мартынаў і Чэжман, 115*), *гродз. кажаскрыл* 'кажан' (літ. *šikšnósparnis* 'тс') (*Цыхун₈₅, 237*).

6. 1. 5. Полісеманты ў пагранічным рэгіёне зведваюць на сабе ўздзеянне кампанентаў розных дыялектных сістэм і моў, экстралінгвістычных асаблівасцей рэалій і многіх іншых асацыяцый, што не можа не адлюстроўвацца на характары іх мадыфікацый. У залежнасці ад суаднесенасці запазычанняў з першакрыніцамі іх можна размеркаваць на некалькі груп.

6. 1. 5. 1. Запазычанні з эквівалентнай (тоеснай) суаднесенасцю ЛСВ. Звычайна яны абмяжоўваюцца невялікімі арэаламі (у радзе выпадкаў фіксуюцца толькі ў адным населеным пункце), што, безумоўна, не спрыяе іх сэнсавому развіццю. Такія семантычныя структуры практычна капіруюць іншамоўную адзінку. Напрыклад: літ. *bruzuoklis* = *воран. брузукець* 'драўляны гузік; бірка для падвешвання сала; вертыкальны шпіль у жорнах' (*СП; Лаўч.*), літ. *gurgulai* = *гродз. гургале* 'намёрзлы лёд на аконных шыбах; замёрзлыя ледзяшы, якія звісаюць са страхі' (*СП*), літ. *kremzle* = *воран., ашм. крамзла* 'хросток; худы чалавек' (*СП; Грынавецкене; Лаўч.*), літ. *keltoja* = *шчуч., смарг. калтуя* 'біч і цапільна ў цэпе; таўкач; палка, палена' (*СП; Лаўч.*), літ. *skilandžiukas* = *паст. шклундзюк* 'свінны трыбушок, начынены мясам; нязграбны, непаваротлівы чалавек' (*СП*), літ. *grebestas* = *гродз., шчуч., лід., іўеў., навагр. грэбест* 'латы; жэрдкі для лат; паплёт' (*СП; БДС; ЭС; Лаўч.*), польск. *takatka* = *смарг., астр., паст., лід., шчуч. макатка* 'невялікі вышыты дыван або карціна; вышытая дарожка на стол' (*СП; БДС; НЛ; ЖС; ЗНС*).

6. 1. 5. 2. Запазычанні з адносінамі несупадзення. У такіх выпадках ЛСВ першакрыніцы на беларускамоўнай глебе страчваюцца, забываюцца, а ў сэнсавых структурах полісемантаў фіксуюцца новыя, раней невядомыя іншамоўнаму слову ЛСВ. Напрыклад: літ. *vakarmnis, vakgris* 'заходні (вечер)' ↔ *лід., навагр. вакарына* 'вялікая хваля; бурнае хваляванне' (*СП; ЭС; Лаўч.*), літ. *kučmštis* 'кулак' ↔ *воран. кумшчок* 'кавалак; жмут, шматок' (*СП; Грынавецкене*), літ. *seklius* 'мель' ↔ *лід. сякля* 'плецёная перагародка пасярод ракі; праломка' (*СП*), літ. *laigesys* 'беганіна' ↔ *паст. лагязя* 'шустры, жвавы чалавек; шалахвостка' (*СП*), літ. *arta* 'папярочны брус на мачце для прымацавання паруса' ↔ *віл., іўеў., паст. гартоль* 'прыстасаванне для тармажэння плыта; плытнік, які тармозіць плыт' (*СП; ЭС*).

6. 1. 5. 3. Запазычанні з адносінамі перасячэння. Сэнсавыя структуры такіх полісемантаў у беларускіх гаворках і мове-першакрыніцы поўнаасцю не супадаюць, бо, як правіла, засвойваецца не ўвесь комплекс ЛСВ, а толькі яго частка, на аснове якой узнікаюць новыя ЛСВ (звычайна лакатыўныя, тэрытарыяльна абмежаваныя). Немалаважны ўплыў на гэта аказвае актыўна дзейсныя ў гаворках тэндэнцыі да семантычнай дыферэнцыяцыі і

інтэграцыі дыялектнай лексікі і звязаныя з імі дывергентныя і канвергентныя працэсы. Колькасць супадаючых і несупадаючых ЛСВ можа быць самай рознай. Напрыклад: літ. *liurba* ‘тоўстая трэска; неахайны, нязграбны чалавек; цяльпук; разява’ \cap *iūeū.*, *ваўк.*, *віл. лю́рба* ‘тоўстая трэска; тоўсты пласт зямлі; тоўсты кавалак сала’ (СП; *Сцяшк., II*; ЭС; *Лаўч.*), літ. *gėktos* ‘пярэдня частка саней; пярэдня частка печы’ \supset *iūeū.*, *воран. го́хта* ‘пярэдня частка саней; галоўкі палазоў; драўляная аснова рыбабоўнай снасці’ (СП; *Лаўч.*; *Грынавецкене*), літ. *pižlys* ‘чалавек маленькага росту; таўсцяк; слабы, хваравіты чалавек’ \cap *воран. ну́жліс* ‘таўсцяк; ганарлівец; рыхлы качан капусты’ (СП; *Лаўч.*), літ. *marmuze*, *marmužas* ‘морда, рыла; негаваркі, маўклівы чалавек; неахайны чалавек, мурза; нягоднік’ \cap *ваўк.*, *дзятл.*, *раг. марму́за* ‘негаваркі, маўклівы чалавек; бурклівы чалавек; неахайны чалавек, мурза; рэдкая нясмачная страва’ (СП; *Грынавецкене*; *Лаўч.*), літ. *pauda* ‘карысць, выгада; прыбытак; багацце; маёмасць; грошы; зерне, хлеб’ \cap *воран.*, *шчуч.*, *гродз.*, *iūeū.*, *чэрв.*, *слуц.*, *лях.*, *бял. наўда́* ‘карысць; выгода; навіна, дзіва; вартасць, годнасць; важная праца; смутак, бяда’ (СП; *Сцяшк., II*; ЗНС; НС; ЭС; *Лаўч.*; *Лексічныя балтызмы*), польск. *fałda* ‘складка, зборка; маршчына; згіб пластоў зямной кары’ \cap *смарг.*, *гродз.*, *брасл.*, *лід.*, *лях.*, *швянч. фалды́* ‘складкі, зборкі; маршчыны; пласцінкі ў пласцінчатых грыбах’ (СП), польск. *ciezar* ‘вага; цяжар, груз; прыгнёт, павіннасць; штанга’ \cap *гродз.*, *маст.*, *дзятл.*, *шчуч.*, *iūeū.*, *мін.*, *віл. це́нжар* ‘цяжар, груз; цяжкая работа; цяжкае самаадчуванне, недамаганне, захворванне’ (СП), літ. *barškuliai* ‘шамкі, бомы; званкі, якія вешалі карове на шыю; ружанец’ \cap *воран. бари́кулі́* ‘расліны-званкі; шамкі’ (СП; *Лаўч.*).

Шырокая семантычная парадыгма полісеманта *лоўж* тлумачыцца перш за ўсё часам запазычання (слова лічыцца старажытным літуанізмам /ЭС; *Лаўч.*; *Непакупны*, 187; *Лексічныя балтызмы*, 6, 48/), а таксама адсутнасцю суцэльнага кантактнага арэала з літоўскімі гаворкамі /гл. карту № 9/, што спрыяе арыентацыі ЛСВ не толькі на літоўскі адпаведнік, але і на ўласнамоўныя сродкі і кірункі сэнсавых мадыфікацый, параўн. літ. *lbižas* ‘куча сухога галля, паламаных рэчаў; любы стары сапсаваны прадмет; логава мядзведзя; старая хаціна; беспарадак у хаце; неахайны чалавек’ > бел. *лоўж* ‘галлё, скінутае ў кучу; куча бруднай бялізны, адзення; рыззё; куча буракоў; вялікая колькасць чаго-небудзь; бярлог; месца, дзе пакачаўся конь; беспарадак у хаце; лянівая, неахайная жанчына’ /гл. карту № 9/.

Карта № 9. Распаўсюджанне ЛСВ полісеманта *лоўж*: 1 — галлё, скінутае ў кучу; 2 — куча бруднай бялізны, адзення; 3 — рыззё; 4 — куча буракоў; 5 — вялікая колькасць чаго-небудзь; 6 — бярлог; 7 — месца, дзе пакачаўся конь; 8 — беспарадак у хаце; 9 — лянiвая, неахайная жанчына.

6. 1. 5. 4. Запазычанні з адносінамі ўключэння. У гэтых выпадках беларускае слова і яго літоўскі ці польскі эквівалент (адпаведнік) разыходзяцца ў колькасці ЛСВ. У залежнасці ад шырыні семантычнай парадыгмы полісеманта адрозніваюць 2 разнавіднасці ўключэння. У першым выпадку запазычанае слова, захоўваючы пэўныя значэнні мовы-крыніцы, на беларускамоўнай глебе развівае новыя ЛСВ і тым самым пашырае свой сэнсавы аб'ём і семантычную парадыгму. У другім выпадку запазычанае слова на беларускамоўнай глебе звужае свой сэнсавы аб'ём: больш шырэйшая семантычная парадыгма полісеманта мовы-крыніцы ўключае ў свой склад усе ЛСВ беларускамоўнага слова, а таксама невядомыя беларускаму адпаведніку значэнні.

Пашырэнне сэнсавага аб'ёму полісеманта можа ажыццяўляцца як за кошт ўключэння ў структуру новага ЛСВ (ім можа быць семантычнае запазычанне, пэўны лакалізм і інш.), так і шляхам павелічэння сэнсавай ёмістасці асобных ЛСВ (ці эксеміі /*Харчанка і Сцярын, 10/*). Абодва спосабы ўзаемаабумоўлены, бо павелічэнне сэнсавай ёмістасці ЛСВ у многіх выпадках вядзе да адгалінавання самастойнага ЛСВ ці адцення, а гэта значыць — да павелічэння колькаснага складу семантычнай парадыгмы. Таму другі спосаб можна трактаваць як пэўную ступень, прамежак да першага. Параўн. : літ. *šiuŕpa* 'птушка з ускудлачанымі пёрамі' \supset *гродз., дзятл., іўеў., воран., ваўк., люб. шурпа* 'парода кур, гусей з ускудлачанымі пёрамі; курыца ў час лінькі;

паблытаныя ніткі; капуста, якая не ўтварае качана; неахайны чалавек' (СП; Лаўч.), літ. *gužta* 'гняздо, логава' ⊃ *воран.*, *брасл.* *гушта* 'гняздо, логава; лункі, дзе купаюцца куры; стаптаныя пасевы; уласнае гняздо, сям'я' (СП; Грынавецкене; Лаўч.), літ. *kipra* 'горб, спіна' ⊃ *воран.*, *гродз.*, *ваўк.*, *свісл.*, *ігн.*, *навагр.* *купра* 'горб; карак; бядро; клуб у каровы; пупок у птушак' (СП; ЭС; Лаўч.), польск. *czarka* 'шапка' ⊃ *воран.*, *шальч.*, *трак.* *чапка* 'шапка; верхняя частка акна, дзвярэй; верхні сноп пры малой укладцы снапоў' (СП), польск. *luft*, *licht* 'праход у коміне; паветра; цяга паветра' ⊃ *воран.*, *астр.*, *бяроз.*, *паст.*, *віл.*, *ветк.*, *чач.*, *віц.* *люхта* 'праход для дыму ў коміне; юшка ў коміне; прамежак паміж печчу і сцяной; адтуліна для выхаду дыму ў курнай хаце; адтуліна ў падмурку' (СП; Сцяшк., I; Касп; МСГ), літ. *liunas* 'дрыгва, багністая мясцовасць' ⊃ *астр.*, *брасл.*, *трак.* *люна* 'дрыгва, багністая мясцовасць; зыбун; вір' (СП; ЭС; Лаўч.), літ. *raistas*, *reista* 'балоцісты лес, хмызняк', *дыял.* 'беспрытульны чалавек' ⊃ *смарг.*, *астр.*, *маст.*, *лід.*, *дзятл.*, *іўеў.* *роўста* 'зарослае хмызняком балота; нізкае вільготнае месца; непрыгодная для апрацоўкі зямля; невялікі вадаём; беспарадак; лайдак' (КЛАБНГ; СП; Грынавецкене; Лаўч.).

У некаторых выпадках пашырэнне сэнсавага аб'ёму полісеманта звязана з гукавым і марфемным падабенствам беларускага, літоўскага, польскага і рускага слоў і іх інтуітыўнымі сувязямі, асацыяцыямі (у лінгвістычнай літаратуры такія працэсы атрымалі назвы амафанічных, сінанімічных і гамалагічных пашырэнняў значэнняў слоў /Хаўген, 353, 365-366/). Утварэнне новых ЛСВ¹⁴ у такіх выпадках можа насіць непрадказальны, спантанны характар і не заўсёды вытлумачвацца традыцыйнымі ўяўленнямі аб сэнсавым развіцці слова на базе ўнутраных моўных сродкаў, што абумоўлена як гукавой і марфемнай матывацыяй, так і прыблізным, не зусім ясным разуменнем запазычаных слоў, недакладным успрыняццём іх эмацыянальнага тону /Кагаткова⁷⁹, 151; Асавецкі, 183-184/, узаемадзеяннем асацыятыўна блізкіх моўных адзінак, семантычнай аналогіяй. Напрыклад, ЛСВ *смарг.*, *іўеў.*, *астр.*, *воран.* *кніпці* 'кіпцюры; пазногці; клешні; пальцы' (СП; Сцяшк., II) утварыліся ў выніку кантамінацыі з бел. *кіпці* 'кіпцюры, пазногці' і ўплыву літ. *knmblia* 'тс', *knmbciai* 'крук' (ЭС; Лаўч.). З трох ЛСВ полісеманта *мэма* 'гультай; маўчун; вош' (СП) першыя два з'яўляюцца запазычаннямі з літ. *teta*, *tete* 'маўчун, зявака'; узнікненне 3-га ЛСВ звязана з уплывам літ. *tumas* 'вош' (ЭС; Грынавецкене; Лаўч.). Хутчэй за ўсё два літуанізмы *lugtene* 'багна, твань' і *lota* 'даліна, яр, лагчына' паслужылі асновай для ўтварэння *глыб.*, *брасл.*, *віц.*,

¹⁴ У лінгвістычнай літаратуры такія ЛСВ называюцца семантычнымі адлётарамі /Кагаткова⁷⁹, 150-151; Біржакова, Войнава і Куціна, 243/. Працэс іх з'яўлення некаторыя лінгвісты называюць крэацыяй /Кубракова і Панкрац, 12/.

полац. *лүміна* ‘балота без кустоў; нізіна; невялікая пожня, залітая вадой; паглыбленне на дне рэчкі, возера; лужына, упадзіна’ (СП; НЛ; Касп.; ЭС). Бел. *крушня* ‘куча камення’ /гл. карту № 2/ і польск. *krusnia, krusznia* ‘тс’ з’яўляюцца запазычаннямі з літ. *krusnis* ‘тс’; значэнне літ. *krusnis* ‘печка’ і польск. *krusnia, krusznia* ‘тс’ узнік- лі па аналогіі з літ. *krosnis* ‘печка’ (Лаўч.). На ўзнікненне ЛСВ полісеманта *дырда* (< літ. **dirda*) ‘дзяўчына-гарэза; высокі і нязграбны чалавек’ (СП; ЭС) аказала ўплыў падобнае ў гукавых і семантычных адносінах слова *дылда*. Сэнсавая структура полісеманта *гардзель* ‘горла; стрававод; кадык; ліна’ (СП; *Сцяшк., І*) сфарміравалася пад уплывам польск. *gardziel* ‘глотка, горла’ і рус. *гардель* ‘ліна для падымання ветразя’ (ЭС). Два сэнсавыя цэнт- ры полісеманта *гузіль* ‘палявы хвошч; вельмі густая страва; страва з дранай бульбы’ (СП) суадносяцца з двума літоўскімі словамі (*gegelis* ‘хвошч’ і *kučgelis* ‘страва з дранай бульбы’), а таксама бел. дыял. *гігель* ‘хвошч’.

Працэс семантычнага звужэння можа ажыццяўляцца як за кошт колькаснага змяншэння ЛСВ, так і шляхам згортвання індывідуальных якасцей ЛСВ, іх інтэграцыі і пераўтварэння шырокага, абагульненага значэння ў спецыялізаванае (тэрміналагічнае, наменклатурнае), параўн. літ. *lazda* ‘лугавая трава’ ⊃ *шчуч., іўеў., ваўк., маст., лях. ляжджаі* ‘від асакі; рагоз’ (СП), польск. *kos* ‘коўдра’ ⊃ *астр., брасл., свісл., бар., віл., свісл., рэч. коц* ‘коўдра фабрычнага вырабу; тканая з воўны коўдра, якая сшывалася ў дзве столкі; вязаная коўдра; паласатая тоўстая посцілка’ (СП; НС). Часцей за ўсё звужэнне сэнсавага аб’ёму полісеманта развіваецца па лініі нейтралізацыі (ліквідацыі) асобных ЛСВ у запазычаным слове. Параўн.: польск. *widok* ‘знешні выгляд; пейзаж, краявід; зрок; разлік, перспектыва’ ⊃ лях. *відак* ‘краявід; прывід’ (СП), польск. *granda* ‘скандал, буза, ашуканства; брудная справа; кампанія; куча; чарада’ ⊃ *ваўк., гродз., шчуч. гра́нда* ‘чарада; кампанія’ (СП), польск. *hasło* ‘лозунг, дэвіз; заклік; сігнал, знак; пароль; загаловачнае слова’ ⊃ *пух., лід. га́сла* ‘паведамленне; сігнал’ (СП), польск. *góra* ‘гара, узгорак; верхавіна гары; вярхушка, верх чаго-небудзь; куча чаго-небудзь; гарышча’ ⊃ *лях., пін., драг., ст.-дар., пух., асін. гу́ра* ‘гурба; куча чаго-небудзь’ (СП), літ. *žibulys* ‘зябер; асцюк; бліскачая змяя’ ⊃ *гродз., шчуч., пух. жыбу́лька* ‘трава-зябер; асцюк’ (СП; Лаўч.).

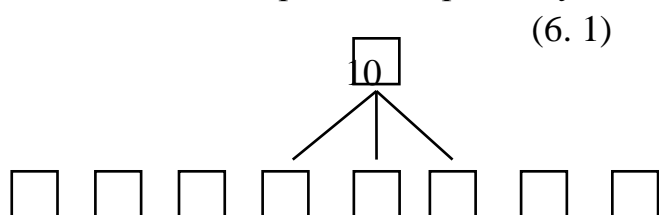
6. 2. Асаблівасці сэнсавых структур ў пагранічным рэгіёне і яго асобных дыялектных кантынуумах

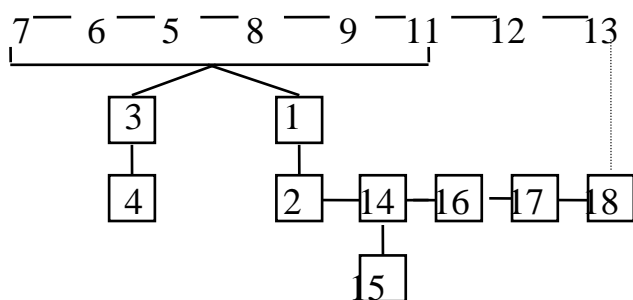
6. 2. 1. Суіснаванне ў пагранічным рэгіёне розных моўных і дыялектных сістэм спрыяе ўтварэнню складаных у квалітатыўных і квантытатыўных

адносінах структур, семантычная парадыгма якіх у радзе выпадкаў налічвае некалькі дзесяткаў ЛСВ. У такіх даволі дынамічных і рухомых структурах выяўляецца вялікая колькасць спрадвечных, запазычаных, кантэкставых, індывідуальных, лакатыўных і іншых ЛСВ, аб'яднаных самымі рознымі відамі сэнсавых сувязей. Параўн. *кульша* (< літ. *kułše*) 1. 'бядро, тазасцегнавы сустаў'; 2. 'астатак пакалечанай рукі, нагі; кукса'; 3. 'сцягну нагі птушкі, жывёлы'; 4. 'шынка, кумпяк'; 5. 'вугал у стозе'; 6. 'вуглавы заста- ронак у гумне'; 7. 'месца пад звісаючай часткай страхі гумна'; 8. 'абвіслы бок воза сена'; 9. 'рог у возе сена'; 10. 'спосаб выкладкі сена на возе (спачатку па вуглах, потым пасярэдзіне)'; 11. 'задняя частка воза (з сенам)'; 12. 'пярэдняя частка воза'; 13. 'галоўка полаза саней'; 14. 'палка для апоры пры хадзьбе'; 15. 'крывы, кульгавы чалавек'; 16. 'ручка на касі'; 17. 'парастак'; 18. 'крывая, няроўная палка' /гл. карту № 10/. Характар суднесенасці паміж ЛСВ гэтага

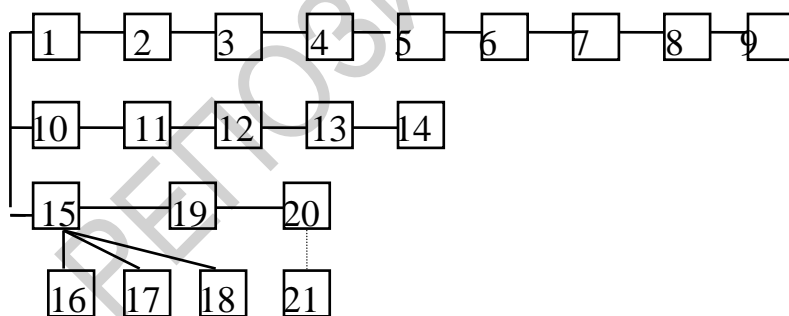
Карта № 10. Распаўсюджанне ЛСВ полісеманта *кульша* (лічбавыя абазначэнні ЛСВ гл. вышэй).

полісеманта можна прадэманстраваць у выглядзе схемы 6. 1.

Шырокае распаўсюджанне ў беларускіх, літоўскіх, польскіх і ўкраінскіх гаворках атрымаў субстантыў *бонда*, які лічыцца старажытным запазычанне з літ. *banda* (Лаўч. ; *Непакупны*, 190-191/. Сэнсавая структура гэтага слова ў беларускіх гаворках характарызуецца шырока разгалінаванай сеткай 21 ЛСВ, сярод якіх назіраюцца ўласныя запазычання з мовы-крыніцы, семантычныя новаўтварэнні і лакатызмы, параўн.: *бо́нда* 1. 'бу-ханка хлеба'; 2. 'скавароднік з хлебнага цеста'; 3. 'няўдалы, ацеслівы хлеб'; 4. 'праснак'; 5. 'печыва з бульбы і мукі з рознымі прыправамі'; 6. 'здобнае печыва з мукі'; 7. 'піражок з рознай сумесі з дамешкай траў'; 8. 'пірог для памінальнага стала'; 9. 'святочны пірог'; 10. 'гасцінец, што давалі калісьці парабку, пастуху'; 11. 'свежае сала, якое прыносяць суседзям у якасці пачастунку'; 12. 'маленькае кольца каўбасы'; 13. 'скрутак нутранага сала'; 14. 'тлушч на лапатках у непакладанага кабана'; 15. 'пасаг'; 16. 'жывёліна, што даюць у пасаг маладой'; 17. 'надзел, участак зямлі, які даюць у якасці пасагу'; 18. 'дзіця, народжанае да жаніцьбы'; 19. 'запас, багацце'; 20. 'капілка для грошай'; 21. 'бочка' /гл. карту № 11, схему 6. 2/.

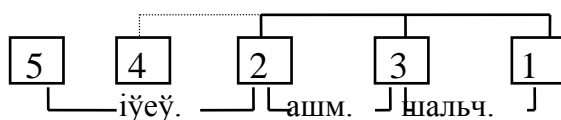
Першасным ЛСВ для літ. *banda*, па меркаванні В. Мажуліса, з'яўляецца значэнне 'рагатая жывёла' /*Мажуліс*, 245-246/, распаўсюджанае ў беларускіх гаворках на невялікай тэрыторыі (у асноўным на перыферыі арэала) /гл. карту № 11/. Больш позняе для літоўскай мовы значэнне 'хлебны выраб' займае ў беларускіх гаворках цэнтральную частку арэала і ўспрымаецца зараз як асноўны ЛСВ. Такого роду пераафармленні статуса ЛСВ ў пагранічным рэгіёне — даволі частая з'ява.

Карта № 11. Распаўсюджанне ЛСВ полісеманта *бонда* (лічбавыя абазначэнні ЛСВ гл. на папярэдняй старонцы).

6. 2. 2. Узаемадзеянне розных дыялектных сістэм, працэсы пашырэння і звужэння сэнсавага аб'ёму полісемантаў у большасці выпадкаў вядуць да перабудовы сэнсавых сувязей паміж ЛСВ. Уключэнне ў семантычную парадыгму новага ці страта старога ЛСВ выклікае ўнутраную перабудову полісеманта, парой даволі істотную. Таму выразна арганізаванай сэнсавай структуры ў адным дыялектным кантынууме могуць процістаяць змешаныя і дыфузныя структуры ў побач размешчаных гаворках. У розных каардынатах лінгвістычнай прасторы могуць не супадаць тыпы полісеміі, іерархічная сузалежнасць ЛСВ, іх статус і інш. Напрыклад, сэнсавая структура полісеманта *гулта* (літ. *gułtas*, *gułta*) у пагранічным рэгіёне арганізавана наступным чынам: 1. *астр.*, *шальч.* 'гняздо'; 2. *іўеў.*, *паст.*, *ашм.*, *смарг.* 'бярлог, гайно, логава'; 3. *ашм.*, *шальч.* 'пасцель'; 4. *іўеў.* 'саломе на подсціл'; 5. *іўеў.* 'палеглыя і стаптанія жывёлай ці птушкі пасевы збожжа' (СП). Усе ЛСВ полісеманта цесна ўзаемазвязаны, што выклікае пэўныя цяжкасці яго мадэліравання. Улічваючы найбольш выражаныя сувя-

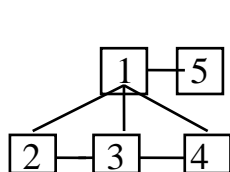
зі ЛСВ, можна дапусціць наступную структурную схему /6. 3/:

(6. 3)

У ашмянскай жа гаворцы гэта мадэль перабудуецца ў двухчленную (2 і 3 ЛСВ), у шальчынінскай яна звязва толькі 1 і 3 ЛСВ, а ў іўеўскай стане трохчленной, дэманструючы пры гэты больш цесную сувязь 2, 4 і 5 ЛСВ.

Сэнсавая структура полісеманта **жлукта** (літ. *žluktas, žluktis, žlugtas*) налічвае 5 ЛСВ, якія ў розных дыялектных кантынуумах па-рознаму размяркоўваюцца і суадносяцца паміж сабой, параўн.: **жлукта** 1. *ганц., драг., пін., гом., раг., ельск., хойн., рэч., браг., карм.* ‘пасудзіна для запарвання бялізны, кадушка’; 2. *лаг., чэрв., ст.-дар., слуц., калінк., бяроз.* ‘замочаная бялізна’; 3. *паст., брасл., мсцісл., крыч.* ‘спосаб мыцця’; 4. *браг.* ‘луг з попелу’; 5. *дзятл., пух., лях., маг.* ‘чалавек, які многа п’е’ (СП; СГЦ; БДС; ДСБ; Шам.; Касп.; Бяльк.) /гл. схему 6. 4/.

6. 2. 3. Ступень размеркавання ЛСВ полісеманта па розных мікра-сістэмах (гаворках) залежыць ад мноства моўных і экстралінгвістычных прычын. Для дэманстрацыі асаблівасцей размеркавання ЛСВ полісеманта па розных дыялектных кантынуумах выдзелім даследчы палігон — макра-структуру, у склад якой уваходзіць 20 гаворак (населеных пунктаў)¹⁵. На матэрыяле 22 полісемантаў паспрабуем высветліць агульныя і спецыфічныя тэндэнцыі семантычнага развіцця ў асобных гаворках і выбранай макра-структуры: *бонда* 1, 2, 5, 6, 8, 9, 10, 13, 16, 17, 18 ЛСВ (пра лічбавыя абазначэнні ЛСВ гл. на с. 186); *галуза* 1. ‘гарэза, свавольнік’; 2. ‘хворы чалавек’; 3. ‘бядняк’; 4. ‘брудны, нехайны чалавек’; 5. ‘астрыжаны хлопец’; 6. ‘галавешка’; 7. ‘сук, галіна’; *гаспадар* 1. ‘гаспадар’; 2. ‘глава сям’і’; 3. ‘працавіты чалавек’; 4. ‘першая жменька ці сноп зжатага жыта ў час зажынак’; *груца* 1. ‘тоўчаны ячмень’; 2. ‘ячныя крупы’; 3. ‘каша з ячных круп’; 4. ‘каша ці круп-

¹⁵Выкарыстоўваюцца матэрыялы Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак і Слоўніка беларускіх гааворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча з наступнымі лічбавамі абазначэннямі: 1 — Граўжышкі (Ашмянскі р-н), 2 — Жылі (Іўеўскі р-н), 3 — Каробчыцы (Гродзенскі р-н), 4 — Стральцы (Гродзенскі р-н), 5 — Макараўцы (Бераставіцкі р-н), 6 — Бершты (Шчучынскі р-н), 7 — Касцянева (Шчучынскі р-н), 8 — Галубы (Мастойскі р-н), 9 — Старое Сяло (Зэльвенскі р-н), 10 — Мсцібава (Ваўкавыскі р-н), 11 — Старыя Смільгіні (Воранаўскі р-н), 12 — Дакудава (Лідскі р-н), 13 — Малыя Вераб’евічы (Навагрудскі р-н), 14 — Азяраны (Дзятлаўскі р-н), 15 — Парэчча (Слонімска-скі р-н), 16 — Масілавічы (Слонімска-скі р-н), 17 — Магуны (Пастаўскі р-н), 18 — Быстрыца (Астравецкі р-н), 19 — Брусы (Мядзельскі р-н), 20 — Жодзішкі (Смаргонскі р-н).

10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	касць фікса- цый
2,6,18	14	2, 5	3	2, 5	—	8, 16	1, 17	—	—	5	16
4	—	3	—	1, 2	3	6	—	—	—	7	9
1	—	1, 3, 4	1, 2	1, 2	1	1	1,2,4	1, 2	1,2	1,2,4	19
—	2	3, 4	—	3	—	—	—	1	—	1	8
—	—	3, 4, 6	1,2,4,6	1,2,4,6	1	5	—	—	—	—	6
1	1, 3	2	2	1	—	—	1	2	—	1, 2	12
3	—	1	1, 2	1, 2	1	—	—	1	—	—	12
2	3	4	—	1, 4	—	—	1, 4	1	—	1	12
2	—	—	3	1, 2, 4	—	—	1	—	—	2	9
—	—	3	—	—	—	—	1	—	—	5	8
1	1, 3	1, 4	1,2,3,5,6	1, 5	—	7	—	3, 6	3	—	14
3	—	—	2, 3	—	3	—	1	—	3	1	10
1, 2	1	1	1	1	—	—	—	1	1	1, 4	16
3	1, 6	1	1, 4,10	17,18	—	3	1	—	1,10	1, 3	17
1	1	1	—	1	1	2	5	1,3,6	—	1, 3	18
1	1	1	2, 3	1, 2, 5	—	1	1	1	1,2	—	15
1	—	—	—	—	—	1	—	1	1,3	1	8
—	3	2	1	—	3	—	2	—	1	1, 5	11
—	1, 2	1, 2	4	—	—	—	—	1	—	1	11
2	—	1, 4	1, 4	1	—	—	1	—	1	1	14
6	—	—	—	1	1	1, 2, 3	—	1	—	1, 5	13
2	2, 3	2	1, 2	1, 2	—	2	—	—	2	—	15
—	1	1	—	1	1	2	—	3	—	—	15
2	4	7	9	11	0	2	3	3	4	7	

Як бачна з табліцы 6. 1, увесь набор ЛСВ семантычнай парадыгмы рэдка рэалізуецца ў межах адной гаворкі. Часцей за ўсё гаворка засвойвае адзін ЛСВ, здымаючы ўласцівую макраструктуру полісемантычнасць (гл. ЛСВ у слоў *заскема*, *рум*, *галуза*, *загнет*, *шыпулі*, *дулька*). Шырокія асацыятыўныя,

парадыгматычныя і сінтагматычныя сувязі слоў садзейнічаюць развіццю іх мнагазначнасці (у межах адной гаворкі), якая часцей за ўсё рэалізуецца ў біварыянтных структурах (хаця ў дыяпазон сэнсавай варыяцыйнасці можа ўключацца да 5 ЛСВ). Так, напрыклад, семантычную прастору полісеманта *канчар* /гл. табл. 6. 2/ складаюць 7 семантычных мадэляў (монасемічныя лексемы гаворкі пад увагу не прымаліся), шэсць з якіх біварыянтныя і толькі адна — пяціварыянтная.

Табліца 6. 2

Нумар мадэлі \ Нумар ЛСВ	1	2	3	4	5	6	8	Гаворкі
1	+	+	+		+	+		13
2	+						+	3; 6
3			+	+				4
4	+		+					11
5	+			+				12
6	+				+			14
7			+			+		18

У сэнсавай структуры полісеманта *бонда* выдзяляецца 8 мадэляў /гл. табл. 6. 3/, адна з якіх чатырохварыянтная, дзве — трохварыянтныя, астатнія — біварыянтныя.

Табліца 6. 3

Нумар мадэлі \ Нумар ЛСВ	1	2	5	6	8	9	10	13	16	17	18	Гаворкі

1				+	+		+		+			4
2				+		+						+ 10
3			+		+				+			6
4			+		+							2; 7
5		+			+							3
6				+		+						8;9;12;14
7							+				+	16
8		+									+	17

Біварыянтныя мадэлі пераважаюць у полісемантаў *кульша*, *макляк*, *крушня*, *скарач* /табл. 6. 4/

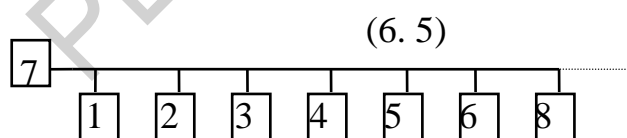
Табліца 6. 4

Нумар мадэлі	Нумар ЛСВ											Гаворкі
		1	2	3	4	5	6	10	17	18		
<i>кульша</i>	1	+			+			+				3; 13
	2	+			+							6
	3	+						+				7; 19
	4	+					+					11
	5								+	+		14
	6	+		+								20
<i>макляк</i>	1	+	+			+						14
	2		+	+								13
	3	+	+									19
<i>крушня</i>	1	+			+							1; 20
	2	+		+								2
	3	+	+									10
<i>скарач</i>	1	+	+									1; 2; 11; 12
	2				+	+						6

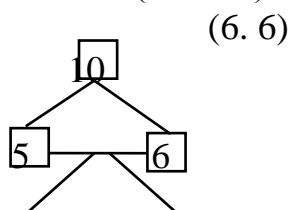
Усе мадэлі, як гэта бачна з табліц, размяркоўваюцца па адзінкавых кантынуумах, не з’яўляюцца ізаморфнымі, што звязана з актыўным дзеяннем у гаворках тэндэнцыі да семантычнай дыферэнцыяцыі лексічнага складу, якая распаўсюджваецца на нацыянальна-культурнае бачанне рэальнага свету, спецыфічнасць успрыняцця яго асобных сегментаў рознымі носьбітамі дыялектаў, на дэнататыўную суаднесенасць ЛСВ, іх канататыўныя характарыстыкі, стратыфікацыйную выражанасць (яна зале- жыць ад узросту,

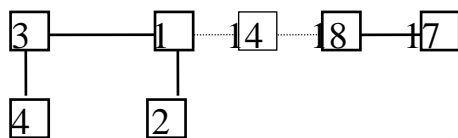
полу, характару дзейнасці, прафесіі, месца жыхарства інфармантаў), на спосабы арганізацыі сэнсавай структуры, іерархічную сузалежнасць ЛСВ і іншыя з’явы. У некаторых выпадках адна мадэль аб’ядноўвае некалькі дыялектных кантынуумаў (гл. 2-ую мадэль *канчар*, 4-ую і 6-ую — *бонда*, 1-ую і 3-юю — *кульша*, 1-ую *крушня*, 1-ую *скарач*). Такая ізасемія — поўнае супадзенне сэнсавых структур полісемантаў у розных каардынатах пагранічча /*Сямчынскі, 6-7/* — абумоўлена інтэграцыйнымі працэсамі ў лексіцы гаворак, дзеяннем семантычнай аналогіі, працэсамі запазычання, уплывам на гаворкі літаратурнай мовы і іншымі фактарамі.

Макраструктура пагранічнага рэгіёна характарызуецца даволі шырокай амплітудай семантычных хістанняў, якая ўключае ў сябе інгрэдыенты (і накоплены вопыт) многіх моў і дыялектаў. Адрозненні такой амплітуды ў макра- і мікраструктурах могуць тычыцца як квантытатыўных, так і квалітатыўных яе ўласцівасцей. Квантытатыўныя адрозненні зводзяцца да колькасці ЛСВ семантычнай парадэгмы (у макраструктуры адсутнічае яе ніжняя мяжа; у мікраструктуры, як правіла, яна біварыянтная). Квалітатыўныя адрозненні, абумоўленыя перш за ўсё колькасным складам ЛСВ, найбольш выразна праяўляюцца ў характары сэнсавых сувязей ЛСВ (метафарычныя, метанімічныя, сінекдахічныя, апасродкаваныя, гіпанімічныя і інш.), тыпе полісеміі (радыяльны, ланцужковы, камбінаваны, паралельны, дыфузны), статусе ЛСВ, іх канататыўнай напоўненасці. Поўнае супадзенне квалітатыўных уласцівасцей полісеманта ў макра- і мікраструктурах — з’ява даволі рэдкая. Калі, напрыклад, паказаць сэнсавую структуру полісеманта *канчар* у выглядзе разгорнутага шкалы /гл. 6.5/, то лёгка ўпэўніцца ў гіпа-гіперанімічнай сузалежнасці ЛСВ, якая здымаецца ў асобных дыялектах па прычыне дэталізацыі (спецыялізацыі) гіперанімічнага ЛСВ і адсутнасці аднапласкаснага суіснавання гіпоніма і гіпероніма.

Такія ж семантычныя адносіны назіраюцца ў полісемантаў *крушня*, *дзюгі*, *стаўпец*. Структурная схема полісеманта *кульша* ў пагранічным рэгіёне набывае наступнае выражэнне (гл. 6.6):

ЛСВ у такой кантамінаванай (радыяльна-ланцужковай) структуры звязваюцца галоўным чынам метафарычнымі адносінамі саматычнага характару (1 — 3 і 2 ЛСВ), па бакавым размяшчэнні ў прасторы (1 і 3 — 5 і 6 ЛСВ), метанімічнай заканамернасцю (3—4 ЛСВ; 5 і 6—10 ЛСВ), а таксама так званай “бар’ернай”(прамежкавай) сувяззю праз незафіксаваны ў макраструктуры 14 ЛСВ ‘палка для апоры пры хадзьбе’ (параўн. поўную семантычную парадыгму і структуру полісеманта *кульша* на с. 185). Адсутнасць тэрытарыяльных і сэнсавых кропак сутыкнення з 17 і 18 ЛСВ дазваляе тарыфікаваць апошнія (у суаднесенасці з усёй семантычнай парадыгмай) як аманімічныя (у межах разглядаемага арэала). Прыблізна такая сузалежнасць ЛСВ (аманімічнага характару) назіраецца ў полісемантаў *клёк*, *галуза*, *сліж*.

У сэнсавай структуры полісеманта *макляк* вядучай з’яўляецца ланцужковая сувязь ЛСВ, якая рэалізуецца ў разнавіднасцях метафарычнай і метанімічнай формул. Сэнсавое прастора полісеманта *крушня* дзеліцца на два арганізуючых цэнтры (першы размяшчаецца на ўзроўні 1-га ЛСВ і звязаных з ім метафарычнымі і метанімічнымі адносінамі 3-га і 4-га ЛСВ, другі — на ўзроўні 2-га ЛСВ), аб’яднаных метанімічнай заканамернасцю лакатыўнага тыпу.

Полісемантычнасць у прыватных дыялектных сістэмах залежыць ад характару субстантываў (іх катэгарыяльных прыкмет, семантычнага аб’ёму, асацыятыўных сувязей, граматычнай выражанасці і інш.) і ў многім вызначаецца моўнай сітуацыяй такіх дыялектных сістэм. Прааналізаваны фактычны матэрыял паказвае, што найбольш цесныя этнамоўныя кантакты і інтэрферэнтныя працэсы назіраюцца ў 13, 14, 12, 20 і 3 дыялектных кантынумах, якія можна аднесці да зон максімальнай полісеміі. Да зон малой (мінімальнай) полісеміі адносяцца 15, 5, 8, 10, 16 гаворкі. Такія зоны не акрэсліваюць якіх-небудзь ізаглас і ўтвараюць даволі няўстойлівыя і рухомыя мікраарэалы. Кампаненты гэтых мікраарэалаў могуць імкнуцца (прыцягвацца) да розных моў (беларускай, літоўскай, польскай, рускай) і дыялектаў, утвараючы тым самым складаныя вібрацыйныя структуры прасторава-сэнсавага характару, якія выступаюць у наступных іпастасях:

а) структуры, арыентаваныя на беларускую літаратурную мову (*гаспадар*, *загнет*, *жабурэнне*, *канчар*) ці яе гаворкі (*заскема*, *макляк*, *галуза*, *шчолак*, *сліж*);

б) структуры з эпіцэнтрам у літоўскай мове (*дулька* < літ. *dułkes*, *клёк* < літ. *kliykė*, *klekas*, *скарач* < літ. *skara*, *skarocius*, *шыпулі* < літ. *šipulys*);

в) структуры, абумоўленыя ўплывам польскай мовы (*груца* < польск. *grusa*, *лѣх* < польск. *loch*, *мітрэнга* < польск. *mitrega*);

г) кантамінаваныя (змешаныя) структуры, утвораныя ў выніку ўзаемадзеяння і частковага налажэння ўскраінных частак беларускага, літоўскага і польскага арэалаў. У іх пераважаюць полісеманты з некалькімі сэнсавымі цэнтрамі, крытэрыем выдзялення якіх з'яўляецца кірунак ірадыяцыі (на сістэму беларускай, літоўскай ці польскай моў) і адносная самастойнасць. Праўда, выдзяленне сэнсавых цэнтраў (і саміх ЛСВ) у такім складаным рэгіёне ўскладняецца па прычыне дыфузнасці, узаемапрапаніральнасці разнародных элементаў сэнсавай структуры слова, параўн.: бел. *кульша*, літ. (< літ. *kūlšė* 'бядро', польск. *kulsza* 'тоўстая нага; бядро', дыял. *kulsze* 'вугал воза з сенам'; бел. *крушня*, літ. *krusnis* 'куча камянёў у полі', польск. *krusnia* 'тс'; бел. *жур*, польск. *zur* 'аўсяная ці жытняя закваска; суп на такой заквасцы', літ. *žiure* 'аўсяны кісель; рэдкі суп'.

Размяшчэнне такіх структур адносна асноўнага арэала (кантактнае ці дыстантнае) значна ўплывае на сэнсавыя мадыфікацыі слова і яго асобных інгрэдыентаў. Перыферычная кантактная зона яшчэ захоўвае сувязі з моў-най сістэмай асноўнага арэала (сэнсавая структура ў такіх выпадках аргані-завана з абавязковым улікам якіх-небудзь ЛСВ асноўнага арэала), якія ас-лабляюцца ці поўнасю страчваюцца ў дыстантна размешчаным (дыскрэт-ным) участку арэала (канчатковай мяжой такога развіцця з'яўляецца поў-нае сэнсавое відазмяненне і ўтварэнне астраўнага арэала).

6.3. Вывады

Полісемантычныя субстантывы ў пагранічным рэгіёне з'яўляюцца даволі складанымі і мнагапланавымі структурамі, у якіх сэнсавыя адносіны паміж асобнымі кампанентамі не заўсёды вызначаюцца строга акрэсленымі схемамі, мадэлямі і ўніверсальнымі семантычнымі заканамернасцямі. Суіснаванне ў такім рэгіёне некалькіх генетычна роднасных моў і дыялектаў, вусная форма іх бытавання, шматлікія інтэрферэнцыйныя працэсы, разнастайныя віды білінгвізму і іншыя прычыны спрыяюць утварэнню вялікай колькасці інфільтрацый, эксформ, семантычных запазычанняў і лакалізмаў, а таксама складаных у квалітатыўных і квантытатыўных адносінах структур (семантычная парадыгма іх часам дасягае некалькіх дзесяткаў ЛСВ).

Варыятыўнасць у розных каардынатах лінгвістычнай прасторы рэгіёна некангруэнтная па ступені свайго праяўлення. Разнастайныя пераўтваральныя працэсы, розныя віды пераносаў, схемы сувязей ЛСВ і іх мадыфікацыі ў розных дыялектных кантынуумах поўнасю не супадаюць. Звычайна складаным полісемантычным структурам макраструктуры адпавядаюць монасемічныя і выразна акрэсленыя (біварыянтныя) полісемантычныя адзінкі прыватных дыялектных сістэм.

Трансфармацыя полісемантычных субстантываў у кантактнай зоне можа быць радыкальнай (карэнная змена сэнсавай структуры слова і перагрупіроўка яго сэнсавых цэнтраў) і частковай (нязначная перабудова асобных ЛСВ, іх дэнататыўнай суаднесенасці, сацыяльна-стратыфікацыйнай выражанасці, канвенцыянальнай замацаванасці, функцыянальна-стылістычнага і канататыўнага зместу, дыстрыбутыўных уласцівасцей, парадыгматычных сувязей). У некаторых выпадках змены сэнсавай структуры ажыццяўляюцца не па якой-небудзь адной лініі, а адразу па некалькіх кірунках. У выніку гэтага ўзнікаюць складаныя сінкрэтычныя, гібрыдныя і вібрацыйныя канструкцыі, што спалучаюць у сабе элементы ўласна моўнага (семантычнага, фанетычнага, марфалагічнага, сінтаксічнага) і сацыяльнага, культурнага, псіхалагічнага, ідэалагічнага, прасторавага, часовага характару.

Сярод запазычанняў у пагранічнай зоне найбольш рэльефна вылучаюцца літуанізмы і паланізмы (рэліктавыя, старажытныя і адносна познія), якія ў залежнасці ад ступені іх суаднесенасці з першакрыніцамі дзеляцца на 4 групы: з адносінамі эквівалентнасці, несупадзення, перасячэння і ўключэння. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца структуры з адносінамі ўключэння, калі запазычанае слова на беларускамоўнай глебе развівае новыя ЛСВ і тым самым пашырае свой сэнсавы аб'ём і семантычную парадыгму. Пашырэнне сэнсавага аб'ёму абумоўлена як экстралінгвістычнымі, так і інтралінгвістычнымі прычынамі (частатой ужывання лексічнай адзінкі, кантэкставай і маўленчай сітуацыяй, аналогіяй, гукавым і марфемным падабенствам слоў розных моў, іх інтуітыўнымі сувязямі і асацыяцыямі).

Характар семантычнай варыятыўнасці запазычанняў у многім залежыць ад тэрыторыі іх распаўсюджвання. Звычайна шырокі арэал субстантыва стварае спрыяльныя ўмовы для яго сэнсавых мадыфікацый, дэнататыўна-сігніфікатыўных і канататыўных змен асобных ЛСВ, утварэння складаных структур. Прычым, у цэнтры арэала сэнсавая структура слова больш устойлівая і стабільная, у той час як на яго перыферыі яна незамацаваная, больш адкрытая. Для пагранічнага рэгіёна ў большай ступені характэрны невялікія арэалы, якія характарызуюцца адсутнасцю шырокіх зон, размытасцю контураў, ненапоўненасцю, дыфузнасцю, дыскрэтнасцю, хуткай зменлівасцю і рухомасцю, фіксацыяй значнай колькасці вузкалакальных ЛСВ.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Полісемія як семантычная універсалія садзейнічае мове ў выкананні ёю рэпрэзентатыўнай функцыі — здольнасці апасродкавана адлюстроўваць, замацоўваць і захоўваць вынікі сацыяльна-гістарычнага вопыту і пазнавальнай

дзеясці яе носьбітаў. Дзякуючы рухомасці, мабільнасці, адкрытасці семантычнай сістэмы, полісемантычныя словы эканомна, матывавана, шматгранна і ва ўсім аб'ёме адлюстроўваюць бясконцую рэчаіснасць.

У сэнсавай структуры полісемантаў знаходзяць сваё адлюстраванне як агульныя для большасці моў семантычныя заканамернасці і універсальныя па характары праяўлення семасіялагічныя працэсы, так і нацыянальныя элементы моўнай карціны свету (асаблінасці светаўспрымання і інтэр- прэтацыі аб'ектыўнай рэальнасці, культурныя, матэрыяльныя і духоўныя асаблінасці носьбітаў мовы), менталітэт народа наогул. Нацыянальна-культурная спецыфіка полісеміі выяўляецца перш за ўсё ў сэнсавым аб'ёме полісемантаў, характары дэнататыўна-сігніфікатыўнай суаднесенасці ЛСВ, дэскрыптыўнасці, стратыфікацыйнай варыятыўнасці, парадыгматычных і сінтагматычных сувязях ЛСВ, іх дыстрыбуцыі, асаблінасцях канататыўнага зместу і інш.

Сэнсавыя структуры полісемантычных субстантываў, для якіх катэгорыя прадметнасці з'яўляецца найбольш выражанай, уяўляюць з сябе не механічнае, выпадковае спалучэнне ЛСВ, кампазіцыю пэўных інгрэдыентаў, суму асацыятыўных сувязей, а ўстойлівы і адначасова зменлівы змест (кантынуум), які выяўляецца ў непарыўнасці яго гісторыка-семантычнага развіцця. Сувязі і адносіны паміж асобнымі ЛСВ абумоўлены перш за ўсё сістэмным характарам лексічнага складу мовы і падпарадкоўваюцца строгім правілам, укладваюцца ў межы дзеяння пэўных формул і лагічных схем, з'яўляюцца рэгулярнымі і іерархічна арганізаванымі (безумоўна, пры гэтым не адмаўляецца асіметрычнасці і гетэрагеннасці іх праяўлення).

Апісанне структур полісемантаў праз колькасць пранумараваных у экзэмпліфікацыях дэфініцый спрошчвае сапраўдны змест сэнсавых структур, бо не можа прадэманстраваць ступені вытворнасці ЛСВ, характару іх сузалежнасці, іерархічнасці і іншых сэнсавых паказчыкаў. Графічныя ж схемы (а іх у манаграфіі 58) даюць больш поўнае, у параўнанні са слоўнікавымі артыкуламі, уяўленне не толькі аб квантытатыўным складзе (семан- тычным каркасе) полісемантаў, але і іх квалітатыўных асаблінасцях: наяўнасці ці адсутнасці эпідыгматычнасці, характары змястоўных сувязей (метафарычныя, метанімічныя, сінекдахічныя, энантыясемічныя і інш.), ступенях і звоннях семантычных пераходаў, наяўнасці пэўных мікра- цэнтраў, перыферычным ці цэнтральным становішчы ў іх ЛСВ, што мае немалаважнае значэнне для супастаўляльнай тыпалогіі моў, параўнальнага вывучэння лексіка-семантычных сістэм, вырашэння прыкладных задач. Безумоўна, выкарыстанне такіх схем ва ўсіх без выключэння выпадках, падвядзенне ўсіх мадыфікацый сэнсавых структур пад пэўныя трафарэты ў пэўнай ступені скажае рэальны малюнак складанага функцыянальна-семан- тычнага механізма. Спраектаваўшы тыя ж

мадэлі на плоскасць (у манаграфіі 11 лінгвагеаграфічных карт), можна паказаць характар прасторавага размяшчэння полісемантаў і іх асобных інгрэдыентаў, зоны мінімальнай і максімальнай полісеміі, канфігурацыю магчымых арэалаў і іх уласцівасці (ЛСВ не перасякаюць лінгвістычную прастору хаатычна, без якіх-небудзь заканамернасцей, а выяўляюць зусім акрэсленыя тэндэнцыі да больш-менш кампактных групіровак — напоўненых, расплывістых, дыскрэтных, суцэльных, незамкнёных, астраўных і інш.), кірункі ірадыяцыі полісемантычных структур і іх ЛСВ, асаблівасці канвергенцыі, дывергенцыі, кампрэсіі і пераразмеркавання элементаў сэнсавых структур полісемантаў у прасторы (ад гаворкі да гаворкі). Зразумела, што схемы і карты адлюстроўваюць сэнсавыя структуры ў крыху спрошчаным выглядзе, бо ў сапраўднасці семантычная прастора полісемантаў арганізавана больш складаным спосабам. Для адэкватнага яе апісання патрабуецца не плоская, а галаграфічная мадэль, якая змагла б выявіць дынаміку лексіка-семантычных працэсаў, іх моўныя і маўленчыя патэнцыі, усе стадыі фарміравання сэнсавага аб'ёму субстантываў, а таксама функцыянальна-стылявое размеркаванне ЛСВ, іх канататыўныя характарыстыкі, парадыгматычныя сувязі і разнастайныя колькасныя паказчыкі.

Механізм дзеяння сэнсавых пераўтварэнняў субстантываў, іх семантычных мадыфікацый у літаратурнай мове і народных гаворках ізамарфічны, калі не ўлічваць большую рухомасць, дэталізаванасць, канкрэтызаванасць, спецыялізаванасць дыялектных субстантываў (гэта з'яўляецца адлюстраваннем агульнага працэсу семантычнай дыферэнцыяцыі дыялектнай лексікі), арыентацыю іх на сферу канкрэтна-дэнататыўных намінацый. Адрозненні і пэўны полімарфізм субстантываў у літаратурнай і дыялектнай мове перш за ўсё назіраюцца на ўзроўні рэалізацыі семантычных схем і мадэляў, якія могуць не супадаць не толькі ў розных каардынатах лінгвістычнай прасторы, але і ў межах асобных дыялектных кантынуумаў. Гэта абумоўлена дэскрыптыўнасцю асобных ЛСВ, іх сітуацыйнай і стратыфікацыйнай варыятыўнасцю, сацыяльнымі фактарамі (узростам, полам, адукацыяй, прафесіяй, відам дзейнасці носьбітаў гаворак), а таксама ўмовамі маўленчай дзейнасці індывідуума. У большасці ж выпадкаў ЛСВ пэўных дыялектных кантынуумаў субстантыва з'яўляюцца чаткай, пэўным фрагментам цэласнага і складанага структурна-семантычнага механізма, пабудаванага на фактах дыялектнай і літаратурнай моў. Толькі дзякуючы поўнаму ўліку гэтых фрагментаў, магчыма прасачыць эвалюцыю развіцця і фарміравання сэнсавага аб'ёму лексічнай адзінкі, усе стадыі яго развіцця, працэсы семантычнай кампрэсіі, семантычных пераходаў і пераразмеркавання яе асобных кампанентаў, шырыню семантычнага дыяпазону.

Шматлікія тыпы полісеміі (двухчленныя і мнагачленныя, радыяльныя, ланцужковыя, паралельныя, дыфузныя, знешнія, унутраныя, непасрэдныя, аспасродкаваныя, рэгулярныя, нерэгулярныя і інш.) па-рознаму праяўляюцца ў межах структур з адносінамі падабенства, сумежнасці, уключэння, контрадыктарнасці і марфемнай вытворнасці. Так, тыповай формай выражэння метаніміі (прастаравай, тэмпаральнай, каузальнай і атрыбутыўнай) з'яўляюцца біварыянтныя структуры з характэрнай для іх ЛСВ рэгулярнасцю і прадуктыўнасцю ўзнаўлення, суаднесенасцю з самымі рознымі тэматычнымі групамі, амаль поўнай адсутнасцю канататыўных адценняў. Зыходны і вытворны ЛСВ сінекдахічнага тыпу прадугледжваюць суадносіны *pars pro toto*, як правіла, не выходзяць за межы адной і той жа тэматычнай групы, утвараючы структуры з нешырокай семантычнай парадыгмай. У манаграфіі прапануюцца крытэрыі размежавання метаніміі і сінекдахі, у аснову якіх пакладзены дэнататыўны, семантычны, сінтаксічны і функцыянальны аспекты.

Гіпанімія часцей за ўсё назіраецца ў групах з рэфэрэнтнай суаднесенасцю ЛСВ і характарызуецца полідэнататыўнасцю, экспансіяй у сферу дзеяння розных тэматычных груп, адкрытасцю і незамкнёнасцю семантычных парадыгмаў. У многіх выпадках гіперанімічны ЛСВ з'яўляецца нормай літаратурнай мовы, распаўсюджаны ў большасці гаворак і выступае ў якасці своеасаблівага фону для гіпанімічных ЛСВ, якія ў розных каардынатах лінгвістычнай прасторы актуалізуюць розныя дыферэнцыяльныя семы, пры гэтым удакладняючы і канкрэтызуючы змест гіпероніма.

Метафара, з'яўляючыся асноўным сродкам утварэння, фарміравання і змянення лексічных значэнняў, грунтуецца на падабенстве зрокавых і слыхавых успрыняццяў, эмацыянальна-псіхалагічных і смакавых уяўленняў, унутраных біялагічных асаблівасцей, колькасных і метрычных уласцівасцей, на падабенстве вонкавага выгляду, размяшчэння ў прасторы, функцый, спосабаў вытворчасці і інш. Практычныя матэрыялы наглядна дэманструюць і пацвярджаюць тэарэтычныя вывады аб тым, што цэнтрам прыцягнення метафары з'яўляецца чалавек і ўсё, што звязана з яго жыццём і дзейнасцю (ад фізічных асаблівасцей да абстрактных адносін і паняццяў). Таму найбольш пашыранымі ў літаратурнай мове і гаворках з'яўляюцца анімістычныя метафары, якія ў залежнасці ад пункту гледжання на асобу характарызуюцца шырокімі і разнастайнымі сувязямі з кампанентамі розных тэматычных груп: найменнямі жывёл і птушак, прадметаў быту, сельскагаспадарчых прылад працы, посуду, дрэў, раслін, грыбоў, абутку, транспартных сродкаў, вупражы збудаванняў, зброі, музычных інструментаў, прадуктаў харчавання, ежы і інш. Своеасаблівым цэнтрам анімістычных пераасэнсаванняў з'яўляюцца заамарфізмы, якія характарызуюцца яркай вобразнасцю, канататыўнай

насычанасцю, асноўнай скіраванасцю ў бок адмоўнай, уніжальнай характарыстыкі чалавека. Метафарычнаму пераасэнсаванню ў гэтай групе падвяргаюцца заонімы, арнітонімы, іхтыёнімы, інсектонімы і герпетонімы, рэальныя ці ўяўныя якасці прадстаўнікоў якіх прыпісваюцца чалавеку. Шкала гэтых якасцей уключае даволі вялікі спектр характарызуючых прыкмет, ніжняя мяжа якіх застаецца адкрытай. Антрапамарфічным, заанімічным і саматычным пераасэнсаванням, якія ажыццяўляюцца ў кірунку ад найменняў асоб, жывёл і іх частак на разнастайныя прылады працы, механізмы, тэхнічныя прыстасаванні, уласцівы высокі каэфіцыент семантычнай ёмістасці, прафесіянальная і тэрміналагічная замацаванасць ЛСВ, адсутнасць іх канататыўнай афарбоўкі, складаныя ў квалітатыўных і квантытатыўных адносінах семантычныя парадыгмы, кантамінаваныя і сінкрэтычныя схемы сэнсавай сузалежнасці ЛСВ.

Значная колькасць сінкрэтычных структур, якія спалучаюць у сабе элементы розных дыялектных кантынуумаў, разнастайных камбінацый метафарычных, метанімічных, сінекдахічных, гіпанімічных і іншых ЛСВ (іх утварэнне часам абумоўлена многакратнымі актамі семантычнай дэрывацыі па адной і той жа мадэлі — двайной, трайной метафарызацыяй, метанімізацыяй і інш.), фіксуецца ў пагранічных рэгіёнах і зонах інтэнсіўных і працяглых міждыялектных кантактаў. На кірунак сэнсавага развіцця такіх структур значны ўплыў аказваюць асаблівасці лексічных сістэм гаворак, наяўнасць у іх кантактных зон (беларуска-рускай, беларуска-ўкраінскай, беларуска-польскай, беларуска-літоўскай, беларуска-латышскай), полі-лінгвальных рэгіёнаў, генетычна роднасныя літаратурныя мовы, разнастайныя віды білінгвізму, інтэрферэнтныя і дывергентныя працэсы, кан-тэкставая і маўленчая сітуацыя, гукавое і марфемнае падабенства слоў розных моў, іх інтуітыўныя сувязі, аналогіі і асацыяцыі, частата ўжывання ЛСВ, іх тэрытарыяльнае распаўсюджанне і іншыя фактары.

Характэрнай асаблівасцю вытворных субстантываў з'яўляецца іх неаўтаномнасць, арыентацыя на змест утваральных асноў і на афіксы, якія не толькі трансфармуюць слова ў пэўным катэгарыяльным кірунку, але і праектуюць частку сваёй семантыкі на ЛСВ субстантыва. Значны ўплыў на фарміраванне сэнсавых структур такіх назоўнікаў аказваюць іх марфемныя структуры, прыналежнасць да пэўнай словаўтваральнай мадэлі (рэгулярнай ці нерэгулярнай, прадуктыўнай ці непрадуктыўнай), дзеянне нарматыўных фактараў, асаблівасці дэрывацыйнай суаднесенасці з зыходнымі адзінкамі (іх монасемічнасці ці полісемічнасці) і іншыя фактары. Акрамя значэнняў утваральных слоў і афіксаў вытворныя словы могуць змяшчаць ідыяматычныя (фразеалагічныя) прырашчэнні, якія не маюць свайго фармальнага выражэння

і не вылучаюцца шляхам сінтэзу састаўных частак лексічнай адзінкі. У гэтым праяўляецца непаўторнасць і індывідуальнасць семантыкі вытворных субстантываў.

Большасці полісемантычных субстантываў, як гэта бачна з матэрыялаў даследавання, уласцівы надзвычай вялікі семантычны патэнцыял, дзякуючы якому моўныя адзінкі здольны адлюстроўваць аб'ектыўную рэчаіснасць ва ўсіх яе праяўленнях і ўзаемасувязях. У працы не ставілася задача падрабязнай, дэталёвай і ўсёахопнай класіфікацыі магчымых мадыфікацый і асацыятыўных сувязей ЛСВ, якія практычна не маюць сваёй ніжняй мяжы. Наўрад ці магчыма і мэтазгодна з пункту гледжання сучаснай семасіялагічнай навукі выявіць адзіную і ўсёабдымную супадпарадкаванасць усіх элементаў лексічнага складу і даць абсалютную паўнату іх апісання. Улічваючы тую акалічнасць, што словы з падобнай семантыкай праходзяць аднолькавыя этапы семантычнага развіцця, маюць аднолькавую семасіялагічную гісторыю, разгледжаныя ў манаграфіі полісемантычныя субстантывы (мадэлі і схемы іх сэнсавых структур, кірункі магчымых мадыфікацый, разнастайныя сувязі паміж ЛСВ) можна лічыць фрагментам лексіка-семантычнай сістэмы мовы. Безумоўна, для паказу нацыянальнай спецыфікі, адметнасці лексічнага складу беларускай мовы неабходны далейшыя даследаванні ў галіне полісемантычнасці дзеясловаў, прыметнікаў, займеннікаў і іншых лексіка-граматычных разрадаў слоў, што можа стаць тэмай спецыяльных даследаванняў.

С п і с скарачэнняў выкарыстанай літаратуры

1. *Абдусаламаў* — Абдусаламов М. М. Смысловая структура именных лексем, относящихся к разным семантическим разрядам. (На материале современного английского языка): Дис. . . канд. филол. наук: 10. 02. 04. — М., 1973. — 183 с.
2. *Абрамян* — Абрамян Н. Л. Гносеологические аспекты языкового значения. — Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1986. — 102 с.
3. *Аванесаў*₄₇ — Аванесов Р. И. Вопросы фонетической системы русских говоров и литературного языка // Известия АН СССР, отделение литературы и языка. — 1947, т. VI, вып. 3. — С. 221 — 228.
4. *Аванесаў*₆₃ — Аванесов Р. И. Описательная диалектология и история языка // Кн. Славянское языкознание. Доклады советской делегации на V Международном съезде славистов. — М.: Наука, 1963. — С. 293 — 317.
5. *Аванесаў*₆₅ — Аванесов Р. И. О двух аспектах предмета диалектологии // Сб. Общеславянский лингвистический атлас (Материалы и исследования). — М.: Наука, 1965. — С. 24 — 53.
6. *Авеличаў* — Авеличев А. К. Метафора и контекст // Вестник Московского ун-та. Филология. — 1974, № 3. — С. 30 — 40.
7. *Агаеў* — Агаев В. А. Некоторые грамматические вопросы исторического изменения семантической структуры слова // Сб. Актуальные проблемы лексикологии. Тез. докл. конф. — Мн.: Изд-во БГУ, 1970. — С. 4 — 5.
8. *Агішаў* — Агишев Х. Г. Лексико-семантическая интерференция в условиях двуязычия // Русский язык в национальной школе. — 1975, № 1. — С. 11 — 16.
9. *Агульнае* — Общее языкознание. — Мн.: Выш. шк., 1983. — 456 с.
10. *Акопава*₈₃ — Акопова С. Л. О зоонимической лексике // Русский язык в школе. — 1983, № 3. — С. 89 — 91.
11. *Акопава*₈₅ — Акопова С. Л. Лексико-семантическое образование существительных со значением лица (на основе метафоризации) // Русский язык в школе. — 1985, № 6. — С. 84 — 91.
12. *Акопава*₈₆₋₁ — Акопова С. Л. Лексико-семантический способ образования имён существительных со значением лица (на основе метафоризации): Автореф. дис. ... к-та филол. наук: 10. 02. 01 / АПН СССР. — М., 1986. — 16 с.
13. *Акопава*₈₆₋₂ — Акопова С. Л. Отпредметные названия человека // Русский язык в школе. — 1986, № 5. — С. 83 — 86.
14. *Альшанскі*₈₂ — Ольшанский И. Г. Полисемия в системе языка и в структуре текста // Сб. Иностранные языки в высшей школе. — вып. 17. — М.: Высш. шк., 1982. — С. 80 — 93.
15. *Альшанскі*₈₃ — Ольшанский И. Г. Лексическая полисемия и ее реализация в тексте // Сборник научных трудов Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. Мориса Тореза. — 1983, вып. 217. — С. 67 — 75.
16. *Алякпераў* — Алекперов А. К. Лексическая семантика простых глаголов в современном азербайджанском языке. — Баку: Элм, 1983. — 158 с.
17. *Андрэева* — Андреева Ф. Т. Лексико-семантическое варьирование слова в говоре // Сб. Лексика и фразеология говоров Урала и Зауралья. — Свердловск: Изд-во Свердловск. пед. ин-та, 1978. — С. 11 — 25.
18. *Анічэнка*₇₄ — Анічэнка У. В. Семантическая структура гутарковаго слова // Вопросы общественных и

- гуманитарных наук. Тез. докл. конф. — Гомель: Изд-во Гомельского ун-та, 1974. — С. 188 — 191.
19. *Анічэнка*₇₆ — Анічэнка У. В. Лексіка-семантычныя змены ва ўсходнеславянскіх мовах // 36. Беларуская мова і мовазнаўства, вып. IV. — Мн.: Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1976. — С. 3 — 13.
 20. *Антычныя* — Античные теории языка и стиля. — СПб.: Алетейя, 1996. — 363 с.
 21. *Апрэсян*₆₂ — Апресян Ю. Д. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля // Лексикографический сборник, вып. V. — М.: Наука, 1962. — С. 52 — 72.
 22. *Апрэсян*₇₄ — Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка). — М.: Наука, 1974. — 368 с.
 23. *Апрэсян*₈₃ — Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10. 02. 19 / БГУ им В. И. Ленина. — Мн., 1983. — 38 с.
 24. *Аралаў* — Аралов А. М. К вопросу о соотношении широкого и узкого значения слова (на материале глагола *run* в английском языке и глаголов *laufen, rennen* в немецком языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04. — М., 1979. — 216 с.
 25. *Араратян* — Араратян М. Г. Лингвистическая природа и стилистические функции метонимии (на материале английского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04 / Моск. гос. пед. ин-т. иностр. яз. им. Мориса Тореза. — М., 1974. — 19 с.
 26. *Арнольд*₆₆ — Арнольд И. В. Оппозиции в семасиологии // Вопросы языкознания. — 1966, № 2. — С. 104 — 112.
 27. *Арнольд*_{69.1} — Арнольд И. В. О термине “семантическая структура слова” // Актуальные проблемы лексикологии. Тез. докл. конф. — Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1969 — С. 69 — 78.
 28. *Арнольд*_{69.2} — Арнольд И. В. Полисемия существительного и лексико-грамматические разряды // Иностранные языки в школе. — 1969, № 5. — С. 10 — 20.
 29. *Аруцюнава*₇₆ — Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. — М.: Наука, 1976. — 383 с.
 30. *Аруцюнава*₇₇ — Арутюнова Н. Д. Номинация, референция, значение // Кн. Языковая номинация (общие вопросы). — М.: Наука, 1977. — С. 188 — 206.
 31. *Аруцюнава*₈₅ — Арутюнова Н. Д. Об объекте общей оценки // Вопросы языкознания. — 1985, № 3. — С. 13 — 24.
 32. *Архінаў*₈₄ — Архипов И. К. Семантика производного слова английского языка. — М.: Просвещение, 1984. — 128 с.
 33. *Архінаў*₈₅ — Архипов И. К. О роли компонентов значения производного слова // Сб. Теория и методы лексических исследований. — Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1985. — С. 3 — 14.
 34. *Архарава* — Архарова Д. И. Типология оценочных знаний (на материале диалектных качественных прилагательных) // Сб. Слово в системных отношениях на разных уровнях языка. — Свердловск: Изд-во Свердловск. пед. ин-та, 1986. — С. 22 — 31.
 35. *Арыстоцель* — Аристотель и античная литература. — М.: Наука, 1978. — 230 с.
 36. *Асавецкі* — Оссовецкий И. А. Лексика современных русских народных говоров. — М.: Наука, 1982. — 198 с.
 37. *Аспекты* — Аспекты семантических исследований. — М.: Наука, 1980. — 358 с.
 38. *Астрахан* — Астрахан Е. Б. Метод семантического микрополя для описания лексики восточных диалектов цаньхуа // Вестник Московского университета, серия 13. Востоковедение. — 1980, № 4. — С. 34 — 45.
 39. *Ахманава* — Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Сов. Энциклопедия, 1966. — 608 с.

40. *Ахундаў* — Ахундов А. А. Роль фонетического фактора в историческом изменении семантической структуры слова // Актуальные проблемы лексикологии. Тез. докл. конф. — Мн.: Изд-во БГУ, 1970. — С. 14 — 15.
41. *Бабицкене* — Бабицкене З. Регулярная полисемия и ее отражение в русской и литовской лексикографии (на материале имен существительных): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / Ленингр. отдел. Ин-та языкознания. — Л., 1983. — 26 с.
42. *Базарава* — Базарова Д. Х. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 06 / Ташкент. гос. ун-т. — Ташкент, 1967. — 27 с.
43. *Байко* — Бойко Е. С. Многозначные слова в русских говорах Каа-Хемского района Тувинской АССР // Сб. Материалы и исследования по сибирской диалектологии. — Красноярск: Изд-во Красноярск. пед. ин-та, 1981. — С. 37 — 53.
44. *Балалыкіна і Нікалаеў* — Балалыкина Э. А., Николаев Г. А. Русское словообразование. Учебное пособие. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1985. — 184 с.
45. *Балта-славянскія* — Балто-славянские этноязыковые контакты. М.: Наука, 1980. — 290 с.
46. *Баніна і Шэрэмет* — Банина Н. В., Шеремет Л. Г. Гипонимия как отражение системности в лексике // Сб. Слово в парадигматике и синтагматике (на материале германских языков). — Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 1984. — С. 33 — 38.
47. *Бараннікава₇₂* — Баранникова Л. И. Сущность интерференции и специфика ее проявления // Проблемы двуязычия и одноязычия. М.: Наука, 1972. — С. 88-98;
48. *Бараннікава₇₇* — Баранникова Л. И. Специфика многозначности слова в диалектной речи // Сб. Лексика, терминология, стили, 6-й вып. — Горький: Изд-во Горьк. ун-та, 1977. — С. 10 — 14.
49. *Бараннікава₈₁* — Баранникова Л. И. Проблема семантического варьирования слова в разных формах реализации общенародного языка // Сб. Теория слова и функционирования словарных единиц. — Саратов: Изд-во Сарат. пед. ин-та, 1981. — С. 65 — 80.
50. *Баханькоў* — Баханькоў А. Энантыясемя або ўнутрыслоўная антанімія // Беларуская мова і літаратура ў школе. — 1990, № 9. — С. 48 — 51.
51. *Бахнар* — Бохнарь В. И. Семантические сдвиги в лексике современного языка (Причины, типы и результаты метасемии): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / Ин-т языкознания АН СССР. — М., 1984. — 22 с.
52. *Бацэвіч₈₄* — Бацевич Ф. С. Развитие энантиосемичных значений глаголов в современном русском языке // Вестник Львовского ун-та. — 1984, вып. 14. — С. 50 — 56.
53. *Бацэвіч₈₇* — Бацевич Ф. С. О глаголах с противоположным значением // Русский язык в школе. — 1987, № 4. — С. 86 — 89.
54. *Белавусава* — Белоусова А. С. Русские имена существительных со значением лица (лексический класс и вопросы его словарного описания) // Вопросы языкознания. — 1981, № 3. — С. 71 — 84.
55. *Беларуска-польскія* — Беларуска-польскія ізалексы (Матэрыялы для абмеркавання). — Мн.: Рэд.-выдавецкі савет Ін-та мовазн. АН БССР, 1975. — 164 с.
56. *Беларуска-рускія* — Беларуска-рускія ізалексы (Матэрыялы для абмеркавання). — Мн.: Рэд.-выдавецкі савет Ін-та мовазнаўства АН БССР, 1973. — 134 с.
57. *Беларуска-ўкраінскія* — Беларуска-ўкраінскія ізалексы (Матэрыялы для абмеркавання). — Мн.: Рэд.-выдавецкі савет Ін-та мовазнаўства АН БССР, 1971. — 124 с.

58. *Беларуская* — Беларуская мова. Энцыклапедыя. — Мн.: БелЭн, 1994. — 655 с.
59. *Біржакова, Войнава і Куціна* — Биржакова Е. Э., Войнова Л. А., Кутина Л. Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. — Л.: Наука, 1972. — 432 с.
60. *Бірых* — Бирих А. К. Семантические и грамматические разряды метонимии и синекдохи в современном русском языке // Сб. Исследования по семантике. — Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1984. — С. 44 — 51.
61. *Блінава і Ар'янава* — Блинова О. И., Арьянова В. Г. К вопросу о лексико-семантическом варьировании слова и омонимии в говорах // Ученые записки Томского гос. ун-та. — 1965, № 57. — С. 28 — 35.
62. *Блінава*₇₂ — Блинова О. И. Лексическая мотивированность и некоторые проблемы региональной лексикологии // Сб. Вопросы изучения лексики русских народных говоров. — Л.: Наука, 1972. — С. 92 — 104.
63. *Блінава*₇₃ — Блинова О. И. Введение в современную региональную лексикологию. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1973. — 258 с.
64. *Брамлей і Булатава* — Бромлей С. В., Булатава Л. Н. Очерки морфологии русских говоров. — М.: Наука, 1972. — 448 с.
65. *Будагаў*₆₃ — Будагов Р. А. Сравнительно-семасиологические исследования (романские языки). — М.: Изд-во МГУ, 1963. — 301 с.
66. *Будагаў*₇₁ — Будагов Р. А. Язык, история и современность. — М.: Изд-во МГУ, 1971. — 299 с.
67. *Будагаў*₇₄ — Будагов Р. А. Человек и его язык. — М.: Изд-во МГУ, 1974. — 262 с.
68. *Булдык* — Булдык И. М. Функционирование белорусского и русского языков в сельской местности Гродненской области: Автореф. дис. ... к-та филол. наук: 10. 02. 02 /Ин-т языкознания АН БССР. — Мн., 1983. — 20 с.
69. *Булыка*₇₄ — Булыко А. Н. Литуанизмы старобелорусского литературно-письменного языка в отношении к белорусским диалектам // Диалектологический сборник. — Вильнюс: Изд-во Вильнюс. ун-та, 1974. — С. 9 — 17.
70. *Булыка*₈₀ — Булыка А. М. Лексичныя запазычанні ў беларускай мове XIV — XVIII стст. — Мн.: Навука і тэхніка, 1980. — 256 с.
71. *Булыка*₈₅ — Булыко А. Н. Лексика литовского происхождения в историческом словаре белорусского языка // Международная конференция балтистов. Тез. докл. конф. — Вильнюс: Изд-во Вильнюс. ун-та, 1985. — С. 135-136.
72. *Буслаеў* — Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. — М.: Учпедгиз, 1959. — 623 с.
73. *Бутэнка* — Бутенко Н. П. К вопросу о “семантике” собственных имен. // Актуальные проблемы лексикологии. Тез. докл. конф. — Мн.: Изд-во БГУ, 1970. — С. 34 — 35.
74. *Бухарава* — Бухарева Н. Т. Системный характер лексико-семантических отношений в русских говорах Сибири // Сб. Лексика и фразеология русских говоров Сибири. — Новосибирск: Наука, 1982. — С. 57 — 68.
75. *Быцева*₇₈ — Бытева Т. И. Типы различия родственных лексико-семантических систем (на материале существительных — названий лица в системе старожильского говора Сибири сопоставительно с системой литературного языка): Дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01. — Красноярск, 1978. — 265 с.
76. *Быцева*₈₂ — Бытева Т. И. К вопросу о специфике полисемии в диалектной системе // Сб. Лексика и фразеология русских говоров Сибири. — Новосибирск: Наука, 1982. — С. 69 — 78.
77. *Бяссонава* — Бессонова Л. Е. Энантиосемия как особый тип в системе лексических противопоставлений // Сб. Проблемы лексической и

- категориальной семантики. — Симферополь: Изд-во Симфер. ун-та им. М. В. Фрунзе, 1982. — С. 27 — 31.
78. *Варонін* — Воронин С. В. Основы фоносемантики. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. — 244 с.
79. *Василеўская* — Василевская Л. И. Метонимия в собственных именах // Кн. Проблемы структурной лингвистики. — М.: Наука, 1984. — С. 110 — 120.
80. *Васильева*₇₉ — Васильева Э. В. Типы лексико-семантических структур диалектного субстантива (метафорические отношения): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / Томск. гос. ун-т. — Томск, 1979. — 18 с.
81. *Васильева*₈₁ — Васильева Э. В. Из опыта семантической интерпретации пространственных метонимических отношений // Сб. Русские говоры Сибири. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1981. — С. 25 — 29.
82. *Васильева*₈₃ — Васильева Э. В. О некоторых особенностях метафорического значения в связи с типологией лексико-семантических структур многозначного имени существительного // Сб. Проблемы изучения русских говоров вторичного образования. — Кемерово: Изд-во Кемеров. ун-та, 1983. — С. 61 — 70.
83. *Васильева*_{84.1} — Васильева Э. В. О некоторых типах семантической регулярности в говоре // Сб. Сибирские русские говоры. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1984. — С. 33 — 44.
84. *Васильева*_{84.2} — Васильева Э. В. К проблеме типологии лексико-семантической структуры многозначного слова в говоре // Сб. Исследования лексики и фразеологии говоров Сибири. — Красноярск: Изд-во Краснояр. пед. ин-та, 1984. — С. 122 — 130.
85. *Васильеў*₈₁ — Васильев Л. М. Семантика русского глагола. — М.: Высш. шк., 1981. — 184 с.
86. *Васильеў*₇₁ — Васильев Л. М. Теория семантических полей // Вопросы языкознания. — 1971, № 5. — С. 105 — 113.
87. *Васильеў*₇₅ — Васильев Л. М. Полисемия // Сб. Исследования по семантике, вып. I. — Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1975. — С. 3 — 10.
88. *Верашчагін і Кастамараў* — Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингво-страноведческая теория слова. — М.: Русский язык, 1980. — 320 с.
89. *Відугірыс* — Видугирис А. О взаимосвязи синонимии, полисемии и географии слова // Сб. Лингвистическая география и проблемы истории языка, ч. I. — Нальчик: Изд-во АН СССР, 1981. — С. 139 — 141.
90. *Вінаградаў*₅₃ — Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. — 1953, № 5. — С. 3 — 30.
91. *Вінаградаў*₆₀ — Виноградов В. В. Об омонимии и смежных явлениях // Вопросы языкознания. — 1960, № 5. — С. 3 — 17.
92. *Вінаградаў*₆₈ — Виноградов В. В. Проблемы морфематической структуры слова и явления омонимии в славянских языках // Славянское языкознание. Тез. докл. конф. — М.: Наука, 1968. — С. 53 — 139.
93. *Вінаградаў*₇₅ — Виноградов В. В. Вопросы современного русского словообразования // Кн. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. — М.: Наука, 1975. — С. 155 — 165.
94. *Вінаградаў*₇₇ — Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова // Кн. Избранные труды: Лексикология и лексикография. — М.: Наука, 1977. — С. 162 — 180.
95. *Віннік* — Винник В. О. Назви одиниць виміру ваги в українській мові. — Ки?в: Наукова думка, 1966. — 152 с.
96. *Вінакур*₈₀ — Винокур Т. Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. — М.: Наука, 1980. — 238 с.
97. *Вінакур*₈₆ — Винокур Т. Г. Толковый словарь и языковое употребление // Вопросы языкознания. — 1986, № 4. — С. 16 — 26.

98. *Войлава* — Войлова К. А. О терминах “диалектный язык”, “язык диалектного типа” // Сб. Проблемы истории русской лексики и терминологии. — М.: Изд-во МГПИ им. Н. К. Крупской, 1985. — С. 93 — 100.
99. *Войцік*₇₄ — Войтик Л. С. К вопросу о смысловой структуре слова (на материале лексико-семантической группы наименований животных): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / Алма-атинский гос. пед. ин-т иностр. яз. — Алма-Ата, 1974. — 19 с.
100. *Войцік*₈₂ — Войтик Л. С. Методика описания смысловой структуры наименований животных // Сб. Аспекты лексического значения. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. — С. 98 — 103.
101. *Войцік*₈₃ — Войтик Л. С. К исследованию семантических структур наименований животных // Сб. Семантика языковых единиц лексического уровня (на материале английского языка). — Элиста: Изд-во Калмыц. ун-та, 1983. — С. 20 — 27.
102. *Вольф* — Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. — М.: Наука, 1985. — 228 с.
103. *Вучкова* — Вучкова В.Ц. Культурно-коннотативная лексика в словаре и в переводе (на материале болгарского и русского языков): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01, 10. 02. 03/ЛГУ. — Л., 1984. — 16 с.
104. *Гінзбург*₂₅₇ — Гинзбург Р. З. Смысловая структура слова // Иностранные языки в школе. — 1957, № 5. — С. 78 — 90.
105. *Гавярдоўскі*₇₄ — Говердовский В. И. Феномен коннотации на денотативном уровне // Сб. Языковая практика и теория языка, вып. I. — М.: Изд-во МГУ, 1974. — С. 139 — 147.
106. *Гавярдоўскі*₇₇ — Говердовский В. И. Опыт функционально-типологического описания коннотации: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01/ Ин-т языкознания АН СССР. — М., 1977. — 20 с.
107. *Гавярдоўскі*₈₅₋₁ — Говердовский В. И. Диалектика коннотации денотации (Взаимодействие эмоционального и рационального в лексике) // Вопросы языкознания. — 1985, № 2. — С. 71-79.
108. *Гавярдоўскі*₈₅₋₂ — Говердовский В. И. О коннотативно-образующих свойствах морфем // Филологические науки. — 1985, № 4. — С. 52 — 57.
109. *Гак*₇₁ — Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания // Сб. Семантическая структура слова (психолингвистические исследования). — М.: Наука, 1971. — С. 78 — 95.
110. *Гак*₇₂ — Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики // Сб. Проблемы структурной лингвистики. — М.: Наука, 1971. — С. 367 — 395.
111. *Гак*₇₇ — Гак В. Г. Сопоставительная лексикология (На материале французского и русского языков). — М.: Межд. отношения, 1977. — 264 с.
112. *Гак*₈₂ — Гак В. Г. Языковая вариативность в свете общей теории вариантности (к проблеме факторов и роли вариантности в языке) // Сб. Вариантность как свойство языковой системы. Тез. докл. конф. — М.: Наука, 1982. — С. 72 — 75.
113. *Гальперын* — Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. — М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1958. — 459 с.
114. *Гаштэйн* — Гопштейн М. А. Полисемия в разных частях речи (в современном английском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04 — М., 1977. — 201 с.
115. *Гароднікава* — Городникова М. Д. О передаче эмоций средствами языка // Сб. Семантическая структура слова и фразеологизма. — Рязань: Изд-во Рязан. пед. ин-та, 1978. — С. 3 — 21.
116. *Гарішкова і Калнынь* — Горшкова К. В., Калнынь Л. Э. О некоторых вопросах истории диалектологии // Вестник Московского ун-та. Серия 9. — 1984, № 6. — С. 3 — 9.
117. *Гарыпава* — Гарипова Н. Д. Наблюдения над смысловой структурой многозначных слов разных частей речи

- // Сб. Исследования по семантике, вып. 2. — Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1976. — С. 90 — 97.
118. Гинзбург₈₅ — Гинзбург Е. Л. Конструкции полисемии в русском языке. Таксономия и метонимия. — М.: Наука, 1985. — 224 с.
119. Гольдман — Гольдман А. А. Семантико-стилистическая транспозиция нейтральных слов. — Якутск: Изд-во Якутск. ун-та, 1985. — 40 с.
120. Грыб — Гриб Р. Т. Лексико-семантические особенности диалектных имен существительных, имеющих одинаковый план выражения с соотносительными словами литературного языка (на материале старожильческих говоров Красноярского края) // Сб. Проблемы сибирской диалектологии. — Красноярск: Изд-во Краснояр. пед. ин-та, 1979. — С. 49 — 57 с.
121. Грынавецкене — Грынавяцкене Э., Мацкевич Ю.Ф., Романович Е. М., Чеберук Е. И. Бытовая лексика литовского происхождения в западной Белоруссии // *Lietuvių kalbotyros klausimai*. — 1975, t. XVI. — С. 163 — 195.
122. Грыцэнка₈₄ — Гриценко П. Ю. Моделирование системы диалектно? лексики. — Ки?в: Наукова думка, 1984. — 228 с.
123. Гудавічус₈₄ — Гудавичюс А. Й. Семантический процесс антропоцентрической метафоризации (на примере зооморфизмов русского и литовского языка) // Сб. Семантические процессы в системе языка. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. — С. 24 — 27.
124. Гудавічус₈₅ — Гудавичюс А. Сопоставительная семасиология литовского и русского языков. — Вильнюс: Мокслас, 1985. — 175 с.
125. Гутман і Чарамісіна₇₀ — Гутман Е. А., Черемисина М. И. О специфике образного употребления названий животных в русском и французском языках // Сб. Актуальные проблемы лексикологии. Тез. докл. конф. — Мн.: Изд-во БГУ, 1970. — С. 64 — 65.
126. Гутман і Чарамісіна₇₆ — Гутман Е. А., Черемисина М. И. Образные значения зоонимов в словарях // Сб. Актуальные проблемы лексикологии и словообразования, вып. 5. — Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1976. — С. 21 — 42.
127. Гюлумянц — Гюлумянц К. М. Образное употребление названий животных в сравнениях и метафорах (на материале русского и польского языков) // Труды Самаркандского гос. ун-та. — 1971, вып. 217, № 4. — С. 109 — 119.
128. Давыдава — Давыдова Л. А. К проблеме выявления структурных средств выражения эмотивной семантики (на материале английского языка) // Сб. Теория лингвистической семантики. — М.: Изд-во МГПИ им. Н. К. Крупской, 1985. — С. 24 — 32.
129. Данилава — Данилова З. П. Адъективные образования от прилагательных со значением цвета // Сб. Русское семантическое словообразование. — Ижевск: Изд-во Удмурт. ун-та, 1984. — С. 112 — 117.
130. Джаламанова — Джоламанова Б. Д. Имя существительное с широким значением в лексической системе современного английского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза. — М., 1978. — 18 с.
131. Джапарыдзе — Джапаридзе Л. Д. Регулярная и нерегулярная многозначность английских музыкальных терминов // Сборник научных трудов Моск. гос. пед. ин-т. иностр. яз. им. Мориса Тореза. — 1978, вып. 134. — С. 148 — 159.
132. Джахадзе — Джохадзе Л. Е. Стилистическое использование многозначного слова в художественном тексте (на материале английской поэзии и прозы): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. / Моск. гос. пед. ин-т. иностр. яз. им. Мориса Тореза. — М., 1977. — 20 с.

133. *Дзіанава* — Дианова Е. М. Взаимодействие лексико-семантических вариантов в семантической структуре слова (на примере английских существительных с широкой понятийной основой): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04 / Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. — М., 1979. — 16 с.
134. *Дзегцярова* — Дегтярева Т. А. Формы проявления семасиологических законов // Сб. Законы семантического развития в языке. — М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1961. — С. 3 — 22.
135. *Дзеўкін* — Девкин В. Д. Немецкая разговорная речь. Синтаксис и лексика. — М.: Международные отношения, 1979. — 265 с.
136. *Дзешэрыева* — Дешериева Ю.Ю. Проблема лингвистической интерференции в современном языкознании // Кн.: Теоретические проблемы социальной лингвистики. М.: Наука, 1981. — С. 240 — 255.
137. *Дзіакітэ* — Диакитэ Н. Пути развития полисемии в бамана и русском языке // Веснік БДУ імя У. І. Леніна, сер. IV. — 1981, № 3. — С. 48 — 51.
138. *Дзяменцьва* — Дементьева Т. В. Метрологическая лексика брянских говоров: Автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10. 02. 01/ ЛГПИ им. А. И. Герцена. — Л., 1983. — 15 с.
139. *Дзямідава*₇₅ — Демидова К. И. К проблеме выделения лексико-семантической парадигмы в языке диалектного типа // Научные труды Свердл. гос. пед. ин-та. — 1975, сб. 253. — С. 42 — 49.
140. *Дзямідава*₇₈ — Демидова К. И. К проблеме изучения системных отношений на лексико-семантическом уровне в русских народных говорах (на материале говора Талицкого района Свердловской области) // Сб. Лексика и фразеология говоров Урала и Зауралья. — Свердловск: Изд-во Свердл. пед. ин-та, 1978. — С. 3 — 11.
141. *Дзянісаў*₈₀ — Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания. — М.: Русский язык, 1980. — 254 с.
142. *Дзянісаў*₈₄ — Денисов П. Н. Место и роль самых многозначных слов в лексической системе языка // Кн. Слово в грамматике и словаре. — М.: Наука, 1984. — С. 142 — 159.
143. *Дзячэнка* — Дяченко Л. Д. Гипонимия в системе английского глагола: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04 / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза. — М., 1976. — 26 с.
144. *Ельмслеў* — Ельмслев Л. Можно ли считать, что значение слов образуют структуру // Сб. Новое в лингвистике, вып. 2. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. — С. 117 — 136.
145. *Ермакова*₇₇ — Ермакова О. П. Проблемы лексической семантики производных и членимых слов: Дис. ... д-ра филол. наук: 10. 02. 01. — М., 1977. — 433 с.
146. *Ермакова*₈₄ — Ермакова О. П. Лексические значения производных слов в русском языке. — М.: Русский язык, 1984. — 152 с.
147. *Жарданія* — Жордания С. Д. Семантическая структура полнзначных слов (На материале русских, грузинских и английских языков). — Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та, 1979. — 64 с.
148. *Жданаў*₆₃ — Жданов О. К. Метонимическое словообразование на основе имен собственных. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1963. — 22 с.
149. *Жданаў*₈₄ — Жданов О. К. Некоторые возможности обогащения словарного состава современного французского языка на базе метонимии // Сб. Новые явления и тенденции во французском языке. — М.: Изд-во МГПИ им. В. И. Ленина, 1984. — С. 35 — 53.
150. *Жукава* Л. — Жукова Л. К. Аспекты изучения лексико-семантической системы языка. — Симферополь: Изд-во Симфер. ун-та, 1980. — 56 с.
151. *Жукава* Т.₇₉ — Жукова Т. В. Об оправданности выделения широкого значения как особого типа лексических значений слова // Сб. Исследования по

- семантике русского языка (Лексическая и словообразная семантика). — Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1979. — С. 23 — 30.
152. *Жукава Т.₈₇* — Жукова Т. В. К вопросу об определении в парадигматическом аспекте слов с наиболее общими лексическими значениями // Вопросы языкознания. — 1987, № 2. — С. 85 — 95.
153. *Жураўлёў* — Журавлёв А. П. Фонетическое значение. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. — 160 с.
154. *Заботкіна* — Заботкина В. И. Семантические сцепления при образовании предикативных лексико-семантических вариантов существительных в современном английском языке // Сб. Семантические связи лексики. — Рига: Изд-во Латвийск. ун-та, 1978. — С. 36 — 61.
155. *Загароўская* — Загоровская О. В. Образный компонент в значении слова // Сб. Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. — С. 16 — 20.
156. *Загароўская і Фаміна* — Загоровская О. В., Фомина З. Е. Экспрессивные и эмоционально-оценочные компоненты значения слова (к изучению оснований семантических процессов) // Сб. Семантические процессы в системе языка. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. — С. 31 — 40.
157. *Закір'янаў* — Закирьянов К.З. Двухязычие и интерференция. — Уфа, Изд-во Башкир. ун-та, 1984. — 80 с.
158. *Звягінцаў* — Звегинцев В. А. Семасиология. — М.: Изд-во МГУ, 1957. — 321 с.
159. *Земская₇₃* — Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. — М.: Просвещение, 1973. — 304 с.
160. *Земская₇₉* — Земская Е. А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения. — М.: Русский язык, 1979. — 240 с.
161. *Злобін₈₀* — Злобін Л. І. Аб матываванасці лексіка-семантычных варыянтаў // Зб. Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратуры і фальклора. Тэз. дакл. канф. — Гомель: Выд-ва Гомельск. ун-та, 1980. — С. 27 — 28.
162. *Злобін₈₁* — Злобін Л. І. Лексіка-семантычнае вар'іраванне ў народнай мове // Зб. Беларуская мова, вып 9. — Мн.: Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1981. — С. 61 — 69.
163. *Злобін₈₂* — Злобін Л. І. Развіццё семантыкі вытворнага мнагазначнага назоўніка // Зб. Беларуская мова, вып. 10. — Мн.: Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1982. — С. 23 — 31.
164. *Злобін₈₄* — Злобин Л. И. Лексическая полисемия и омонимия существительных в белорусском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 02 /Ин-т языкознания АН БССР. — Гомель, 1984. — 25 с.
165. *Зубараў* — Зубарев Г. П. Метонимические отношения в лексике современного немецкого языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04 /Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. — М., 1978. — 16 с.
166. *Кіяненка* — Кияненко Т. Ф. О некоторых принципах классификации метафор (на материале французского и английского языков): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04 /Ле-нингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена — Л., 1969. — 18 с.
167. *Кавалёўская* — Ковалевская Е. Г. Семантическая структура слова и стилистические функции слов // Сб. Языковые значения. — Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1976. — С. 63 — 72.
168. *Кавалёў* — Ковалев В. П. Языковые выразительные средства русской художественной прозы. — Киев: Вища школа, 1981. — 184 с.
169. *Кагаткова₇₄* — Коготкова Т. С. Семантические трансформации диалектной лексики в условиях диалектно-литературных контактов (на материале русского языка) // Сб. Диалектологический сборник. Материалы IV диалектологической

- конференции по изучению говоров и языковых контактов в Прибалтике. — Вильнюс: Изд-во Вильнюс. ун-та, 1974. — С. 66 — 77.
170. *Кагаткова*⁷⁹ — Коготкова Т. С. Русская диалектная лексикология (состояние и перспективы). М.: Наука, 1979. — 334 с.
171. *Калінін* — Калинин А. В. Лексика русского языка. — М.: Изд-во МГУ, 1978. — 232 с.
172. *Калабаеў* — Колобаев В. К. О некоторых смежных явлениях в области лексики (К вопросу о соотношении полисемии и широкозначности слова) // Иностранные языки в школе. — 1983, № 1. — С. 11 — 13.
173. *Калеснікава* — Колесникова В. А. Особенности метафорического переноса при образовании терминов по электронике // Сб. Вопросы семантики и методика преподавания иностранных языков. — Мн.: Наука и техника, 1982. — С. 48 — 53.
174. *Калмыкава* — Калмыкова Е. И. Некоторые вопросы теории и функционирования метафоры (на материале художественной и научной прозы современного немецкого языка) // Ученые записки Моск. гос. пед. ин-т. иностр. яз. им. Мориса Тореза. — 1968, т. 45. — С. 115 — 142.
175. *Калнынь* — Калнынь Л. Э. Опыт моделирования системы украинского диалектического языка. Фонологическая система. — М.: Наука, 1973. — 398 с.
176. *Калнынь і Масленнікава* — Калнынь Л. Э., Масленникова Л. И. Сопоставительная модель фонологической системы славянских диалектов. — М.: Наука, 1981. — 404 с.
177. *Калу́жа* — Kaluža J. Interpreting metaphors: A first approximation // Linguistika silesiana. Pol. akad. nauk. Oddz. w Katowicach. — 1985, vol. 5. — P. 33 — 46.
178. *Калишанскі* — Колшанский Г. В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. — М.: Наука, 1975. — 232 с.
179. *Кандакоў* — Кондаков Н. Логический словарь-справочник. — М.: Наука, 1975. — 720 с.
180. *Канецкая* — Конецкая В. П. Принципы классификации лексических значений слова (К вопросу о системе лексических значений) // Ученые записки гос. пед. ин-та им. В. И. Ленина. — 1956, т. 93. — С. 93 — 107.
181. *Капаяко* — Капаяко Т. В. Метанімізацыя ў сучасным тэрмінаўтварэнні (на матэрыяле прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі) // Веснік БДУ, серыя 4. — 1995, № 3. — С. 60 — 62.
182. *Караваненка*⁸⁰ — Корованенко Т. А. Семантическая основа выделения многозначных слов и омонимов в диалектном словаре (на материале Словаря брянских говоров) // Сб. Исследования по исторической семантике. — Калининград: Изд-во Калининград. ун-та, 1980. — С. 14 — 24.
183. *Караваненка*⁸⁴ — Корованенко Т. А. Специфика семантических структур с функциональной общностью значений и их отношения к категории омонимии (на материале диалектной лексикографии) // Сб. Теория и практика современной лексикографии. — Л.: Наука, 1984. — С. 125 — 133.
184. *Каралькоў* — Корольков В. И. Семасиологическая структура метафоры // Ученые записки Моск. гос. пед. ин-т. иностр. яз. им. Мориса Тореза. — 1968, т. 41. — С. 49 — 72.
185. *Карацінская* — Карацінская Д. М. Семантычная дывергенцыя як спосаб утварэння амонімаў // Зб. Беларуская мова і мовазнаўства, вып. 3. — Мн.: Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1975. — С. 36 — 45.
186. *Карлэцяну* — Корлэтяну Н. Г. Билингвизм и полисемантизм // Кн. Проблемы двуязычия и многоязычия. — М.: Наука, 1972. — С. 125 — 129.
187. *Карпенка* — Карпенко Ю. А. О семантике собственных имен // Актуальные проблемы лексикологии.

- Тез. докл. конф. — Мн.: Изд-во БГУ, 1970. — С. 89 — 90.
188. *Карымава*₈₂₋₁ — Каримова Р. Х. Семантическая структура и словообразовательные связи многозначного слова в современном русском языке (на материале имен существительных): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. — М., 1982. — 16 с.
189. *Карымава*₈₂₋₂ — Каримова Р. Х. О возникновении фоновых значений у дериватов многозначных существительных // Сб. Вопросы семантики. Исследования по исторической семантике. — Калининград: Изд-во Калининград. ун-та, 1982. — С. 11 — 16.
190. *Карымава*₈₃ — Каримова Р. Х. Слова с фоновым оценочным значением // Русский язык в национальной школе. — 1983, № 6. — С. 14 — 17.
191. *Кацнельсон* — Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. — М.—Л.: Наука, 1965. — 112 с.
192. *Кацитадзе* — Кацитадзе Э. А. Метафоризация зоонимов в немецком языке: Автореф. дис. .. канд. филол. наук: 10. 02. 04 / Тбилис. гос. ун-т. — Тбилиси, 1985. — 20 с.
193. *Кисялёва* — Киселева Л. А. О некоторых типах лексического значения слова // Ученые записки ЛГПИ им. А. И. Герцена. — 1969, т. 324. — С. 260 — 275.
194. *Клейбер* — Kleiber G. Pour une pragmatique de la métaphore: La métaphore une acte de dénotation prédicative indirecte // In. Recherches en pragma-sémantique. — Kleiber, 1984. — Р. 123 — 157.
195. *Клепикава*₈₀ — Клепикова Г. П. Изучение лексико-семантических явлений в единичной языковой системе и в совокупности языковых систем // Советское славяноведение. — 1980, № 2. — С. 75 — 83.
196. *Клепикава*₈₂₋₁ — Клепикова Г. П. К проблеме стратификации романских заимствований в лексике языков балканской (resp. балканокарпатской) зоны // Сб. Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1980. — М.: Наука, 1982. — С. 56 — 86.
197. *Клепикава*₈₂₋₂ — Клепикова Г. П. Изучение лексико-семантических явлений в единичной языковой системе и в совокупности языковых систем // Кн. Теоретические проблемы семантики и её отражения в одноязычных словарях. — Кишинев: Штиинца, 1982. — С. 97 — 100.
198. *Клепикава*₈₆ — Клепикова Г. П. К проблеме изучения лексико-семантической вариативности в гомогенном и гетерогенном диалектном континууме (карпатско-балканский ареал) // Сб. Славянское и балканское языкознание. Проблемы диалектологии. Категория пассивности. — М.: Наука, 1986. — С. 67 — 84.
199. *Климава* — Климова Л. И. Антонимические значения полисемантических слов в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / ЛГПИ им. Герцена. — Л., 1975. — 22 с.
200. *Клычкоу* — Клычков Г. С. Значение и полисемия слова // Сб. Законы семантического развития в языке. — М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1961. — С. 100 — 120.
201. *Кодуха*₇₂ — Кодухов В. И. О языковых значениях // Сб. Слово в лексико-семантической системе языка. — Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1972. — С. 13 — 25.
202. *Кодуха*₇₆ — Кодухов В. И. Значение как лингвистическое понятие // Кн. Языковые значения. — Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1976. — С. 7 — 20.
203. *Кодуха*₈₂₋₁ — Кодухов В. И. Логические и культурно-исторические компоненты значения слов // Кн. Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. — Кишинев: Штиинца, 1982. — С. 6 — 12.

204. *Кодухаў*₈₂₋₂ — Кодухов В. И. Вариантность языковых значений // Сб. Вариантность как свойство языковой системы. Тез. докл. конф. — М.: Наука, 1982. — С. 127 — 129.
205. *Колесаў*₈₂ — Колесов В. В. Семантическая доминанта и проявление общекультурного фона // Сб. Современное состояние и основные проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы. — М.: Русский язык, 1982. — С. 170 — 180.
206. *Колесаў*₈₄₋₁ — Колесов В. В. Словарная многозначительность многозначного слова // Сб. Деривация и полисемия. — Тамбов: Изд-во Тамбов. пед. ин-та, 1984. — С. 45 — 57.
207. *Колесаў*₈₄₋₂ — Колесов В. В. Исторические основания многозначности слова и лингвистические средства ее устранения // Сб. Русское семантическое словообразование. — Ижевск: Изд-во Удмурт. ун-та, 1984. — С. 18 — 28.
208. *Комлеў* — Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова. — М.: Изд-во МГУ, 1969. — 192 с.
209. *Котарава* — Которова Е. Г. Национально-культурное и языковое своеобразие метафорики немецкого и русского языков // Сб. Вопросы лингвистики и метафорики преподавания иностранных языков, вып. 6. — М.: Изд-во МГУ, 1982. — С. 18 — 25.
210. *Кошэль* — Кошель Г. Г. Оценочные предикатные номинации в современном английском языке (на материале дерогативных наименований лица): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04 // Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза. — М., 1980. — 27 с.
211. *Красней* — Красней В. П. Грані слова: Факультатыўны курс “Лексіка і фразеалогія беларускай мовы”. — Мн.: Нар. асвета, 1992. — 175 с.
212. *Крылова*₆₇₋₁ — Крылова И. А. Некоторые аспекты лингвистического изучения метафоры // Ученые записки Горьковского гос. ун-та. Серия лингвистическая. — 1967, вып. 76. — С. 98 — 107.
213. *Крылова*₆₇₋₂ — Крылова И. А. О семантической природе метафоры // Ученые записки Горьковского гос. ун-та. Серия лингвистическая. — 1967, вып. 76. — С. 108 — 119.
214. *Крыўко*₇₅ — Крыўко М. Н. Экспрэсіўныя назвы асобы ў гаворках в. Манякова Міёрскага раёна // Кн. 3 народнага слоўніка. — Мн.: Навука і тэхніка, 1975. — С. 279 — 298.
215. *Крыўко*₈₅ — Кривко Н. Н. Оценочные наименования лиц в говорах Миорского района Витебской области: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 02. / АН БССР. Ин-т языкознания им. Я. Коласа. — Мн., 1985. — 25 с.
216. *Кубракова і Панкрац* — Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г. О типологии процессов деривации // Сб. Теоретические аспекты деривации. — Томск: Изд-во Томск. гос. ун-та, 1982. — С. 7 — 20.
217. *Кубракова*₈₀ — Кубрякова Е. С. Семантика производного слова // Кн.: Аспекты семантических исследований. — М.: Наука, 1980. — С. 81 — 155.
218. *Кубракова*₈₁ — Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. — М.: Наука, 1981. — 200 с.
219. *Кузняцова А.* — Кузнецова А. М. Семантика слова и внеязыковые знания // Кн. Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. — Кишинев: Штиинца, 1982. — С. 26 — 33.
220. *Кузняцова Э.* — Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка. — М.: Высш. шк., 1982. — 152 с.
221. *Кулікава* — Куликова И. С. Экспрессивное и эмоциональное в диалектном слове (на материале Словаря брянских говоров) // Сб. Брянские говоры. — Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1985. — С. 12 — 21.
222. *Кулікаў*₆₅₋₁ — Куликов Г. И. Методика разрешения полисемии слова (на материале немецких прилагательных) //

- Сб. Вопросы романо-германской филологии и статистика речи, ч. II. — Мн.: Изд-во МГПИ ИЯ, 1965. — С. 77 — 100.
223. *Кулікаў*₆₅₋₂ — Куликов Г. И. Значение слова с точки зрения языка и речи // Вопросы романо-германской филологии и статистика речи, ч. II. — Мн.: Изд-во МГПИ ИЯ, 1965. — С. 100 — 131.
224. *Купіна і Скарнякова* — Купина Н. А., Скорнякова М. Ф. Коннотативность в семантической группе названий лица // Сб. Классы слов и их взаимодействие. — Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1979. — С. 92 — 108.
225. *Купіна*₇₆ — Купина Н. А. Сравнение как этап, предшествующий возникновению метафорического слова // Сб. Научные труды Курского педагогического ин-та, т. 62 (155). — Курск: Изд-во Курск. пед. ин-та, 1976. — С. 127 — 134.
226. *Купіна*₈₀ — Купина Н. А. К проблеме выделения семантической модели // Сб. Научные труды Курского педагогического ин-та, т. 205. — Курск: Изд-во Курск. пед. ин-та, 1980. — С. 3 — 7.
227. *Курыловіч* — Курилович Е. Заметки о значении слова // Вопросы языкознания. — 1955, № 3. — с. 73 — 81.
228. *Ламаносаў* — Ломоносов М. В. Сочинения. — М.-Л.: Гослитиздат, 1961. — 591 с.
229. *Лапацін* — Лопатин В. В. О типологии словообразовательного значения имени существительного (на материале существительных, мотивированных глаголами) // Актуальные проблемы лексикологии. Тез. докл. конф. — Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1971. — С. 277-278.
230. *Лаўрэнтэва* — Лаврентьева Н. Б. К вопросу о принципах классификации глагольных метафор (на материале говоров Новосибирской области) // Сб. Лексика и фразеология русских говоров Сибири. — Новосибирск: Наука, 1982. — С. 123 — 133.
231. *Лаўчутэ* — Лаучюте Ю. А. Балто-славянские лингвистические контакты в ареальном освещении // Кн. Взаимодействие лингвистических ареалов. — Л.: Наука, 1980. — С. 161 — 187.
232. *Лебедзева* — Лебедева Л. Б. Функциональные особенности имен существительных широкой семантики // Кн. Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. — Кишинев: Штиинца, 1983. — С. 86 — 89.
233. *Левін* — Левин Ю. И. Структура русской метафоры // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. — 1965, вып. 181, ч. II. — С. 293 — 299.
234. *Левіт* — Левит З. Н. Лексикология французского языка. — М.: Высш. шк., 1979. — 160 с.
235. *Лексіка*₆₈ — Лексика современного русского языка. Русский язык и советское общество (социолого-лингвистические исследования). — М.: Наука, 1968. — 185 с.
236. *Лексіка*₈₁ — Лексика русского литературного языка XIX — начала XX века. — М.: Наука, 1981. — 360 с.
237. *Лексічныя балтызмы* — Лексічныя балтызмы ў беларускай мове (Матэрыялы для абмеркавання). — Мн.: Рэд.-выдавецкі савет Ін-та мовазнаўства АН БССР, 1969. — 56 с.
238. *Лексікалогія* — Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. — Мн.: Навука і тэхніка, 1994. — 463 с.
239. *Лексічныя ландшафты* — Лексічныя ландшафты Беларусі: Жывёльны свет. — Мн.: Навука і тэхніка, 1995. — 255 с.
240. *Лешчава*₈₂ — Лещева Л. М. О модели полисемии фаунонимов // Сб. Взаимодействие единиц в системе языка (грамматика, лексикология, стилистика и фонетика германских и романских языков. — Мн.: Изд-во МГПИ ИЯ, 1982. — С. 127 — 135.
241. *Лешчава*₈₅ — Лещева Л. М. Типы связей лексико-семантических вариантов многозначных прилагательных (на материале современного английского языка) // Сб.

- Романское и германское языкознание, вып. 15. — Мн.: Выш. шк., 1985. — С. 41 — 45.
242. *Лінгвістычная* — Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. — Мн.: Навука і тэхніка, 1968.—320 с.
243. *Літвін*₇₃ — Литвин Ф. А. К обоснованию принципов типологии лексических значений слова // Сб. Проблемы общей и романо-германской семасиологии. — Владимир: Изд-во Владимир. пед. ин-та, 1973. — С. 93 — 111.
244. *Літвін*₇₈ — Литвин Ф. А. Речевая многозначность слова: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10. 02. 19 /МГУ. — М., 1978. — 48 с.
245. *Літвін*₈₄ — Литвин Ф. А. Многозначность слова в языке и речи.— М.: Высш. шк., 1984. — 119 с.
246. *Лук'янава*₇₆ — Лукьянова Н. А. О соотношении понятий экспрессивность, эмоциональность, оценочность // Сб. Актуальные проблемы лексикологии и словообразования, вып. V. — Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1976. — С. 3 — 21.
247. *Лук'янава*_{79.1} — Лукьянова Н. А. Некоторые вопросы диалектной лексикологии. — Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1979. — 76 с.
248. *Лук'янава*_{79.2} — Лукьянова Н. А. О семантике и типах экспрессивных лексических единиц // Сб. Актуальные проблемы лексикологии и словообразования, вып. 8. — Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1979. — С. 12 — 46.
249. *Лук'янава*₈₂ — Лукьянова Н. А. О некоторых аспектах изучения экспрессивно-выразительной лексики диалектного языка // Сб. Лексика и фразеология русских говоров Сибири. — Новосибирск: Наука, 1982. — С. 96 — 114.
250. *Лук'янава*₈₃ — Лукьянова Н. А. Лексика современных говоров как объект изучения. — Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1983. — 80 с.
251. *Лук'янава*₈₄ — Лукьянова Н. А. О некоторых тенденциях развития лексики современных русских народных говоров в свете проблемы экспрессивности // Кн. Методологические и философские проблемы языкознания и литературоведения. — Новосибирск: Наука, 1984. — С. 128 — 145.
252. *Лук'янава*₈₅ — Лукьянова Н. А. Лексико-семантическая группа “человек ленивый” в диалектной системе (опыт семантического анализа) // Сб. Русская лексика в историческом и синхронном освещении. — Новосибирск: Наука, 1985. — С. 58 — 79.
253. *Лук'янава*_{86.1} — Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления (проблемы семантики). — Новосибирск: Наука, 1986.— 230 с.
254. *Лук'янава*_{86.2} — Лукьянова Н. А. Языковая интуиция носителей говоров как источник информации о семантике экспрессивного слова // Сб. Синтаксическая и лексическая семантика (на материале языков разных систем). — Новосибирск: Наука, 1986. — С. 193 — 208.
255. *Лучыц-Федарэц* — Лучиц-Федорец И. И. Белорусские дяды — реликты языческих верований // Кн. Ареальные исследования в языкознании и этнографии. — Л.: Наука, 1978. — С. 50 — 52.
256. *Лысякова*₈₄ — Лысякова М. В. Гипонимия как выражение родовидовых отношений в лексике русского языка // Русский язык в школе. — 1984, № 6. — С. 80 — 83.
257. *Лысякова*₈₆ — Лысякова М. В. Гипонимия в русском языке (Теория. Анализ. Типы гипонимов.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 /Ун-т дружбы народов им. Патриса Лумумбы. — М., 1986. — 16 с.
258. *Любань* — Любань Н. П. Лексіка са значэннем канатацыі ў беларускіх мастацкіх тэкстах: Аўтарэф. дыс. ... канд. філ. навук: 10. 02. 02 /, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН Беларусі. — Мн., 1996. — 20 с.

259. *Лявіцкі* — Левицкий В. В. Экспериментальные данные к проблеме смысловой структуры слова // Сб. Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. — М.: Наука, 1971. — С. 151 — 168.
260. *Лявіцкі і Камарніцкая* — Левицкий В. В., Комарницкая Л. А. Коннотативное и фонетическое значение слова // Сб. Аспекты семантического изучения германских и романских языков. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. — С. 86 — 92.
261. *Лявіцкі і Капатрук* — Левицкий В. В., Капатрук Н. Д. К вопросу о методах разграничения лексико-семантических вариантов слова // Кн. Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. — Кишинев: Штиинца, 1982. — С. 106 — 112.
262. *Лясота* — Лясота Ю. Л. Метафоризация как один из основных законов развития словарного состава языка // Ученые записки Дальневосточного гос. ун-та.—1957, вып.1.—С.135—144.
263. *Мадаллон* — Madallon M. Semantika e tratti // Quaderni di semantika. — Bologna, 1995. — Vol. 16, № 1. — P. 83 — 96.
264. *Мажулис* — Mažiulis V. Litauisches etymologisches Wörterbuch von E. Fraenkel. — Kalbotyra, 3, 1961. — S. 245-246.
265. *Маковецкая* — Маковецкая Н. А. Семантическая структура слова и синонимические отношения // Сб. Аспекты семантического изучения германских и романских языков. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. — С. 97 — 104.
266. *Макарава* — Макарова Л. И. О типологическом изучении гиперонимии в лексике. // Тыпалогія славянскіх моў і ўзаемадзеянне славянскіх літаратур. Тэз. дакл. канф. — Мн.: Изд-во БГУ, 1977. — С. 201 — 202.
267. *Малавіцкі* — Маливицкий Л. Я. Номинативное и деиктическое значение // Кн. Языковые значения. — Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1976. — С. 81 — 92.
268. *Малчанова А.* — Молчанова А. Н. О переноснообразных значениях слов // Сб. Аспекты лексического значения. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. — С. 23 — 29.
269. *Малчанова Л.* — Молчанова Л. А. Народная метрология (к истории народных мер длины). — М.: Наука и техника, 1973. — 84 с.
270. *Мальцава* — Мальцава Т. А. Да семантычнага асваення галіцызмаў у беларускай мове // 36. Беларуская мова, вып. 9. — Мн.: Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1981. — С. 91 — 100.
271. *Манахаў* — Монахов П. Ф. Из опыта анализа семантической структуры слова (на материале глаголов движения в немецком языке) // Сб. Вопросы лингвистической семантики, вып. I. — Тула: Изд-во Тульск. пед. ин-та, 1975. — С. 54 — 62.
272. *Марахоўская₈₁* — Мораховская О. Н. Составление лингвистических и этнографических ареалов для уточнения значения // Сб. Диалектология и лингвогеография русского языка. — М.: Наука, 1981. — С. 130 — 145.
273. *Марахоўская₈₄* — Мораховская О. Н. Системный подход к языку и диалектологии // Сб. Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. — М.: Наука, 1984. — С. 33 — 51.
274. *Маркаў* — Марков В. М. О семантическом способе словообразования в русском языке. — Ижевск: Изд-во Удмурт. ун-та, 1981. — 29 с.
275. *Марковін* — Морковин В. В. Лексическая многозначность и некоторые вопросы ее лексикографической интерпретации // Кн. Русский язык. Проблемы художественной речи. Лексикология и лексикография. — М.: Наука, 1981. — С. 153 — 166.
276. *Марозава* — Морозова Т. С. О фразеологичности семантики производных слов (На материале отглагольных существительных) //

- Русский язык в национальной школе. — 1983, № 3. — С. 15 — 20.
277. *Мартынаў* — Мартынов В. В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры: К проблеме прародины славян. — Мн.: Изд-во АН БССР, 1963. — 250 с.
278. *Мартынаў і Чэкман* — Мартынов В. В., Чекман В. Н. Следы белорусско-литовской языковой интерференции в белорусских говорах Гродненщины и Молодечненщины // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез. докл. конф. — М.: Изд-во АН СССР, 1973. — С. 114 — 115.
279. *Марцінкоўская* — Марцинковская О. Е. К вопросу о процессе развития значения в слове (на материале русского и украинского языков) // Филологические науки. — 1982, № 6. — С. 21 — 30.
280. *Маслава* — Маслава В. А. Пра канататыўны аспект семантыкі слова // Беларуская лінгвістыка. — 1988, вып. 33. — С. 3 — 9.
281. *Маслаў* — Маслов В. Г. Лексическая семантика современного говора (к проблеме региональной синонимии): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / Моск. обл. пед. ин-т им. Н. К. Крупской. — М., 1981. — 17 с.
282. *Матліна* — Матлина Г. А. К вопросу о гипонимической группе // Сб. Семантика языковых единиц. — Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1975. — С. 85 — 88.
283. *Матросаў* — Матросов В. Л. Язык и метафоры // Сб. Логика и язык. — М.: Наука, 1985. — С. 45 — 54.
284. *Меднікава* — Медникова Э. М. Значение слова и методы его описания. — М.: Высш. шк., 1974. — 202 с.
285. *Мее* — Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 55 — 56.
286. *Метады* — Методы изучения лексики. — Мн.: Изд-во БГУ, 1975. — 232 с.
287. *Міласлаўскі* — Милославский И. Г. Семантическая структура русских производных существительных со значением предмета (К постановке вопроса) // Филологические науки. — 1975, № 6. — С. 55 — 59.
288. *Міхневіч* — Міхневіч А. Я. Функцыі мовы і маўлення і праблемы беларуска-рускага двухмоўя // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. — Мн.: Навука і тэхніка, 1982. — С. 50 — 75.
289. *Муравіцкая* — Муровіцкая М. П. Некоторые вопросы полисемии. — Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1964. — 34 с.
290. *Мяглова* — Мяглова Е. Ю. Эмоциональная нагрузка слова и возможные методы ее исследования // Сб. Психолингвистические и лингвистические аспекты проблемы языковых контактов. — Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1984. — С. 141 — 145.
291. *Мязенін* — Мезенин С. М. Конструкции современного английского языка, имеющие значение сравнения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04 / Ин-т языкознания АН СССР. — М., 1969. — 19 с.
292. *Мярзлова* — Мерзлова Е. А. Семантическая структура слов со значением “помещение” в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / МГУ. — М., 1987. — 19 с.
293. *Мяркульеў* — Меркульев В. П. Предметный и оценочный аспект значения слова // Сб. Ленинская теория отражения. Отражение и язык. — Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та, 1980. — С. 56 — 60.
294. *Нікіцін⁷⁹* — Никитин М. В. О семантике метафоры // Вопросы языкознания. — 1979, № 1. — С. 93 — 98.
295. *Нікіцін⁸⁸* — Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения. — М.: Высш. шк., 1988. — 168 с.
296. *Назарава* — Назарова Т. В. К проблеме типологии диалектных ареалов // Сб. Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. — Л.: Наука, 1974. — С. 84 — 95.
297. *Начынкiна* — Начинкина Г. М. Разновидности смысловых отношений между производными и базовыми

- словами и условия многозначности производных // Русский язык в школе. — 1973, № 6. — С. 86 — 91.
298. *Непакупны* — Непокупный А. П. Балто-севернославянские языковые связи. — Киев: Наукова думка. — 1976. — 228 с.
299. *Нікіцевіч* — Никитевич В. М. Основы номинативной деривации. — Мн.: Выш. шк., 1985. — 157 с.
300. *Нікіцін*₇₁₋₁ — Никитин М. В. О понятии “языковое значение” // Ученые записки Владимирского пед. ин-та. — 1971, т. 36, вып. 6. — С. 3 — 30.
301. *Нікіцін*₇₁₋₂ — Никитин М. В. О содержательных связях значений в семантической структуре слов // Ученые записки Владимирского пед. ин-та. — 1971, т. 36, вып. 6. — С. 31 — 54.
302. *Нікіцін*₇₄ — Никитин М. В. Лексическое значение в слове и словосочетании. — Владимир: Изд-во Владим. пед. ин-та, 1974. — 33 с.
303. *Нікіцін*₈₃ — Никитин М. В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика): М.: Высшая школа, 1983. — 127 с.
304. *Новікаў*₇₃ — Новиков Л. А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположностей в лексике). — М.: Изд-во МГУ, 1973. — 292 с.
305. *Новікава* — Новикова Л. А. Природа и типология языкового значения // Вопросы сравнительной типологии (германские, романские, русский, тюрские языки). Тез. докл. конф. — Ташкент: Изд-во Ташкент. пед. ин-та, 1981. — С. 49 — 50.
306. *Новікаў*₈₂ — Новиков Л. А. Семантика русского языка. — М.: Высш. шк., 1982. — 272 с.
307. *Няклюдова* — Неклюдова М. К. К вопросу об изучении метонимии // Сб. Русское и зарубежное языкознание, вып. 3. — Алма-Ата: Изд-во Казах. ун-та, 1970. — С. 14 — 18.
308. *Осінаў* — Осипов Б. И. О лексикографической интерпретации семантического словообразования // Сб. Русское семантическое словообразование. — Ижевск: Изд-во Удмурт. ун-та, 1984. — С. 131 — 134.
309. *Павел*₇₅ — Павел В. К. Семантические различия слова в территориальном и хронологическом аспектах. // Собрание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез. докл. конф. — М.: Наука, 1975. — С. 16 — 18.
310. *Павел*₈₂ — Павел В. К. Номинация и семантика в ареальном аспекте // Кн. Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. — Кишинев: Штиинца, 1982. — С. 54 — 58.
311. *Павел*₈₄ — Павел В. К. Лексическая номинация в ареальном аспекте: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10. 02. 19/ Киев. гос. ун-т. — Киев, 1984. — 33 с.
312. *Павілёніс* — Павилёнис Р. И. Проблемы смысла. — М.: Мысль, 1983. — 286 с.
313. *Пакроўскі* — Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию. — М.: Наука, 1959. — 382 с.
314. *Панамарэнка* — Пономаренко Т. Г. О внутрисловной антонимии в современном русском языке // Сб. Слово в лексико-семантической системе языка. — Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1972. — С. 105 — 107.
315. *Папоў* — Попов И. А. Системный подход при лингвогеографическом изучении диалектной лексики // Сб. Лингвоэтнография. — М.: Наука, 1983. — С. 74 — 83.
316. *Патабня* — Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. I. — М.: Учпедгиз, 1958. — 536 с.
317. *Пауль* — Пауль Г. Принципы истории языка. — М.: Изд-во иностр. лит., 1960. — 500 с.
318. *Плоткін і Гросул* — Плоткин В. Я., Гросул Л. Я. Широкозначность как лексико-семантическая категория // Кн. Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. — Кишинев: Штиинца, 1982. — С. 81 — 86.

319. *Плотнікаў*₇₉ — Плотников Б. А. Дистрибутивно-статистический анализ лексических значений. — Мн.: Выш. шк., 1979. — 136 с.
320. *Плотнікаў*₈₄ — Плотников Б. А. Основы семасиологии. — Мн.: Выш. шк., 1984. — 223 с.
321. *Польскія гаворкі* — Польские говоры в СССР. Исследования и материалы, ч. 1. — Мн.: Наука и техника, 1973. — 231 с.
322. *Праблемы* — Проблемы лингвистической семантики. Реферативный сборник. — М.: ИНИОН АН СССР, 1981. — 206 с.
323. *Прохарава*₆₁ — Прохорова В. Н. О словах с противоположными значениями в русских говорах // Филологические науки. — 1961, № 1. — С. 122 — 127.
324. *Прохарава*₈₀ — Прохорова В. Н. Полисемия и лексико-семантический способ словообразования в современном русском языке. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — 88 с.
325. *Прохарава*₈₃ — Прохорова В. Н. Лексико-семантическое образование русской терминологии: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10. 02. 01 / МГУ. — М., 1983. — 32 с.
326. *Прошын* — Прошин А. В. О выделении стилистического значения в качестве самостоятельной лингвистической категории // Сб. Проблемы семасиологии и лингвистилистики, вып. 1, ч. 1. — Рязань: Изд-во Рязан. пед. ин-та, 1973. — С. 73 — 100.
327. *Прывалава* — Привалова М. И. Собственные имена и проблема омонимии // Вопросы языкознания. — 1979, № 5. — С. 56 — 67.
328. *Псіхалінгвістычныя* — Психолингвистические проблемы семантики. — М.: Наука, 1983. — 287 с.
329. *Пумпянскі* — Пумпянский А. Л. О принципе языковой многозначности // Вопросы языкознания. — 1983, № 1. — С. 122 — 130.
330. *Пуставіт* — Пустовит Л. Е. Лексико-семантическая структура метафоры (на материале украинской советской поэзии): Дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 02. — Киев, 1979. — 194 с.
331. *Пианічнава* — Пшеничнова Н. Н. Об одном аспекте отражения развития языковых признаков в их пространственном распределении // Сб. Диалектография русского языка. — М.: Наука, 1985. — С. 3 — 8.
332. *Пытанні* — Вопросы теории лингвистической географии. — М.: Наука, 1962. — 254 с.
333. *Пятрова* — Петрова З. Ю. Регулярная метафорическая многозначность в русском языке как проявление системности метафоры // Сб. Литературный язык и народная речь. — Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1988. — С. 58 — 63.
334. *Пятроў* — Петров В. В. Метафора: от семантических представлений к когнитивному анализу // Вопросы языкознания. — 1990, № 3. — С. 135 — 146.
335. *Пятрушчанкава* — Петрущенко Т. А. Семантические связи в структуре многозначного глагола // Сб. Лексико-семантические связи слов в русском языке. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. — С. 26 — 31.
336. *Раманава* — Романова Г. Я. Наименование мер длины в русском языке. — М.: Наука, 1975. — 176 с.
337. *Расінене*₇₈ — Росинене Г. И. Характеристика человека зоонимами в литовском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 15 / Вильнюс. ун-т. — Вильнюс, 1978. — 21 с.
338. *Расінене*₈₅ — Росинене Г. Системность в семантике зооморфизмов литовского языка // Сб. Семантика и системность языковых единиц. — Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1985. — С. 67 — 77.
339. *Рахманава* — Рахманова И. И. К прагматической типологии языковых оценок // Сб. Романские и германские языки. — Киев: Наукова думка, 1985. — С. 56 — 65.
340. *Руская мова*₆₈ — Русский язык и советское общество (социолого-

- лингвистические исследования). Лексика современного русского литературного языка. — М.: Наука, 1968. — 186 с.
341. *Руская мова*₇₉ — Русский язык. Энциклопедия. — М.: Сов. энциклопедия, 1979. — 432 с.
342. *Руская мова*₈₅ — Русский язык в Белоруссии. — Мн.: Наука и техника, 1985. — 272 с.
343. *Рыжкіна* — Рыжкина О. А. Системное исследование зооморфизмов в русском языке (в соответствии с английским): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 /МГУ. — М., 1980. — 20 с.
344. *Рыжкіна і Літвін* — Рыжкина О. А., Литвин Ф. А. Зооморфные характеристики группы “*asinus*” в русском и английском языках // Сб. Актуальные проблемы лексикологии и словообразования, вып. 5. — Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1976. — С. 42 — 60.
345. *Рэй* — Ray G. Thinking in L // Nous-Dboomington, 1995. — Nol. 29, № 3. — P. 378 — 396.
346. *Рэфармацкі* — Реформатский А. А. Введение в языковедение. — М.: Просвещение, 1967. — 542 с.
347. *Сілін*₈₀ — Силин В. Л. Эллипс в новогерманских языках как лексико-семантическая проблема: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10. 02. 04 /МГУ. — М., 1980. — 38 с.
348. *Сіміна*₇₄ — Сими́на Г. Я. К характеристике лексико-семантической системы диалекта (по материалам пинежского говора) // Сб. Вопросы семантики. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. — С. 88 — 107.
349. *Сіміна*₈₂₋₁ — Сими́на Г. Я. Семантические диалектизмы и условия их образования (по материалам пинежского говора) // Сб. Диалектная лексика. — Л.: Наука. — С. 110 — 118.
350. *Сіміна*₈₂₋₂ — Сими́на Г. Я. Семантическая база сравнений в диалектной речи (по материалам пинежского говора) // Сб. Вопросы семантики. Исследования по исторической семантике. — Калининград: Изд-во Калинингр. ун-та, 1982. — С. 97 — 103.
351. *Сабаленка* — Сабаленка Э. Р. Нацыянальны склад насельніцтва Беларусі // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. — Мн.: Навука і тэхніка, 1982. — С. 6 — 17.
352. *Савенкава* — Савенкова Л. Б. Фразеологические единицы русского языка, основанные на метонимии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 /Ростовский гос. ун-т. — Ростов-на-Дону, 1984. — 27 с.
353. *Сайпуллаева* — Сайпуллаева Д. Семантическая структура и сочетаемость существительных, отражающих части тела человека, в современном английском и туркменском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04, 10. 02. 06 /Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. — М., 1982. — 16 с.
354. *Сакалоўская* — Соколовская Ж. П. Система в лексической семантике (анализ семантической структуры слова). — Киев: Вища школа, 1979. — 190 с.
355. *Саладуб* — Солодуб Ю. П. Структура лексического значения // Филологические науки. — 1997, № 2. — С. 54 — 66.
356. *Салахаў* — Салахов Р. А. О степени абстрактности словообразовательных суффиксов и семантической структуре производных слов // Сб. Словообразование и его место в курсе изучения иностранному языку. — Владивосток: Изд-во Дальневосточн. ун-та, 1983. — С. 99 — 100.
357. *Сальнікава*₈₅ — Сальникова Н. Н. Об одном из видов гипо-гиперонимического варьирования в номинативных единицах языка // Сб. Словообразование и проблемы номинации в германских языках. — Горький: Изд-во Горьк. пед. ин-та, 1985. — С. 84 — 88.
358. *Сальнікава*₇₉ — Сальникова Н. Н. О регулярной гипосемии абстрактных существительных в английском и русском языках // Сб. Теория и методы семасиологических исследований. —

- Л.: Изд-во Ленинград. пед. ин-та, 1979. — С. 64 — 68.
359. *Сальнікава*₈₀ — Сальникова Н. Н. Регулярная лексическая полисемия существительных в английском языке в соотношении со словообразованием: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04/ ЛГПИ им. А. И. Герцена. — Л., 1980. — 17 с.
360. *Сапогова* — Сапогова Л. И. Оценочная коннотация в английском слове (О декоративности эксцесса) // Сб. Теория лингвистической семантики. — М.: Изд-во МГПИ им. Н. К. Крупской, 1985. — С. 113 — 119.
361. *Сапогоў* — Сапогов Е. Г. О минимальных значениях // Сб. Вопросы лингвистической семантики, вып. I. — Тула: Изд-во Тульск. пед. ин-та, 1975. — С. 44 — 54.
362. *Сапожнікава* — Сапожникова О. С. Коннотативные значения французских лексических единиц // Иностранные языки в школе. — 1985, № 6. — С. 14 — 18.
363. *Саракалетаў*₇₂ — Сороколетов Ф. П. Семантическая структура слова в диалектных словарях // Сб. Вопросы изучения лексики русских народных говоров. — Л.: Наука, 1972. — С. 181 — 189.
364. *Саракалетаў*₇₈ — Сороколетов Ф. П. К вопросу о системных отношениях в лексике народных говоров // Сб. Диалектная лексика. — Л.: Наука, 1978. — С. 14 — 24.
365. *Саркісава* — Саркисова Л. Н. Лексикология современного русского языка. — Донецк: Изд-во Донецк. ун-та, 1970. — 62 с.
366. *Сасюр* — Соссюр Ф. Труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1977. — 695 с.
367. *Сафонава* — Сафонова Л. В. О лингвистической сущности нейроактивности в лексике // Сб. Теория и методы лексикологических исследований. — Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1985. — С. 52 — 57.
368. *Сацыялагічны* — Социологический аспект имени собственного (к XV Международному конгрессу по ономастике). Научно-аналитический обзор. — М.: Изд-во АН ИНИОН, 1984. — 60 с.
369. *Селиверстава* — Селиверстава О. Н. Компонентный анализ многозначных слов. — М.: Наука, 1975. — 240 с.
370. *Семантычная спецыфіка* — Семантическая специфика национальных языковых систем. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. — 164 с.
371. *Сердабінцаў*₈₁ — Сердобинцев Н. Я. Семантическая структура слова и его коннотация // Сб. Теория слова и функционирование словарных единиц. — Саратов: Изд-во Саратов. пед. ин-та, 1981. — С. 4 — 25.
372. *Сердабінцаў*₈₃ — Сердобинцев Н. Я. Семантическая структура многозначных слов // Сб. Семантический и функциональный аспекты изучения лексики русского языка. — Саратов: Изд-во Саратов. пед. ин-та, 1983. — С. 3 — 19.
373. *Сілін*₇₄ — Силин В. Л. Лексический эллипс в германских языках. Сравнительно-семантические исследования. — Киев: Вища школа, 1974. — 184 с.
374. *Сітнікава* — Ситникова З. И. Некоторые лингвистические основы стилистического исследования: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01/ МГУ. — М., 1965. — 21 с.
375. *Склярэўская*₈₃ — Скляревская Г. Н. К вопросу о метафоре как объекте лексикографии // Сб. Современная русская лексикография. — Л.: Наука, 1983. — С. 53 — 63.
376. *Склярэўская*₈₇ — Скляревская Г. Н. Языковая метафора в словаре. Опыт системного описания // Вопросы языкознания. — 1987, № 2. — С. 58 — 65.
377. *Склярэўская*₈₈ — Скляревская Г. Н. Опыт системного описания языковой метафоры в словаре // Сб. Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре. — М.: Наука, 1988. — С. 63 — 77.

378. *Скурат* — Скурат К. У. Даўнія беларускія меры (лексічны аналіз). — Мн.: Навука і тэхніка, 1974. — 192 с.
379. *Смірніцкі*₅₄ — Смирницкий А. И. К вопросу о слове (Проблема “тождества слова”) // Труды Ин-та языкознания АН СССР, т. 4. — М.: Наука, 1954. — С. 3 — 49.
380. *Смірніцкі*₅₆ — Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М. 1956. — 238 с.
381. *Смірніцкі*₆₀ — Смирницкий А. И. Звучание слова и его семантика // Вопросы языкознания. — 1960, № 5. — С. 112 — 116.
382. *Смірнова* — Смирнова О. И. Проблема энантиосемии в исторической лексикологии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / Ин-т русского языка АН СССР. — М., 1976. — 26 с.
383. *Собалева* — Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия. — М.: Наука, 1980. — 296 с.
384. *Сокалаў*₈₀₋₂ — Соколов О. М. Энантиосемия в кругу смежных явлений // Филологические науки. — 1980, № 6. — С. 36 — 42.
385. *Сокалаў*₈₀₋₁ — Соколов О. М. Проді?слівну энантиосемію в російській та болгарській мовах // 36. Проблеми слов'язнавства, вып. 21. — Львів: Вища школа, 1980. — С. 90 — 97.
386. *Спосабы* — Способы номинации в современном русском языке. — М.: Наука, 1982. — 294 с.
387. *Станкевіч*₇₆ — Станкевіч А. А. Семантичная структура грэцызмаў і лацінізмаў у сучаснай беларускай мове // 36. Беларуская мова і мовазнаўства, вып. IV. — Мн.: Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1976. — С. 64 — 70.
388. *Станкевіч*₈₀ — Станкевіч А. А. Лексіка-семантичная асіміляцыя запазычанняў у беларускіх гаворках // 36. Беларуская мова, вып. 8. — Мн.: Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1980. — С. 41 — 48.
389. *Станкевіч*₈₁ — Станкевіч А. А. Семантичныя магчымасці лексікі класічнага паходжання ў сучаснай беларускай мове // 36. Беларуская мова, вып. 9. — Мн.: Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1981. — С. 85 — 91.
390. *Старасценка*₈₁ — Старасценка Н. А. Аб славянскіх назвах свойскіх жывёл і другасных намінацый ад іх // 36. Беларуская мова, вып. 9. — Мн.: Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1981. — С. 77 — 85.
391. *Старасценка*₈₃ — Старостенко Н. А. Вторичная номинация от славянских названий животных в украинских диалектах // Структура і развіток укра?нських говорів на сучаснаму етапі. Тэз. докл. конф. — Житомир: Изд-во Житомир. ун-та, 1983. — С. 224 — 226.
392. *Старычонак*₇₇ — Стариченок В. Д. Особенности транспортной лексики белорусских народных говоров (синекдохическая модель словообразования). // Тыпалогія славянскіх моў і ўзаемадзеянне славянскіх літаратур. Тэз. докл. конф. — Мн.: Выд-ва БДУ, 1977. — С. 268 — 270.
393. *Старычонак*₈₃₋₁ — Старычонак В. Д. Аб семантычным вар'іраванні слова ў народных гаворках // Весці АН Беларусі, серыя грамад. навук. — 1983, № 2. — С. 114 -121.
394. *Старычонак*₈₃₋₂ — Стариченок В. Д. К проблеме территориального варьирования полисемантов (На материале белорусских говоров) // Вопросы языкознания. — 1983, № 3. — С. 63 — 70.
395. *Старычонак*₈₃₋₃ — Старычонак В. Д. Семантичная структура мнагазначнага слова ў дыялектнай мове // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. — 1983, t. 22. — С. 189 — 195.
396. *Старычонак*₈₄ — Старычонак В. Д. Аб энантиасеміі ў беларускай мове // Веснік Белдзяржуніверсітэта, серыя IV. — 1984, № 2. — С. 37 — 40.
397. *Старычонак*₈₅ — Стариченок В. Д. О семантической структуре сложных полисемантов // Филологические науки. — 1985, № 5. — С. 32 — 38.
398. *Старычонак*₈₆ — Стариченок В. Д. О гипонимических отношениях в

- структуре полисеманта (На материале белорусских говоров) // Вопросы языкознания.—1986, № 4.— С. 106 — 113.
- 399.Старычонак⁸⁹⁻¹ — Стариченок В. Д. О пространственной вариативности смысловой структуры полисеманта в пограничном регионе // Baltistica. — 1989, № 3 (2). — С. 421 — 433.
- 400.Старычонак⁸⁹⁻² — Стариченок В. Д. Преобразования смысловой структуры многозначного слова в пограничной зоне белорусских говоров // Филологические науки. — 1989, № 2. — С. 38 — 45.
- 401.Старычонак⁹¹ — Старычонак В. Дз. Слоўнік амонімаў беларускай мовы. — Мінск: Выш. шк., 1991. — 256 с.
- 402.Старычонак⁹⁶⁻¹ — Старычонак В. Д. Полісемія: Анімістычная метафара // Роднае слова. — 1996, № 9. — С. 94 — 105.
- 403.Старычонак⁹⁶⁻² — Старычонак В. Д. Полісемія: Саматычныя пераасэнсаванні// Роднае слова. — 1996, № 10. — С. 63 — 74.
- 404.Старычонак⁹⁶⁻³ — Старычонак В. Д. Полісемія: Сінектахічныя пераасэнсаванні// Роднае слова. — 1996, № 11. — С. 62 — 71.
- 405.Старычонак⁹⁷⁻¹ — Старычонак В. Д. Семантычная структура вытворных субстантываў // Роднае слова. — 1997, № 4. — С. 82 — 90; № 5. — С.68 — 79.
- 406.Суперанская — Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. — М.: Наука, 1973. — 366 с.
- 407.Супрун і Кліменка — Супрун А. Я., Кліменка Г. П. Некаторыя псіхалінгвістычныя асаблівасці беларуска-рускага двухмоўя // 3б. Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. — Мн.: Навука і тэхніка, 1982. — С. 76 — 105.
- 408.Сцяпанав — Степанова В. В. Значение слова в лексикологическом аспекте // Сб. Семантика языковых единиц. — Л.: Изд-во ЛГПИ им. Герцена, 1975. — С. 135 — 138.
- 409.Сцяпанав і Шрамм — Степанова Г. В. , Шрамм А. Н. Введение в семасиологию русского языка. — Калининград: Изд-во Калининград. ун-та, 1980. — 72 с.
- 410.Сцяпанав — Степанов Г. М. Образование новых значений в разговорных словах английского языка как следствие употребления // Сб. Слово и организация высказывания. — Калининград: Изд-во Калининград. ун-та, 1984. — С. 123 — 128.
- 411.Сцяпанав Ю. — Степанов Ю. С. Номинация, семантика, семиология. (Виды семантических определений в современной лексикологии) // Кн. Языковая номинация (общие вопросы).—М.: Наука,1977.— С. 294 — 358.
- 412.Сцярнін⁷⁹⁻¹ — Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. — 156 с.
- 413.Сцярнін⁷⁹⁻² — Стернин И. А. Эмпирический компонент в значении слова // Сб. Сопоставительно-семантические исследования русского языка. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. — С. 5 — 10.
- 414.Сцярнін⁸⁵ — Стернин И. А. Разграничение прямого и переносного употребления слова // Сб. Семантика и системность языковых единиц. — Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1985. — С. 47 — 56.
- 415.Сямчыньскі — Семчинский С. В. Семантическая интерференция языков (На материале славяно-восточно-романских языковых контактов): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10. 02. 19 /Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. — Киев, 1973. — 56 с.
- 416.Сянкевіч⁸⁹ — Сянкевіч В. І. Ацэначная намінацыя // 3б. Беларуская лінгвістыка, вып. 36. — Мн.: Навука і тэхніка, 1989. — С. 47 — 53.
- 417.Сянкевіч⁹¹ — Сянкевіч В. Метанімічная мадэль “Вынік → прычына” (да праблемы выхавання моўнай назіральнасці вучняў) // Роднае слова. — 1991, № 6. — С. 47 — 49.
- 418.Сянкевіч⁹⁵ — Сянкевіч В. І. Семантыка і прагматыка беларускай мовы. —

- Брест: Выд-ва Брэсцк. дзярж. пед. ін-та, 1995. — 214 с.
419. *Сяргеева* — Сергеева Л. А. Коннотативное значение как объект лингвистического анализа // Сб. Исследования по семантике. — Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1983. — С. 114 — 119.
420. *Сяргееў* — Сергеев В. Н. Зооморфизмы в языке и слове // Сб. Современная русская лексикология. — Л.: Наука, 1983. — С. 64 — 72.
421. *Сярова* — Серова С. А. Взаимоотношение полисемии и синонимии // Сб. Семантика языковых единиц разных уровней. — Куйбышев: Изд-во Куйбыш. пед. ин-та, 1977. — С. 8 — 13.
422. *Талстой*₆₃ — Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава // Вопросы языкознания. — 1963, № 2. — С. 29 — 46.
423. *Талстой*₇₀ — Толстой Н. И. Еще раз о “семантике” имени собственного // Актуальные проблемы лексикологии. Тез. докл. конф. — Мн.: Изд-во БГУ, 1970. — С. 200 — 201.
424. *Таміліна* — Томилина Г. Я. Семантическое развитие названий одежды на основе метонимии в русском языке // Сб. Русское языкознание, вып. 9. — Киев: Вища школа, 1984. — С. 70 — 75;
425. *Тарасава В.* — Тарасова В. К. О двух типах метафоры // Сб. Лексикологические основы стилистики. — Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. Н. Герцена, 1973. — С. 122 — 131.
426. *Тарасава Л.* — Тарасова Л. Д. О семантической структуре прилагательного cold в современном английском языке // Сб. Теория и методы семасиологических исследований. — Л.: Изд-во ЛГПИ, 1972. — С. 95 — 106.
427. *Торанцаў*₈₄ — Торопцев И. С. Ономазиологический аспект деривации и проблема интеграции деривационных форм // Сб. Деривация и полисемия. — Тамбов: Изд-во Тамбов. пед. ин-та, 1984. — С. 24 — 44.
428. *Торанцаў*₈₅ — Торопцев И. С. Язык и речь. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. — 205 с.
429. *Трубачоў* — Трубаев О. Н. История славянских терминов родства. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — 212 с.
430. *Трыпольская*₈₅₋₁ — Трипольская Т. А. О семантической структуре экспрессивного слова (на материале существительных со значением лица) // Сб. Русская лексика в историческом и синхронном освещении. — Новосибирск: Наука, 1985. — С. 86 — 97.
431. *Трыпольская*₈₅₋₂ — Трипольская Т. А. Семантическая структура экспрессивного слова и ее лексикографическое описание (на материале эмоционально-оценочных существительных со значением лица): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 /Томск. гос. ун-т. — Томск, 1985. — 18 с.
432. *Туркіна* — Туркина Р. В. Семантическая структура слова. — Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1977. — 84 с.
433. *Тэлія*₇₇ — Телия В. Н. Вторичная номинация и ее виды // Кн. Языковая номинация (Виды наименований). — М.: Наука, 1977. — С. 129 — 222.
434. *Тэлія*₈₁ — Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. — М.: Наука, 1981. — 272 с.
435. *Тэлія*₈₆ — Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. — М.: Наука, 1986. — 144 с.
436. *Увядзенская і Колеснікаў* — Введенская Л. А., Колесников Н. П. От названий к именам. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. — 536 с.
437. *Улуханаў* — Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке. — М.: Наука, 1977. — 256 с.
438. *Ульманн* — Ульман С. Семантические универсалии // Сб. Новое в лингвистике, вып. V. — М.: Прогресс, 1970. — С. 250 — 299.

439. *Усаценка* — Усатенко Т. П. Лексична семантика і розвиток мовлення учнів. — Ки?в: Радянська школа, 1984. — 128 с.
440. *Успенскі* — Успенский М. Б. Внешняя интерференция и межъязыковые сопоставления на уроках русского языка // Русский язык в национальной школе. — 1975, № 1. — С. 6 — 10.
441. *Уфiмцава₈₀* — Уфимцева А. А. Семантика слова // Сб. Аспекты семантических исследований. — М.: Наука, 1980. — С. 5 — 80.
442. *Уфiмцава₈₄* — Уфимцева А. А. К вопросу о так называемом дефиниционном методе описания лексического значения слова // Кн. Слово в грамматике и словаре. — М.: Наука, 1984. — С. 134 — 141.
443. *Уфiмцава₈₆* — Уфимцева А. А. Лексическое значение (Принцип семиологического описания лексики). — М.: Наука, 1986. — 240 с.
444. *Уфiмцава₆₂* — Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 288 с.
445. *Уфiмцава₇₂* — Уфимцева А. А. Лексика // Кн. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. — М.: Наука, 1972. — С. 394 — 455.
446. *Фанякова* — Фонякова О. И. К типологии значения имен собственных и нарицательных // Сб. Семантика языковых единиц. — Л.: Изд-во Ленингр. пед. ин-та им. А. И. Герцена, 1975. — С. 146 — 148.
447. *Феакцiстава* — Феоктистова Н. В. Формирование семантической структуры отвлеченного имени (на материале древнеанглийского языка). — Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. — 188 с.
448. *Федзяшына* — Федяшина А. А. Коннотация и развитие семантики слова // Сб. Актуальные проблемы современной филологии, вып. 2. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1985. — С. 64 — 71.
449. *Фельдман* — Фельдман Н. И. Об анализе семантической структуры слова в двуязычных словарях // Лексикографический сборник, вып. 1. — М.: ГИС, 1957. — С. 9 — 36.
450. *Фёдаравa* — Федорава Т. А. Семантический анализ субстантивной метафоры (на материале прозы XX века): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 /Ин-т дружбы народов им. Патриса Лумумбы. — М., 1985.—16 с.
451. *Фёдараў* — Федоров А. И. Семантическая основа образных средств языка.—Новосибирск:Наука, 1969.—92 с.
452. *Фiлiн₆₁* — Филин Ф. П. Проект “Словаря русских народных говоров”. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — 198 с.
453. *Фiлiн₈₁₋₁* — Филин Ф.П. О так называемом “диалектном языке”// Вопросы языкознания. — 1981, № 2. — С. 36 — 43.
454. *Фiлiн₈₁₋₂* — Филин Ф. П. Проблемы исторической лексикологии русского языка (Древний период) // Вопросы языкознания.—1981, № 5.—С. 3 — 16.
455. *Фiлiнаў* — Филипов А. В. К проблеме лексической коннотации // Вопросы языкознания. — 1978, № 1. — С. 57 — 63.
456. *Фрыдрых₇₁* — Фридрих С. А. Метафора в системе тропов (на материале современного английского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04 / Калинин. гос. ун-т. — Калинин, 1971. — 24 с.
457. *Фрыдрых₈₄* — Фридрих С. А. О символизации значения языковых единиц. Слово в парадигматике и синтагматике (на материале германских языков) // Межвузовский сборник трудов. — Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 1984. — С. 89 — 91.
458. *Хаванская* — Хованская З. И. Лексическая актуализация // Филологические науки. — 1983, № 1. — С. 46 — 54.
459. *Халiна* — Халина Н. В. Роль семантики производящего глагола в формировании полисемии производного глагола (на материале современного русского литературного языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.

02. 01 / Томск. гос. ун-т. — Томск, 1986. — 21 с.
460. *Харчанка і Сцягнін* — Харченко В. К., Стернин И. А. К проблеме развития лексических значений слова // Сб. Семантические процессы в системе языка. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. — С. 9 — 18.
461. *Харчанка*₇₆ — Харченко В. И. Разграничение оценочности, образности, экспрессии и эмоциональности в семантике слова // Русский язык в школе. — 1976, № 3. — С. 66 — 71.
462. *Харчанка*₈₃ — Харченко В. К. Взаимодействие коннотативных признаков созначений в семантике слова // Сб. Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. — С. 47 — 52.
463. *Хаўген* — Хауген Э. Процесс заимствования // Новое в лингвистике, вып. VI. — М.: Прогресс, 1972. — С. 344 — 382.
464. *Херальянц*₆₆₋₁ — Херольянц Р. В. Лексико-семантическая характеристика говора сёл Каширского, Коломенского, Московского, Новоусманского районов Воронежской области: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / Воронежский пед. ин-т. — Воронеж, 1966. — 22 с.
465. *Херальянц*₆₆₋₂ — Херольянц Р. В. Заметки о полисемии в народном говоре // Ученые записки Курского гос. пед. ин-та. — 1966, т. XXV. — С. 186 — 193.
466. *Хідэке́ль і Кошэ́ль* — Хидекель С. С., Кошель Г. Г. Оценочный компонент лексического значения слова // Иностранные языки в школе. — 1981, № 4. — С. 7 — 10.
467. *Храмы́х* — Хромых Г. С. Метонимия у существительных в тематической группе “Искусство” в русском и английском языках // Сб. Сопоставительно-семантические исследования. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. — С. 35 — 39.
468. *Хры́ненка* — Хриненко Ю. Н. К вопросу о значении имени собственного (на материале английских личных имен) // Сб. Семантические аспекты языка. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1981. — С. 10 — 14.
469. *Ці́ханаў*₈₄ — Тихонов А. Н. Проблемы составления толкового гнездового словаря современного русского языка // Сб. Слово в грамматике и словаре. — М.: Наука, 1984. — С. 194 — 200.
470. *Ці́ханаў*₆₇ — Тихонов А. Н. О семантической соотносительности производящих и производных слов // Вопросы языкознания. — 1967, № 1. — С. 112 — 120.
471. *Ці́ханаў*₇₄ — Тихонов А. Н. Формально-семантические отношения слов в словообразовательном гнезде: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10. 02. 01 / Ин-т русск. яз. АН СССР. — М., 1974. — 35 с.
472. *Цы́хун* — Цыхун Г. А. О балтийско-славянском языковом союзе // Международная конференция балтистов. Тез. докл. конф. — Вильнюс: Изд-во Вильнюс. ун-та, 1985. — С. 237-238.
473. *Цю́ленева* — Тюленева Е. П. Метафорический перенос в системе значений слов, обозначающих части тела // Сб. Аспекты семантического изучения германских и романских языков. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. — С. 163 — 168.
474. *Ця́рэньце́ва* — Терентьева Л. П. Семантика и прагматика лексических окказионализмов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04 / Моск. гос. пед. ин-т. иностр. яз. им. Мориса Тореза, 1983. — 27 с.
475. *Ча́йкіна* — Чайкина Ю. И. Эмоционально-оценочная лексика со вторичными значениями в череповецких говорах // Ученые записки Вологодского пед. ин-та. — 1967, том 33, вып. 2. — С. 156 — 168.
476. *Ча́ркасава* — Черкасова Е. Т. Опыт лингвистической интерпретации тропов (метафора) // Вопросы языкознания. — 1968, № 2. — С. 28 — 38.

477. *Чудзінаў* — Чудинов А. П. Семантическое варьирование русского глагола. Пособие по спецкурсу. — Свердловск: Изд-во Свердловск. ин-та, 1984. — 72 с.
478. *Шадурскі* — Шадурскі І. В. Семантычная структура мнагазначнага слова і шляхі яе развіцця. // Актуальныя праблемы лексікалогіі. Тэз. дакл. канф. — Мн., 1970. — С. 213 — 214.
479. *Шалашова* — Шалашова А. И. Локальная система личных имен и лексика говора // Филологические науки. — 1984, № 1. — С. 76 — 81.
480. *Шамава* — Шамова П. И. Связь семантики и лексикографии // Сб. Сборник научных трудов, вып. 194. — М.: Изд-во Моск. пед. ин-та иностр. яз. им. Мориса Тореза, 1982. — С. 226 — 239.
481. *Шафф* — Шафф А. Введение в семантику. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1963. — 376 с.
482. *Шахоўскі₈₂₋₁* — Шаховский В. И. К типологии коннотации // Сб. Аспекты лексического значения. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. — С. 29 — 34.
483. *Шахоўскі₈₂₋₂* — Шаховский В. И. О некоторых типах коннотаций и их коммуникативной роли // Сб. Иностранные языки в высшей школе, вып. 17. — М.: Высш. шк., 1982. — С. 93 — 100.
484. *Шахоўскі₈₃₋₁* — Шаховский В. И. Лексикография и коннотативная семантика // Сб. Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. — С. 27 — 34.
485. *Шахоўскі₈₃₋₂* — Шаховский В. И. Эмотивный компонент значения и методы его описания. Учебное пособие. — Волгоград: Изд-во Волгоград. пед. ин-та, 1983. — 96 с.
486. *Шмялёў₆₄* — Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. — М.: Просвещение, 1964. — 244 с.
487. *Шмялёў₇₃* — Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). — М.: Наука, 1973. — 279 с.
488. *Шмялёў₇₇* — Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика. — М.: Просвещение, 1977. — 335 с.
489. *Шмялёў₈₂* — Шмелев Д. Н. Введение // Кн. Способы номинации в современном русском языке. — М.: Наука, 1982. — С. 3 — 44.
490. *Шрамм* — Шрамм А. Н. О типах семантической структуры многозначных качественных прилагательных // Сб. Исследования по семантике. — Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1983. — С. 87 — 93.
491. *Шубіна* — Шубина А. В. Семантическая модель: действие — результат действия // Сб. Аспекты лексического значения. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. — С. 141 — 145.
492. *Шульга* — Шульга М. В. Колено “сустав” и его семантические производные в истории русского языка // Сб. Русское семантическое образование. — Ижевск: Изд-во Удмурт. ун-та, 1984. — С. 29 — 43.
493. *Шчур і Курачкіна* — Щур Г. С., Курочкина О. Ф. Несколько замечаний о сопоставительно-синхронном изучении лексики в английском литературном языке Великобритании, США и Австрии // Сб. Вопросы лингвистической семантики, вып. 2. — Тула: Изд-во Тульск. пед. ин-та, 1978. — С. 93 — 103.
494. *Шчэрба* — Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Л.: Наука, 1974. — 428 с.
495. *Шыраеў* — Ширяев А. Ф. О некоторых особенностях трансформации семантических структур в синхронном переводе // Сб. Семантика языковых единиц и текста (лингвистические и психолингвистические исследования). — М.: Изд-во АН СССР, 1979. — С. 37 — 45.
496. *Шэйгал* — Шейгал Е. И. Интенсивность как компонент семантики слова в современном

- английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04 /Моск. гос. пед. ин-т им. Мориса Тореза. — М., 1981. — 26 с.
497. *Шэндэльс* — Шендельс Е. И. Многозначность и синонимия в грамматике (на материале глагольных форм современного немецкого языка). — М.: Высш. шк., 1970. — 204 с.
498. *Шэрцль* — Шерцль В. О словах с противоположным значением (или о так называемой энантиосемии) // Филологические записки, вып. V - VI. — Воронеж, 1883. — С. 3 — 6.
499. *Шехтман* — Шехтман Н. А. Концептуальная структура слова и контекст // Сб. Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. — С. 5 — 10.
500. *Этерлей* — Этерлей Е. Н. Из истории метрологической лексики. Названия хлебных мер // Сб. Диалектная лексика. — Л.: Наука, 1974. — С. 9 — 26.
501. *Ягаўкіна* — Яговкина Е. П. Типы лексических значений слова в русском языке и их описание в учебном толковом словаре: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 /АПН СССР. — М., 1984. — 23 с.
502. *Янка-Трыніцкая*₆₃ — Янко-Триницкая Н. А. Закономерность связей словообразовательного и лексического значений в производных словах // Сб. Развитие современного русского языка. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 83 — 97.
503. *Янка-Трыніцкая*₆₄ — Янко-Триницкая Н. А. Процессы включения в лексике и словообразовании // Сб. Развитие грамматики и лексики современного русского языка. — М.: Наука, 1964. — С. 18 — 35.
504. *Янцэнецкая* — Яценецкая М. Н. Семантические вопросы теории словообразования. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1979. — 242 с.
505. *Яфрэмаў* — Ефремов Л. П. Метонимическое обозначение человека названиями носильных вещей //
- Известия АН Казахской ССР, серия общественная. — 1967, № 1. — С. 61 — 71.
506. *Яцкевіч* — Яцкевич Л. О разграничении лексической и словообразовательной многозначности слова // Веснік Белдзяржуніверсітэта, серыя IV. — 1983, № 1. — С. 38 — 40.

С п і с скарачэнняў лексікаграфічных крыніц

- Абаб.* —
Абабурка М. В.
Дыялектызмы ў творах
беларускіх савецкіх пісь-
меннікаў: Кароткі
слоўнік-даведнік. — Мн.:
Выш. шк., 1979. — 144 с.
БДС —
Шаталава Л. Ф.
Беларускае дыялектнае
слова. — Мн.: Навука і
тэхніка, 1975. — 208 с.
Бяльк. —
Бялькевіч І. К. Краёвы
слоўнік усходняй
Магілёўшчыны. — Мн.:
Навука і тэхніка, 1970. —
512 с.
ГС —
Гістарычны слоўнік
беларускай мовы, т. 1 —
15. — Мн.: Навука і
тэхніка, 1982 — 1996.
ДАБМ —
Дыялекталагічны атлас
беларускай мовы. — Мн.:
Навука і тэхніка, 1963.
ДСБ —
Дыялектны слоўнік
Брэстчыны. — Мн.:
Навука і тэхніка, 1989. —
294 с.
ДСЛ —
Янкова Т.С. Дыялектны
слоўнік Лоеўшчыны. —
Мн.: Навука і тэхніка,
1982. — 432 с.
ЖНС —
Жывое народнае слова:
Дыялекталагічны зборнік.
— Мн.: Навука і тэхніка,
1992. — 271 с.
ЖС —
Жывое слова. — Мн.:
Навука і тэхніка, 1978. —
288 с.
- ЗНС—3*
народнага слоўніка. —
Мн.: Навука і тэхніка,
1975. — 352 с.
Касп. —
Каспяровіч М. І. Віцебскі
краёвы слоўнік. — Віцебск,
1927. — 368 с.
КЛАБНГ —
Картатэка Лексічнага
атласа беларускіх
народных гаворак (Ін-т
мовазнаўства імя Якуба
Коласа АН Беларусі).
ЛАБНГ —
Лексічны атлас
беларускіх народных
гаворак: У 5 тамах /АН
Беларусі, Ін-т
мовазнаўства/. — Т. 1.
Раслінны і жывёльны
свет. Т. 2. Сельская
гаспадарка. Т. 3. Чалавек.
— Мн.: Навука і тэхніка,
1993 — 1996.
Лаўч. —
Лаўчотэ Ю. А. Словарь
балтизмов в славянских
языках. Л.: аўка, 1982. —
212 с.
ЛП —
Лексика Полесья.
Материалы для
полесского диалектного
словаря. — М.:
Наука, 1986. — 476 с.
Мат. —
Матэрыялы да абласнога
слоўніка Магілёўшчыны.
— Мн.: Навука і тэхніка,
1981. — 128 с.
ММГ, I, II
, III — Матэрыялы для
слоўніка мінска -
маладзечанскіх гаворак,
вып. I — III. — Мн.:
- Выд-ва БДУ імя У. І.
Леніна, 1970 — 1977.
МС —
Матэрыялы для слоўніка
народна-дыялектнай
мовы. — Мн.: Выд-ва
Белдзяржуніверсітэта, 196
0. — 199 с.
МСГ —
Матэрыялы для
дыялектнага слоўніка
Гомельшчыны //
Беларуская мова і
мовазнаўства (з 1977 г. —
Беларуская мова), вып. 3
— 10. — Мн.: Выд-ва
БДУ імя У. І. Леніна, 1975
— 1982.
Нас. —
Насовіч і. І. Слоўнік
беларускай мовы. — Мн.:
Беларус. Сав.
Энцыклапедыя, 1983. —
792 с. (Факсі- мільнае
выданне “Словаря
белорусского наречия”. —
СПб., 1870).
НЛ —
Народная лексіка. — Мн.:
Навука і тэхніка, 1977. —
288 с.
НЛГ —
Народная лексіка
Гомельшчыны ў
фальклору і мастацкай
літаратуры: Слоўнік. —
Мн.: Выд-ва БДУ імя У. І.
Леніна, 1983. — 174 с.
НС —
Народнае слова. — Мн.:
Навука і тэхніка, 1976. —
360 с.
НСл. —
Народная
словатворчасць. — Мн.:
Навука і тэхніка, 1979. —
336 с.

СГЦ —
Слоўнік гаворак
цэнтральных раёнаў
Беларусі, т. 1. — Мн.:
Універсітэцкае, 1990. —
287 с.

СП —
Слоўнік беларускіх
гаворак паўночна-
заходняй Беларусі і яе
пагранічча, т. 1 — 5. —
Мн.: Навука і тэхніка,
1979 — 1986.

Стар. —
Стариченок В. Д.
Наименования
транспортных средств и
упряжи в белорусских
говорах: Дисс. ... канд.
филол. наук: 10.02.02. —
Мн., 1980. — 332 с.

Сцяц., I —
Сцяцко П. У. Дыялектны
слоўнік. 3 гаворак
Зэльвеншчыны. — Мн.:
Выд-ва БДУ імя У. І.
Леніна, 1970. — 184 с.

Сцяц., II —
Сцяцко П. У. Народная
лексіка. — Мн.: Навука і
тэхніка, 1970. — 176 с.

Сцяц., III —
Сцяцко П. У. Народная
лексіка і словаўтварэнне.
— Мн.: Навука і тэхніка,
1972. — 287 с.

Сцяшк., I —
Сцяшковіч Т. Ф.
Матэрыялы да слоўніка
Гродзенскай вобласці. —
Мн.: Навука і тэхніка,
1972. — 618 с.

Сцяшк., II
— Сцяшковіч Т. Ф.
Слоўнік Гродзенскай
вобласці. — Мн.: Навука і
тэхніка, 1993. — 670 с.

Сярж. —
Сержанина Г. И., Яшкин
И. Я. Грибы. — Мн.:

Наука и техника, 1986. —
232 с.

ТС —
Тураўскі слоўнік, т. 1 —
5. — Мн.: Навука і
тэхніка, 1982 — 1987.

ТСБМ —
Тлумачальны слоўнік
беларускай мовы, т. 1 —
5. — Мн.: Беларус. Сав.
Энцыклапедыя, 1977 —
1984.

СБЛМ —
Тлумачальны слоўнік
беларускай літаратурнай
мовы. — Мн.: БелЭн,
1996. — 784 с.

Фасм. —
Фасмер М.
Этимологический словарь
русского языка, т. 1 — IV.
— М.: Прогресс, 1964 —
1973.

Шат. —
Шатэрнік М. В. Краёвы
слоўнік Чэрвеншчыны. —
Мн., 1929. — 317 с.

ЭС —
Этымалагічны слоўнік
беларускай мовы, т. 1 —
8. — Мн.: Навука і
тэхніка, 1978 — 1993.

Юрч., I —
Юрчанка Г. Ф.
Дыялектны слоўнік (3
гаворак Мсціслаў-
шчыны). — Мн.: Навука і
тэхніка, 1966. — 227 с.

Юрч., II —
Юрчанка Г. Ф. Народнае
вытворнае слова: 3
гаворкі Мсці-слаўшчыны,
А — Л, М — Р, С — Я.
— Мн.: Навука і
тэхніка, 1981 — 1985.

Юрч., III —
Юрчанка Г. Ф. Сучасная
народная лексіка. 3
гаворкі Мсціслаўшчыны,

А — Н. — Мн.: Навука і
тэхніка, 1993. — 278 с.
Янк., I — III
— Янкоўскі Ф. М.
Дыялектны слоўнік, вып.
I — III. — Мн.: Навука і
тэхніка, 1959 — 1970.
Яўс. — Яўсееў Р. М. Маці
казала так... (3 гаворкі
Бялыніцкага раёна). —
Мн.: Навука і тэхніка,
1978. — 112 с.

Умоўныя абазначэнні

абл. — абласное;
акц. — акцыбрскае;
арш. — аршанскае;
асіп. — асіповіцкае;
астр. — астравецкае;
ашм. — ашмянскае;
бабр. — бабруйскае;
бар. — баранавіцкае;
барыс. — барысаўскае;
бел. — беларускае;
бераст. — бераставіцкае;
беш. — бешанковіцкае;
б.-каш. — буда-кашалёўскае;
браг. — брагінскае;
брасл. — браслаўскае;
брэц. — брэсцкае;
бых. — быхаўскае;
бял. — бялыніцкае;
бяроз. — бярозаўскае;
бярэз. — бярэзінскае;
валож. — валожынскае;
ваўк. — ваўкавыскае;
в.-дзв. — верхнядзвінскае;
ветк. — веткаўскае;
віл. — вілейскае;
віц. — віцебскае;
воран. — воранаўскае;
ганц. — ганцавіцкае;
гар. — гарадоцкае;
гіст. — гістарычнае;
глус. — глускае;
глыб. — глыбоцкае;
гом. — гомельскае;
гор. — горацкае;
гродз. — гродзенскае;
дзятл. — дзятлаўскае;
дзярж. — дзяржынскае;
добр. — добрушскае;
доки. — докшыцкае;
драг. — драгічынскае;
дубр. — дубровенскае;
дыял. — дыялектнае;
ельск. — ельскае;
жаб. — жабінкаўскае;
жлоб. — жлобінскае;

жытк. — жыткавіцкае;
зах. — заходняе;
зэльв. — зэльвенскае;
ів. — іванаўскае;
івац. — івацэвіцкае;
ігн. — ігналінскае;
іран. — іранічнае;
іўеў. — іўеўскае;
калінк. — калінкавіцкае;
кам. — камянецкае;
кап. — капільскае;
карм. — кармянскае;
карэл. — карэліцкае;
касц. — касцюковіцкае;
кір. — кіраўскае;
клец. — клецкае;
клім. — клімавіцкае;
кобр. — кобрынскае;
красн. — краснапольскае;
кругл. — круглянскае;
круп. — крупскае;
крыч. — крычаўскае;
лаг. — лагойскае;
лельч. — лельчыцкае;
леп. — лепельскае;
лёзн. — лёзенскае;
лід. — лідскае;
літ. — літоўскае;
літар. — літаратурнае;
лоеў. — лоеўскае;
лун. — лунінецкае;
люб. — любанскае;
лях. — ляхавіцкае;
маг. — магілёўскае;
маз. — мазырскае;
маладз. — маладзечанскае;
малар. — маларыцкае;
маст. — мастоўскае;
мёр. — мёрскае;
мін. — мінскае;
мсцісл. — мсціслаўскае;
мядз. — мядзельскае;
навагр. — навагрудскае;
нар. — нараўлянскае;
нясв. — нясвіжскае;
палес. — палескае;
паст. — пастаўскае;
паўдн. — паўднёвае;

паўн. — паўночнае;
петр. — петрыкаўскае;
пін. — пінскае;
полац. — полацкае;
польск. — польскае;
пруж. — пружанскае;
пух. — пухавіцкае;
раг. — рагачоўскае;
разм. — размоўнае;
рас. — расонскае;
рэч. — рэчыцкае;
саліг. — салігорскае;
светл. — светлагорскае;
свісл. — свіслацкае;
сен. — сенненскае;
сл. — слонімскае;
слаўг. — слаўгарадскае;
слуц. — слуцкае;
смал. — смалявіцкае;
смарг. — смаргонскае;
стаўб. — стаўбоўскае;
ст.-дар. — старадарожскае;
стол. — столінскае;
тал. — талачынскае;
трак. — тракайскае;
тс — тое самае;
тур. — тураўскае;
уздз. — уздзенскае;
уст. — устарэлае;
усх. — усходняе;
уш. — ушацкае;
хойн. — хойніцкае;
хоц. — хоцімскае;
цэнтр. — цэнтральнае;
чав. — чавускае;
чач. — чачэрскае;
чаин. — чапніцкае;
чэрв. — чэрвенскае;
чэрык. — чэрыкаўскае;
шальч. — шальчынінскае;
шарк. — шаркоўшчынскае;
швянч. — швянчонскае;
шкл. — шклоўскае;
шум. — шумілінскае;
шчуч. — шчучынскае;

З М Е С Т

УВОДЗІНЫ.....	3
<i>Г л а в а I</i>	
ПОЛІСЕМІЯ ЯК СЕМАНТЫЧНАЯ УНІВЕРСАЛІЯ.....	9
1. 1. Значэнне слова.....	13
1. 1. 1. Канататыўны аспект лексічнага значэння.....	14
1. 1. 2. Класіфікацыя значэнняў.....	17
1. 2. Асноўныя тыпы полісеміі.....	21
1. 3. Вывады.....	28
<i>Г л а в а II</i>	
М Е Т А Ф А Р А.....	30
2. 1. Пераасэнсаванні па вонкавым падабенстве.....	33
2. 2. Пераасэнсаванні па размяшчэнні ў прасторы.....	42
2. 3. Часавыя пераасэнсаванні.....	47
2. 4. Функцыянальныя пераасэнсаванні.....	47
2. 5. Пераасэнсаванні па спосабе вытворчасці, матэрыяле.....	49
2. 6. Гукавыя пераасэнсаванні.....	51
2. 7. Якасныя пераасэнсаванні.....	52
2. 8. Квантытатыўныя пераасэнсаванні.....	56
2. 9. Пераасэнсаванні па памеры, велічыні.....	58
2. 10. Анімістычныя метафары.....	59
2. 10. 1. Заамарфізмы.....	59
2. 10. 2. Анімістычныя пераасэнсаванні найменняў розных тэматычных груп.....	64
2. 10. 2. 1. Метафары, якія характарызуюць асобу з пункту гледжання яе вонкавага выгляду.....	65
2. 10. 2. 2. Метафары, якія характарызуюць асобу з пункту гледжання яе псіхічнага складу, разумовых здольнасцей, рысаў характару.....	68
2. 10. 2. 3. Метафары, якія характарызуюць асобу з пункту гледжання яе паводзін, маралі, спосабу жыцця, дзеянняў і ўчынкаў.....	70
2. 11. Антрапамарфічныя метафары.....	76

2. 12. Заанімічныя метафары.....	89
2. 13. Саматычныя пераасэнсаванні.....	95
2. 14. Вывады.....	102
<i>Г л а в а III</i>	
СТРУКТУРЫ З АДНОСІНАМІ СУМЕЖНАСЦІ.....	106
3. 1. Метанімія.....	106
3. 1. 1. Прасторавая метанімія.....	108
3. 1. 2. Тэмпаральная метанімія.....	117
3. 1. 3. Каузальная метанімія.....	120
3. 1. 4. Атрыбутыўная метанімія.....	122
3.1. 5. Апелятыўная метанімія.....	124
3. 2. Сінекдаха.....	127
3. 3. Вывады.....	135
<i>Г л а в а IV</i>	
СТРУКТУРЫ З АДНОСІНАМІ ЎКЛЮЧЭННЯ І КОНТРАДЫКТОРНАСЦІ.....	137
4. 1. Гіпанімія.....	137
4. 2. Энантыясемія	148
4. 3. Вывады.....	151
<i>Г л а в а V</i>	
ПОЛІСЕМІЯ ВЫТВОРНЫХ СУБСТАНТЫВАЎ.....	153
5. 1. Асаблівасці сэнсавых структур вытворных полісемантаў.....	153
5. 2. Асноўныя групы вытворных субстантываў.....	160
5. 3. Вывады.....	173
<i>Г л а в а VI</i>	
ПОЛІСЕМАНТЫЧНЫЯ СУБСТАНТЫВЫ Ў ПАГРАНІЧ- НЫМ РЭГІЁНЕ.....	175
6. 1. Асноўныя разнавіднасці запазычанняў.....	177
6. 2. Асаблівасці сэнсавых структур ў пагранічным рэгіёне і асобных дыялектных кантынуумах	185
6. 3. Вывады.....	196
ЗАКЛЮЧЭННЕ	198
Спіс скарачэнняў выкарыстанай літаратуры	203
Спіс скарачэнняў лексікаграфічных крыніц.....	228
Умоўныя абазначэнні.....	230
Змест.....	231

яго

Навуковае выданне

СТАРЫЧОНАК Васіль Дзянісавіч

***ПОЛІСЕМІЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ СУБСТАНТЫВАЎ)***

Падпісана ў друк. 21.08.97. Фармат 60 x 84 ¹/₁₆. Папера друк № 2.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 14,6. Ум. Фарб.-адб. 14. Ул.-выд.
арк. 12,9. Тыраж 310 экз. Заказ 757. Цана 30 000 р.

Ратапрынт БДПУ імя М. Танка. 220809, г. Мінск, вул. Савецкая, 18.